

गृहस्थरत्नाकरः ।

GRHASTHA-RATNĀKARA

A TREATISE ON SMṚTI

BY

CANDEŚVARA THAKKURA

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA KAMALAKRṢṆA
SMṚTITĪRTHA.

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

CALCUTTA.

1928

PREFACE.

THE present work, *Gṛhastha-ratnākara*, is the third of *Chañḍeśvara Thakkura's Code of Smṛtiratnākara*s. The first two, viz., *Vivāda-ratnākara* (1887) and *Kṛtya-ratnākara* (1925) have been published in the *Bibliotheca Indica* series. The present treatise was written by the author after his *Vivāda-ratnākara*, as the latter is referred to in the former.¹

The history of the author has been dealt with by the present editor in his preface to *Kṛtya-ratnākara*. The salient facts are reproduced below.

The author was a Maithili Brahmin and flourished in the first half of the fourteenth century when the *Karṇāṭa* dynasty was reigning supreme in Mithilā. *Devāditya* and *Bireśvara*, his father and grandfather, were successive ministers of peace and war to the kings of that dynasty. *Caṇḍeswara* succeeded to the hereditary post and was minister to the King *Hara-singha Deva*. It was at the instance of his royal patron that he undertook to write seven treatises on *Smṛti* and one on *Polity*, the name of each work ending with the suffix "*Ratnākara*" (sea).

From the author's introductory verses to *Kṛtya-ratnākara* we find that he made a gift of many villages to Brahmins, got a huge tank excavated in *Abhirāmapura* and was the first Indian Brahmin to touch and worship the celebrated deity "*Paśupati-nātha*" of Nepal. The concluding verse of *Vivāda-ratnākara* enlightens us about the author's age. It purports that *Caṇḍeśvara* "performed the rite of *तुल्यपुत्रदान*"² on the banks of the *Bāgmatī* in the waxing half of the month of *Śrāvaṇa* in the year 1236 of the *Śāka* era" (i.e. July, 1315 A.D.).

¹ Vide p. 531, *Gṛhastha*, पुरश्च विवादरत्नाकरे विद्यतम् ।

The jurists of Bengal have often differed from those of Mithilā, regarding the interpretation of religious texts. But Caṇḍeśvara has been highly appreciated by Raghunandana and other Bengal jurists. Raghunandana has quoted a text of the Gr̥hastha-ratnākara in his Udvāhatattva,¹ and quotations from other treatises of the series also occur in Raghunandana's Smṛti collections.

Not that Caṇḍeśvara was simply a jurist, he was a poet and politician as well. His Rāja-niti-ratnākara (B. O. R. S., 1924) contains all the fundamental principles of Hindu Polity. The twenty-six introductory verses to Kṛtya ratnākara again contain much genuine poetry.

The present treatise is concerned, as the name indicates, with the enumeration and description of the threefold duties of a Hindu householder (Gr̥hastha), viz. (1) Civil, (2) Religious and (3) Sanitary. The members of the twice-born classes become "Gr̥hasthas" on the completion of their Vedic studies. The intending "Gr̥hastha" has to secure the permission of the Vedic preceptor and then seek the hand of an accomplished girl of his caste, with the sanction of his parents.

"Marriage" is dealt with in the "civil" portion of the book. Here the author describes the eight kinds of marriage with their relative merits and also the topics of अश्विवेदन and परिवेदन. "Supersession" (अश्विवेदन) is 'marrying' a second wife in the lifetime of the first one.' No other compiler of Smṛti has dealt with this topic. Caṇḍeśvara's treatment of the subject shows that it was ordinarily punished in ancient society. परिवेदन is the "marriage of a younger brother whose elders are unmarried." It was absolutely forbidden in ancient society. The following duties are exhaustively treated in the "religious" portion of the book, viz., prayers, ceremonial ablutions, propitiation of the gods and manes, and hospitality.

The "sanitary" regulations relate to purification of the body, bathing, eating and so on. Caṇḍeśvara is of opinion that

flesh-eating is not a sin, if rendered absolutely necessary for the sustenance of human life; and that a person, suffering from a disease, curable by meat-diet only, incurs no sin whatsoever by partaking of meat.¹

Caṇḍeśvara has divided the day-time into four parts and prescribed the duties for each, to be discharged by the twice-born classes. The first quarter of the day is to be spent in cleansing the body and worshipping the gods; the second quarter in reciting the Vedas; the third in earning money; and the fourth is to be utilised for recreation of one's mind and body. The author has referred to sixty-eight topics in his introduction but has finished the book with sixty-five only, and ऋषापकरण, रत्नोद्गाचारवर्णन and भारतवर्ष are not treated separately.

The treatment of the present work is methodical and gives evidence of the profundity of the author's scholarship.

The author has not left untouched a single source of the Vedas and Saṃhitās, the entire texts of some of the latter being now lost. Unlike other compilers of Smṛti, he has mingled his comments with the original quotations, without placing them separately, which circumstance has added considerably to the difficulty of the editors.

The present edition is the outcome of the comparison of three manuscripts, marked क, ख and ग, respectively, secured from the District Judge of Darbhanga, the library of the Asiatic Society of Bengal, and Babu Brajanandana Sinha of Sakri (Darbhanga). The Society's manuscript is incomplete and I consulted another for the pages which are wanting in it. This manuscript has also been marked by me as च.

To bring out this edition, I consulted the original Saṃhitās, the Purāṇas, the Gṛhya-sūtras, the Epics and the complete works of Raghunandana and Hemādri.

My heartfelt thanks are due to the Council of the Asiatic Society for permitting me to edit this rare work and freely use

I wish to pay special tribute for the encouragement and advice freely bestowed.

In conclusion, I beg to acknowledge my indebtedness to the following three gentlemen, who very kindly lent the manuscripts to me :—

Babu Ashutosh Chatterji, Babu Brajanandana Sinha and Babu Bireswara Chakravarty.

MM. KAMALAKRŚNA SMṚTITĪRTHA.

BHATPARA,

April, 1928.

भूमिका ।

महेश्वरत्नाकरोऽयं स्मृतिनिबन्धकारस्य मैथिलसंख्यावतञ्जेश्वरस्य कृतिस्तत्कृतृत्नाकराख्यस्मृतिनिबन्धस्य चतुर्थो भागः । ग्रन्थकार एवास्मिन् ग्रन्थे प्रतिग्रहविधितरङ्गे दानरत्नाकरस्य, कुशीदतरङ्गे विवादरत्नाकरस्य, यजनयाजनतरङ्गे कृत्यरत्नाकरस्य च नामानि समुल्लिख्यामुष्य चतुर्थीतां प्रकटयामास । यद्यप्यस्य सन्धक् परिचयो भत्सम्पादित-कृत्यरत्नाकरभूमिकायां विवृत एवास्ते तथाप्येतत्ग्रन्थाध्येतॄणां तत्परिचयजिज्ञासासम्पूर्णाभिवाञ्छया किञ्चित् प्रकटीक्रियते ।

असौ सर्वशास्त्रदर्शी चण्डेश्वरो मगधनरपतेर्हंसिंहदेवस्य सान्धिवियहिक आसीत् । अस्मिंश्च राजनि सान्धिवियहिकता अमुष्य पित्रपैतामहक्रमागता । यतोऽस्य पिता वीरेश्वरस्तत्पिता च देवादिद्योऽस्यैव राज्ञः सान्धिवियहिकधुरमूकवान् ।

एतस्य नेपालप्रदेशावस्थानावसरे तुलापुरुषमहादानकृतिपरिचायकेन खल्लत-विवादरत्नाकरोपसंहारलिखितश्लोकेनैवं ज्ञायते यथाऽयं चयोदश-शत-शकाब्दीय इति । यथा—

रसगुणसुजचन्द्रैः सम्मिते शाकवर्षे
सहस्रि धवलपद्मे वाग्मतीसिन्धुतीरे ।
अदित तुलितमुच्चैरात्मना स्वर्णराशिं
निधिरखिलगुणानामुत्तरः सोमनाथः ॥

अस्य नेपालावस्थाने एतदपि प्रमाणम् ।

रहस्येयं चतुर्विंशत्यधिकचयोदशशततमे संवत्सरे दिल्लीश्वरस्य गीयासुद्दिनतोग्लकवाहादरस्य सैन्यैः संघर्षमवाप्य पराजितो मिथिला-

नेपाले भगवतः पशुपतिनाथस्य पूजायां नेपालराजैतरक्षतमङ्गस्पर्शनं तदुपक्षमेवाभूत् । अभिरामपुरे चासौ चण्डेश्वरो विशालं सरो निर्माया-
क्षयां कौर्त्तिमवाप । अन्यच्चासौ ब्रह्मचारिणो द्विजगणान् घडङ्गवेदान-
ध्याप्य स्ववित्तव्ययेन गृहस्थानकृत । एवमन्यानि बह्वन्येव सत्कर्मणिष्ठस्य
स्वोक्तेरेवाभिज्ञायन्ते ।

सुतरामसौ निबन्धकर्त्ता वङ्गीयनिबन्धकारेभ्यो रघुनन्दनभट्टा-
चार्येभ्यो द्विशतवर्षपूर्वकालीनः प्रामाणिकश्चायमिति । बह्वस्तत्परवर्त्ति-
निबन्धकर्त्तारः स्व स्वग्रन्थेन चण्डेश्वरं प्रमाणितवन्तः । विशेषतो रघुनन्दन-
भट्टाचार्याः स्वनिबन्धे अनेकेषु स्थानेषु गृहस्थरत्नाकारादिमतं प्रमाणरूपेण
प्रदर्शयामासुः, विशेषरूपेणोदाहृतत्वे ।

ग्रन्थोऽयं सारवानपि सुबोध्यो वर्णाश्रमिणामतिप्रयोजनीयश्च ।
मैथिलैरिदानीमप्येनं बह्वमन्यमानैरेतत्प्रदर्शितसरणिरनुस्मियते ।

अस्य च रचनाकौशलं हेमाद्रि-पारिजात-कल्पतरुष्वपि प्रायशो
दुर्लभमिति मन्यामहे । नासौ कूटतार्किक इव पाण्डित्याभिमानेन
शास्त्रार्थं विवृतमकरोत् परन्तु वर्णाश्रमाचारे परस्पर-विरुद्धानां संहिता-
कारवचसां तत्तद्विरोधमपनीय चात्मनो धर्मविश्वासे प्रगाढमनुरागं
प्रदर्शयामास ।

अस्य च ग्रन्थस्योपजीव्यभूतानां धर्मसूत्रसंहितादीनां त्रिचतुराणि
पुस्तकानि वैदिकाचारिणामदृष्टदोषादलभ्यान्वेव जातानि परन्तु तानि
चाहर्त्तुं कृतायास्ववित्तव्ययेनापि मया तेषामेकस्य द्वयोर्वा कानिचित्पत्रा-
ख्येव काशीराजकौय कुइन्सकलेजान्तःपातिपुस्तकागारे परिदृष्टानि ।

चण्डेश्वरश्चैतस्मिन् ग्रन्थे अधिवेदन-वाच्यावाच्य-त्याज्यात्याज्य-
तरङ्गाख्यवतार्थं अनेकप्राचीनग्रन्थनिबन्धेभ्य उक्तार्थं प्रकटयामास ।

एतत्प्रदर्शितयागव्यापाराणां साम्प्रतमनुपयोगितया लक्षितानामपि
प्रमाणपरिपाटीविरोधसमाधानकौशलं सर्व्वेषामेव विस्मयाय प्रभवति ।

अस्य च सम्पादनाय चत्वार्यार्धशतपुस्तकान्यधिगतान्यासन् एकं राजेन्द्रलालमित्रमहोदयानां नोटिप्रनिर्दिष्टं द्वारवङ्गवास्तव्यानां बाबु गुणेश्वरसिंहमहोदयानां पुस्तकागारात् तदानीन्तनानां द्वारवङ्गजला-जजपदाधिखण्डानां श्रीमतां आशुतोषचट्टोपाध्यायानां साहाय्येनाधिगतं तमेवार्धं कृत्वा मुद्रणोपयोगाय प्रतिलिपिः कृता । तदेव क-चिद्धितम् ।

द्वितीयं एसियाटीकसोसाइटीपुस्तकागारात् प्राप्तं तच्च पञ्चमहा-यज्ञपर्यन्तमासीत् । तमेव ख-चिद्धितं कृतवानस्मि ।

तृतीयं ग-चिद्धितं द्वारवङ्गराघवपुरवास्तव्यात् द्वारवङ्गपतिसपिण्ड-ज्ञातेर्भूखामिनो बाबुसाहेवोपाधिमतः श्रीमतो ब्रजनन्दनसिंहमहोदया-दधिगतं स च विद्यानुरागौ-धार्मिकवरो ब्रजनन्दनो मदर्थं प्रभूततमा-नायासानङ्गीकृत्य मिथिलावर्तिसुदूरपक्षीग्रामादाहृत्य मह्यमदात् तस्य चैवमहैतुकं विद्यानुरागं विद्वदनुरागञ्च स्मारं स्मारं विस्मितो भगवत्स-विधे तस्य दीर्घमायुरभिकामये ।

अथापरमेकमर्द्धखण्डितं स्थाने स्थाने विलुप्तप्रायं काशीवासिसुहृद्वर-श्रीवीरेश्वरचक्रवर्त्तिनः सकाशादधिगतं तच्च भोज्याभोज्यतरङ्गादारभ्य स्तोपयोगाय व्यवहृतमिति तदपि ख-चिद्धितमेव रक्षितम् ।

चतुर्थं पुस्तकेषु राघवपुरागतस्यैव सम्यक् शुद्धत्वं तदनु सोसाइटी-पुस्तकस्य ।

ग्रन्थेऽस्मिन् बह्व्यु स्थानेषु “मूले” इति यः पाठान्तरः प्रदत्तः स च तत्तत्प्रमाणभूत-मन्वादि-मूलपुस्तकीय इत्यवधारणीयम् ।

अस्य च सम्पादनसौकर्याय यानि च गृह्यसूत्रोपनिषत्पुराण-संहितादीनि प्रयोजनीयान्यासन् तानि सर्वाण्येव प्रायशः एसियाटीक-सोसाइटी-पुस्तकागारादधिगतानि कानिचिच्च गवर्णमेण्ड-संस्कृतकलेज-पुस्तकागारे परिदृष्टानि कानिचिच्च रघुनन्दनभट्टाचार्यपादौयग्रन्थादीनि मदायत्तान्येवासन् ॥

निबन्धकृताऽनेन ग्रन्थोपक्रमशिकायामवस्थितरङ्गा लिख्यन्ते इति प्रतिज्ञातं किन्तु संग्रहौतेषु त्रिवेदादर्शपुस्तकेषु षट्षष्टितरङ्गात् परं समाप्तमिति लिखनं दृश्यते परन्तु राघवपुरीय ग-चिह्नितपुस्तकोपसंहारे लेखकेन एवं लिखितं यथा-इतःपरं ऋणापाकरण-रक्षोघ्नाचारवर्णन-भारतादिश्रवणरूपतरङ्गत्रयात्मकं पत्रं वा पत्राणि आदर्शपुस्तके अभावात् न लिखितम् ।

एतावता एवमपि सम्भावना नानुचिता यथा निबन्धकारः प्रतिज्ञायामि ऋणापाकरण-रक्षोघ्नाचारवर्णन-भारतश्रवणरूपतरङ्गत्रय-मौदास्यात् न लिखितमथवा लिखितमपि चिराद्दिनमिति ।

अस्य च सम्पादनकर्मणि मया यद्योचितः श्रमो यत्नश्च विहितः किन्तु तादृशश्रमयत्नयोरनुरूपं फलमाप्तं न वेति सन्दिह्यते इतःपरम् विद्वांसः पाठकाः प्रमाणम् ।

यस्याच्चादेशेनैतत्सम्पादनकर्मण्यधिकारो लब्धस्तामेव प्रथमं सोसा-इटीसभां प्रति सबद्धमानं कृतज्ञतां प्रदर्श्य परिशेषे एतत्सभासम्पादकानां श्रौमतां ध्यानम्यानेन साहेबमहोदयानां प्रति धन्यवादं ज्ञापयामि । असौ च मनीषी एतद्गुरुकर्मसम्पादकतायामभिरतं संप्रेक्ष्य परामर्शदान-प्रयोजनीयपुस्तकप्रदानादेशदानेन च मां सर्वथा उपकृतमकरोत् । विश्वपतेस्वरणारविन्दयोः समर्पितमस्तु एतत्सम्पादनकर्म ॥ इति श्रं ।

महामहोपाध्याय—

श्रीकमलकृष्णस्मृतितीर्थः ।

एप्रैल, १९२८ ।

भट्टपल्ली ।

२४ परमणा ।

गृहस्थरत्नाकर-विषयसूची ।

पृष्ठाङ्काः प्रदत्ताः ।

पृः	पृः
अग्निहोत्राधानादि ... ६५	गार्हस्थम् ... ४
अतिथिपूजा ... २६०	जपविधिः ... २४१
अधिवेदनम् ... ८४	तर्पणविधिः ... २५१
अनवलोकनौयानि ... ५६०	तर्पणोत्तरकर्म ... २६६
अनाक्रमणौयानधिष्ठेयानि ५५६	त्याज्यात्याज्ये ... ५६०
अन्यापद्वृत्तयः ... ४४६	दन्तधावनम् ... १७२
अभक्ष्याणि ... ३५२	दाढनिरूपणम् ... ४०
आचमनविधिः ... १५०	दारानुक्रमणम् ... ३४
आचमननिमित्तानि ... १६१	दुग्धानि ... ३६७
आचमनापवादः ... १६७	दैवलक्षणम् ... ६६
आपद्वृत्तिः ... ४२३	द्विराचमननिमित्तानि ... १६६
आभ्यन्तरशौचम् ... ५२३	द्रव्याणां धर्माधर्मस्वत्त्वानि ४७१
आवसथाधानम् ... ६२	नियमः ... ५२५
आर्षलक्षणम् ... ७०	निवासः ... ५३०
आसुरलक्षणम् ... ७२	पक्षिणः ... ३७१
आह्निकम् ... १३४	पञ्चमहायज्ञाः ... २७२
कन्यावरवयःक्रमः ... ३६	परदारादिवर्जनं ... ५८६
कन्यास्वयंवरः ... ४१	परिवेदननिषेधः ... ८७
कुलनाशनानि ... ५२६	पर्वलक्षणम् ... ४०६
कुशीदम् ... ४४४	पशुहिंसाविधिनिषेधौ ... ३६१
हविः ... ४२६	पश्यादयः ... ३७४
क्रियाज्ञानम् ... २०६	पाशुपाल्यम् ... ४४३
क्रोधादीनां परिवर्जनम् ४६५	पैशाचम् ... ७८
क्षत्रियवैश्यधर्मवृत्तयः ... ४६६	प्रतिग्रहविधिः ... ४५५
गमनप्रवेशनविधिः ... ५४७	प्राजापत्यलक्षणम् ... ७१
गान्धर्वलक्षणम् ... ७५	प्रातःस्नानादि ... १७६

	पृः		पृः
ब्रह्मचर्यम्	५२४	वरनिरूपणम्	२६
ब्राह्मणधर्मकर्मवृत्तयः	४१४	विवाहभेदाः	५६
ब्राह्मणस्यापद्वृतौ वाणिज्यम्	४३३	विवाहगुणागुणौ	८१
ब्राह्मणक्षत्रम्	६५	विवाह्याविवाह्यकन्यानिरूपणम्	८
भोजनविधिः	३०६	वाच्यावाच्ये	५३५
भोजनोत्तरकर्म	३६६	श्रद्धाकर्मधर्मवृत्तयः	४७५
भोज्याभोज्यानि	३३४	श्रद्धाप्रदेयानि	५६३
मत्स्याः	३७८	शौचम्	१४३, ५२२
मद्यापेयत्वम्	३६३	सङ्करवर्जनं	५८७
मूत्रपुरीषोत्सर्गः	१३६	सन्ध्योपासनम्	२२३
मांसभक्षणवर्जनयोर्विधिः	३८०	सम्बन्धः	५४
यजनयाजने	१११	स्तेयापवादः	५१६
यमाः	५०६	स्नातकव्रतानि	४८२
रजस्वलाधर्मः	४०६	स्नानविधिः	१६३
राक्षसलक्षणम्	७७		

गृहस्थरत्नाकरः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

उज्ज्वला दिश^१मम्बरं वरतरं वासो वसानश्चिरं
रहित्वा भ्येक्ष्यमनातुरो रतिकरस्थानं समालम्बितः ।
त्यक्त्वा भस्म कृताङ्गरागसुरभिः श्रीखण्डसारद्रवे-
र्देवः पातु हिमाद्रिजापरिणयं कृत्वा गृहस्थः शिवः ॥ १ ॥
अध्याप्य अतिमङ्गलसहितं यो ब्रह्मचर्याश्रयो^२
गार्हस्थ्ये समयोजयत् द्विजगणान् वित्तैः कृतार्थीकृतान् ।
स श्रीमान् महितः समस्तसचिवश्रेणीषु चण्डेश्वरो
मीमांसाशरणं^३ गृहस्थविषयं प्रस्तौति रत्नाकरम् ॥ २ ॥
^४गार्हस्थ्याख्यतरङ्गोऽत्र प्रथमं परिकीर्तितः ।
विवाह्याविवाह्यकन्याया निरूपणमतःपरम् ॥ ३ ॥

१ (ख) उज्ज्वलादिमम् ।

२ (ख) पुस्तके—हित्वावासरसं पुनः पितृवने कैलासहर्म्येऽश्रयः ।

३ (ख) —चर्याश्रमे ।

४ (ग) श्रवणम् ।

५ (ख) पुस्तके अधिकः श्लोकः—

ब्रह्माख्ये ब्रह्मकल्पो वसनमणिगणालङ्कृतं गोसदृशं
सत्कामा कामधेनुं त्रिभुवनतिलकाङ्गावनौ कल्पवल्ली । ?
हेमाकल्पं गजानां शतमदित मद्वाद्भुतकुम्भं सयत्नं
सप्तसिन्धोः ? सप्तसिन्धोः कनकमयतुलापुरुषं पौरुषेण ॥

निरूपणं वरस्याथ दारानुक्रमणन्ततः ।
 कन्यायाश्च वरस्याथ वयःक्रमनिरूपणम् ॥ ४ ॥
 दातुर्निरूपणञ्चाथ ततः कन्यास्वयंवरः ।
 स्त्रीपुंभयोश्च सम्बन्धो भेदः परिणयस्य च ॥ ५ ॥
 गुणागुणौ विवाहस्य प्रोच्यते चाधिवेदनम् ।
 परिवेदनक्रियायाश्च निषेधस्तदनन्तरम् ॥ ६ ॥
 आवसथ्यस्य चाधानमग्निहोत्रञ्च कौर्त्त्यते ।
 यजनं याजनञ्चास्मिन्नाह्निकञ्च ततः परम् ॥ ७ ॥
 ततो मूत्रकृताशौचमाचमनमतः परम् ।
 आचमने निमित्तञ्च निमित्तञ्च द्विराचमे ॥ ८ ॥
 'अपवादश्चाचमने ततः स्नादन्तधावनम् ।
 प्रातःस्नानादिकञ्चाथ क्रियास्नानविधिस्ततः ॥ ९ ॥
 तस्माज्जपविधिः प्रोक्तस्तन्मध्योपासनतर्पणे ।
 तर्पणोत्तरकर्माऽथ कथ्यतेऽस्मिन् यथायथम् ॥ १० ॥
 ततः पञ्च महायज्ञास्ततश्चातिथिपूजनम् ।
 भोजनस्य विधिश्चाथ भोज्याभोज्यविधिस्ततः ॥ ११ ॥
 अभक्ष्यविधिरेतस्मिन् मांसभक्षणवर्जनम् ।
 पशुहिंसाविधित्यागस्तरङ्गे^१ऽस्मिन् प्रकीर्त्तितः ॥ १२ ॥
 मद्यापेयत्वमुक्तञ्च भोजनोत्तरकर्मा च ।
 ततो रजस्वलाधर्माः पर्वकृत्यमनन्तरम् ॥ १३ ॥

१ (ख) अपवादोऽथाचमने ।

२ [] (ख) शुक्ते चिह्नितांशो नास्ति ।

विप्रकर्म्म-धर्म्म-वृत्तिरापट्टत्तिरनन्तरम् ।
 कृषिरापदि वाणिज्यं पाशुपाल्यमतःपरम् ॥ १४ ॥
 कुम्भीदं ब्राह्मणस्यास्मिन्नन्यापट्टत्तयस्ततः ।
 प्रतिग्रहः चचवैश्यधर्म्मकर्म्मप्रवृत्तयः ॥ १५ ॥
 द्रव्यधर्म्माधर्म्मतत्वं शूद्रधर्म्मप्रवृत्तयः ।
 स्नातकव्रतमेतस्मिन् संयमो नियमस्ततः ॥ १६ ॥
 स्तेयापवादशौचञ्च ब्रह्मचर्यमतःपरम् ।
 नियमः कुलनाशोऽथ निवासस्तदनन्तरम् ॥ १७ ॥
 वाच्यावाच्ये ततः पश्चादतो गमप्रवेशने^१ ।
 अनाक्रम्यानधिष्ठेयमविलोक्यमतःपरम् ॥ १८ ॥
 ततः शूद्राप्रदेयानि परदारादिवर्जनम् ।
 वर्जनं सङ्करस्याथ त्याज्यात्याज्ये ततःपरम् ॥ १९ ॥
 च्छणापाकरणञ्चाथ रक्षोघ्नाचारवर्णनम् ।
 अवणे भारतादीनां विधानञ्च प्रकीर्त्तिताः ॥ २० ॥
 गृहस्यरत्नाकरेऽस्मिन् श्रीचण्डेश्वरमन्त्रिणा ।
 मिथिलापृथिवीनाथ-सन्धिविग्रहकारिणा ।
 अष्टषष्ठिरमौ ^१सृष्टास्तरङ्गाश्चित्तरङ्गदाः ॥ २१ ॥

अथ गार्हस्थ्यम् ।

तत्र ब्रह्मचारिधर्ममभिधाय सम्बर्त्तः—

एष धर्मः समाख्यातः प्रथमाश्रमिणि द्विजे ।

अतःपरं समावृत्तः कुर्याद्द्वारपरिग्रहम् ॥

समावृत्तो गुरुकुलादेत्य कृतस्नानादि(स्व)संस्कारः ।

मनुः—

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।

अविभुत^१ब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वेति विकल्पः पुरुषशक्तिमपेक्ष्य यथाक्रमं शास्त्राभिहिताध्ययनपौर्व्यापर्यानुसारेण, अविभुतब्रह्मचर्यः शास्त्रोदिताङ्गब्रह्मचर्यं अधीत्येत्यन्वयः ।

अतएव यमः—

वेदं वेदौ च वेदान् वा ततोऽधीत्य यथाविधि ।

^२अविश्रीर्णब्रह्मचर्यो दारान् कुर्वीत धर्मतः ॥

एवञ्च विश्रीर्णब्रह्मचर्यस्याकृतप्रायश्चित्तस्य उत्तरस्मिन् आश्रमे अनधिकार इति द्योतितं भवति विशेषणोपादानात्^३ ।

तथा—

गुरुणामनुमत्या च समावृत्तो यथाविधि ।

उदहेत द्विजो भार्य्यां सवर्षां लक्षणांविताम् ॥

लक्षणांवितां शुभसूचकशारीरचिह्नयुक्ताम् ।

१ (ख) ऽविश्रीर्ण— ।

२ (क) अवश्रीर्ण ।

३ (ख) विशेषणोपादानबलात् ।

यमः—

गुरुं वा समनुज्ञाय प्रदाय गुरुदक्षिणाम् ।

सदृशानाहरेद्द्वारान् मातापितृमते स्थितः ॥

वा शब्दो नैष्ठिकापेक्षया तेन गुर्वनुज्ञया गुरुदक्षिणां दत्त्वा
सदृशान् दारानाहरेत् नैष्ठिकब्रह्मचारौ वा स्यादित्यन्वयः । नैष्ठिक-
ब्रह्मचारौ, यावज्जीवब्रह्मचारौ । समनुज्ञायेति समनुज्ञाप्येत्यर्थः ।

नारदः—

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणाञ्च परिग्रहे ।

सजातिः श्रेयसौ भार्या सजातिश्च पतिः स्त्रियाः ॥

सजातिर्ब्राह्मणत्वादिना समानजातिः श्रेयसौ श्रेष्ठा ।

वसिष्ठः—

गृहस्थो विनीतक्रोधहर्षो गुरुणाऽनुज्ञातः क्षात्वा ऽसमानार्थयो-
मसृष्टमेथुनामधरवयस्काम् सदृशीं भार्यां विन्देत् ।

गृहस्थ इति भाविनि भृतोपचारस्तद्धर्मप्राप्त्यर्थः ॥ तेनाकृत-
दारोऽपि गार्हस्थ्यसंकल्पवानाश्रमान्तरनिवृत्तो गृहस्थधर्मव्यधि-
क्रियत इति । [भर्तृयज्ञ इति लक्ष्मीधरः]^१ ।

बृहस्पतिः—

समानामुदहेत् पत्नीं कुलशौलवयोगुणैः ।

तथा सह चरेद्धर्मं श्रौतस्मार्त्तं च शक्तिः^२ ॥

समानामनुरूपां अनुरूपत्वञ्च—

१ [] चिद्विंशः (क) (ग) पुस्तके नास्ति ।

२ (क) पुस्तके सम्मतः ।

वर्षैरेकगुणां भार्यामुदहेत् त्रिगुणः पुमान् ।

इत्यादिनोक्तम् ।

मनुः— तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः ।

स्वग्विनं तस्य आसीनमर्हेत प्रथमं गवा ॥

तं ब्रह्मचारिणं प्रतीतं प्रतिनिवृत्तं ब्रह्मचर्याश्रमात् प्रतिनिवृत्त्य
गार्हस्थ्याश्रमप्रवेशोन्मुखं स्वधर्मेण दक्षिणादानादिना ब्रह्मदायहरं
ब्रह्मैव वेद एव दायो धनं ब्रह्मदायः, तेन पितुस्सकाशात् गृहीत-
वेदमित्यर्थः । पितुस्सकाशादिति प्रायोवादः । अर्चयित्वा पूज-
येत् पित्रादिरिति शेषः । गवा मधुपर्केण ।

हारीतः—

गुरुणाऽनुज्ञातोऽलङ्कारादीन् गृहीयात् नित्यमुत्तरकालं यथाहं
चैतान् विभृयात् । आमन्त्र्य गृहानेत्य विधिवत् दाराना-
गृह्याग्नीनाधाय उज्ज्वलिताभ्यामयाचितोपपन्नं साधुभ्यो याचनात्
सद्यो वा अयाचनात् देवपितृमनुष्यार्थं वृत्त्यादानं कुर्वीत
नात्मार्यम् ।

अलङ्कारादीन् स्वगृह्यकथितकुण्डलादीन् आदिशब्देन गृह्योक्त-
दण्डादिग्रहणं । नित्यमुत्तरकालं समावर्त्तनोत्तरकालं यथाहं
यथाप्रयोजनं समावर्त्तनकाले तु नित्यमेव धारणम् ।

यमः—

एकं द्वौ त्रौ वा वेदानधीत्य गुरुं परितोऽन्यानुज्ञातो मुञ्चा-
द्यपनयनं कृत्वा सवर्षां परिणीयावसथाधानं कृत्वाऽतिथीन् पूजयेत् ।

ब्राह्मादिना विवाहेन सवर्णां परिणीयावसथाधानं कृतेत्यर्थः ।
 दारपरिग्रहकालानन्तरमेवावसथाभिधानात् । ब्राह्मादिना विवा-
 हेन चतुकालाभिगामी पुत्रानुत्पाद्यावसथाधानं कृतेत्यन्वयः ।
 दारपरिग्रहकालानन्तरमावसथाभिधानात् ।

काश्यपः—

दाराधीनाः क्रियाः सर्वा ब्राह्मणानां विशेषतः ।

दारान् सर्वान् प्रयत्नेन विशुद्धानुदहेत्ततः ॥

देवतानां नमस्कारः पितृणाञ्चोदकक्रियाः ।

दारतः संप्रवर्त्तन्ते दाराः स्वर्गस्य संक्रमः ॥

इत्येतत् काश्यपमतं ब्राह्मणस्यानुशासनम् ॥

विशुद्धान् कुलतः स्वरूपतश्च उदहेत् परिग्रहेत्^१ ।

॥ इति महामहेन्द्र-महाराजाधिराज-श्रीहरसिंहदेव-

महासान्धिविग्रहिक-वौरेश्वरात्मज-सप्रक्रिय-महासान्धिविग्रहिक-

श्रीचण्डेश्वरविरचिते गृहस्यरत्नाकरे गार्हस्थ्यतरङ्गः ॥

अथ विवाह्याविवाह्यकन्यानिरूपणम् ।

तत्र मनु-शातातपौ^१—

असपिण्डा तु या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्म्मणि मैथुने ॥

मातुरसपिण्डा मातुलदुहित्रादिभ्यो अन्या, असपिण्डेति समान एकः पिण्डो देहो^२ यस्याः सा सपिण्डा न तथा असपिण्डा, सपिण्डता च एकदेहावयवान्वयेन भवति ।

तथाहि—

पुत्रस्य पितृशरीरावयवान्वयेन पित्रा सह । एवं पितामहादिभिरपि पितृद्वारेण शरीरावयवान्वयतः । एवं मातृशरीरावयवान्वयेन मात्रा तथा मातामहादिभिरपि मातृद्वारेण ।

तथा मातृस्वसृ-मातुलादिभिरप्येकशरीरावयवान्वयात् तथा पितृस्वस्रादिभिरपि । तथा पत्या सह पत्या एकशरीरारम्भकतया । एवं भ्रातृभार्याणामपि एकशरीरारम्भकैः स्वस्वपतिभिः सहैकशरीरारम्भकत्वेन ।

एवं यत्र यत्र सपिण्डशब्दस्तत्र मात्रात् परम्परया एकशरीरावयवान्वयेन ज्ञेय इति मित्ताचराकारः ।

दारकर्म्मणि दारत्वजनके विवाहे मैथुने मिथुनसाध्यधर्म्मापुत्रोत्पत्त्यादौ । मैथुने मिथुनशब्दवाच्यस्त्रीपुंससाध्ये स्वाश्रमादिकर्म्मणि न केवलं स्त्रीसाध्यपाकादिकर्म्मणि अपि त्वभयसाध्येऽपौति कल्पतरुः ।

गोतमः—

असमानप्रवरैर्विवाह ऊर्द्धं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यः बीजिन(भ्य)श्च
मातृबन्धुभ्यः पञ्चमाच्च । समानप्रवरत्वञ्च प्रवरस्य संख्या-
संज्ञयोस्तुल्यत्वे ।

यथा— वाक्यसावर्ण्ययोरौर्वादीनां पञ्चतया संज्ञया चौर्वा-
दिकरूपया ।

पितृबान्धवाः—

पितुः पितुः स्वसुः पुत्राः पितुर्मातुः स्वसुः सुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥

इति वाक्योक्ताः ।

बीजिनश्चेत्यत्रापि ऊर्द्धं सप्तमादिति योज्यम् । बीजी च
परच्छेने योऽपत्यमुत्पादयति ॥

मातुर्मातुः स्वसुः पुत्रा मातुर्पितुः स्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥ इति वाक्योक्ताः ।

एषां यः पञ्चमस्तत ऊर्द्धं विवाहः ।

यदाह याज्ञवल्क्यः—

अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्धगोत्रजाम् ।

पञ्चमात् सप्तमादूर्द्धं मातृतः पितृतः क्रमात् ॥

पञ्चमात् सप्तमादिति यथासंख्यमन्वयः । भ्रातृमतीमिति पुत्रि-
काशङ्कानिवृत्तये, आर्धं नाम प्रवरमित्यन्वयः, गोत्रं काश्यपादि,
आर्धगोत्रे समाने यस्याः सा समानार्धगोत्रजा न तथाऽसमानार्ध-
गोत्रजा ।

पैठौनसिः—

असमानार्षेयौ कन्यां वरयेत् पञ्च मातृतः सप्त पितृतः
परिहरेत् । त्रौन् मातृतः पञ्च पितृत इति वा ।

समानजातीयाविवाहे पञ्च मातृतः सप्त पितृतः । असमान-
जातीयाविवाहे त्रीणित्यादिव्यवस्थाविकल्पः ।

सुमन्तुः—

पितृस्वसृसुतां मातुलसुतां समानार्षेयौ विवाह्य चान्द्रायण-
हरेत् परित्यज्य त्रैनां विभृयात् ।

अथञ्च मातृसगोत्रानिषेधो मातृसम्बन्धित्वेन जन्मपरम्परानाम्नः
प्रत्यभिज्ञायां सत्याम् ।

अतएव व्यासः—

सगोत्रां मातृरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि ।

जन्मनाम्नोरविज्ञाने उदहेताविशङ्कितः ॥

इदञ्च व्यासाभिधानं हलायुधेन पुत्रिकापुत्रविषयमिति
यस्मिन्नितं तच्चिन्त्यं लक्ष्मीधराद्यखरसात् ।

पैठौनसिः—

कुलोत्पन्नां युक्ताचारां वरयेत् । पितृमातृस्वसृदुहितरो
मातुलसुताश्च धर्म्मतस्ता भगिन्यो वर्ज्येत् ॥

असमानार्षेयौमित्यादि पैठौनसिवाक्येनैव पितृमातृस्वसृ-
दुहित्रादौ निषेधे सिद्धे पुनर्निषेधो दोषातिशयबोधनार्थः ।

दोषातिदोषे मनुः—

पैतृस्वसृयौ भगिनौ स्वसृयीयां मातुरेव च ।

मातुश्च भ्रातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

एतास्त्रिस्रस्तु भार्यार्थं नोपयच्छेत् बुद्धिमान् ।

ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः ^१पतति ह्युपयन्धः ॥ इति

आप्तस्य सहोदरस्य दुहितरमिति शेषः । मातुस्तुतानिषेधः
सूत्यन्तरेऽपि ।

सुमन्तुः—पितृमातृसम्बन्धा आप्तमादविवाह्याः कन्या भवन्ति
आपञ्चमादन्वेषां । सर्वाः पितृपत्न्यो मातरस्तद्भातरो मातुश्चाः तद्दु-
हितरश्च भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयानि । अन्यथा सङ्करकारिण्यः ।
तस्याध्यापयितुरेतदेव । आपञ्चमादिति मातृसपिण्डाविषयम् ।

मातुः सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः ।

इति व्यासवचनात् ।

तद्भातरः सोदराः तत्रैव भ्रातृशब्दस्य शक्तेः । एवञ्च पूर्वमाप्त-
स्येति विशेषणमनुवादः । एवमेव ह्यज्ञायुधादयः ।

अन्यथा एषामनन्तराभिहितानां कन्याः परिणीताः सङ्कर-
कारिण्यः सङ्करार्थत्वादधर्मकारिण्यो भवन्ति ।

तस्याध्यापयितुस्तद्विवाहजनकमन्त्राध्यापयितुः । एतदेव सङ्कर-
कारित्वमेव इत्यर्थः ।

उदहेत् पितृमात्रोस्तु सप्तमीं पञ्चमीं तथा ।

इति मार्कण्डेयपुराणात् ।

पञ्चमीं मातृपक्षाच्च पितृपक्षाच्च सप्तमीम् ।

१ (क) पुस्तके पतति परिणयव्रधः ।

२ (ख) पुस्तके तथाऽध्यापयितुः ।

गृहस्थ उदहेत् कन्यां न्यायेन विधिना नृप ॥

इति विष्णुपुराणाच्च

अत्र विरोधो भासते—

तत्र च उदाहपदार्थस्य धनार्जनस्येव रागपरिप्राप्ततया न विधेयत्वमिति व्यवच्छेद एव वाक्यार्थः स च न श्रुत इति विलम्बिता प्रतिपत्तिः । निषेधवाक्येषु च तावद्वाच्येदस्य स्पष्टत्वात्^१ अविलम्बिता सा ।

अतएव तद्वलेन मार्कण्डेय-विष्णुपुराणवाक्ययोर्विरुद्धाभासथो-
रन्यथावर्णनं । तत्र च यदि पदार्थः सहस्रसर्गो वाक्यार्थ इति
नियमस्तदा पञ्चमीभक्तमीपदाभ्यां यथायथं षष्ठी अष्टमी च
सामीप्यलक्षणया विवक्षिता तथाऽप्यपदार्थाऽन्यामम्बद्धो^२ वाक्यार्थः,
तदा तादृश एव निषेधोऽत्र वाक्यार्थ इत्युभयथापि न विरोधः ।
अविगौत-सकलशिष्टसम्प्रदायोऽप्येवम् ।

मनुः—

अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।

तनुलोमकेशदशनां मृदङ्गीमुदहेत् स्त्रियम् ॥

सौम्यनाम्नीमनुद्वेगजनकनाम्नीं । यथा धीरा वामा इत्यादि ।

तन्विति— तनवः सूक्ष्माः केशदशना यस्याः सा तथा ।

शातातपः—

हंसस्वनां मेघवर्णां मधुपिङ्गललोचनाम् ।

ईदृशीं वरयन् कन्यां गृहस्थः सुखमेधते ॥

१ (ख) स्फुटत्वात् ।

२ (ख) पुस्तके ऽप्यतत्संसर्गोऽपि ।

मेघश्यामां क्षिग्धश्यामरूपां मधुपिङ्गललोचनां मधुवदीषत्-
पिङ्गले लोचने यस्याः तथा सुखमेधते सुखं यथा स्यादेवं वर्द्धते ।

आश्वलायनः—

बुद्धिसम्बन्धलक्षणा^१नुपलक्षेत ।

लक्षणानिति शुभसूचकाङ्गानि ॥

तानि भविष्यपुराणे व्यक्तानि— तथा—

प्रतिष्ठिततलास्सम्यक् रक्ताभोजसमन्विषः ।

ईदृशा चरणा धन्या योषितां भोगवर्द्धनाः ॥

प्रतिष्ठिततलाः भूभागलक्षसमस्तचरणायभागाः ।

करालैरतिनिर्मांसै रुक्षैरथ शिराततैः ।

दासीलं दुर्भगत्वञ्च प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥

करालैरतिभयङ्करैः ।

अङ्गुल्यः संहता वृत्ताः कृज्वः सूक्ष्मा नखास्तथा ।

^२कुर्वन्त्यनन्तमैश्वर्यं राजभोगञ्च योषिताम् ॥

संहता अविरलाः ।

ह्रस्वासु जीवितं ह्रस्वं विरला वित्तहानये ।

दारिद्र्यं मूलभुग्नासु प्रेक्ष्यत्वं पृथुक्तासु च ॥

ह्रस्वाखङ्गुलीदेहासु जीवितमनुरूपह्रस्वत्वशालित्वं । मूलभुग्नासु

प्रथमपर्व्वक्तासु पृथुक्तासु देहाननुरूपसौख्यासु ।

परस्परसमारूढैस्तनुभिर्वृत्तपर्व्वभिः ।

१ (ख) बुद्धिलक्षणसम्पन्नाम् ।

२ (क) कुर्वन्ते सर्व्वमैश्वर्य्यम् ।

बह्वनपि पतौन् हत्वा दासीभवति वै द्विजाः ॥
 अङ्गुष्ठोन्नतपर्वणः तुङ्गायाः कोमलान्विताः ।
 रत्नकाञ्चनलाभाय विपरौता विपत्तये ॥
 सुभगत्वं नखैः स्निग्धैराताम्रैश्च धनाढ्यता ।
 पुत्राः स्युस्त्वतैरेभिः सुसूक्ष्मेरपि राजता ॥
 पाण्डुरैः स्फुटितैरुक्ष्मेनीलैर्धूमैस्तथा खरैः ।
 निःस्वता भवति स्त्रीणां पीतैश्चाभक्ष्यभक्षणम् ॥
 सूक्ष्मायाः स्निग्धवृत्ताश्च समारूढशिखास्तथा ।
 यदि स्युर्नूपुरं (?) दधुर्बान्धवाद्यैः समाम्नुयुः ॥

अङ्गिराः—

अङ्गिराः शरकाण्डाभाः सुवृत्ताऽत्पतनूरुहाः ।
 जङ्घाः कुर्वन्ति सौभाग्यं यानञ्च गजवाजिभिः ॥
^१कुप्यते लोमजङ्घास्त्री भ्रमते ^२बद्धपिण्डिका ।
 काकजङ्घा पतिं हन्ति वाचाला कपिला च या ॥
 जानुभिश्चैव मार्जार-सिंहजान्वनुकारिभिः ।
 अथमाप्य सुभाग्यञ्च प्राप्नुवन्ति सुतांस्तथा ॥
 घटाभैरध्वगा नार्यो निर्मासैः कुलटाः स्त्रियः ।
 शिरालैरपि सिंहस्था विशिष्टैर्धनैर्वर्जिता ॥
 अत्यन्तकुक्षितै रूक्षैः स्फुटिताग्रैर्गुडप्रभैः ।
 अनेकशस्तथा रोमैः केशैश्चापि तथाविधैः ॥

१ (ख) क्षिप्यते ।

२ मूले उद्धतपिण्डिका ।

३ (क) बल— ।

अत्यन्तपिङ्गला नारी विषकन्येति^१ विश्रुता ।
 सप्ताहाभ्यन्तरे ^२स्त्रीयं पतिं हन्यान्न संग्रहः ॥
 हस्तिहस्तनिभैर्वृत्तैरलोमैः^३ करभोपमैः ।
 प्राप्नुवन्त्युदभिः शश्वत् द्विग्वैः सुखमनङ्गजम् ॥
 दौर्भाग्यं बद्धमांसाभिर्बन्धनं लोमशालिभिः^४ ।
^५सन्धावृत्तं समं चारु सूक्ष्मरोमततं पृथु ॥
 जघनं ग्रस्यते स्त्रीणां रतौ सौख्यकरं स्त्रियाः ।
 ऊर्ध्वं रोमतले यस्याः समं सुश्लिष्टसंस्थितम् ॥
 अपि नीचकुलोत्पन्ना राजपत्नी भवत्यसौ ।
 अश्वत्थपत्रसदृशः कूर्मपृष्ठाकृतिस्तथा ।
^६ग्रशिविम्बनिभस्यापि तथा च शकटाकृतिः ॥
 भगः शुभकरः स्त्रीणां रतिप्रीतिविवर्द्धनः ॥
 तिलपुष्पसदृक् यस्तु यस्याश्चक्षुरसन्निभः ।
 दावर्षेतौ पररतौ कुर्वीत च दरिद्रताम् ॥
 उदूखलनिभः शोकं मरणं विवृताननः ।
 निरूपैरतिनिर्मांसैर्गजाश्वसमरोमभिः ॥

१ (ख) तुल्येति निश्चितं ।

२ (क) जाया (ग) पापा वा । ३ (ख) रम्भामैः ।

४ (ख) रोमशोदभिः । ५ मूलपुस्तके सन्धावर्णं ।

६ मूले अधिकं पद्यम्—

अरोमकं भगं यस्याः समं सुश्लिष्टसंस्थितं ।

अपि नीचकुलोत्पन्ना राजपत्नी भवत्यपि ॥

दौःशील्यं दुर्भगत्वञ्च दारिद्र्यञ्चाधिगच्छति ।
 कपित्थफलसङ्काशः पीनो बलिविवर्जितः ॥
 स्त्रीतः^१ प्रशस्तो नारौणां निन्दितोऽह्यन्यथा विदुः ।
 पयोधरभरान्नस्रः प्रवरचिबली गुरुः ॥
 मध्यः शुभावहः स्त्रीणां रोमराजीविभूषितः ।
 पणवाभैर्दृढङ्गाभैस्तथा मध्ये यवोदरैः ॥
 प्राप्नुवन्ति भयायासं दौःशील्यमपि चेदृशैः ।
^२श्रवक्रमुत्त्वं पृष्ठमरोमं सुसमाहितम् ॥
 नानापुष्पाद्यपर्यङ्कं रतिसौख्यकरं परं ।
 कुजमद्रोणिकं पृष्ठं रोमशं यदि योषितः ॥
 खप्राप्तेऽपि सुखं तस्य नास्ति हन्यात् पतिञ्च सा ।
 विपुलैः सुकुमारैश्च कुचिभिश्च बद्धप्रजाः ॥
 असृक्कक्षा च या नारी राजानं सा प्रसूयते ।
 उन्नतैर्बलिभिर्वन्ध्याः सुवृत्तैः^३ कुलटाः स्त्रियः ॥
 जारकर्म्मरता सा स्यात् न प्रभुं खं समानुयात् ।
 उन्नतावनतैः चुद्रा विषमैर्विषमाश्रया ॥
^४सा सुरैश्चर्य्यसम्पन्ना वनिता हृदयैः समैः ।
 सुवृत्तमुन्नतं पीनमधरोन्नतमायतम् ॥
 स्तनयुग्ममिदं शस्तमतोऽन्यदसुखावहम् ।
 उन्नतिः प्रथमे गर्भे द्वयोरेकस्य भूयसी ॥

१ (ग) स्त्रियः ।

२ (क) (ग) पुस्तकद्वये सुवक्रं ।

३ (ख) सावर्ण्यैः ।

४ मूले आयुरैश्वर्य्यं — ।

वामे तु जायते कन्या दक्षिणे जायते सुतः ।

एवम्बिधाः श्लोकाः प्रसङ्गेन लिखिताः ।

दीर्घं तु ^१चिबुके यस्याः सा स्त्री धूर्त्ता रतिप्रिया ॥

प्रविष्टे तु पुनर्यस्या देष्टि सा पुरुषं सदा ।

स्तनैर्नर्पफणाकारैः श्वजिह्वाकृतिभिस्तथा ॥

दारिद्र्यमधिगच्छन्ति स्त्रियः पुरुषचेष्टिताः ।

आरकूटघटेस्तुल्यैर्भवन्ति हि तथा द्विजाः ॥

आरकूटघटेस्तुल्यैः पित्तलघटमदृशैः ।

सुममं मांसलञ्चाथ शिरारोमविवर्जितम् ।

वक्षो यस्या भवेन्नाय्या भोगान् भुङ्क्ते यथेष्टितान् ॥

द्विंसा भवति वक्रेण दौःशौख्यं रोमश्रेण तु ।

निर्मासेन तु वैधव्यं विस्तौर्णं कलहप्रिया ॥

चतस्रो रक्तगम्भीरा रेखाः द्विगधाः करे स्त्रियाः ।

यदि स्युः सुखमाप्नोति विच्छिन्नाभिरनीशता ॥

रेखा कनिष्ठिकामूलात् यस्याः प्राप्ता प्रदेशिनीम् ।

शतमायुर्भवेत्तस्या ऊनाया मूलताक्रमात् ॥

संवृत्ताः समपर्वाणस्तौत्तणायाः कोमलत्वचः ।

समा ह्यङ्गुलयो यस्याः सा नारो भोगवर्द्धिनी ॥

बन्धुजीवारूपेस्तुङ्गेर्नखैरैश्वर्यमाप्नुयात् ।

नखैर्वभ्रुविवर्णाभैः श्वेतपीतैरनीशता ॥

रक्तेर्मुदुभिरेश्वर्यं विचित्राङ्गुलिभिर्द्विजाः ।

स्फुटैरविरले रत्नैः क्लेशं पाणिभिर्गन्धयुः ॥
 समरेखा यथा यामामङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्व्वसु ।
 तामां हि विपुलं भौख्यं धनं धान्यं तथाऽक्षयम् ॥
 मणिवन्धोऽव्यवच्छिन्नो रेखात्रयविभूषितः ।
 दधाति न चिरादेव मणिकाञ्चनमण्डनम् ॥
 श्रीवत्साम्बजगङ्गाङ्क-गजवाजिनिवेशनेः ।
 चक्रस्तिक्तवज्राभिपूर्णकुम्भनिभाङ्गुः ॥
 ग्रामादच्छत्रमुकुटैर्हार्केयूरमण्डलैः ।
 गङ्गातोरणनिर्युहैर्हस्तन्यस्तेर्नृपस्त्रियः ॥
 यस्याः पाणितले रेखा ^१यूपकुम्भाश्च कुण्डिकाः ।
 दृग्गन्ते चरणे यस्या यज्ञपत्रौ भवत्यमौ ॥
 वीथ्यापणतुलामानैस्तथा मुद्रादिभिः स्त्रियः ।
 भवन्ति वणिजां पत्न्यो रत्नकाञ्चनशालिनाम् ॥
 दात्र-योक्ता युगावन्ध-फालोदूखललाङ्गुलेः ।
 भवन्ति धनधान्याद्याः कृषीवलजनाङ्गनाः ॥
 कोमलं मांसलञ्चैव पौनं रोमविवर्जितम् ।
 गोपुराकृति नारीणां भुजयोर्युगलं शुभम् ॥
 निगूढग्रन्थयो यस्या दशना ^२लोमवर्जिताः ।
 बाहवो ललिता यस्याः प्रगस्तावृत्तकोमलाः ॥
 दशना दर्शनीया यस्यास्तस्याः शुभमित्यनुषङ्गः ।

१ मूले श्रीवत्सध्वजपद्माक्ष ।

२ (ग) रत्ना यूपश्च कुण्डिकाः ।

३ (ग) कूर्परा ।

तनुभारनतश्चैव नातिस्थूलो न रोमशः ।
 स स्कन्धस्तु सदा स्त्रीणां मौभाग्यारोग्यवर्द्धनः ॥
 स्थूले स्कन्धे वहेद्भारं रोमशे व्याधिता भवेत् ।
 वक्रे स्कन्धे भवेदन्ध्या कुलटा चोन्नतानते ॥
 साष्टं रेखात्रयं यस्या ग्रीवायां चतुरङ्गुलम् ।
 मणिकाञ्चनमुक्ताब्जं न दधाति विभूषणम् ॥
 अधना स्त्री कृशग्रीवा दीर्घग्रीवा च बन्धकी ।
 ह्रस्वग्रीवा स्थिरापत्या स्थूलग्रीवा च दुःखिता ॥
 अनुन्नता समांसा च ममा यस्याः कृकाटिका ।
 सुदीर्घमायुस्तस्यास्तु चिरं भर्ता च जीवति ॥
 निर्भांसा बहुभांसा च शिराला रोमशा तथा ।
 कुटिला त्रिकटा चैव विस्त्रीर्णा च न प्रस्यते ॥
 न स्थूलो न कृशोऽत्यर्थं न रक्तो न च रोमशः ।
 हनुरेवम्विधः श्रेयान् ततोऽन्यो न प्रशस्यते ॥
 चतुरस्रमुखौ धूर्ता मण्डलास्या शठा भवेत् ।
 अप्रजा बाजिवक्त्रा स्त्री महावक्त्रा च दुर्भगा ॥
 श्व-वराह-वृकोलूक-मर्कटास्याश्च याः स्त्रियः ।
 क्रूरास्ताः पापकर्माणः प्रजाबन्धुविवर्जिताः ॥
 मान्तौवकुलाम्भोजनीलोत्पलसुगन्धि यत् ।
 वदनं मुच्यते नैतत् पानतामूलभोजनैः ॥
 ताम्रामः किञ्चिदानघः स्थौल्यह्रास्यविवर्जितः ।
 अधरो यदि तुङ्गश्च नारीणां भोगदः सदा ॥

स्थूले कलहशीला स्थात् विवर्णे चातिदुःखिता ।
 उत्तरोष्ठेन तीक्ष्णेन वनिताऽत्यन्तकोपना ॥
 जिह्वा तनुतराऽवक्रा ताम्रा दीर्घा च ग्रस्यते ।
 स्थूला दीर्घा विवर्णान्ता वक्रा भिन्ना च निन्दिता ॥
 शङ्खकुन्देन्दुशवलैः^१ स्निग्धैस्तुङ्गैरसन्धिभिः ।
 मिष्टान्नपानमाप्नोति दन्तैरेभिरनिष्ठुरैः^२ ॥
 सूक्ष्मैरतिक्षुण्णैश्चैव स्फुटितैर्विरहैस्तथा ।
 रुचैश्च दुःखिता नित्यं विकटैर्भामिनौ^३ भवेत् ॥
 सुमृष्टदर्पणाम्भोजपूर्णविम्बेन्दुसुप्रभम् ।
 वदनं वरनारीणामभीष्टफलदं शुभम् ॥
 स्थूला कृशा नातिवक्रा नातिदीर्घा समुन्नता ।
 इदृशी नासिका यस्याः सा धन्या तु शुभङ्करी ॥
 उन्नता मृदुरोमाणो रेखाः शुद्धा न सङ्गताः ।
 वृकाद्धृतल्याः सूक्ष्माश्च योषितान्तु सुखावहाः ॥
 धनुस्तुल्याभिः सौभाग्यं वन्द्या स्याद्दीर्घरोमभिः ।
 पिङ्गला सङ्गता ह्रस्वा दारिद्र्याय न संग्रहः ॥
 नीलोत्पलदलप्रख्यैराताम्रैश्चारुपद्मभिः ।
 वनिता नयनैरेभिर्भोगसौभाग्यभागिनी ॥
 खञ्जनाक्षौ मृगाक्षौ च वराहाक्षौ वराङ्गना ।
 यत्र तत्र समुत्पन्ना महान्तं भोगमश्नुते ॥

१ मूले धवलैः ।

२ (क) अशुभ्रतैः ।

३ (ग) विसर्तिर्भवेत् ।

सुगम्भीरैरसंस्लिष्टैर्वज्ररेखाविभूषितैः ।
 राजपत्न्यो भवन्तीह नयनैर्मधुपिङ्गलैः ॥
 वायसाकृतिनेत्राणि दीर्घापाङ्गानि योषिताम् ।
 अनाविलानि चारुणि भवन्ति हि विभूतये ॥
 गम्भीरैः पिङ्गलैश्चैव दुःखिताः स्युश्चिरायुषः ।
 वयोमध्ये त्यजेत् प्राणान् उन्नताक्षी च याऽङ्गना ॥
 रुद्राक्षी विषमाक्षी च धूस्राक्षी श्वेतलोचना ।
 वर्ज्जनोया सदा नारी श्वनेत्रा चैव दूरतः ॥
 उद्भ्रान्तकैरवैश्विदैर्नयनैरङ्गनास्त्रिह ।
 मद्यमांसप्रिया नित्यं चपलाश्चैव सर्वतः ॥
 मकराकृतयः कर्णा लसत्केशाग्रसंस्थिताः ।
 वहन्ति विकशत्कान्तिहेमवर्णविभूषणम् ॥
 खरोष्ठ-नकुलोलूक-कपोतश्रवणाः स्त्रियः ।
 प्राप्नुवन्ति महादुःखं प्रायशः प्रव्रजन्ति वै ॥
 ईषदापाण्डुगण्डा याः सुवृत्ताः पार्व्वणत्विषः ।
 प्रशस्ता निन्दितास्त्वन्या रोमकूपविभूषिताः ॥
 एतत् स्त्रीमात्राभिप्रायम् ।
 अर्द्धेन्दुप्रतिमाभोगमरोमं सुसमाहितम् ।
 भोगसौख्यकरं श्रेष्ठं ललाटं वरयोषिताम् ॥
 दिगुणं परिणाहेन ललाटं विहितञ्च यत् ।
 शिरः प्रशस्तं नारीणामधन्या हस्तिमस्तकाः ॥

सूक्ष्माः कृष्णा मृदस्त्रिगधाः कुञ्चितायाः शिरोरुहाः ।

भवन्ति श्रेयसे स्त्रीणामन्ये स्युः क्लेशशोकदाः ॥

हंमकोक्लिषीणालि शिखिवेणुस्तराः स्त्रियः ।

प्राप्नुवन्ति वङ्गन् भोगान् मृत्यानाञ्चापयन्ति च ॥

भिन्नकांस्यस्तरा नारो खरकाकस्तरा च या ।

रोगव्याधिभयं शोकं दारिद्र्यद्व्याधिगच्छति ॥

हंम-गोवृष-चक्राङ्ग मत्तमातङ्गगामिनी ।

खकुलं द्योतयेन्नारो महिषो पार्थिवस्य च ॥

श्वमृगान्तगतिर्या स्यात् या च वायमगामिनौ ।

दामो मृगगतिनारो दुर्भगा स्याच्च वन्धको ॥

फणि(लौ)नो-रोचना हेम-कुङ्कुमत्विष एव च ।

वर्णाः शुभङ्कराः स्त्रीणां यस्य दूर्वाङ्कुरोपमः ॥

वर्णं इति व्यत्ययेनान्वयः ।

मृदूनि मृदुरोमाणि नात्यन्तस्त्रेदजानि च ।

सुरभौणि च गात्राणि यासां ताः पूजिताः स्त्रियः ॥

आशुलायनः—

दुर्विज्ञेयानि यदि लक्षणानि अष्टौ पिण्डान् कृत्वा चतस्रौ प्रथमं यज्ञवृत्ते सत्यं प्रतिष्ठितं यदिच कुमार्थ्यभिजाता तदिदमिह प्रतिपद्यतां, यत् सत्यं तत् दृश्यतामिति पिण्डानभिमुख्यं कुमारौ ब्रूयात् एषामेकं गृहाणेति ।

क्षेत्राच्चेदुभयतः शस्याद् गृह्णीयादर्धवती चस्याः प्रजा भविष्यतीति विद्यात्, गोष्ठात् पशुमती, वेदिपुरौषात् ब्रह्मवर्चस्विनी,

अविनाशिनो हृदात् सर्वसम्पूर्णं देवनात् कितवी चतुष्यथात्
विप्रत्राजिनो जारिणादनपत्या श्मशानात् पतिघ्नौ ।

अष्टौ पिण्डान् वक्ष्यमाणचेत्रादिमृत्तिकाभिः । गोष्ठं गवां
स्थितिदेशः । वेदिपुरोषं वेदिमृत्तिका देवनं द्यूतस्थानं विप्र-
त्राजिनो पतिं त्यक्त्वा प्रच्छन्नजनशौला । जारौणमूषरं, पशुमती-
त्यादौ सर्वत्र विद्यादिति समन्धः ।

मनुः—

महान्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः ।

स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥

हीनक्रियं निष्पुरुषं निष्कुन्दो रोमशार्णसम् ।

चय्यामयावपस्मारिश्चिचिकुष्ठिकुलानि च ॥

महान्ति वज्रसम्बन्धिनौ समृद्धानि सम्यन्त्रानि वक्ष्यमाण-
गवादिभिः स्त्रीसम्बन्धे विवाहे कर्त्तव्यं इति विशेषः । हीनक्रियं
विहितगर्भाधानादिक्रियाशून्यं निष्पुरुषं कन्येत्यपत्तिभूयिष्ठं
निष्कुन्दः स्वाध्यायहीनः, रोमशं अत्यन्तरोमयुक्तं अर्णसं अर्णो
रूपव्याधियुक्तं, चयि चयनामकव्याधियुक्तं, आमयावि भक्तामयाति-
रिक्तं वंशसञ्चारिरोगयुतम् ।

स्कीतादपि न सञ्चारिरोगदोषसमन्वितात् ।

इति याज्ञवल्क्यवचनात् ।

अपस्मारि अपस्मारात्मकव्याधियुक्तं, चिचि श्वेतकुष्ठयुक्तं, कुष्ठं
औदुम्बरादिकुष्ठयुक्तम् ।

हारीतः— श्विचि कुष्ठ्युदरि यक्ष्णामयाव्यनार्णयमब्रह्मसमा-

नार्षेयश्चेत्येतान्यपतितानि न ज्ञायन्ते तां पुत्रिकोऽग्रङ्कया न विवाहयेत् ।

पुत्रिकाधर्मश्चायं यत्पुत्रेण कन्यापिता पुत्रवान् जनकः ।

तथाचोक्तं मनुना—

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेत्तस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम् ॥ इति ।

गोतमः—अभिसम्बन्धिमात्रात् पुत्रिकेत्येकेषां तत् संशयात् नोपयच्छेताभ्रातृकाम् ।

अभिसम्बन्धिमात्रात् असदनुमतमेतदपत्यमित्यभिप्रायात् ।
मात्रपदेन अग्निं प्रजापतिं च इत्यादिगोतमोक्तेः पुत्रिका-
विधिव्यवच्छेदः ।

कात्यायनः—

लोकापवादयुक्ता या सा तु दुष्टा प्रकीर्तिता ।

अन्यत्रासक्तचित्ता या या स्यात् संस्पृष्टमैथुना ॥

संस्पृष्टमैथुना स्त्रीतयोनिः ।

नारदः—

दौर्घकुक्षितरोगात्तां व्यङ्गा संस्पृष्टमैथुना ।

दुष्टाऽन्यगतभावा च कल्प्यदोषा प्रकीर्तिता ॥

दौर्घश्चिरकालव्यापी कुक्षितरोगोऽपस्मारादिः ।

विष्णुपुराणे—

तानि कुलानि वर्जनीयानि भवन्ति कुलानुरूपाः प्रजाः
सम्भवन्ति पित्रादितोऽष्टौ अयश्चियत्वादनार्षेयं अदेवत्वाद्-

ब्रह्मचर्यमीयमिति । तस्मात् सप्त पिढतः संवीक्ष्य पञ्च माहृतो
नग्निकां श्रेष्ठां भावमतीं भार्यां विन्देत् ।

कुलानुरूपाः प्रजा भवन्तीति हेतुना पित्रादितोऽष्टकुलानि
वर्जनीयानि अयज्ञियत्वादनार्षेयं वर्जनीयं अनार्षत्वं असमर्थमाण-
गोचप्रवरत्वं तादृशस्य यज्ञानधिकारात् अद्वैत्वादब्रह्मवर्चसीयं
अब्रह्म अविद्यमानवेदाध्ययनं अत्र हेतुरद्वैत्वात् दैवकर्षणां
प्रायशो वेदाधीनत्वात् ।

नग्निका दशवार्षिकी “दशवर्षा तु नग्निका” इति भविष्य-
पुराणात् ।

. पुनर्हारौतः—

तस्मात् कुलनक्षत्रविज्ञानोपपन्नां वरयेत् ।

पञ्चमीं माहवन्धुभ्यः सप्तमीं पिढवन्धुभ्यः ॥

ऊर्द्धं सप्त पिढवन्धुभ्यः पञ्च माहवन्धुभ्य इति पूर्वलिखितगौत-
मादि-वाक्यदर्शनादत्रापि क्रियाकाङ्क्षया त्यजेदित्यन्वयः ।

यमः—

चतुर्दशकुलानीमान्यविवाहानि निर्दिशेत् ।

अनार्षेयौ ब्राह्मणानामृत्विजाश्च विवर्जयेत् ॥

अत्युच्चमतिह्रस्वश्चातिवर्णश्च वर्जयेत् ।

हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गमामयाविकुलानि च ॥

श्वित्रिकुष्ठिकुलादीनां कुर्याच्च परिवर्जनम् ।

सदा कामकुलं वर्ज्यं लोमशानाञ्च यत्कुलम् ॥

अपस्मारिकुलञ्चैव पाषण्डानां कुलं भवेत् ।

अतिजोऽत्र निन्दयाजकाः । कामकुलं कामप्रधानकुलं
धर्ममनपेक्ष्य कामप्रयुक्तप्रवृत्तिप्रधानमिति यावत् । अतिवर्णमति-
कृष्णमतिगौरम् ।

मनुः—

नोद्वेहत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्क्षीं न रोगिणीम् ।

नालोमिकां नातिलोम्बीं न वाचालां न पिङ्गलाम् ॥

नर्चवृचनदीनाम्नीं नान्यपर्वतनामिकाम् ।

नादिपक्षिप्रेथ्यनाम्नीं नातिभीषणनामिकाम् ॥

यस्याश्च न भवेद्भ्राता न विज्ञेयस्तथा पिता ।

नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥

न अचनान्नीं रेवत्यादिनान्नीं न वृचनानामिकां जयन्तीं
पाटलामालतीत्यादिनान्नीं न नदीनान्नीं यमुनादिनान्नीं नान्य-
नामिकां श्वरोद्यादिनामिकां पर्वतनामिकां विन्ध्यादि-
नामिकां पक्षिनान्नीं कोकिलादिनान्नीं अहिनान्नीं शङ्खिनो-
त्यादिनान्नीं प्रैथ्यनान्नीं गोपालिकेत्यादिनान्नीं भीषणनान्नीं
भीमा कराला इत्यादिनान्नीमिति यावत् ।

यस्याश्चेति— यस्याः पिता न ज्ञायते विशेषेण पुत्रिकाधि-
कारित्वेन ।

विष्णुपुराणे—

नातिकेगामकेशां वा नातिकृष्णां न पिङ्गलाम् ।

विमङ्गतां विकलाङ्गीमधिकाङ्क्षीं च नोद्वेहत् ॥

नादिशुद्धां 'सरोगां वा कुलटाद्यातिरोगिणीम् ।

न दुष्टां च दुष्टभावां व्यङ्गिनीं पिदमादतः ॥

न श्मश्रुव्यञ्जनवतीं न चैव पुरुषाकृतिम् ।

न घर्घरस्वरां बालां तथा काकस्वरां न च ॥

नातिश्वेतेचणान्तदद्रक्ताचीं नोदहेत् स्त्रियम् ।

यस्याश्च रोमशे जङ्घे गुल्फौ यस्यास्तथोन्नतौ ॥

गण्डयोः कूपकं यस्या ह्रमन्त्याश्चैव जायते ।

नोदहेत्तादृशीं कन्यां प्राज्ञः कार्यविचक्षणः ॥

नातिरुचकविं पाण्डुकरजामरुणेचणाम् ।

आपीतहस्तपादाश्च न कन्यामुदहेद्बुधः ॥

न वामनां नातिदीर्घां नोदहेत् संहतभुवाम् ।

न चातिक्लिद्रदशनां न करालमुखीं तथा ॥

अतिकेशां दीर्घकेशीं विमङ्गतां विकलाङ्गीं स्वभावतो
विकलाङ्गीं, व्यङ्गिनीं पिदमादतः-यस्याः पितरौ स्वभावतो व्यङ्ग्यौ
तां व्यङ्गिनीं । श्मश्रुव्यञ्जनवतीं श्मश्रुस्थाने दीर्घरोमव्यञ्जनवतीं
कुलटां कुचादियुक्ताम् । चामामतिष्ठशाम् ।

नोदहेदित्यनुवृत्तौ ब्रह्मपुराणम्—

अङ्गोमःमतिलोमाश्च वाचालां केकरेचणाम् ।

हलायुधेन—

हीनाङ्गीमतिरिक्ताङ्गीं कपिलां रोगिणीं तथा ।

अलोमामतिलोमाञ्च वर्जयेत् केकरेचणाम् ॥

इति लिखितं केकरेचणां वक्रैकेचणाम् ।

काश्यपः—

सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ।

वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥

उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ।

अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या ।

द्व्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत् ॥

कृतकौतुकमङ्गला बद्धकङ्कणा उदकस्पर्शिता उदकपूर्वे दत्ता ।

सूतिः— वाग्दत्ता १ मनोदत्ता अग्निपरिगता सप्तमपद-
मानौता भुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूता च सप्तधा पुनर्भूतां गृहीत्वा
वृथाकारी न प्रजां धर्म्भम् ।

आप्नोतीति शेषः प्रजां धर्म्भं धर्म्भान्नोमाभ्याग्निहोत्रादि ।

अत्र च प्रकरणे ये विधयो दृष्टास्ते गुणानुषङ्गिणो न भवन्ति
यथा असपिण्डा तु या मातुरित्यादयः । तेषामतिक्रमे भार्यात्व-
मेव न भवति । एवं ये च निषेधास्तेन तथा तेषामप्यतिक्रमे
तथात्वमेव ।

यथा—नोदहेत् संहतभ्रुवामिच्छादि भार्यादिशब्दस्य सृपादि-
शब्दवत् संस्कारमादायेव प्रवृत्तेः । येषान्तु विधौनां दृष्टगुणानु-
षङ्गेण प्रवृत्तिस्तदतिक्रमे न भार्यात्वाभावः किन्तु सगुणो न
भवति ।

राजपत्यो भवन्तीह नयनेर्मधुपिङ्गलैः । इति ।

एवं निषेधोऽपि यत्र दृष्टदोषानुषङ्गः तदतिक्रमेऽपि न भार्यात्वाभावः किन्तु दृष्टमनिष्टान्तरमेव । यथा अत्यन्तपिङ्गला नारीत्यादौ ।

केवलं नियमातिक्रमे यथाश्रुतप्रायश्चित्तं, ऋचवृचनदीनाम्यादिषु दृष्टगुणदोषानुविधायि विधिनिषेधप्रकरणमध्यपातात् । मनुना सपिण्डादिनिषेधस्य पृथक्करणाददृष्ट एव दोषः कल्प्यः परित्यागस्य यथा सगोत्रायाः स्मर्यते ।

सगोत्राच्चेदमत्या उपयच्छेत् मातृवदेनां विमृश्यात् । इति बौधायनवचनात् न तथा ऋचनाम्यादेः परित्यागाश्रवणात् । एवं वरेऽपि परिवेष्टनपुंसकादावथमेव प्रकारो नेयः ॥

इति गृहस्यरत्नाकरे विवाह्याविवाह्यकन्यानिरूपण-तरङ्गः ॥

अथ वरनिरूपणम् ।

तत्र मनुः—

उल्लिष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।

अप्राप्तमपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥

उल्लिष्टाय कुलश्रीलादिभिः । अप्राप्तमपि शास्त्रोक्तविवाहयोग्यवयोनूनामपि ।

नारदः—

उन्नतः पतितः क्रूरो दुर्भगस्त्यक्तबान्धवः ।

कन्यादोषौ तु यौ पूर्वविमौ दोषगुणौ वरे ॥

दुर्भगः स्त्रीणामत्यन्तं द्वेष्टः । त्यक्तबान्धवः त्यागानर्हबान्धव-
त्यागो । कन्यादोषौ—

दीर्घकुक्षितरोगार्ता व्यङ्गा संस्पृष्टमैथुना । दुष्टान्यभावा
चेत्यादि वाक्येन उक्तौ दोषौ विवक्षितौ । पूर्वौ प्रथमौ ।

तेन दीर्घकुक्षितरोगार्तलं व्यङ्गलं चेत्यादौ दोषौ विवक्षितौ
दोषगुणो दोषरूपो धर्म इत्यर्थः ।

कात्यायनः—

निष्क्रान्तः स्नेन विद्विष्टस्तथा त्यक्तः स्वबन्धुभिः ।

अन्यजातिः चयौ दामो लिङ्गस्थस्योदरी यदि ॥

उन्मत्तः पतितः क्रूरस्तथा तुल्यः मगोन्नतः ।

चक्षुःश्रोत्रविहीनश्च तथाऽपन्मार्दूषितः ॥

वरदोषाः स्मृता ह्येते कन्यादोषाः प्रकीर्त्तिताः ।

प्राक् पश्चाद्वा समुत्पन्ना दानन्तश्च विवर्जयेत् ॥

निष्क्रान्तः स्वभावाद्देशान्तरपर्यटनकारी । दामस्तु नित्यं
परतन्तः, लिङ्गस्थस्योदरी यदि उदरभरणार्थं यदि आश्रम-
लिङ्गधारोति कल्पतरुः ।

अन्ये तु—लिङ्गस्थो यत्याश्रमलिङ्गधारो । तथा—उदरी यदि
उदरभरणार्थं यावत्तावद्भ्यापारकारोति इयमपि विवक्षितमित्याहुः ।

एते च दोषाः प्राग्विवाहोपक्रमात् पश्चाद्वाग्दानादनन्तरं यदि
ज्ञातास्तदा कन्यादानं दोषावहं निवर्त्तत इति प्रागित्यादेरन्वयः ।

मनुः—

काममामरणात्तिष्ठेद्देहे कन्यर्त्तुमपि ।

न चैवैनां प्रयच्छेत् गुणहीनाय कर्हिचित् ॥

लभ्यमाने गुणवति गुणहीनाय न देयेति तात्पर्यं न तु
रजस्वला धारणीयेति ।

यमः—

दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकामेव शक्तिः ।

नत्वेव गुणहीनाय नोपरन्ध्याद्रजस्वलाम् ॥

शक्तिः सामर्थ्यं सति नग्निकां दशवर्षाम् ।

आश्वलायनः—

कुलमग्रे परीचेत मादृतः पिबतश्चेति यथोक्तं परस्तात्
शुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेत् ।

शातातपः—

वरो वरयितव्योऽर्थी कुलशीलममन्वितः ।

रूपवान् पण्डितः प्राज्ञः सुरादोषविवर्जितः ॥

कन्यागुणानुक्ता याज्ञवल्क्यः—

एतेर्वरगुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः ।

यन्नात् परौचितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः ॥

एतेररोगित्वादिभिः । युवा न दृढः ।

नारदः—

परीक्ष्यः पुरुषः पुंस्त्वे निजैरेवाङ्गलक्षणैः ।

पुमांश्चेदविकल्पेन स कन्यां लब्धमर्हति ॥

सुबद्धजन्तुजान्वस्थिः सुबन्धांशग्निरोऽधरः ।

स्थूलघाटस्तनूत्त्वगविलग्नगतिस्तरः ॥

रेतोऽस्य स्रवते चाप्सु मूत्रञ्च फेनिलं भवेत् ।

पुमान् स्यान्नक्षत्रैरेभिर्विपरीतैस्तु पण्डकः ॥

तथा—

चतुर्दशविधः शास्त्रे प(ष)ण्डो दृष्टो मनौषिभिः ।

चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तथा तेषां विधिः क्रमात् ॥

निमर्गपण्डो वज्र्यश्च पञ्चपण्डस्तथैव च ।

अभिशापाहुरो रोषाद्देवक्रोधात्तथैव च ॥

ईर्ष्यापण्डश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभगः ।

आचिप्रमोघवौर्यौ च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ॥

तच्चाद्यावप्रतीकारौ पञ्चाख्यं मासमाचरेत् ।

अनुक्रमात्तयस्यास्य कालः सम्बत्सरः स्मृतः ॥

ईर्ष्यापण्डादयो येऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः ।

त्यक्तव्यास्ते पतितवत् क्षतयोऽन्याऽपि च स्त्रिया ॥

आचिप्रमोघवौर्याभ्यां कृतेऽपि पतिकर्माणि ।

पतिरन्यः स्मृतो नार्या वत्सराद्धं प्रतीचते ॥

शालीनस्यापि धृष्टस्त्रीसंयोगात् पतति ध्वजः ।

तं हीनवेगं भर्तारं स्त्री सर्वार्थैरुपाचरेत् ॥

अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोषिति ।

लभेत साऽन्यं भर्तारमेतत्कार्यं प्रजापतेः ॥

अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री चेन्न बीजिनो नराः ।

चेन्न बीजवते देयं नाबीजी चेन्नमर्हति ॥

सुवद्धं सुस्निग्धं जत्रुः पीवा स्कन्धयोः सन्धिः, घाटा पीवायाः

पश्चाद्भागः । निसर्गात् पण्डो लिङ्गादिशून्य एवोत्पन्नः । वङ्गुः
गलिताण्डादिकः, पक्षपण्डः-यस्य पक्षान्तरिता रतिशक्तिः, गुरो-
रभिशापात् देवक्रोधात् देवस्यापराधजनितात् क्रोधात् । भार्या-
पण्डः स्वस्त्रीविषयेष्वर्थादिना चिरं स्तम्भितरेताः । सेव्यः कामिन्या
सेव्यमानो रतिशून्यः, वातरेता यस्य रतान्ते लिङ्गे वातनिःसरण-
मात्रम् । सुखेभगः-यो सुख एव भगकार्यं करोति । आचिप्त-
रेता विसर्गसमये प्रत्यक्प्रवृत्तशीलरेताः । मोघवीर्यः गर्भाधाना-
समर्थरेताः । शास्त्रीनः-धृष्टस्त्रीसन्निधानप्रयुक्ताप्राशस्त्येन सदा
लिङ्गपातवान्, अन्यापतिः-यस्य स्वभार्यातो अन्यस्यामेव योषिति
पुंस्त्वं, पक्षाख्यं पक्षपण्डत्वेन शङ्कितं मासमाचरेत् मासं यावत्
प्रतीचेत । एभ्यः पूर्वज्ञातदोषेभ्यः कन्या न देया । यदि
त्वज्ञानाद्देया तदा चिकित्से चिकित्सां यावज्ज्ञातां प्रतीचेत ।
अचिकित्से तु दत्तामपि अन्यस्मै दद्यादिति तात्पर्यम् ।

इति सप्रक्रिय-सान्धिविग्रहिक-श्रीचण्डेश्वरविरचिते गृहस्थरत्नाकरे

वरनिरूपण-तरङ्गः ॥

अथ दारानुक्रमणम् ।

तच्च मनुः—

सवर्णाश्च^१ द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्माणि ।

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो वराः ॥

शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्यताः ।

ते च स्वा चैव राज्ञः स्युस्ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः ॥

अस्यार्थः—

सवर्णकन्यास्त्राभे सैव प्रशस्ता, तदस्त्राभे विवाहेऽमुना क्रमेण चत्रविट्शूद्रकन्या विवाह्याः । तत्रापि पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरा विवाह्याः । निर्विवाहेच्छसु यद्याश्रमेऽसमर्थः स्नातकव्रतैरेव वर्त्तते ।

तथाच पैठीनसिः—

अस्त्राभे कन्यकायाश्च स्नातकव्रतमाचरेत् ।

अपि चत्रियायां पुत्रमुत्पादयेत् वैश्यायां वा शूद्रायां वा ।
इत्यन्ये इत्यर्थः ।

यमः—

भार्याः स्वजात्यां सर्वेषां धर्मः प्रथमकल्पितः ।

अनुपूर्व्वेण भार्याः सुसुतस्यो ब्राह्मणस्य तु ॥

चत्रियस्यानुपूर्व्वेण गम्यास्तिस्रोऽवराः स्त्रियः ।

वैश्यस्यावरधर्मो द्वे भार्य्ये इत्यब्रवीन्मुनिः ॥

शूद्रः स्वजातीर्विन्देत् तास्त्रपत्यं समं भवेत् ।

समत्वमिह पुत्रोत्पत्तिफलभूतपैत्रच्छणापकरणमात्रेण ।

अत्र खजात्यनन्तरं नारदः—

ब्राह्मणस्यानुलोम्येन तिस्रोऽन्याः स्त्रिय एव तु ।

शूद्रायाः प्रातिलोम्येन तथान्ये पतयस्त्रयः ॥

द्वे भार्य्ये चत्रियस्यान्ये वैश्यस्यैका प्रकीर्तिता ।

वैश्याया द्वौ पतौ ज्ञेयावेकोऽन्यः चत्रियापतिः ॥

एकोऽन्यः अन्यजातीयः चत्रियापतिर्ब्राह्मण इत्यर्थः ।

वसिष्ठः—

तिस्रो ब्राह्मणस्य भार्य्या वर्णानुपूर्व्येण

द्वे राजन्यस्य एकैका वैश्य-शूद्रयोः ।

शूद्रामथेके मन्त्रवर्जं तद्वत् ॥

तथा— न कुर्याद्यतो हि ध्रुवः कुलापकर्षः प्रेत्य चास्वर्गः ।

याज्ञवल्क्यः—

कुलं नश्येद्विजातीनां शूद्रभार्य्यापसङ्गतम् ।

न तन्मम मतं यस्मान्न तत्र जायते सुतः ॥

विष्णुः—

द्विजस्य भार्य्या शूद्रा तु धर्म्मार्थं न भवेत् कश्चित् ।

रत्यर्थमेव सा तस्य रागार्थस्य प्रकीर्तिता ॥

रत्यर्थमेवेत्येवकारेण पूर्वखण्डेन निषिद्धाऽपि धर्म्मार्थतातिशय-

द्योतनाय पुनर्निषिध्यते ।

१ (ख) प्लुक्के पाठः—

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रभार्य्यापसंग्रहः ।

न तन्मम मतं यस्मान्न तत्र जायते स्वयं ॥

मनुः—

न ब्राह्मणचत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।

कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्यापदिश्यते ॥

वृत्तान्तशब्द उपाख्यानपरः शूद्रा भार्यापदिश्यते आह्लादि-
कार्यार्थमित्यभिप्रेतम् ।

मनु-विष्णु—

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।

कुक्षान्येव नयन्त्याशु सन्तानानि च शूद्रताम् ॥

मनुः—

शूद्रावेदी पतत्यत्रैतथ्यतनयस्य च ।

शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥

शूद्रां शयनमारोष्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।

जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मणादेव हीयते ॥

शूद्रावेदी शूद्राविवाहकारी इत्यचेर्मतम् । उत्थत्यनयस्य
गोतमस्य च । शौनकस्य मते सुतोत्पत्त्या अपत्यजननात्
पततीत्यर्थः ।

इयञ्च निन्दा परिणयक्रमलङ्घनेन तद्विवाहात् । शूद्रापरिणयस्य
विहितत्वात् रत्यर्थमसौ न तु धर्मार्थमिति स्थितिः ।

अत्रैव शङ्खः—

आपद्यपि न कर्त्तव्या शूद्रा भार्या द्विजन्मना ।

तस्यां तस्य प्रसूतस्य निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥

प्रसूतस्य जनितापत्यस्य ।

तपस्वी धर्मशीलश्च धर्मकर्मभृतां वरः ।
 ध्रुवं शूद्रत्वमाप्नोति शूद्रश्चाद्वे त्रयोदशे ॥
 सपिण्डीकरणे नाहीं न च शूद्रस्तथा ध्रुवम् ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन शूद्रां भार्यां विवर्जयेत् ॥

यमः—

ब्राह्मणो वृषलीं गत्वा सत्यं भवति सूतकी ।
 अथास्यां गर्भमाधत्ते ब्राह्मणादेव हीयते ॥
 न ब्रह्महा ब्रह्महा वै ब्रह्महा वृषलीपतिः ।
 यस्तत्र जायते गर्भः स तेन ब्राह्मणो हतः ॥

उशनाः—

निष्कृतिः स्यात् सुरापस्य हत्वा वा ब्रह्मवादिनम् ।
 वृषल्यभिप्रयातस्य निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥

मनुयमहारीताः—

वृषलीफेनपीतस्य निःश्वसोपहतस्य च ।
 तस्याञ्चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥
 फेनपीतः पीतमुखलालः ।

उशनाः—

पतति वृषलीपतिरित्याचक्षते न पततीत्येके । ब्राह्मणस्य
 कल्पविहितास्तत्सञ्चानुपूर्वेण भार्या भवन्तीत्याह वसिष्ठः ।
 पतति न पततीति संशयः । वृषल्या पततीति हारीतः ।
 जननात् पततीति श्रौतकः । तदपत्यैः पततीति गोतमः ।

हारीतः—

अथावर्णेषु प्रजाय न पतति पततीति संशयः, न चचिय-
विशौर्यज्ञसंयोगाद्दृषल्यां यः प्रजायते स पतति निमित्ते सति
ग्रथनाद्धस्तरां सर्वर्णे चये वा सर्वार्ण्येव जनयन्न दूष्यति ।

अयमिह प्रकरणार्थः ।

द्विजातीनां सजातिकन्याया अलाभे विजातीया उत्तरो-
त्तरा यथाक्रमं विवाह्या एतल्लङ्घनेन पातित्यादिनिन्दानुवादो
बोद्धव्यः ।

तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

चत्रविट्शूद्रकन्यास्ता न विवाह्या द्विजातिभिः ।

विवाह्य ब्राह्मणीं पश्चाद्विवाह्या कचिदेव तु ॥

कचिदेव तु कस्मिंश्चित् परिणये निमित्ते दारमरणादौ
शूद्रास्त्वयं विशेषो यदीतरासु प्रजाया असम्भवः तदा अपत्यायं
विवाह्येति । सहधर्मचारिणीति तत्तदापि सा न भवति धर्मायं
न भवेदिति विष्णुक्तेः ॥

यस्तु शूद्राविवाहनिषेधः स इतरा-लाभे परिणये पुत्र-
पौत्रोत्पत्तौ निन्दाश्रुतिः सापौतरविषया निन्दाविशेषश्रुतिर्दीष-
भूयस्त्वबोधनार्था ।

इति गृहस्थरत्नाकरे दारानुक्रमतरङ्गः ॥

अथ कन्यावरवयःक्रमः ।

तत्र विष्णुपुराणे—

वर्षैरेकगुणां भार्यामुदहेत् त्रिगुणः स्वयम् ।

मनुः—

त्रिंशद्वर्षो वहेत् कन्यां द्वायां द्वादशवर्षिकौम् ।

व्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मो सौदति सत्वरः ॥

महाभारते—

त्रिंशद्वर्षः षोडशवर्षां भार्यां विन्देत् नग्निकाम् ।

एकविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षामवाप्नुयात् ॥

अत्र द्वादशवर्षकन्या त्रिंशद्वर्षेण विवाहिता प्रशस्ता भवति तथा त्रिंशद्वर्षेण षोडशवर्षा विवाहिता प्रशस्ता भवतीति मनु-विष्णुभ्यां बोधनात् एतदल्पवर्षवयस्का कन्या तत्रिगुणवयस्केन विष्णुपुराणानुसारेण विवाहिता प्रशस्ततरा यवीयसौ तु पुं-मात्रेण विवाहिता पत्नी भवति धर्ममूलन्तु न भवति । तदाह धर्मो सौदति सत्वरः, विवाहं कुर्यादिति वाक्यार्थः ।

इति गृहस्थरत्नाकरे कन्यावरवयःक्रमो नाम तरङ्गः ॥

अथ दातृनिरूपणम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥

परः पर इति दर्शनात् पूर्वनाशे इति द्रष्टव्यम् । प्रकृतिस्थ उन्मादादिदोषशून्यः ।

विष्णुः—

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो मातामहो माता चेति
कन्याप्रदाः पूर्वाभावे प्रकृतिस्थः परः परः ।

अत्र याज्ञवल्क्यानुसारात् व्यवहारानुसाराच्च मातुरभावे
मातामहाधिकार इति ज्ञेयम् ।

हलायुधे नारदवाक्यम्—

पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वाऽनुमते पितुः ।

मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा ॥

माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्त्तते ।

अत्रापि पूर्वोक्तयुक्तेः सर्वेषामितिपदेन पितृभ्रातृसकुल्या एव
विवक्षिता इति मन्तव्यम् ।

अत्रैव कात्यायनः—

स्वयमेवैरक्षीं दद्यात् पिताऽभावे स्वबान्धवाः ।

मातामहस्ततोऽन्यां तु माता या धर्म्मजां सूता ॥

अत्र पितुरभावे विशिष्य यथायथमधिकारितया याज्ञवल्क्या-

दिभिः कथिताः पितामहादयः । ततोऽन्यामौरसौ धर्मजा-
निचोगोत्पादिताम् ।

तथा— दीर्घप्रवासयुक्तेषु पोगण्डेषु च बन्धुषु ।

माता तु समये दद्यादौरसौमपि कन्यकाम् ॥

पोगण्डः कन्यादानानुकूलव्यापारासमर्थः । समये कन्या-
दानोचिते ।

इति गृहस्थरत्नाकरे दाढनिरूपणतरङ्गः ॥

अथ कन्यास्वयम्बरः ।

तत्र नारदः—

यदा तु कश्चिन्नैव स्यात् कन्या राजानमाश्रयेत् ।

अनुज्ञया वरं तस्य परीक्ष्य वरयेत् स्वयम् ॥

सवर्णमनुरूपञ्च कुलशीलवयःश्रुतैः ।

सह धर्मं चरेत्तेन पुत्रांश्चोत्पादयेत्ततः ॥

तेन वरेण सहेत्यर्थः । ततो वरात् ।

याज्ञवल्क्यः—

गम्यञ्चावेक्ष्य पुरुषं कन्या कुर्यात् स्वयम्बरम् ।

गम्यं गमनार्हं नारदोक्तसवर्णत्वादिधर्मवन्तम् ।

मनुः—

त्रौणि वर्षाण्युपासीत कुमार्यृतुमती सती ।

ऊर्द्धन्तु कालादेतस्मात् बिन्देत सदृशं पतिम् ॥

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेत् स्वयन्तु या ।

नैनः किञ्चिदवाप्नोति न च यं साऽधिगच्छति ॥

अलङ्कारं नाददीत पितृदत्तं^१ स्वयंवरा ।

मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्याद्यदि तं हरेत् ॥

पित्रे न दद्यात् शुक्लान्तु कन्यामृतमतीं हरन् ।

स हि स्वाम्यादतिक्रामेत् ऋतूनां प्रतिरोधनात् ॥

एनः पापमसतीलनिबन्धनं न साऽवाप्नोतीत्यर्थः । अलङ्कार-

निषेधात् वाससां निषेधः ।

बौधायनः—

त्रौणि वर्षाण्यृतमती काङ्क्षेत् पितृग्रासनम् ।

ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत् सदृशं पतिम् ॥

अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि अयेत् ।

विष्णुः—

ऋतुत्रयमपास्यैव कन्या कुर्यात् स्वयं वरम् ।

ऋतुत्रये व्यतीते तु प्रभवत्यात्मनः सदा ॥

पितृवैश्वानि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

सा कन्या वृषली ज्ञेया हरेत्तां तु बृहस्पतिः ॥

त्रौन् कुमार्यृतमती स्वयं युज्येतानिन्दितेन उत्सृज्य पितृग्रा-
लङ्कारान् । प्रदानं प्रागृतोरयच्छन् दोषी, प्राक्वाससः प्रतिपत्ते-
रित्येके । मनुना वर्षत्रयप्रतीक्षणमुक्तं विष्णुना च तावद्वर्षप्रतीक्षण-
मुक्तमत्र विरोधे मनुवचनं पित्रादीनां यत्नवतामपि केनचिद्धेतुना

दानं विष्णुवचनं यथोक्तवरसम्पत्तौ पित्रादीनामुपेक्षादिनेति
परिहर्त्तव्या ।

अत्रैव वसिष्ठः—

पितुः प्रमादात्तु यदीह कन्या

वयः प्रमाणं समतीत्य दीयते^१ ।

सा हन्ति दातारमुदीचमाणा

कालातिरिक्ता गुरुदक्षिणेव ॥

कालातिरिक्ता दानोचितसमयमतिक्रान्ता यथा गुरोर्दक्षिणा
दीयमाना विद्याग्राहकं दातारं हन्ति पापवन्तं करोति तथेत्यर्थः ।

यमः—

कन्या द्वादशवर्षाणि याऽप्रदत्ता गृहे वसेत् ।

ब्रह्महत्या पितुस्तस्या सा कन्या वरयेत् स्वयम् ॥

एवं चोपनता पत्नी नावमान्या कदाचन ।

न च तां बन्धकीं विद्यान्मतुः स्वायम्भवोऽब्रवीत् ॥

नारदः—

कन्यानर्तुमपेक्षेत बान्धवेभ्यो निवेदयेत् ।

न चेद्दद्युस्तु तां भर्त्रे ते सुभ्रूणहभिः समाः ॥

भ्रूणो गर्भः ।

पुनर्वसिष्ठः—

प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यां ऋतुकालभिया^२ पिता ।

ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति ॥

यावत्तु कन्यामृतवः सृशन्ति
 तुल्यैः सकामामभिधाच्यमानाम् ।
 भूणानि तावन्ति हतानि ताभ्यां
 मातापितृभ्यामिति धर्मवादः ॥

तिष्ठन्त्यामविवाह्यमानायां ऋच्छति गच्छति प्राप्नोति तुल्यैः
 कुलादिना ।

बौधायनः—

दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां धर्मचारिणीम् ।
 अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम् ॥
 गुणोऽत्र कुलीनत्वरूपवत्त्वादिः ।

तथा—

त्रौणि वर्षाण्यृतुमतीं कन्यां यो न प्रयच्छति ।
 स तुल्यं ब्रह्महत्याया दोषमृच्छत्यसंशयम् ॥
 न याचते तावदेव याचते चेत् पृथक् पृथक् ।
 एकैकस्मिन्नृतौ दोषं पातकं मनुरब्रवीत् ॥
 यदि न याचते तदैव वर्षत्रयेण भूणहत्याजन्यपापतुल्य-
 पापवत्ता । अथ योग्याय याचमानाय न ददाति तदा प्रतिच्छतु
 भूणहत्याजन्यपापसदृशपापवत्ता । पातकशब्दश्चात्र प्रस्तुतपापपरः ।

अत्रि-काश्यपौ—

पितृगेहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
 भूणहत्या पितृस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥
 यस्तु तां वरयेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

अश्रद्धेयमपाङ्गेयं तं विद्यात् वृषलीपतिम् ॥

पूर्वं न च यं साऽधिगच्छति इत्यनेन कन्ययाऽधिगम्यमाने
वरे दोषाभाव उक्तः, अधुना वरदोष उच्यते इत्यविरोधः ।
यद्वा तत्र लघुनिवन्धनपापाभाव उक्तः इह चाश्रद्धेयत्वादिप्रयोजक-
दूषणमित्यविरोधः ।

पैठीनसिः—

यावन्नोद्भिद्यतः स्तनौ तावदेव देया अथ चतुमती भवति
तदा दाता प्रतिग्रहीता च नरकमाप्नोति ।

पिता पितामहश्चेति विष्ठायां जायते कृमिः ।

तस्मात् नग्निका दातव्या ।

अङ्गिराः—

अनवाप्तरजा गौरौ गुप्ते रजसि रोहिणी ।

अव्यञ्जनकुचा श्यामा कुचहीना तु नग्निका ॥

व्यञ्जनं कुचादन्यद्रोमादिः । अविद्यमानौ व्यञ्जनकुचौ यस्याः

सा तथा ।

व्यञ्जनेषूपजातेषु सोमो भुङ्क्ते तु कन्यकाम् ।

पयोधरे तु गन्धर्वो १ अग्निर्भुङ्क्ते रजस्वलाम् ॥

पयोधरे उपजाते इत्यन्वयः ।

तस्मादव्यञ्जनोपेतामरजस्कपयोधराम् ।

नोपभुक्तां तु सोमाद्यैर्दद्याद्दुहितरं पिता ॥

सम्बर्त्तः—

रोमकाले तु सम्राप्ते सोमो भुञ्जीत कन्यकाम् ।
 १ चतुर्काले तु गन्धर्वा बह्विस्तु चतुर्दर्शने ॥
 तस्मादुद्वाहयेत् कन्यां यावन्नर्त्तमती भवेत् ।
 विवाहस्तृष्टवर्षायाः कन्यायाश्नस्यते बुधैः ॥

कश्यपः—

सप्तवर्षा भवेद्गौरौ दशवर्षा तु कन्यका ।
 सम्राप्त द्वादशे वर्षे कुमारौत्यभिधीयते ॥
 भुञ्जीत व्यञ्जनं सोमो गन्धर्वस्तु पयोधरौ ।
 कुन्तलस्यागमे वायू रजस्यग्निः प्रकीर्त्तितः ॥
 तस्मादव्यञ्जनोपेतामरजस्कपयोधराम् ।
 नोपभुक्तान्तु सोमाद्यैर्दद्याद्दुहितरं पिता ॥

अत्रिः—

व्यञ्जने तु कुलं हन्यात् पितृन् हन्यात् पयोधरे ।
 हन्यादिष्टञ्च पूर्त्तञ्च प्राप्ते रजसि कन्यका ॥

भविष्यपुराणे—

अप्राप्त रजसा गौरौ प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
 अव्यञ्जनकुचा कन्या कुचहीना तु नम्रिका ॥
 सप्तवर्षा भवेद्गौरौ दशवर्षा तु नम्रिका ।
 द्वादशे तु भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

१ मूलश्रुते रजो दृष्ट्वा तु गन्धर्वाः कुचौ दृष्ट्वा तु पावकाः ।

अत्र सप्तवर्षेव गौरी स्थादित्यस्य अनवाप्तृरजा गौरीत्यङ्गिरो-
वाक्यस्यापि सामान्यवाक्यतया एतद्विशेषपरत्वम् । एवञ्च विवाहे
अष्टवर्षायाः—शस्यते बुधैरिति सम्बर्त्तवाक्यस्याप्येकमूलत्वात्
गर्भाष्टममादायाचैव तात्पर्यम् ।

यत्तु कन्यावरवयःक्रमनिरूपणे त्रिंशद्वर्षेण षोडशवर्षा
विवाहिता प्रशस्ता भवतीत्युक्तं तदुदाहकगुणप्रयुक्तप्रकर्षाभिप्रायम् ।

तदुदाह्यागतो व्यञ्जनाद्युद्भवप्रयुक्तस्तत्रापि दोष एव, नग्निका
तु परिधानानभिज्ञा दशवर्षा विवाहिता प्रशस्ता कुचहीना च
विवाहे दोषाभावप्रतिपादनार्थं परिभाषिता ।

यत्तु—कन्यावरवयःक्रमनिरूपणे महाभारते—

त्रिंशद्वर्षः षोडशवर्षां भार्यां बिन्देत नग्निकाम् ।

इत्युक्तं—

तत्र दशवर्षा तु नग्निका इति भविष्यपुराणविरोधात्
षोडशवर्षां त्रिंशद्वर्षः परिणयेत् नग्निकां वा इति बोद्धव्यं
व्यञ्जनादिषु दोषदर्शनात् ।

अतोऽप्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात् स्वयं पिता ।

महदेनः सृष्टेदेनमन्यथैकविधिः सताम् ॥

अप्रवृत्ते रजसि कन्या दातव्या अन्यथा रजसि प्रवृत्ते दाना-
देनं दातारं महदेनः पापं सृष्टेत् इत्येषः सतां विधिः ।

मनु-नारद-कात्यायन-बृहस्पतयः—

सहदंशो निपतति सहत् कन्या प्रदीयते ।

सहदाह ददानीति त्रीण्येतानि सहत् सहत् ॥

इदं वाक्यं दाय-कन्यादान-ददानीतिवचनानां सर्वेषा-
मपि सङ्गतकर्त्तव्यताबोधकमिह तु खण्डमादायास्य प्राकरणीय-
त्वमिति परमार्थः ।

लक्ष्मीधरस्तु— दृष्टान्ते दाय-ददानीतिवचने कन्यादानन्तु
दार्ष्टान्तिकमित्याह ।

नारदः—

ब्राह्मादिषु विवाहेषु पञ्चस्वेष विधिः स्मृतः ।

गुणापेक्षन्तु वै दानमासुरादिषु च त्रिषु ॥

ब्राह्मादिविवाहपञ्चकेऽयं सङ्गतं कन्यादानविधिः । आसुर-
राक्षस-पैशाचेषु-त्रिषु विवाहितायां नायं विधिः किन्तु वरस्था-
धिकगुणवत्त्वे पुनरपि विवाहः । तथा—

कन्यायां प्राप्तशुल्कायां श्रेयांश्चेद्वर आत्रजेत्^१ ।

धर्मार्थकामसंयुक्तं वाक्यं तच्चानृतं भवेत् ॥

धर्मार्थकामसंयुक्तं वाक्यं इयं कन्या मया तुभ्यं दातव्येति
प्रतिश्रवः ।

तथा—

दत्तां कन्यां हरन् दण्डो व्यथं दत्त्वा तु सोदयम् ।

श्रेयान् वक्ष्यमाणवरदोषरहितः ।

याज्ञवल्क्यः—

सङ्गतं प्रदीयते कन्या हरंस्तं चौरदण्डभाक् ।

दत्तामपि हरेत् पूर्वं श्रेयांश्चेद्वर आत्रजेत् ॥

१ (क) पुस्तके आत्रजेत् ।

मनुः— न दत्त्वा कस्यचित् कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।

दत्त्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषाऽनृतम् ॥

एवञ्च न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः ।

यदन्यस्याभ्यनुज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥

पुरुषानृतं पुरुषविषये अनृतवचने यत् पापम् ।

अतमन्नानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते । इत्युच्यते ।

अभ्यनुज्ञाय दातुं प्रतिज्ञाय एवं पूर्ववचने दत्तामिति दातुं प्रतिज्ञातामित्यर्थः । मनुवचनेऽपि दत्तेति तथैव ।

कश्यपः—

पिता वा यदि वा माता भ्राता वा यदि वेतरः ।

कन्यानृतकरा मूढा यां गतिं यान्ति तां शृणु ॥

अनिवर्त्ती यथा श्वेनो गच्छत्येव यथानिलः ।

एवं नरकमायान्ति कन्यानृतकरा नराः ॥

इतर उक्तेभ्योऽन्यः कन्यादाता । कन्यानृतकराः कन्यादान-
प्रतिज्ञायामसत्यत्वप्रयोजकाः ।

कात्यायनः—

अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनूदायां च यत्र वै ।

वरागमश्च सर्वेषां लभेतादिवरस्तु ताम् ॥

पश्चाद्वरेण यद्वत्तं तस्याः प्रतिलभे(त)त्तु सः ।

तथा गच्छेदनूदाया धनं दत्तं वरो हरेत् ॥

सुहृद्भ्यश्च धनग्रहणपूर्वकं दातुं प्रतिज्ञातायामनूदायां यत्र
दयोर्बह्वनाञ्च विवाहायागमस्तत्र प्रथमवरस्तां कन्यां लभेत् ।

अन्यतरसु खयं दत्तं धनं लभत इत्यर्थः ।

नारदः—

प्रतिगृह्य च यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।

चौनृत्नं समतिक्रम्य कन्याऽन्यं वरयेद्दरम् ॥

प्रतिगृह्य विवाहयितुं स्वीकृत्य ।

कात्यायनः—

प्रदाय शुक्लं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनन्तथा ।

धार्यमावर्षमेकन्तु देयाऽन्यस्मै विधानतः ॥

अथ प्रवृत्तिरागच्छेत् प्रतीचेत समाचयम् ।

अत ऊर्ध्वं प्रदातव्या कन्याऽन्यस्मै यथेच्छतः ॥

स्त्रीधनं मुद्रिकादि, प्रवृत्तिरागमप्रयोजिका वार्त्ता, एतच्च
चतुर्त्रयाभ्यन्तरे समाचयाभ्यन्तरे वा व्यञ्जनादिशङ्काविरहे
सतीति नेयम् ।

तथा—

पूर्वं दत्ता तु या कन्या अन्येन्योदा यदा भवेत् ।

संस्कृतापि प्रदेया स्यात् यस्मै पूर्वं प्रतिश्रुता ॥

अन्यदत्ता तु या कन्या वरेणोदा यदा भवेत् ।

कालेन विधिना तान्तु संस्कृतां लभते भृगुः ॥

लभते भृगुरिति पदयोर्मध्ये इत्याहेति शेषः ।

अथमर्थः—

यदा कन्या एकस्मै विधिना दत्ता अन्येनातिक्रम्य विवाहिता
स्यात् तदा पूर्वं यस्मै दत्ता तस्मात् तस्मै पुनः परिणेतव्येति ।

यमः—

वाचा दत्ता तु या कन्या यदि तस्या वरो मृतः ।

न च मन्त्रोपपन्ना या कन्यका पितुरेव सा ॥

मन्त्रोपपन्ना पाणिग्रहणमन्त्रजन्यसंस्कारवती ।

वसिष्ठः—

अङ्गिर्वाचा च दत्तायां म्रियेतोद्धं वरो यदि ।

न च मन्त्रोपनीता स्यात् कुमारी पितुरेव सा ॥

कन्यायाः सकृद्दानं यन्मन्वादिभिरुक्तं तत् पाणिग्रहान्तसंस्कार-
वत्कन्याविषयम् ।

मनुः—

कन्यायां दत्तशुक्लायां म्रियते यदि शुक्लदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते ॥

नियोगविध्यनन्तरं मनुः—

कन्याया म्रियते यस्या वाचा सत्ये कृते पतिः ।

तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥

यथाविध्यभिगम्येनां शुक्लवस्त्रां शुचित्रताम् ।

मिथो भजेताप्रसवात् सकृत् सकृदृतावृतौ ॥

यथाविधि यथागृह्यशास्त्रं शुचित्रतां रागादिनियमवतीम् ।

अथ नारदः—

प्रतिगृह्य च यः कन्यामदुष्टासुतृजेन्नरः ।

विनेयः सोऽप्यकामोऽपि कन्यां तामेव चोद्वहेत् ॥

प्रतिगृह्य हस्तोदकीकृत्य अदुष्टां विवाहविरोधिदोषशून्याम् ।
विवाहयितुमकामोऽपि इच्छाशून्योऽपि प्रबोध्य तामेव कन्यां
विवाहयितव्य इत्यर्थः ।

कन्यादोषेऽफलं दानं दातुष्षण्वतिर्दमः ।

शुल्कप्रदानस्य तु तथा कन्यायाश्च निवर्त्तनम् ॥

निवर्त्तनं परावृत्तिः ।

गूहयित्वात्मनो दोषान् ददतो द्विगुणोऽत्ययः ।

वरस्य दत्तनाश्रय भवेत् स्त्री च निवर्त्तते ॥

आत्मदोषान् गूहयित्वा गोपायित्वा दत्ता अदत्ताद्विगुणो-
ऽत्ययो दण्डः ।

तथा— स्वदोषं गूहयित्वा वरस्यापि द्विगुणो दण्डः, दत्त-
शुल्कस्य नाशः । वरस्य स्त्री च निवर्त्तते तदीया न भवतीत्यर्थः ।

हृत्पायुधेन तु ददत इति स्थाने विन्देत पठित्वा वरमात्रस्यैव
दण्ड इत्युत्पादितम् ।

कात्यायनः—

वरदोषमनाख्याय पाणिं गृह्णाति यो नरः ।

याचनां वा प्रकुर्वीत तद्दण्डं प्राप्नुयान्नरः ॥

कन्यादोषेऽप्ययं धर्मो दाता दण्डो वरस्तथा ।

दद्याद्गृहीतं दाता च न त्वेवाभिप्रजातयोः ॥

१कन्यादोषानाख्याने कन्यादाता दण्डः, वरदोषानाख्याने

१ (ख) अत्रैकं वचनं न दृष्टमपि व्याख्या दृश्यते मूलग्रन्थेऽपि
अधिकप्राप्तम् ।

वरो दण्डः, न त्वेवाभिप्रजातयोरिति प्रसवे जाते नैवं दण्डस्तु
षष्ठवतिर्दिगुण एव अथमर्थः ।

कुक्षिता विधवात्वादिप्रयोजकदोषवती अन्यजातिर्वरापेक्षया
कर्मापहता बलवत्पापदुष्टा गौलोपहता अप्रियवादिवादि-
दौःशौख्यवती व्याधुपहता कुष्ठाद्युपहता ।

नारद-कात्यायनौ—

नादुष्टां दूषयेत् कन्यां नादुष्टं दूषयेद्वरम् ।

दोषे सति न दोषः स्थादन्योन्यं त्यजतस्तयोः ॥

दोषे कुष्ठाद्यात्मकदोषे दोषः पापम् ।

मनुः—

विधिवत् प्रतिगृह्यापि त्यजेत् कन्यां विगर्हिताम् ।

विप्रदुष्टां व्याधियुक्तां कृद्गना प्रतिपादिताम्^१ ॥

विधिवदुत्सर्गादिपूर्वकं विगर्हितां दुर्लक्षणवतीं विप्रदुष्टां
अन्यगतभावामिति, डाकिन्यादिप्रवादवतीमिति कश्चित् । कृद्गना
अन्यकन्योपदर्शनपूर्वककन्यादानादिप्रकारेण ।

तथा मनुः—

पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्त्रिव प्रतिष्ठिताः ।

नाकन्यासु कचिन्नृणां लुप्तमन्त्रक्रिया हि ताः ॥

शोन्मत्ता या प्रतिष्ठाख्याऽन्या च या स्पृष्टमैथुना ।

पूर्वदोषाननाख्याय प्रदाता दण्डमर्हति ॥

प्रतिष्ठिता विनिर्यक्ताः संस्कारार्थं, अत्र कन्यासु दोषवतीषु
दोषोपदर्शने कृते यदि वरः प्रतिगृह्णाति तदा दाता न दण्ड्यः ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे कन्यास्वयम्बरतरङ्गः ॥

अथ सम्बन्धः ।

तत्र नारदः—

स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धात् वरणं प्राग्विधीयते ।

वरणाद्ग्रहणं पाणेः सम्बन्धो हि द्विलक्षणः ॥

सम्बन्धात् पाणिग्रहणात्मकात् प्राक् वरणं विधीयते । अतो
वरणात् वरणोत्तरं पाणिग्रहणं कार्यं भवत्यतएव सम्बन्धो
द्विलक्षणो वरणरूपः पाणिग्रहणरूपश्च ।

वरणञ्च—सुहृदा समवेतान् मन्त्रवतो वरान् प्रहिणुयात्
इत्यापस्तम्बगृह्योक्तम् ।

तथा तत्रैव—

तयोरनियतं प्रोक्तं वरणं दोषदर्शनात् ।

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ॥

तथोक्तसम्बन्धयोः वरणमनियतं भार्यात्वजनने दोषदर्शनात् ।
क्रीवादिषु वरणे कन्याप्रत्यावृत्तिहेतोः शास्त्रे दर्शनात् । पाणि-
ग्रहणिका मन्त्रा विवाहप्रयोगाङ्गभूताः । गृह्णामि ते सौभगत्वाय
हस्तमित्यादयः ।

मनुः—

मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञस्ताम्रां प्रजापतेः ।

प्रयुज्यते विवाहे तु प्रदानं स्वाम्यकारणम् ॥

स्वस्त्ययनमवैधव्यार्थं स्वस्ति भवन्तो ब्रूयादित्यादि ।

दशम्यां पुत्रमाधेहि पतिमेकादशं कुर्व इत्यादि च प्रजा-
पतेर्यज्ञः प्रजापतिदेवताकं कर्म । मङ्गलं यदशुभलक्षणदोषनिवार-
णार्थं क्रियते । प्रदानं स्वाम्यकारणमिति प्रदानेनैव कन्यायां
वरस्य स्वाम्यं जायते कन्यादातुः स्वाम्यं निवर्त्तते ।

अत्र मनु-कात्यायनौ—

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिस्सप्तमे पदे ॥

निष्ठा समाप्तिः । भार्यात्वनिष्पत्तिरूपा सप्तमे पदे प्राप्तवत्यां
कन्यायामिति बोद्धव्यं इदमपि क्वचित् सज्यते । तथा चानन्तरमेव
पूर्वोक्तमुक्तम् ।

अत्र यमः—

नोदकेन न वाचा वा कन्यायाः पतिरिष्यते ।

पाणिग्रहणसंस्कारात् पतित्वं सप्तमे पदे ॥

उदकेन उदकपूर्वदानेन वाचा वाग्दानेन ।

हारीतः—

आसनाभिवादनोत्थानार्थातिथ्यानि धर्ममाधनानि साधूना-
मेतेषां प्रदाने कन्याया अतिक्रमो न विद्यते ।

अन्यथायातव्यात् अन्यत्र क्लीव पतित प्रोषित कुञ्जित प्रमीतेषु

आमीमांसन्ते, नोदकेन न वाचा चेति प्रजापतिः । स्नात्वा चेति प्रतिगृह्णीयात् तस्य दद्यादित्येके मन्यन्ते । तन्न—अकृत्स्नविधानात् संख्यायोगात् । पाणिग्रहणमन्त्रैरपरे । तदप्याद्यानामधोवर्णेषु चत्रियादिषु शरयष्टिदशान्तरग्रहणसिद्धं तत्रापि न पाणिग्रहणे जायात्वं । कृत्स्नं हि जायापतित्वं सप्तमे पदे ।

आसनेत्यादि—अयमर्थः ।

कन्यावरणार्थमागतानां साधूनामभिवादनोत्थानार्थातिथ्या-
चरणैः कन्याया अतिक्रमोऽन्यस्मिन् दानार्हता न भवति अन्यद्याथा-
तथ्यात् ।

याथातथ्यादन्यत्र वर्गोचरकन्यादानसत्यवचनादन्यत्र, अन्यत्र-
क्लौवादिति यदि मत्यविषयाः क्लौवादयो भवन्ति तदामीमांसन्ते
कृतेऽपि तत्त्याग एव कर्त्तव्यः । नोदकेन नोदकपूर्वत्यागेन । न
वाचा न वाग्दानेन कन्याया अतिक्रम इति प्रजापतेर्मतम् ।

मतान्तरमाह स्नात्वा चेति—

स्नात्वा चेत् प्रतिग्रहीतुमुपस्थितो भवति तस्यैव दद्यात् । तत्
स्वयं दूषयति अकृत्स्नविधानात् अत्र हेतुः संख्यायोगात् विलक्षण-
नारदवचनोक्तद्वित्वसंख्यायोगात् । सम्पूर्णता तच्चेहोभयत्रापि द्वयं
नास्ति पाणिग्रहणेन विवाहसम्पूत्तिर्भवतीति ।

अपरः आहु— पाणिग्रहणमन्त्रैरिति—पाणिग्रहणिका मन्त्रा
नियतं दारलक्षणमिति मनुवाक्ये नियतसमयदर्शनात् पाणि-
ग्रहणमन्त्रानन्तरं विवाहसम्पूत्तिरित्यर्थः । अस्य विशेषविषयत्वमाह
तदप्याद्यानामिति आद्यानां ब्राह्मणानाम् ।

अधोवर्णेषु चत्रियादिषु त्रिषु यथामंखं शरयष्टिदशान्तग्रह-
णानां पाणिग्रहणस्थले विहितत्वात् शरादिग्रहणेनैव तेषां सिद्धं
पाणिग्रहणं । कथं तर्हि जायापतित्वमिति स्वमतमाह कृत्स्नेति ।

अस्येदं तात्पर्यं— द्विजातीनां ब्राह्मणादित्रयाणां सप्तमपद-
पर्यन्तनयनं मन्त्रवत् पाण्यादिग्रहणं सम्पूर्णं विवाहकर्म । शूद्रस्य
तु तत्तद्ग्राहणमन्त्रकम् ।

मनुः— पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते ।

असवर्णास्त्रयं ज्ञेयो विधिरुद्राहकर्मणि ॥

शरः चत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।

वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥

यमः— पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते ।

विवर्णासु यथा दृष्टं तथा वक्ष्याम्यनुग्रहम् ॥

वैश्या प्रतोदं गृह्णाति गृह्णाति चत्रिया शरम् ।

दशां गृह्णाति शूद्रा च कराद्वै वरवर्णिनी ॥

पैठीनसिः—

साङ्गुष्टं ब्राह्मण्याः पाणिं गृह्णीयात् चत्रियायाः शरं
वैश्यायाः प्रतोदं शूद्राया वस्त्रदशामिति ।

अग्निपरिक्रमो ब्राह्मणस्योक्तो राजन्यवैश्यथोराचार्यपरिक्रमः
इति ।

परिक्रमः प्रदक्षिणीकरणम् ।

मनुः— अङ्गिरेव द्विजायाणां कन्यादानं प्रशस्यते ।

इतरेतरवर्णानामितरेतरकाम्यया ॥

इतरेतरकाम्यया कन्यावरयोः परस्परानुरागेण । एवञ्च
अङ्गिरेवेत्येवकारेण ब्राह्मणानां कन्याया वरस्य परस्परानुरागो
नावश्यं दृश्यते^१ । अङ्गिरेवेति वचनं ब्राह्मणे प्राशस्त्यतात्पर्यक-
मिति । शूद्रेणापि कन्यादाने कर्त्तव्ये जलस्य विनियोग एवेति
ज्ञेयम् । तथैव सम्यदायः ।

गृह्यपरिशिष्टम्—

कन्यां वरयमाणानामेष धर्मो विधीयते ।

प्रत्यङ्मुखा वरयन्ति प्रतिगच्छन्ति प्राङ्मुखाः ॥

उभयस्यापि पक्षस्य तृतीयपुरुषादारभ्य पैतापुत्रौमनुक्रमात्
कीर्त्तयेत् । अस्यैव विवरणं कन्यां ददातीति बोद्धव्यम् । तेन
कन्यादात्रैव कुलद्वयोच्चारणं पुरुषत्रयपर्यन्तं कर्त्तव्यमिति लक्ष्यते ।
लक्ष्मीधरस्तु—

मातृपक्षस्य पित्रपक्षस्य च अनुक्रमात् तृतीयपुरुषादारभ्य पैता-
पुत्रौमनुक्रमेण कीर्त्तयेत् । अस्यैव विवरणं कन्यां ददातीति—न
केवलम् यः कन्याप्रार्थयिता स त्वभयपक्षस्य पुत्रौमनुक्रमात् किन्तु
योऽपि कन्यां ददाति कन्यादाता सोऽपि उभयपक्षस्य पैतापुत्रौ-
मनुक्रमात्, इत्याह ॥

तच्चिन्त्यम् ।

॥ इति गृह्यसूत्राकरे (१४ पञ्चव) सम्बन्धतरङ्गः ॥

१ (ख) गृह्यते ।

२ (ख) पुस्तके () चिह्नितांशोऽधिकः ।

अथ विवाहभेदाः ।

तत्र मनुः—

चतुर्णामपि वर्णानां प्रत्येकञ्च द्विहाद्विहान् ।

अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान् निबोधत ॥

स्त्रीपदं स्त्रीत्वेन प्रसक्ता संस्कार्यत्वनिवारणार्थं, संस्कार्यत्वार्थ-
मिति कल्पतरुकारः ।

नारदः—

अष्टौ विवाहा वर्णानां संस्कारार्थं प्रकीर्त्तिताः ।

ब्राह्मण्यु प्रथमस्तेषां प्राजापत्यस्तथैव च ॥

आर्षस्तथैव दैवस्य गान्धर्वश्चासुरस्तथा ।

राक्षसोऽनन्तरस्तस्मात् पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥

एषान्तु धर्म्याश्चत्वारो ब्राह्मणाद्याः समुदाहृताः ।

साधारणः स्याद्गान्धर्वस्तथोऽधर्म्यास्तथापरे ॥

साधारणो न धर्मो नाधर्म इत्यर्थः ।

नारदक्रमेण विवाहानन्तरं गौतमः—

चत्वारो धर्म्याः प्रथमाः षडित्येके ।

हारीतः—

अथाष्टौ विवाहास्तुम्भवन्ति ब्राह्मणो दैवो गान्धर्वश्चासुरो
राक्षसः पैशाचो मानुषः चाचक्षेति । तेषां पूर्वं सप्तोभयतस्तेषां
विन्देतास्त्राभे मानुषम् ।

तेषां पूर्वं इति तेषां विवाहानां मध्ये पूर्वं आद्यास्तथो

विवाहा उभयतो माहपितृवंशजान् सप्त सप्त तारयन्ति इति
शेषः । तेषां विवाहानामलभे मानुषं विन्देत लभेत ।

अत्र नारदोक्तार्धप्राजापत्यपदयोर्मानुष-चात्रशब्देनोपादान-
मित्यविरोधः ॥

अत्र मन्वनुसारात् यथासम्भवं शस्त्वमलभे चक्षियादीनां
मानुषो विवाहः ।

पुनर्हारीतः—

एतेषामेकतमेनोदां धर्मपत्नीं प्राजः ।

अत्र यद्यप्येकतमेनेति सर्वं प्रत्यविशिष्टं तथापि यो यस्य
विवाह उक्तस्तेन तस्य धर्मपत्नी भवतीति वाक्यार्थो नेयः ।

वसिष्ठः—

षड्विवाहा ब्राह्मो दैवश्चाषो गान्धर्वः चात्रो मानुषश्चेति ।
इयं गणना नेतरव्यवच्छेदाय । यद्वा पैशाचासुरविवाहादुत्-
कृष्टविभागोऽयं षट्प्रतिपादकपदेन एव केनचिन्नक्षणाया
साक्षादनुक्तयोरपि प्रतिपादनमिति वा एवमन्येऽपि विभागा
मन्वाद्युक्ताष्टधानुरोधेन नेयाः ।

ब्राह्मदैवार्धगन्धर्वसुरराक्षसानुक्ता—

आपस्तम्बः—

तेषां त्रय आद्याः प्रशस्ताः पूर्वः पूर्वः श्रेयान् ।

मनुर्यमश्च—

ब्राह्मो दैवस्तथा ^१चार्धः प्राजाप्रत्यस्तथासुरः ।

गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥
 यो यस्य धर्मो वर्णस्य गुणदोषौ तु यस्य यौ ।
 तद्वः सर्व्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् ॥
 षडानुपूर्व्व्या विप्रस्य चक्षस्य चतुरो ऽवरान् ।
 विट्शूद्रयोश्च तानेव विद्याङ्गर्मांश्च राक्षसान् ॥
 चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।
 राक्षसं क्षत्रियस्यैकं मानुषं वैश्यशूद्रयोः ॥
 पञ्चानान्तु त्रयो धर्म्या दावधर्म्यौ स्मृताविह ।
 पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन ॥
 पृथक् पृथक् वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्व्वदेशितौ^१ ।
 गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव धर्मो क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥

प्रसवे अपत्योत्पत्तौ, अगुणान् दोषान्, आनुपूर्व्व्या यथोक्त-
 क्रमेण, अवरान् अधस्तान्, आसुर-राक्षस-गान्धर्व्व-पैशाचान्
 अदृष्टजनकान् । “पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन” इति
 ब्राह्मणे निषेधो बोद्धव्यः, अन्यत्र तद्विधानात् । पृथक् पृथक् एकै-
 कशः, मिश्र उभयलक्षणसङ्कीर्णो यथा कन्यावरयोः परस्परानुरागे
 सत्येव कन्याया अदीयमानाया झटिति हरणेन विवाहे
 गान्धर्व्वराक्षसौ ।

पैठीनसिः—

ब्राह्मप्राजापत्यार्षदैवाः ब्राह्मणस्य, गान्धर्व्व आसुरो राज-

न्यस्य, राक्षसो वैश्यस्य, पैशाचः शूद्रस्य, सर्वेषामार्षं प्रमाणं आर्षं वेदवाक्यम् ।

अतएव—राक्षसं चत्रियस्यैकमित्यादिना मनुवाक्ये विशेष-
विधेर्न विशेषनिषेधे तात्पर्यमित्यनेन पैठीनसिना न विरोधः ।
आपत्कालमादाय वा पैठीनसिवाक्यं नैयम् ।

नारदकमेण विवाहाभिधानानन्तरं देवलः—

एते विवाहाश्चत्वारो धर्म्यास्तोत्रप्रदानिकाः ।

अशुक्ला ब्राह्मणार्हाश्च तारयन्ति द्वयोः कुलम् ॥

ब्राह्मादिचतुष्टयानन्तरं पुनर्देवलः—

एतान् सशुक्लान् सामान्यान् विवाहंश्चतुरो विदुः ।

केवलं चत्रियस्यैव वीर्यवत्ताद्वि राक्षसः ॥

तथैव बौधायनः—

एवं चत्वारः पूर्वं ब्राह्मणस्य तेष्पि पूर्वं पूर्वंः अयान्
इतरेषामुत्तरोत्तरः पापीयान् । तत्रापि षष्ठसप्तमौ चत्रधर्मा-
नुगतौ तत्पूर्वकत्वात्^१ चत्रस्य पञ्चमाष्टमौ वैश्यशूद्रयोः । अयन्त्रित
कलत्रा हि वैश्यशूद्रा भवन्ति कर्षणशुश्रूषाधिकृतत्वात् गान्धर्व-
मध्येके प्रशंसन्ति सर्वेषां स्नेहानुगतत्वात् । यथायुक्तो विवाहः
तथायुक्ताः प्रजा भवन्तीति विज्ञायते ॥

चत्वारः पूर्वं आद्याः ब्राह्मणस्य प्रशस्ता इति शेषः । तेष्पि
आद्येष्पि पूर्वं पूर्वंः अयान् प्रशस्त इतरेषां गान्धर्वादीना-
मुत्तरोत्तरः, यथोत्तरः पापीयान् मन्दतरः । षष्ठसप्तमौ आसुर-

राक्षसौ चत्रधर्मानुगतौ चत्रियधर्मानुसारिणौ अत्र हेतुः
तत्पूर्वकत्वात् चत्रियस्य धनदान-बलसम्पत्तिपुरःसरत्वात् चत्रत्वस्य ।
पञ्चमाष्टमौ गान्धर्वपैशाचौ वैश्यशूद्रयोः अत्र हेतुः— अयन्वित-
कलत्रा हि वैश्यशूद्रा भवन्ति । गान्धर्वपैशाचविवाहयोरनिय-
मितस्त्रीका हि ते कर्षणशूषाधिकृतत्वात् यथासंख्यं वैश्यशूद्रयोः
कर्षणशूषापरत्वात् स्नेहानुगतत्वात् स्नेहपरतन्त्रत्वात् सर्वेषां
वर्णानां यथायुक्तो येन गुणेन दोषेण वा युक्तो विवाहः तथा
प्रयुक्तास्तेन गुणेन दोषेण वा युक्ताः प्रजा भवन्तीत्यर्थः ।

अत्र मनुः—

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।

निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत् ॥

अत्रेयं व्यवस्था—

नारदोक्त प्राजापत्यार्षदैवब्राह्मादिविवाहा ब्राह्मणस्य प्रशस्ताः,
गान्धर्वस्तु तत्र धर्माविरोधी आसुरस्तु यद्यपि तस्य मनु-
नोक्तः तथापि गान्धर्वादपकृष्टस्यात्यन्तापदि करणीयः ।

पैशाचश्चासुरश्चैव न कदाचन इति ब्राह्मणमधिकृत्य मनु-
नाभिधानात् राक्षसपैशाचौ तु विप्रस्थातौव निषिद्धौ षडानु-
पूर्व्या विप्रस्थेति मनुयमयोरभिधानात् ।

यत्तु—बौधायनेनार्षस्य देवात् श्रेष्ठत्वमुक्तं तद्धर्मसहचरित-
त्वेन न तु प्रजायान्तत्र मनुनारदाभ्यां श्रेष्ठलोकेः हारौतोक्तन्तु
सर्वान् प्रति गान्धर्वं श्रेयस्त्वं गान्धर्वमभिप्रेत्य स्वयं कन्यां वर-
येत् गान्धर्व इति गान्धर्वाभिधानात् ।

यत्तु पैठीनसि-यम-हारीत-महाभारतेषु—

राक्षसासुरचात्रपैशाचशब्दैर्वत्तादाहृतकन्याहरणात् विवाहः

प्रशस्त इत्युक्तं तत् चत्रियाभिप्रायम् ।

ब्राह्म-दैवौ तु ब्राह्मणस्य नेतरेषाम् ।

महाभारते—

ब्राह्मणानां सतामेष सदा धर्मो युधिष्ठिर ! ।

इत्यभिधानात् ।

दैवस्य ऋत्विक्सम्प्रदानकत्वाभिधानात् चत्रियादीनां ऋत्वि-
ग्भागाभावात् ।

पैशाचस्तु वैश्यशूद्रयोः ।

यत्तु वैश्यस्य राक्षसः श्रेष्ठ इति पैठीनसिवचनं तत् शुल्क-
क्रीतकन्याविवाहाभिप्रायं शुल्केन पदं ददतो राक्षस इति
पैठीनसिनैवोक्तः ।

आर्षप्राजापत्यगान्धर्वीणान्तु सर्ववर्णसाधारण्यसम्भवात् निन्दा-
विरहाच्च । सङ्करजनान्तु ब्राह्मदैवव्यतिरिक्ता जनकवर्णसम्बन्धिन
इतरे विवाहा इति ।

अथ ब्राह्मलक्षणम् ।

तत्र मनुः—

आह्वाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् ।

आह्वय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥

आह्वाद्य वस्त्रयुगं परिधाय अर्चयित्वा अर्चनां कृत्वा ।

देवलः—

ततो विनीतां कल्याणीं कुलरूपवयोऽन्विताम् ।

अलङ्कृत्यार्हते दद्याद्दिवाहो ब्राह्म उच्यते ॥

कल्याणीं पूर्वोक्तदोषशून्याम् । अर्हते पूर्वोक्तगुणयुक्ताय ।

व्यासः—

आच्छाद्यालङ्कृतां कृत्वा त्रिः परिक्रम्य पावकम् ।

नामगोत्रे समुद्दिश्य दद्याद्ब्राह्मो विधिस्त्वयम् ॥

अत्र त्रिः पावकपरिक्रमणं, नामगोत्रोच्चारणयोः पाठक्रमो नाद्रियते ।

सम्बन्तः—

अलङ्कृत्य लज्जङ्कारैर्वराय सदृशाय वै ।

ब्राह्मेण तु विवाहेन दद्यात् कन्यां सुपूजिताम् ॥

सुपूजितां वस्त्रपुष्पचन्दनादिना ।

यमः—

अङ्घ्रियां दीयते कन्या ब्रह्मदेयेति तां विदुः ।

ब्रह्मदेयेति संज्ञा तत्र विवाहे जातस्य आङ्गपङ्क्तिपावनत्वव्यवहारात् ।

हारीतः—

अनिन्दन्नन्यैरवितर्कयन् विधिवदस्त्रयुगं दत्त्वा सह धर्मञ्चर्य्यता-
मिति ब्राह्मः ।

अनिन्दन् अदूषयन्नन्यैरवितर्कयन् इतरैः सह दूषणमशङ्क-
मानः । विधिवत् मधुपर्कादिपुरःसरं सह धर्मञ्चर्य्यतामित्युक्त्वा
यत्र विवाहे कन्यां दद्यात् स ब्राह्म इत्यर्थः ।

आपस्तम्बः—

ब्राह्मे विवाहे बन्धुश्रीलश्रुतारोग्याणि बुध्वा प्रजां सहत्वकर्मभ्यः
प्रतिपादयेद्भुक्तिविषयेनालङ्कृत्य ।

प्रजां कन्यां । सहत्वकर्मभ्य इति येषु कर्मस्वाधानादिषु
पत्नीसहभावः श्रुतः तदर्थतया प्रतिपादयेत् दद्यात् ।

बौधायनः—

श्रुतश्रीले विज्ञाय ब्रह्मचारिणे अर्थिने दीयत इति स ब्राह्मः ।

ब्रह्मचारिणे असंजातस्त्रीसङ्गमाय इति लक्ष्मीधरः ।

समावर्त्तनानन्तरमेव दातव्येति हलायुधः । ब्रह्मचारिणे
वेदवते इति भावः ।

जातपरिणीतस्त्रीसङ्गमस्य द्वितीयविवाहे विवाहाष्टकबहि-
र्भावापत्तेः । अर्थिने विवाहमौहते ।

शङ्खलिखितौ—

तत्र सवर्णः सवर्णाय विदितो विदिताय यो नग्निकां दद्यात् ।
स ब्राह्मः ।

विदितः कृष्णादिभिः ।

पैठौनसिः—

तस्मान्नग्निकां सहिरण्यां दद्यादथं स ब्राह्मो विवाह इति ।

श्रेष्ठवरमधिकृत्य ब्रह्मपुराणे—

तादृशाथ तदा कन्यां ददद्धं अद्वयान्विताः ।

अलङ्कृत्य यथाग्रत्था पूजयित्वा धनेन वा ॥

१अलङ्कृत्य पूजयित्वा धनेन गोभृंहिरण्यदानादिना । यथाग्रत्था
उभयत्रापि योज्यम् ।

ब्राह्मविवाहमधिकृत्य सम्बर्त्तः—

स कन्यायाः प्रदानेन श्रेयो विन्दति पुष्कलम् ।

सङ्गिरित्युच्यते साधुः कौर्त्तिमाप्नोति पुष्कलाम् ॥

पुष्कलां प्रशस्तां साधुरित्युच्यते इत्यन्वयः ।

तथा—

ज्योतिष्टोमचिरात्राणां शतं शतगुणीकृतम् ।

प्राप्नोति पुरुषो दत्त्वा होममन्त्रैस्तु संस्कृताम् ॥

पुरुषो कन्या । अत्र दत्त्वा होममन्त्रैः संस्कृतामिति
शाब्दक्रमो न ग्राह्यो दानानन्तरं गृहे ह्यत्र होमविधानात् ।

कश्यपः—

अनडुहां सहस्राणि दशानां धूर्यवाहिनाम् ।

सुपात्रे विधिवत् दानं कन्यादानञ्च तत्समम् ॥

धूर्यो वृषभः, वृषभदशसहस्रदानजन्यपुण्यसमपुण्यं सुपात्रे
विधिवत् कन्यादानेन जन्यत इत्यर्थः ।

यस्तु सत्येन धर्मेण पिता स्पर्शयते सुताम् ।

स प्रेत्य लभते स्थानं यथा दत्तः प्रजापतिः ॥

धर्मस्य सत्यता शुक्लादिराहित्यं, स्पर्शयते ददाति ।

आदित्यपुराणे—

श्रुत्वा कन्याप्रदानन्तु पितरः सपितामहाः ।

विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥

देवलः—

तिस्रः कन्या यथान्यायं पालयित्वा निवेद्य च ।

न पिता नरकं याति नारौ वा स्त्रीप्रसूतिनी ॥

स्त्रीप्रसूतिनी कन्याप्रसूतिनी ।

ऋतिः—

नाग्निहोवादिभिस्तस्यात् ब्रह्मतो ब्राह्मणस्य वा ।

यत् कन्यां विधिवत् दत्त्वा फलं प्राप्नोति मानवः ॥

ब्राह्मानुवृत्तौ सम्बर्त्तः—

तां दत्त्वा च पिता कन्यां भूषणाच्छादनासनैः ।

पूजयन् स्वर्गमाप्नोति नित्यमुत्सववृद्धिषु^१ ॥

इति ब्राह्मणचरणम् ।

अथ दैवलक्षणम् ।

तत्र मनुः—

यज्ञे तु वितते सम्यक् ऋत्विजे कर्म कुर्वते ।

अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥

सम्यक् यथावत् प्रमादादिशून्यमिति यावत् । कर्म कुर्वते
ऋत्विजे ।

देवलः— अन्तर्वेदीं समानीय कन्यां कनकमण्डिताम् ।

ऋत्विजे च ददात्येष विवाहो दैवसंज्ञकः ॥

यमः— स ऋत्विजमलङ्कृत्य विवाहो दैव उच्यते ।

हारीतः—

वेद्यन्ते गोमिथुनं दत्त्वा स दैवः ।

कन्यादानार्थं दक्षिणास्नानीयमानासु वेद्यन्ते वेद्या एकदेशे
गोमिथुनमत्र स्त्रीयमेव दात्रा वराय दातव्यं न तु वरादेवो-
पादेयं तथात्वे सत्यार्घतापत्तेः ।

बौधायनः—

कन्यादानार्थं दक्षिणास्नानीयमानासु अन्तर्वेदि यदृत्विजे स
दैवः । ऋत्विक्कर्मकौशलजनितपरितोषरूपोपाधियुक्तत्वाद्वाद्वाद-
भेदोऽप्यत एव सुव्यक्तः ।

आदित्यपुराणे—

दैवेन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।

हत्वा द्वारन्तु विपुलं भानुसोपानमुत्तमम् ॥

आदित्यलोकादूर्ध्वन्तु गमनं प्रतिपद्यते ॥

अथार्पणलक्षणम् ।

तत्र मनुः—

एकं गोमिथुनं दे वा वरादादाय धर्म्मतः ।

कन्याप्रदानं विधिवदार्षोऽयं धर्म्म उच्यते ॥

धर्म्मत इत्यनेन दक्षिणात्वेनादाय इत्युच्यते ।

कल्पतरुकारस्तु—

धर्म्मत इत्यानृशंस्थार्थं न तु शुल्कबुद्ध्या, गोमिथुनग्रहणञ्च कन्यादातुः स्वयमधिकदानासमर्थस्य कन्योपकाराधिकमिच्छतो वेदितव्यमित्याह । एकं दे वेति श्रुत्याऽश्रुत्या वरापेक्षया विकल्पः ।

देवलः—

प्रदानं यत्तु कन्यायाः सह गोमिथुनेन च

श्रुताय वाऽसगोत्राय तमार्षमृषयो विदुः ॥

सह गोमिथुनेन वरादुपात्तेन, श्रुताय यथोक्तवरत्वोपयुक्त-
गुणवते ।

शङ्खलिखितौ—

गोमिथुनेन वस्त्युगलेनार्षः सर्व्वलङ्काराः स्त्रीधनञ्च देय-
मिति । अलङ्कारः स्त्रीधनञ्च इति समभिव्याहारादलङ्कारा-
दधिकमपि किञ्चिद्देयं द्वयमपि चेदं यथाश्रुत्या ।

बौधायनः—

पूर्व्वं लाजाङ्गतीं ऊत्वा गोभ्यां स आर्षः । पूर्व्वं चतसृणां
लाजाङ्गतीनां मध्ये आद्ये दे गोभ्यां मिथुनेन सह देयेत्यनुषङ्गः ।

१ (क) इत्यङ्गस्यार्थः ।

२ (ख) पूर्व्वंशान्याङ्गतीः ।

हलायुधेन तु पूर्वं लाजाङ्गतिमिति लिखित्वा कृत्वेति प्रथमा-
ङ्गतिं कृत्वेति व्याख्यातम् ।

अथ प्राजापत्यलक्षणम् ।

तत्र मनुः—

सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचाऽनुभाष्य च ।

कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥

कन्याप्रदानसमये सहान्योन्याव्यभिचारेण धर्मेण^१ धर्मं चरता-
मिति वाक्यमुच्चार्य कन्यावरावभ्यर्च्य कन्याप्रदानं क्रियते तेन
विवाहः प्राजापत्य इत्यर्थः ।

देवलः—

सर्वधर्मक्रियाहेतोर्दानं समय^२बन्धनात् ।

अलङ्कृत्यैव कन्याया विवाहः स प्राजापतेः ॥

समयबन्धनमिह सहोभौ चरतां धर्ममिति मनूक्तं संकेतकरम् ।

गोतमः—

संयोगमन्त्रः प्राजापत्ये सह धर्मञ्चर्यताम् । इति ।

विष्णुः—

प्रार्थितप्रदानं प्राजापत्यः ।

प्रार्थिताय प्रदानं, प्रार्थितश्च सहोभौ चरतां धर्ममिति ।

१ (क) सहितौ ।

२ (क) (ख) पुस्तके धर्मेण पदं नास्ति । ३ (क) पुस्तके सम्बन्ध— ।

अथासुरलक्षणम् ।

तच्च मनुः—

ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायाश्चैव शक्तिः ।

कन्याप्रदानं स्वाच्छन्दादासुरो धर्म उच्यते ॥

ज्ञातिभ्यः कन्यायाश्च धनं दत्त्वा धनग्रहणलुब्धादातुः स्वाच्छन्दा-
दराय । यत् कन्याया अप्रदानं ग्रहणं क्रियते । तेन विवाह
आसुरो भवतीत्यर्थः ।

देवलः— शुल्कं प्रदाय कन्यायाः प्रत्यादानं विधानतः ।

वित्तहेतुर्विवाहोऽयमासुरः षष्ठ उच्यते ॥

प्रत्यादानमिह ग्रहणमेव वित्तं हेतुर्यस्य स वित्तहेतुः ।

पैठीनसिः—

शुल्केन परिणीत्वा ददतो राक्षसः ।

परिणीत्वा विक्रीय राक्षसशब्दः ॥

हारीतः—

दम्भकृद्भ्यां परैस्तर्किताय दीयते प्रतिपद्य वा स आसुरः ।

परैरन्येर्दम्भकृद्भ्यां दाम्भिकतया ह्याश्रिततया च तर्किताय

प्रतिपद्य ज्ञाताय यद्दानं अयमासुरो विवाहः ।

मुनर्हारीतः—

शुल्कोऽर्थः, व्यर्थं मानुषः । मानुषशब्द आसुरपरः ।

वसिष्ठः—

पठित्वा धनक्रीती स मानुषस्तस्माद्दुहितृमते शतमधिरथ-
मितिह क्रये विज्ञायते ।

पठित्वा पठनानुकूलव्यापारं कृत्वा स्थितस्य यत्र विवाह्या
कन्या धनक्रीतौ भवति स विवाहो मानुषः । आसुर इत्यर्थः ।

अधिरथं रथाधिकं शतमिति गोशतं इतिहशब्देन क्रय-
बोधिका श्रुतिर्द्योत्यते सा च या पत्युः क्रीता सत्यन्यथा अन्यै-
स्वरतौत्याह चातुर्मास्ये । चित्यधिकारक्रयदर्शनार्थं श्रुत्युपन्यासः ।

कश्यपः—

क्रीता द्रव्येण या नारो न सा पत्नी विधीयते ।

न सा दैवे न वा पैत्रे दार्षी तां कश्यपोऽब्रवीत् ॥

आपस्तम्बः—

दानविक्रयधर्मश्च अपत्यस्य न विद्यते ।

मनुः—

न कन्यायाः पिता विद्वान् गृहीयाच्छुल्कमण्यपि ।

गृह्णन् शुल्कञ्च लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयौ ॥

आददौ न शुद्रोऽपि शुल्कं दुहितरं ददत् ।

शुल्कं गृह्णन् च कुरुते च्छन्नं दुहितविक्रयम् ॥

नानुशुश्रुम जालेतत् पूर्व्वेऽपि च जन्मसु ।

शुल्कभञ्जेन मूल्येन पापं दुहितविक्रयम् ॥

आर्षं गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ।

स्वल्पोऽप्ययं महान् वापि तावानेव स विक्रयः ॥

स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजौवन्ति बान्धवाः ।

नारीथानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्यधोगतिम् ॥

आर्षासुरयोर्विवाहयोर्धनग्रहणमुक्तं न च तद्विना तदसम्भवं ।

कश्यपादिभिश्च तत्र निन्दा कृतेति विरोधः । इयं व्यवस्था यत्
कन्यार्थं मूलऽग्रहणेन विक्रये दोष इति । स्त्रीधनानीति प्रसङ्गादत्रोक्तं
उपजीवन्ति उपभुञ्जते एतेन कन्याया अर्हणार्थदत्तधनोपयोगान्
कुर्वाणानात्र निषेध इत्युक्तम् । तस्माद्गृहीतमपि स्वयं नोपयोज्यम् ।

कश्यपः—

शुल्केन ये प्रयच्छन्ति स्वसुतां लोभमोहिताः ।

स्वात्मविक्रयिणः प्रापा महाकिल्बिषकारकाः ॥

पतन्ति निरये घोरे घ्नन्ति चासप्तमं कुलम् ।

गमनागमने चैव सर्व्वे शुल्को विधीयते ॥

गमनागमने वज्रशब्देऽदिक्मादाय कन्याप्रार्थनार्थं कन्या-
पितृवेष्मनि यातायाते ।

मनुः—

यासां नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः ।

अर्हणन्तु कुमारौणामानृशंस्यञ्च केवलम् ॥

अनृशंस्यमनुकम्पादानं विक्रयधर्म्मस्यापत्यस्य न विद्यते इत्य-
भिहितं तत् कथमार्धे विवाहे कन्यापित्रे गोमिथुनदानादिक-
माशङ्क्याह ।

आपस्तम्बः—

विवाहे दुहितृमते दानं काम्यं धर्म्मार्थं श्रूयते तस्मादुहितृ-
मते अधिरथं शतं देयं तस्मिन् मिथुनाया कुर्यादिति । तस्यां
कथशब्दः संस्तुतिमात्रं धर्म्माद्धि सम्बन्धः ।

विवाहे यत् कन्यापित्रे दानं तत् काम्यं न मूल्यार्पणं कर्म्मणा

चात्र ऋषिसम्बन्धस्तत्पतिविषयो यथायुक्तो विवाहस्तथायुक्ताः प्रजा
भवन्तीत्यभिधानात् तन्मिथुनायालङ्कुर्यादिति तद्वत्तं रथादिकं
शतं ।

मिथुनं कुर्यात् पतिपत्नीभावं जनयेत् मिथुनशब्दात् मिथुनात्-
परस्य विभक्तेऽहान्दसत्वादायादेशः ।

यस्त्वृषिविवाहोद्गानां स्मृत्यन्तरे क्रयशब्दः स न मुख्यार्थः
अत्र हेतुर्धर्माद्धि सम्बन्धः धर्मार्थोऽयं-विवाहो न शुक्लप्रदाने
इति ।

अथ गान्धर्व्वलक्षणम् ।

तत्र मनुः—

इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।

गान्धर्व्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥

इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यावरयोः समयपूर्वक उपगमो
गान्धर्व्वविवाहः । मैथुन्यः मिथुनस्य कर्म मैथुनं तस्मै हितम् ।

अत्रैवाश्वलायनः—

मिथः समयं कृत्वोपगच्छेत् स गान्धर्व्वः ।

देवलः—

विविक्ते स्त्रियमन्योन्यं स्त्रीपुंसयोर्यः समागमः ।

प्रीतिहेतुः स गान्धर्व्वो विवाहः पञ्चमो मतः ॥

गौतमः—

अलङ्कृत्यैच्छया स्वयं संयोगो गान्धर्वः ।

अलङ्कृत्य अलङ्कारं कृत्वा या इच्छन्ती तथा सह संयोगो
वरस्य गान्धर्वो विवाह इत्यर्थः ।

विष्णुः—

द्वयोः सकामयोर्मातृपितृदानरहितो योगो गान्धर्वः ।

अत्र कन्यावरयोर्मातृपितृदानरहित इति स्वयंवरगान्धर्व-
भिप्रायः ।

अत्रैव हारीतः—

स्वयं कन्या वरयते स गान्धर्वः ।

वसिष्ठः—

सकामां कामयमानः सदृशीं यो निरुन्ध्यात् स गान्धर्वः ।

अत्र कन्यावरयोः परस्पररागप्रयुक्त-समथबन्धकृत उपगमो
गान्धर्वविवाह इति तात्पर्यम् ॥

अथ राक्षसः ।

तत्र मनुः—

हत्वा क्लिप्ता च भित्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृह्णात् ।

प्रसङ्ग कन्यां हरतो राक्षसो विधिरुच्यते ।

हत्वा क्लिप्ता भित्वा कन्यासम्बन्धिनमिति शेषः ।

केदादन्यहिंसापरो हवेति शब्दः, ता उषित्वेति लक्ष्मीधरः ॥

क्रोशन्तीं भयात् स्त्रजनमाकलयन्तीं प्रसङ्गहरणे तात्पर्यम् ।

देवलः—

विक्रमेण प्रसङ्ग स्यात् कुमारीहरणं पुनः ।

वैर्यहेतुर्विवाहः सः राक्षसः सप्तमो मतः ॥

प्रसङ्ग अभिभूय ।

आश्वलायनः—

हत्वा क्लिप्ता च शौर्षाणि रुदन्तीं रुदञ्जो हरेत् ।

स राक्षसः । रुदञ्जः कन्याबन्धुः ।

हारीतः—

राजाश्रयेण वधदण्डाभिघातभयविशेषाद्वाक्षसः ।

राजानमालम्ब्य वधादिभयमुत्पाद्य कन्याहरणं राक्षसः ।

वसिष्ठः—

यस्मिन् बलेन प्रमथ्य हरेत् स क्षात्रः । प्रमथ्य कन्यासम्बन्धिनम् ।

क्षात्रशब्दोऽत्र राक्षसपरः प्रकरणात् ।

अथ पैशाचः ।

तत्र मनुः—

सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।

स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः ॥

रह एकान्ते उपगच्छति आलिङ्गनादिकं करोति न तु
संभुक्ते एव । क्षतयोनिर्वेनाग्रे पाणिग्रहणसंस्काराभावापत्तेः ।

मत्तां मद्यादिना प्रमत्तां धातुचोभादिना अवधानशून्याम् ।

देवस्यः—

सुप्तात् मत्ताच्च कन्यायां रोहणं व्यसनादपि ।

प्रमादहेतुः पैशाचो विवाहोऽष्टम उच्यते ॥

सुप्तात् स्नापात् (?) मत्तान्मद्यपानादिजनितमदात् व्यसना-
द्राजाद्युपद्रवात् कन्याबन्धनाम् ।

याज्ञवल्क्यः—

पैशाचः कन्यकाकुलात् ।

कुलात् प्रतारणात् ।

हारीतः—

स्त्रौपानमद्यभोगसंप्रयोगात् पैशाचः ।

कन्यापित्रादीनां स्त्रिया अपि मद्यभोगगीतनृत्यादौ संप्रयो-
गादामङ्गात् ।

वसिष्ठ-बौधायनौ—

बलाच्चेत् प्रहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संकृता ।

अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥

यथा कन्या तथा बलात् प्रहृता न भवति सा तथा ।
एतच्च मन्त्रसंस्कारात् प्राक् कन्याहरणम् ।

आहरकवरादधिकगुणवतोऽन्यस्य वरस्य लाभे ।

यमः—

वरश्चेत् कुलश्रीलाभ्यां न प्रसङ्गेत् कथञ्चन ।

न मन्त्राः कारणन्तत्र न च कन्यानृतं भवेत् ॥

समाक्षिप्यानृतां^१ कन्यां बलादक्षतयोनिकाम् ।

पुनर्गुणवते दद्यादिति शातातपोऽब्रवीत् ॥

कन्यानृतं कन्यादानान्यथाकरणं पापं प्रसक्तं समाक्षिप्य
आच्छिद्य ।

शातातपः—

होनस्य कुलश्रीलाभ्यां हरन् कन्यां न दोषभाक् ।

न मन्त्राः कारणन्तस्य न च कन्यानृतं भवेत् ॥

समाक्षिप्य बलात् कन्यां पापादक्षतयोनिकाम् ।

कुलश्रीलवते दद्यादिति शातातपोऽब्रवीत् ॥

विवाहिता तु या कन्या संप्राप्ता न च मैथुनम् ।

भर्तारं पुनरभ्येति यथा कन्या तथैव सा ॥

पापात् पापवतः पुंसः ।

कात्यायनः—

स वा यद्यन्यजातीयः पतितः क्रूर एव वा ।

विकर्म्मस्थः सदोषो वा दासो दीर्घामयोऽपि वा ॥

क्षौवो वा यदि वा भर्ता विष्टुः पुंस्त्वकारणैः ।

ऊढाऽपि देया अन्यस्मै सप्रावरणभूषणा ॥

गान्धर्वादिविवाह—चतुष्टयानन्तरं देवलः ।

देवलः—

प्राप्तेषूङ्गं विवाहेषु विधिवैवाहिकः स्मृतः ।

कर्त्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाक्षिकः ॥

वैवाहिको विवाहाङ्गभूतो लाजहोमादिः ।

परिशिष्टः—

ब्राह्मेव्यार्षेषु दैवेषु प्राजापत्येषु याज्ञिकैः ।

पूर्वं होमविधिः प्रोक्तः पश्चात् परिणयः स्मृतः ॥

गान्धर्वासुरपैशाचविवाहो राक्षसश्च यः ।

पूर्वं परिणयस्तेषां पश्चाद्धोमो विधीयते ॥

याज्ञवल्क्यः—

विवाहे वितते तन्वे होमकाल उपस्थिते ।

कन्याया चतुरागच्छेत् कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥

स्नापयित्वा तु तां कन्यामर्चयित्वा यथाविधि ।

ऊत्वा हव्यञ्च लाजञ्च ततस्तन्त्रं प्रकीर्त्तयेत् ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे परिणयभेदतरङ्गः ॥

अथ विवाहगुणगुणौ ॥

तत्र मनुः—

ये यथैषां विवाहानां मनुना कीर्त्तिता गुणाः ।

सर्वं शृणुत तदिमाः सम्यक् कीर्त्तयतो मम ॥

दश पूर्वापरान् वंशानात्मानञ्चैकविंशकम् ।

ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयेदेनसः पितृन् ॥

दैवोदजासुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् ।

आर्षोदजासुतस्त्रीं स्त्रीन् षट् षट् काथोदजासुतः ॥

दशपूर्वान् दशापरान् आत्मानञ्चैकविंशकमित्युक्तेः, ब्राह्मी
ब्राह्मविवाहोदा । एनः पापं पितृनित्यजहत्स्वार्थलक्षण्या
पुत्रादयोऽपि लक्ष्यन्ते तेन दशपूर्वापरानिति पितृनित्यन्वयः ।

दैवोदा दैवेन विधिना ऊदा तस्यां जाता दैवोदजा तस्याः
सुतो दैवोदजासुतः, ज्ञापोःसंज्ञाकृन्दर्शोर्वङ्गलमिति ह्रस्वलं दैवोदा-
सुतइति कचित् पाठः ।

प्राजापत्यविवाहसुक्ता याज्ञवल्क्यः—

स कायः पावयेत्तज्जः षट् षट् वंशान् सहात्मना ।

कायः प्राजापत्यः कश्चिदस्य प्राजापतिवचनस्य कस्येदित्याथादेशः,
गणप्रत्ययाभ्यामिदं रूपम् ।

गोतमः—

पुनन्ति साधवः पुत्रास्त्रिपुरुषाणामर्षाद्दश दैवाद्दश दशैव
प्राजापत्यात् ।

आश्वलायनः—

द्वादशावरान् द्वादशपरान् पुनात्युभयतः ।

दशावरान् दशपरान् पुनात्युभयतः ॥

अष्टावरानष्टपरान् पुनात्युभयतः ।

सप्ताऽवरान् सप्तपरान् पुनात्युभयतः ।

अवरान् अधस्त्यान् स्ववंशान् ॥

एतद्वाक्यचतुष्टयं ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्येषु यथासङ्घं सम्बध्यते ।

तथैवाभिधानात् ।

शङ्खलिखितौ—

सप्ताद्यन्तथोरात्मानञ्च प्राजापत्यः । पञ्चार्षो नव दैवो नोत्तरेषु

क्रियाप्राधान्यम् ।

पुनातीत्यनुवृत्तौ विष्णुः—

प्राजापत्यपुत्रश्चतुरः ।

ब्राह्मादिविवाहचतुष्टयानन्तरम्—

देवलः—

चतुर्व्वेतेषु दत्तायामुत्पन्नस्तनयः स्त्रियाम् ।

दातुः प्रतिग्रहीतुश्च पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥

अत्र प्राजापत्याश्चतुर इत्येके अत्रैव षडित्येके । तत्रैव सप्ताद्य-
न्यथोरित्यपरे । तत्रैव दश दशेत्यन्ये । इत्येकत्र प्राजापत्ये विरोधा-
पत्तौ दोषशून्य-गुणि-गुणवत्तर-गुणवत्तमपुत्रभेदेनाविरोध इति
नेतव्यम् । एवमन्यत्राप्येवं विरोधे तादृशमेव समाधानमिति नेयम् ।

प्रवृत्त्यर्थं सुतिमात्रमिदं कृतमिति हलायुधः ।

अथ यमः—

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्व्वेवानुपूर्व्वशः ॥

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिशुसम्पत्ताः ।
 रूपवन्तो गुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ॥
 पर्याप्तभोगा धर्म्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ।
 इतरेष्ववशिष्टेषु नृशंसाऽनृतवादिनः ॥
 जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्म्मदिषः सुताः ॥

विवाहानुवृत्तौ चाश्वलायनः—

अत ऊर्द्धमचारलवणाग्निनौ ब्रह्मचारिणावनलङ्कुर्वाणावधः—
 शायिनौ स्थातां चिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ।

ब्रह्मपुराणे—

कृते विवाहे वर्षन्तु वस्तव्यं ब्रह्मचारिणा ।
 यद्यष्टवर्षा कन्या स्यात्तथा तत्त्रिगुणः पुमान् ॥
 तत्त्रिगुणः अष्टवर्षत्रिगुणश्चतुर्विंशतिवार्षिक इति यावत् ।
 अथवा द्वादशाहानि त्रिंशद्वर्षेण सर्व्वदा ।
 यदि द्वादशवर्षा स्यात् कन्या रूपगुणान्विता ॥
 द्वात्रिंशद्वर्षपूर्णे तु यदि षोडशवार्षिकी ।
 लब्धा तदा च षड्रात्रं वस्तव्यं संयतेन तु ॥
 विंशत्यब्दा यदा कन्या वस्तव्यं तत्र वै व्यहम् ।
 अत ऊर्द्धमहोरात्रं वस्तव्यमिति सम्मतम् ॥

इति गृहस्यरत्नाकरे गुणागुणतरङ्गः ॥

अथाधिवेदनम् ।

तत्र मनुः—

मद्यपाऽमत्यवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।

व्याधिता चाधिवेत्तव्या हिंसाऽर्थघ्नी च सर्व्वदा ॥

मद्यपाऽत्र त्रैवर्णिकस्त्री, अमत्यवृत्ता अमाधुचरिता, प्रतिकूला भर्त्तुरनिष्टकारिणी, व्याधिता पत्नीकर्त्तव्यव्यापारप्रतिबन्धकव्याधिमती, हिंसा पुत्रदासादिताडनकर्त्री । अर्थघ्नी अर्थनाशानुकूलव्यापारवती । सर्व्वदेति पदस्यामत्यवृत्तव्यादिभिरन्वयः ।

अधिवेदनं भार्यायाः सपत्नीमत्वप्रतिपादनम्^१ ।

वाञ्छवत्कथः—

सुरापी व्याधिता धूर्त्ता बन्ध्या चैवाप्रियंवदा^२ ।

स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥

अधिवेद्या^३ तु भर्त्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत् ।

धूर्त्ता पतिपुत्रप्रतारिणी । अप्रियंवदा निष्ठुरभाषिणी ।

स्त्रीप्रसूः स्त्रीमाचजननी । पुरुषद्वेषिणी पतिद्वेषिणी ।

^४ग्रन्थलिखितौ—

बन्ध्याऽष्टमेऽधिवेद्याब्दे दशमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी मद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥

१ (ख) — सम्पादनम् ।

२ (ख) बन्ध्याऽर्थाग्रप्रियम्बदा ।

३ मूले अधिविद्या तु ।

४ (ख) पुस्तके मनुः— ।

हारीतः—

अप्रजा नवमे वर्षे दशमे च मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥

अधिवेद्येत्याह्वार्यम् ।

देवलः—

आकाङ्क्षेताष्टवर्षाणि भर्ताऽतिप्रसवस्त्रियाः ।

दश विन्ध्याञ्च वन्ध्याञ्च द्वादश स्त्रीप्रसूतिनीम् ॥

ततो विन्देत विधिना पुत्रार्थी धर्म्मतः स्त्रियम् ।

पुत्रलाभात्परं लोके नास्त्यतिप्रसवा हि ताः ॥

एकामुदाह्य कामार्थमन्यां लब्धुं य इच्छति ।

समर्थः तोषयित्वा तु पूर्वोदामपरां वहेत्^१ ॥

एका शूद्रस्य वैश्यस्य द्वे तिस्रः क्षत्रियस्य च ।

चतस्रो ब्राह्मणस्य सुभार्या राज्ञो यथेच्छतः ॥

अतिप्रसवा प्रसवोऽत्र पुष्यं रजोरूपं तत् स्त्रयोग्यकाले
अतिक्रान्तं यस्याः अतिप्रसवा विन्ध्यां छिद्रादिमतीम् । अतिप्रसवा
हि ता इत्यत्र प्रसवः पुत्रः, ताः पूर्वोक्तस्त्रियः, समर्थः सम्यगर्थः
अर्थस्य सम्यक्त्वं भार्यातोषप्रयोजकत्वमेव, मन्वाद्युक्ताष्टवर्षादि-
विकल्पो वयःशक्तपेक्षया द्रष्टव्यः ।

येष्वधिवेदनहेतुषु न समयः श्रूयते तेषु यावता समयेन
तद्दोषनिर्णयो जायते तावदेव समयः प्रतीच्यः । यथा दीर्घरोगे-
ष्वधिविन्देत । पूर्वविवाहादुपरिस्थमन्तरविवाहं कुर्यादित्यर्थः ।

मनुः—

या रोगिणी स्यात्, हिता सम्पन्ना चैव सन्ततम्^१ ।

साऽनुज्ञायाधिवेत्तव्या नावमन्येत् कर्हिचित् ॥

याज्ञवल्क्यः—

अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते तद्धै प्रकीर्तितम् ॥

आधिवेदनिकं अधिवेदनप्रयोजनमलङ्कारादि समं यावत्परि-
णीयमानस्त्रियै दीयते तावत् यदि त्वधिविन्नायै दत्तं तदा यावत्
परिणीयमानायै दत्तं तावतोऽद्धै दद्यादिति दत्ते तद्धैमित्यस्यार्थः ।

मनुः—

अधिविन्ना च या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात् ।

सा सद्यः सन्निरुद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ ॥

नारदः—

अनुकूलामवाग्दुष्टां दत्तां साध्वीं प्रजावतीम् ।

त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा ॥

इति गृहस्यरत्नाकरे अधिवेदनतरङ्गः ॥

अथ परिवेदन निषेधः ।

तत्र मनुः—

दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिः स पूर्वजः ॥

परिवित्तिः परिवेत्ता यथा च परिविद्यते ।

सर्व्वं ते नरकं यान्ति दातयाजकपञ्चमाः ॥

याजकोऽत्र विवाहाङ्गभूतेषु होमेष्वाधानेष्टिषु ऋत्विक् ।

हारौतः—

ज्येष्ठे तु अनिर्विष्टे कनीयान् निर्विशन् परिवेत्ता भवति
परिवित्तो ज्येष्ठः, परिवेदनीया कन्या, परिदायी दाता, परिवेत्ता
याजकः सर्व्वं ते पतिताः ।

अनिर्विष्टे अकृतविवाहे अकृताग्निहोत्रे च । निष्ठानिर्दिष्टात्
एकदापि ज्येष्ठ-कनिष्ठाभ्यां विवाहो न कर्त्तव्यो अग्निहोत्रञ्च ।
भ्रातृपदेन सोदर्य्य उच्यते सापत्न्यादौ एककारणयोगादपि भ्रातृ-
शब्दप्रयोगोपपत्तौ भ्रातृपदाभिधायं प्रमाणाभावात् । अन्याय-
स्थानेकार्थत्वमिति न्यायात् ।

एतन्नायानुवादिनोरर्थ्यम^१ज्ञातात्पथोः स्मृतिः—

पितृव्यपुत्रान् सापत्न्यान् परमाहसुतांस्तथा ।

दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥ इति ।

प्रतीत्याध्याहार्य्यम् । परनारीसुताश्चात्र दत्तककृत्पिमादयो
विवक्षिताः ।

हृन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

दाराधिगमनाधाने यः कुर्यादग्निमस्थितौ^१ ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्व्वजः ॥

परिवित्ति परिवेत्तारौ नरकं गच्छतो ध्रुवम् ।

आचीर्णप्रायश्चित्तौ तौ पादोनफलभागिनौ ॥

पातकफलस्य निरयस्य पादोनभागिनावित्यर्थः ।

तथा— धनवार्द्धृषिकं राजसेवकं कर्षकन्तथा ।

प्रोषितञ्च प्रतीक्षेत वर्षत्रयमपि त्वरन् ॥

प्रोषितं यद्यष्टणानमब्दादूर्द्ध्वं समाचरेत् ।

आगते तु पुनस्तस्मिन् पादं तच्छुद्धये^२ चरेत् ॥

धनवार्द्धृषिकादिकं प्रोषितं देशान्तरस्थितं ज्येष्ठं त्वरन् अपि वर्षत्रयं प्रतीक्षेतेति प्रथमश्लोकार्थः । यदि तस्य प्रोषितस्य कल्याणवार्त्ता न श्रूयते तदा वर्षं प्रतीक्ष्य परिणयं करोति ॥ तदा समागते ज्येष्ठे कनिष्ठः परिवेदनपापशुद्धये कच्छपादं समाचरेदिति द्वितीयश्लोकार्थः

गोतमः—

नष्टे भ्रातरि ज्यायसि षड्वार्षिकं क्षपणं, श्रूयमाणेऽभिमुख-
गमनम्, प्रव्रजिते गमननिवृत्तिः प्रसङ्गात् द्वादशवर्षाणि ब्राह्मणस्य
विद्यासम्बन्धे भ्रातरि चैवं ज्यायसि यवीथान् कन्याम्युपयमेषु
षडित्येके ।

नष्टे प्रोषिते भ्रातरि ज्यायसि ज्येष्ठे अकृतविवाहे अना-
हिताग्रौ च यवीथान् कन्याग्न्युपयमे स्खविवाहान्याधाने षड्वर्ष-
प्रतीक्षणं कुर्यादश्रूयमाणे । श्रूयमाणे तु ज्येष्ठे प्रोषिते
भ्रातरि विवाहान्याधाने तं कारयितुं यवीयसा कार्यम् । प्रव्रजिते
कृतसञ्ज्ञासे तु तस्मिन् ज्येष्ठे तु प्रसङ्गान्निवृत्तिः कार्या । ब्राह्मणस्य
विद्यासम्बन्धाश्रायतो युक्तः ।

अत्रैव यदष्टवर्षप्रतीक्षणं वर्षं वा केषाञ्चिन्मतम् अत्यन्ताश्रूय-
माणत्वश्रूयमाणत्वाभ्यामन्वयः शक्त्यपेक्षया विकल्पः ।

तथाच वशिष्ठः—

अष्टौ द्वादशवर्षाणि ज्येष्ठभ्रातरमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्तौ
भवति ।

तत्र श्लोकौ—

द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान् धर्मार्थयोगतः ।

न्याय्यः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनः ॥

उन्मत्तः किन्विषी कुष्ठौ पतितः क्लीव एव वा ।

राजयक्ष्माभयावी च न न्याय्यः स्यात् प्रतीक्षितुम् ॥

आमयावी अतिसाररोगी ।

श्रातातपः—

क्लीवे देशान्तरगते पतिते भिक्षुकेऽपि वा ।

योगशस्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदेने ॥

खञ्ज-वामन-कुञ्जेषु गङ्गदेशु जङ्गेषु ^१च ।

जात्यन्धबधिरे मूके न दोषः परिवेदने ॥

योगशास्त्राभियुक्ते विषयान्तरविमुक्ते । गङ्गदोऽत्यन्ताव्यक्त-
स्वरवान् । जङ्गः पुनः पुनः साध्यमानोऽपि स्वरग्रहणासमर्थः ।

कुन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

देशान्तरस्थस्त्रीवैकट्यणानसहोदरान् ।

वेश्याभिषक्तपतित शूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥

जङ्ग-मूकान्ध-वधिर-कुञ्ज-वामन-कुण्डकान् ।

अतिवृद्धानभार्यांश्च कृषिसक्तान् नृपस्य च ॥

धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा ।

कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन्न दूष्यति ॥

एकवृषण एकाण्डः पण्डविशेषः, वेश्याभिषक्त इदावेश्या-
परायणः । शूद्रतुल्याः “प्रेष्यान् वाङ्मुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदा-
चरेत्” इति मनुनोक्ताः गोरचादिकर्षपरायणाः । कुण्डकः
पाणिरहितः ।

—

अत्र चेयं व्यवस्था ।

द्वादशवर्ष-प्रतीक्षणवचनं कनिष्ठस्य धनविद्यार्थं देशान्तरस्थे
ज्येष्ठे पुनःपुनः श्रूयमाणकल्याणवार्त्तायाम् । दशाष्टवर्षप्रतीक्षणं तु
वयोऽपेक्षया शक्त्यपेक्षया वा देशान्तरकल्याणवार्त्ताश्रवणाल्प-
त्वोत्कर्षाभ्यां । गोतमस्य षड्वर्षप्रतीक्षणवचनन्तु धनविद्यार्थ-देशा-
न्तरस्थे सर्व्वथा श्रूयमाणकल्याणवार्त्तायाम् । वर्षत्रयप्रतीक्षणन्तु
धर्मधनार्थं देशान्तरगते अल्पसमयोक्तेः पारिशेष्यात् कामासक्त-
प्रोषिते राजसेवके कृषिपरे च ज्यायसि अतिलरमाणस्य यवीयसः

तत्र चाग्निहोत्रवदावसथाधानेऽपि ज्यायसा अनिष्यादिते
कनीयसा निष्याद्यमाने ^१परिवेत्ताहेतुर्दोषो भवत्येव कात्याय-
नेनाधानशब्देनावसथाधानाग्निहोत्राधानहोमयोरुभयोरप्युपादा-
नात् कन्याग्न्युपयमेखिति गोतमवचनस्याप्युभयसाधारणत्वात्
समाचाराद्वा ।

ह्यारौतः—

सोदर्थ्याणान्तु सर्व्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।

दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण चेज्यथा ॥

अत्र यद्यपि दारैः परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण इत्युक्तं तथापि
दारपरिवेदनादल्पदोष-प्रतिपादनपरतया तदिति मन्तव्यम् ।
दाराग्निहोत्रसंयोगमित्यादेः प्रथमत एव मनुना कीर्त्तनात् ।

पर्याधाने प्रायश्चित्तोपदेशाच्च । एतेनैव नाग्नयः परिविन्दन्तीति
आख्यातम् ।

तथाचापस्तम्बोऽभिनिर्मुक्ताभ्युदितश्यावदन्ताग्नेदिधीषु दिधीषु-
पति पर्याहित परीष्ट परिविन्न परिवित्त परिविविदानेषु च
उत्तरोत्तरस्निन्नशुचिकरनिर्वणो गरीयानिति वदन् पर्याधाना-
पेक्षया दारपरिग्रहस्याधिकदोषत्वमुक्तवान् ।

शातातपः—

नाग्नयः परिविन्दन्ति न यज्ञा न तर्पांसि च ।

न आदृञ्च कनिष्ठस्य विकला या च कन्यका ॥

हलायुधस्तु—

अनुमतावपि परिवेत्ता विवाहे भवति, अनुमतावग्निहोत्रे
इज्यायाञ्च न परिवेत्तेत्याह ।

इति गृहस्थरत्नाकरे परिवेदनतरङ्गः ॥

अथावसथ्याधानम् ।

तत्र कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

यस्य दत्ता भवेत् कन्या वाचा सपदि केनचित् ।

सोऽन्त्यां समिधमाधास्यनादधीतैव चान्यथा ॥

सपदि तस्मिन्नेव समये अन्त्यां ब्रह्मचर्यसमाप्तिसमयकाम् ।

अथमर्थः—

यस्य ह्यते ब्रह्मचर्यावस्थायां केनचित् कन्या दातुं प्रतिज्ञाता

भवति स तस्मिन्नेव काले अग्निमाधाय तस्मिन्नेव अग्नौ समावर्तना-
द्युत्तरकार्यमग्निसाध्यं कर्म कुर्यात् । आधास्यन्नान्यां समिध-
मादधीतैवेत्यव्यवधानेनैव वाक्यं योज्यम् ।

तथाच गोभिलः—

स तदैवान्यां समिधमभ्यादधीत^१ जायाया वा पाणिं जिघृक्षन्
जुहोति तमभिसंयच्छेत् स एवास्य गृह्योऽग्निर्भवति ।

तथा—

अनूदैव तु सा कन्या पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

न तथा तन्त्रलोपोऽस्य तेनैवान्यां समुदहेत् ।

तन्त्रपदेनात्र प्रक्रमादावसंस्थाधानमभिमतम् । तेनैवाना-
हिताग्निना ।

तथा चेन्न लभेतान्यां याचमानोऽपि कन्यकाम् ।

तमग्निमात्मसात् कृत्वा प्रव्रज्यादुत्तराश्रमम्^२ ॥

आत्मसात् आत्ममयं कृत्वा मन्त्रेणात्मनि समारोपेति ।

यदुक्तं—

आत्मन्यग्निं समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् । इति ।

पारस्करः—

अथावसंस्थाधानं दारकाले दायाद्यकाल एकेषाम् ।

दारकाले पाणिगृह्णोत्तरकाले दायाद्यकाले दायाविभा-
गोत्तरकाले ।

पेठीनभिः—

वैवाहिकमग्निं समिन्धीत सायं प्रातर्यथाकालं समिध
अभ्यादध्यात् अग्नये प्रजापतये अनुमतये इति सायं सूर्याय
प्रजापतये अनुमतये । अग्नये स्निष्टिकृते च सूर्याय प्रजापतये
अनुमतये ।

इत्यत्र पूर्वविधिवाक्यस्थं प्रातरित्यन्वीयते । अग्नये स्निष्टिकृत
इति सायं प्रातश्चान्वीयते ।

हारीतः—

औदाहिकगृहणाद्गृह्यविधानाच्च गृहस्थः । तस्माद्गृहोषित इति
गृहपतियाजमाना गार्हस्थ्यधर्माः प्रतिपद्यन्ते । दारानागृह्य
अग्नीनाधयेत्यभिधाय पञ्चयज्ञा अन्ये च धर्माः औचाधानोत्तर-
कालं कार्यत्वेनोक्ताः ।

तत् औताधानादपि पूर्वं स्मार्त्ताग्न्याधानं पुरस्कृत्य भवन्ती-
त्यनेन वाक्येनाभिधीयते यज्ञस्तत् गृहस्थकार्यम् । औदाहिको
विवाहाग्निः, गृह्याभिधानं गृहस्थोक्तकर्माभिधानं तस्मादनन्तरोक्तं
गृहोषित इति गृहस्थः । स च गृहस्थः सन् ततः प्रभृति पाक-
यज्ञैर्यजेत ततस्तस्य गार्हस्थ्यधर्मस्य वर्त्तते नतु औताग्निमपेक्षते ।
इति ।

विश्वामित्रः—

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ।

पञ्चयज्ञविधानञ्च पक्तिवानाङ्गिकीं गृहे ॥

वैवाहिके विवाहसमयगृहोक्ते गृह्यं कर्म पाकयज्ञादि ।

वौधायनः—

भार्य्यादाहाद्यग्निस्तस्मिन् कर्मकरणं प्रागग्न्याधेयात् ।

प्रागग्न्याधेयादिति । प्राक् औताग्न्याधानात् ।

याज्ञवल्क्यः—

कर्म स्मार्त्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

दायकालाहिते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु ॥

वैतानिको वितानं यज्ञविस्तरः तत्प्रयोजकः ॥

॥ इति गृहसूत्रनाकरे आवश्यकतरङ्गः ॥

अथाग्निहोत्राधानादि ।

तत्र वसिष्ठः—

अवश्यं ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत । दर्शपौर्णमास्याग्रयणेष्टि-चातु-
र्मास्य-पशुहोमैश्च यजेत । वैयसिकं ह्येतत् ऋणसंस्तुतश्च ।

वैयसिकं नियमभवं नित्यमित्यर्थः । ऋणसंस्तुतं ऋणापकरण-
त्वेन कीर्तितम् । जायमानो वै ब्राह्मण इत्यादि वाक्येन ।

शङ्ख-लिखितौ—

दारानाकृत्याग्नाधेय-पुनराधेयाग्निहोत्र-दर्श-पौर्णमास-दाचा-
ग्रयण-चातुर्मास्य-पशुसौत्रामण्यन्तैर्हविर्यज्ञैः सप्तभिर्यजेत ।

पुनराधेय आधानप्रकारविशेषः । दाचाग्रयणः—

पञ्चदशवर्षावधितया दर्शपौर्णमासयोरेव पर्वान्वृत्त्यनुष्ठानेन
प्रकारविशेषो याज्ञिकप्रसिद्धः ।

पेठीनसिः—

मुखमग्निर्देवानां मनुष्याणां तस्मादग्निमादधीत अग्निमुखा
देवा, हव्यं वहति देवानां कव्यं पितॄणां सायंप्रातर्बलिहरणं दर्श-
पौर्णमासौ वेष्टिरष्टका पशुबन्धः पिण्डपितृयज्ञ इति पाकयज्ञः ।

हव्यं वहति देवानामित्यत्र अग्निरिति शेषः । कव्यमित्यत्रापि
वहतीत्यनुषज्यते ।

आपस्तम्बः—

पचादिकरणमभावस्थादिआहुं आवणीकर्म आगयणीक्रिया
आश्वयुजीकर्म चैत्रीविधानमग्न्याधानमग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासकर्म
चातुर्मासकर्म पशुबन्धनम् सौचामणीकरणमग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम
उक्त्यः षोडशी वाजपेय अतिरात्रं आप्नोर्य(यां)म इति सोम-
यागाननुतिष्ठेत् ।

अभावस्थादीत्यादिपदेनाष्टकादिपरिग्रहः ।

देवलः—

कृतः प्रकृतोऽकृतः शूलगवो बलिहरणं प्रत्यवरोहणमष्टकाहोम
इति पाकयज्ञसंस्थाः सप्त । अग्निहोत्रमग्न्याधेयं दर्शपूर्णमास वापन-
सवनयज्ञाः चातुर्मासाः सौचामणीतीमा हविर्यज्ञसंस्थाः सप्त ।
अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्त्यः षोडशी वाजपेयो चिरात्रमाप्तोऽर्थ्यम
इतीमाः सोमसंस्थाः सप्त । एकविंशतिविधो यज्ञोऽध्वरो वेद उक्तः ।

अनयज्ञ-वाजपेयाश्वमेधराजसूयपौण्डरीकगोसवादयो महा-
यज्ञाः क्रतवः । एतावदिति कालमुद्दिश्य यज्ञोऽयं व्रत-
दानाद्यनुष्ठानं सचे पक्वापक्वान्नेन पञ्चपदा यज्ञप्रवृत्तिरिति ।

यज्ञः कृतः । देवोद्देशेन होमः प्रकृतः । ब्राह्मणाय पाकाग्नि-
दानमकृतः । ^१वास्तुपतिभूतेभ्यो बलिहरणं । रुद्रदैवतपुङ्गवयागः
स्थालीपाकाङ्गकः शूलगवः । बलिहरणं, सर्पाय मणिदानं ।
प्रत्यवरोहणं मार्गशीर्षां प्रत्यवरोहणमित्याद्युक्त्वा अस्तमिते
स्थालीपाकस्य जुहुस्व इत्याश्वलायनोक्तम् ।

अयनयज्ञो निरुद्धपशुयागः, एतावदिति-कालमुद्दिश्येति
द्वादशरात्रादिसहस्रदिनपर्यन्तं सत्राङ्गकालमुद्दिश्येत्यर्थः ।

पञ्चपदा पञ्च स्थालीपाकयज्ञसंस्था हविःसंस्थाः सोमसंस्था
महायज्ञाः सत्ररूपाः पञ्चप्रकारा इति यावत् ।

बौधायनः—

अग्न्याधेयप्रसृत्यधेयमानि अजस्त्राणि भवन्ति तथैतदग्न्याधेय-
मग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासावाग्रयणमुदगयन-दक्षिणायनयोः । पशु-
श्चातुर्मासानि ऋतुमुखे षट् होता वसन्ते ज्योतिष्टोम इत्येवं
क्षेमप्रापणं^१ ।

अजस्त्राणि स्वकाले आवश्यकानि । षड्भूता वाग्धोतेत्यादि-
मन्त्रेण षट् ऋतुमुखेष्वाहुतिः । क्षेमप्रापणमकरणनिमित्त-
प्रत्यवायपरीहारः ।

मनुः—

अग्निहोत्रञ्च जुहुयादाद्यन्ते द्युनिशोः सदा ।

दर्शेन चार्द्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥

शस्यान्ते नवशस्त्रेणा तथर्त्तन्ते द्विजोऽध्वरैः ।

पशुना त्वयनस्थान्ते समान्ते सौमिकैर्मखैः ॥

नानिष्ठा नवग्रसेष्ट्या पशुना चाग्निमान् द्विजः ।

नवान्नमद्यान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥

नवेनान्नेन चानिष्ठा पशुहव्येन चाग्नयः ।

प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति नवान्नामिषगर्द्धिनः ॥

आद्यन्ते द्यु-निशोरिति सायं— प्रातःसन्ध्ययोरित्यर्थः ।

चत्वन्तेति चत्वन्तपचे चतुर्षु चतुर्षु मासेषु अध्वरैश्चातुर्मास्ययागैः
पशुहव्येन पशुहविषा ।

हारीतः—

अग्निहोचवग्रयज्ञाभिजितमश्रीयान्नान्यमभिजितात्मनस्त्वग्दा-
रुभिरित्यानो वानस्पत्यमभिजयत्यद्भिः पय आग्न्यादि । व्रीहियवाद्या
ओषधयः, पशुना पशुयज्ञाभिजितं यज्ञेन ऊत्वा पुरुषेण भक्ष्यता-
मापादितम् तदन्यमभिजितं अभिजितां मध्ये यज्ञाभिजितम्,
अन्यमभिजितम् नाश्रीयात् ॥

कुतस्तदन्याभिजिता सशस्त्रैकत्वात् पापवत्त्वादित्यर्थः । नत्वेवं
वृक्षफलादीनामपां मानुषादीनां महिव्यादिपयसः सविकारस्य
मृगादीनां वा यज्ञियत्वात् तद्भक्षणे कथं न दोष इत्यत आह
दारुभिरित्यादि ।

वानस्पत्यं वनस्पतिभवफलादि, अद्भिः पाकादिकाले अभिषेको-
पयुक्ताभिः पयसादिभिर्यज्ञोपयोगिभिर्द्रव्यैः । आदिशब्देन
दध्यादिग्रहणं पशुना छागादिना यज्ञोपयुक्तेन पशून् ग्राम्यारण्यान्
अभिजयतीत्यन्वयः ।

याज्ञवल्क्यः—

प्रतिसंवत्सरं सोमः पशुप्रत्ययनं तथा ।

कर्त्तव्याग्रयणेष्टिश्च चातुर्मास्येन चैव हि ॥

एषामसम्भवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजाः ।

हीनकल्पं न कुर्वीत सति द्रव्येऽफलप्रदम् ॥

हीनकल्पमनुकल्पं न कुर्यादित्यर्थः । सति द्रव्ये प्रथमकल्प-
निर्वाहके द्रव्ये विद्यमाने । अत्र हेतुर्यतोऽफलप्रदं तदनु-
कल्पाचरणम् ।

यजेतेत्यनुवृत्तौ विष्णुः—

अरत्प्रीत्योश्चाग्रयणेन ब्रौह्मिवद्योः पाके वा ।

जावालः—

सायं प्रातः सदाभ्यस्तं वैतानं जुहुयाद्विजः ।

दर्शेन चार्द्धमासेन पूर्णमासेन चैव हि ॥

अस्यपत्नौ नवेष्ट्या च चातुर्मास्येष्टृतोर्मुखे ॥

१अथनादौ निरुद्धेन पशुना वत्सरेण वा ।

समान्ते सोमयागेन दिष्ट्या युक्तो न संशयः ॥

हारीतः—

नाग्निहोत्रात् परो धर्मा नाग्निहोत्रात् परं तपः ।

नाग्निहोत्रात् परं दानं नाग्निहोत्रात् परो दमः ॥

नाग्निहोत्रात् परा पूजा^१ नाग्निहोत्रात् परं यशः ।

नाग्निहोत्रात् पराऽऽसिद्धिर्नाग्निहोत्रात् परा गतिः ।

नाग्निहोत्रात् परं स्थानं नाग्निहोत्रात् परं व्रतम् ॥

तथा—

अग्निहोत्रादिभिः पूतो नियतात्मा जितेन्द्रियः ।

सूक्ष्मात्सूक्ष्ममवाप्नोति गगने सुषिरं यथा ॥

यथा गगने महाकाशे सुषीरात्मकमाकाशं दृश्यते इत्यर्थः ।

जावालः—

सन्तोषामृतमासाद्य तन्मना धर्मविन्नरः ।

अकामेनाग्निहोत्रस्य होता खज्योतिराप्नुयात् ॥

अत्र पैठौनसिः—

अग्निमेधेनोपासीत नान्यं दैवतम् । अग्निभूम्यामिति विज्ञायते ।
न प्रवसेत् । यदि प्रवसेदुक्तमुपस्थानं चलितस्य प्राशितमग्न्याधेयं
जुह्यात् । नवेष्ट्यामेवमौपासनस्य उक्तम् ।

कल्पसूत्रोक्तमुपस्थानं कर्त्तव्यमिति शेषः ।

चलितस्यापोषितस्य प्राशितं यजमानप्राशनौयभागं एवमाव-
सथ्यसम्बन्धिन्यां नवेष्ट्यामौपासनस्य यजमानस्य प्राशितं यजमान-
प्राशनौयमग्नौ क्षिपेदित्यर्थः ।

अङ्गिराः—

लौकिकं वैदिकं वापि यज्जुहोति यथाविधि ।

वैदिकात् स्वर्गमाप्नोति लौकिकं स्वर्गसाधनम् ॥

वैदिकात् औतात् स्वर्गं मोक्षम् ।

देवलः—

नाग्निहोत्रं समादा(धा)य जीवितार्थमपि त्यजेत् ।
सर्व्वं वेदास्तदन्ना हि लोके ब्राह्मणजन्म च^१ ॥

मनुः—

न वै कन्या न युवति नान्यविद्यो न वालिशः ।
होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्त्ता नासंस्कृतस्तथा ॥
नरके हि पतन्त्येते जुक्तः स च यस्य तत् ।
तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारगः ॥

अन्यविद्योऽत्र प्रतिनिधि-प्रायश्चित्ताद्यनभिज्ञः । वालिश
षोडशवर्षादवरवयस्कः । आर्त्ता रोगादिप्रसक्तहोमासमर्थः ।
असंस्कृतो गर्भाधानादि-संस्कारशून्यः । एते कन्यादयो जुक्तो
होमं कुर्वाणा नरके पतन्ति यस्य वाऽग्निहोत्रिणस्तमग्निहोत्रिणं
नरके पातयन्तीत्यनुषज्यते ॥ वैतानशब्दो अग्नित्रयसाध्यकर्षपरः ।
कन्यादीनाञ्चात्राग्निहोत्र-चत्विकप्रतिनिधित्वेन प्रसक्तानां निषेधः ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

असामक्ष्यन्तु दम्पत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना ।
द्वयोरप्यसमक्षं हि भवेत्तथमनर्थकम् ॥
विवाहाग्रौ सभार्यश्चेत् सौमामुलङ्घ्य जुहति ।
होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥
अरण्योः क्षयनाग्रेऽग्निदाहे ह्यग्निसमाहितः ।
पालयेदपग्रान्तेऽस्मिन् पुनराधानमिष्यते ॥

सौमा अग्न्याधानादिसौमा दम्यतोः पत्नीयजमानयोः सौमान्त-
भूतयोर्हामकालातिक्रमे पुनराधानमित्यर्थः । अरण्योः निर्मन्यदारु-
द्वययोः । नागोऽदर्शनं, समाहितः सम्यगग्निरक्षणातुकूलयत्नः ।

हारीतः—

अचुष्पाकयज्ञः सर्वशूनाकृतेभ्यः पूतो भवति । यथा
प्रजानामग्ननेवमग्नेरग्निहोत्रमिति श्रुतिः । यथा अनश्रन्त्यः प्रजा
अनीयस्त्वमुपयान्ति प्रमीयन्ती चैवं विच्छिन्नाग्निहोत्रा अग्नयः ।
क्रतुनोपपन्नेनाप्यवसौयस्त्वमुपयान्ति प्रमीयन्तीति वा । तस्माद्भृत्यै
गुप्त्यै वा अग्नेरग्निहोत्रमिति श्रुतिः ।

आयुष्कृतं यजमान आयुरेव प्राणाग्निहोत्रं यथातप्तिसमर्थो
भवत्येवमविच्छिन्नाग्निहोत्राग्नयः तप्ताः प्रीताः क्रतुषु सम्भव-
न्तीति । जरामर्त्याथैवं सत्राय दीक्षते ।

यो दर्शपौर्णमासारम्भणीयं करोति स पौर्णमासेन हविषौषधिषु
सान्नाज्यपशुषु सम्भवित्वात् । यः सोमममावाख्येन दर्शेन यज-
न्नाप्याययति स सोमयाजी तस्माद्दर्शसंस्थो दर्शपौर्णमाभावुपेत्य
प्रथममेव पूतोऽमृतत्वमुपगच्छति अतिरेकादन्यैः ।

स द्विविधो द्रव्येज्यान आत्मेज्यानश्च योऽस्येव द्रव्यमिति
फलमभिसन्धाय सोपधं वा यजते स द्रव्येज्या ।

अथ श्रुतिस्रुत्यात्मज्ञानवान् अमृतं हविर्भृताधिदैवतमथात्मभूतं
वैश्वानरं यजति स आत्मेज्या । तदप्येतद्बुक्तं वैश्वानरमतिथि-
भूतमाददानमन्तर्विधौ परमे ब्रह्मणि आत्मानि आत्मानमभिसं-
विदानः प्रतिपाद्यमरतिर्याति विद्वान् ।

सम्यक् वौरमतिथिं रोचयन्त^१ इमान् लोकानमृतान्
सञ्चरेमः । इति ।

अक्षुष्पाकयज्ञः अस्त्रलितपाकयज्ञः । अयञ्च पूर्वोक्तानु-
वादः । फलोपदर्शनाय यथा प्रजानामशनमित्यादिना श्रुति-
रित्यन्तेनाग्निहोत्रस्य नित्यता दर्शते ।

लौकिकाशनदृष्टान्तेन अनशन्यः भोजनमकुर्वाणाः अनीयस्त्वं
कृशत्वं क्रतुना दर्शपौर्णमासादिना उपपन्नेन सिद्धेन अवसीयस्त्वम-
श्रेष्ठत्वं धृत्यै स्वरूपावस्थितये गुप्त्यै रचणाय ।

आयुष्कृतं यजमान इत्यादिना सम्भवन्तीत्यन्तेन प्राणाग्निहोत्र-
दृष्टान्तेनाग्निहोत्राख्यतृप्तानामग्नीनामुत्तरक्रतुषु समर्थत्वं दर्शते ।

आयुःकृतं प्राणाग्निहोत्रकृतम् । तदेव विवृणोति आयुरेव
प्राणाग्निहोत्रमिति । आयुरत्रायुर्वर्द्धनहेतुः तृप्ताः शक्ताः जरा-
मर्त्याश्च जरामरणपर्यन्तं अतिरेकादनुष्ठानं कार्यम् ।

जरामर्त्याद्येत्यादि अतिरेकादन्यैरित्यन्तेन ।

आरम्भणीयेषु प्रथममेव दर्शपौर्णमासौ प्राप्य पूतो भवति
अन्यैस्तु द्वितीयादिप्रयोगैर्जरामरणपर्यन्तैरतिरेकादनुष्ठानवाञ्छित्या-
दमृतत्वमुपगच्छतीत्युच्यते । औषध्यादिषु सोमस्य सम्भवितात्
सोमेन यजमानश्च सोममाष्याययति स द्विविध इत्यादिना
सञ्चरेम इत्यन्तेन याग एवाधिकारिविशेषेण फलविशेष उक्तः ।

सोपधं नैमित्तिकाद्युपाधिसहितं श्रुत्यादौत्वञ्च ज्ञानपदं

प्रत्येकान्वयि नेयं, अमृतं ब्रह्म हविर्भूतं हविरात्मकं अधिदैवत-
मधिदैवतात्मकत्वमध्यात्मभूतं वैश्वानरं विश्वनरनयनहेतुं एव
भावापत्तौ यज्जननं स आत्मज्योतिर्नेयम् ? ।

वैश्वानरमित्यादि वैश्वानरमतिथिभूतं आददानमादरेणोप-
चरन्तं अन्तर्विधौ अन्तर्यजने आत्मनि आत्मानं जीवाख्यं
अभिसम्बिदानो अध्यासेन^१ एकत्वेनोपलभमानः अरतिरपगत-
बाह्यविषयानुरागः अभिसम्बिदानो परमाकाशे परमात्मनि यदि
तदैक्यं याति तदात्मभाव^२ अनुभवतीत्यर्थः । प्रतिमाद्यं प्रतिसन्ध्यं
होमकाल इत्यर्थः । इदञ्च नित्यकालोपदर्शनार्थम् ।

पुनर्हारीतः—

अचराद्ब्रह्म भवति ततः कर्म ततः क्रतुः ।

ततः पर्जन्यस्ततो नित्यं ततो भूतानि यज्ञिरे ॥

यज्ञात् प्रजा विश्वतः सम्भवति यज्ञो धारयति प्रजाः ।

यज्ञो भूतं सर्वं यज्ञो वेद इमास्तनूः ॥

यजमानस्य ये निन्दां प्रवदन्त्यबुधा जनाः ।

यज्ञापोढस्य ते तस्य पापं गृह्णन्त्यचेतसः ॥

नास्त्ययज्ञस्य लोको वै नायज्ञो विन्दते शुभम् ।

अनिष्टयज्ञोऽपूतात्मा भ्रश्यते भिन्नपात्रवत् ॥

यज्ञेन लोका विमला विभान्ति

यज्ञेनादरादमृतत्वमाप्नुवन् ।

यज्ञेन पापैर्वज्रभिर्विसृक्तः

प्राप्नोति लोकान् परमस्य विष्णोः ॥

निश्चसितमिदं यदुग्वेद इत्यादि श्रुतेः ।

ततो वेदात् कर्म क्रिया क्रतुर्यागः विश्वतः सर्व्वतः, तनु
शरीरं यज्ञापोदं यज्ञेनापोदं निराकृतमिति यावत्, तस्य
यजमानस्य ।

वायुपुराणे—

दर्शञ्च पौर्णमासञ्च ये यच्छन्ति द्विजातयः ।

न तेषां पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात् कदाचन ॥

पुनर्हारीतः—

दिव्याङ्गतिमवाप्नोति अहरहरग्निहोत्रदर्शपौर्णमासाग्रयण चातु-
र्मास्येष्टिपशुवन्धप्रभृतिभिर्विधिवदृत्यतिरेकादग्निष्टोमाद्यैः प्रवृत्तिः ।
प्रवृत्तिरनुष्ठानमिह मतं तस्यातिरेकादुत्कर्षः ।

वसिष्ठः—

अद्विषाग्नीलोऽसृह्यालुरलमग्न्याधेयाय नानाहिताग्निः स्यादलञ्च
सोमपानाय नासोमयाजौ स्यात् ।

असृह्यालुः परद्रव्यादानेच्छाशून्यः, अलं समर्थः सा-
धनात्मकम् ॥ .

मनुः—

स पीतसोमपूर्वोऽपि न तस्याप्नोति तत्फलम् ॥

चैवार्षिकं वर्षत्रयवर्त्तनं भावि येन वित्तेन मृत्या अवश्यपोषणीयाः ।

याज्ञवल्क्यः—

चैवार्षिकाधिकान्नो यः स सोमं पिवति द्विजः ।

प्राक्सोमक्रीः क्रियाः कुर्याद्यस्यान्नं वार्षिकं भवेत् ॥

प्राक्सोमक्रीः सोमात् प्राक् प्राक्सोमं तत्र भवाः चातुर्मास्या-
द्यात्मिकाः क्रियाः । एतच्च काम्यसोमपानवन्नित्यसोमपानेऽपि
द्रष्टव्यम् ।

सोमं पिवतीति सामान्यत एव श्रवणात् चैवार्षिकान्नः प्रत्यहं
सोमेनेति प्रत्यहं शब्देन विष्णुना नित्यस्यापि प्रतिपादनात् ।
विष्णुनैव च सोमाभावे इच्छा वैश्वानर्य्या वेति प्रतिनिधितया
वैश्वानरीविधानात् ।

न च—

काम्यासम्भवे वैश्वानरीविधानमिति युक्तं, काम्ये प्रतिनिधेर-
भावात् । याज्ञवल्क्येन प्रतिसंवत्सरं सोममित्युक्त्वा तदभावे
रौविधानात् ।

कृत्तानामेवैश्वकतया प्राप्तानां निष्कृतिस्तत्करणे नित्यप्रत्यवाय-
असम्भवे पूर्वोक्तधनपश्चादेः ।

तथा— पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत अदधानो जितेन्द्रियः ।

न त्वत्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथञ्चन ॥

इन्द्रियाणि धियः काममयै^१ कौर्त्तिं प्रजाः पशून् ।

हन्यत्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नात्पधनो यजेत् ॥

प्राजापत्यमदत्वाश्वमग्न्याधेयाय दक्षिणाम् ।

अनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥

अन्यानि पुण्यानि यज्ञोपयोगिकरणादत्यन्तधनसाध्यानि दाना-
दीनि । अल्पदक्षिणैरिति अल्पत्वञ्च विहितद्वादशशतादिसंख्या-
पेक्षया, अश्वः प्राजापत्यः स्वभावत एव तस्य प्राजापतिदेवताकत्वात् ।
अनाहिताग्निर्भवति अग्न्याधेयफलशून्यो भवतीत्यर्थः ।

राजधर्मेषु शृङ्खलिखितौ—

नात्पसम्भारो यजेत नापि संवत्सरवृत्तिरनिष्टं हि राष्ट्रे
निपतत्यनिष्टं यज्ञवसनं यजमानं कादयति ।

अनिष्टं पशुजनविरहः । यज्ञवसनं अवैधयज्ञः स हि तं कादयति
पापे संयोजयति ।

पुनश्च शृङ्खलिखितौ—

ऋत्विक्कृन्त्वसमायुक्तः पश्वौषधिसमन्वितः ।

यज्ञे न देवानाप्नोति यावन्नाप्नोति दक्षिणाम्

पूज्यो मधुपर्कादिना, अर्चनीयो दक्षिणादिना ।

अग्नयस्तन्मुखाः सर्व्वे वेदाश्चाग्निमुखाः स्मृताः ॥

चूचो यजुंषि सामानि अथर्व्वार्ङ्गिरसानि च ।

तानि विप्रेष्वधीतानि ते यज्ञा आप्तदक्षिणाः ॥

आप्तदक्षिणाः सम्यक् विहितप्राप्तदक्षिणाः एतेन ब्राह्मणप्रशंसा-
द्वारेण सम्पूर्णदक्षिणादानं कार्य्यत्वेन ह्युत्पाद्यते ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

नैकयापि विना कार्य्यसाधनं^१ भार्य्यया द्विजैः ।

अकृतं तद्विजानीयात्^२ सर्व्वानन्वारमन्ति यत् ॥

वर्णज्येष्ठेन वङ्गौभिः सवर्णाभिश्च यत्नतः^३ ।

कार्य्यमग्निच्युतेराभिः साध्वीभिः मन्यनं पृथक् ॥

नात्र शूद्रां नियुञ्जीत न द्वेषद्रोहकारिणीम् ।

नाशासनस्थामन्येन पुंसा सह न सङ्गताम् ॥

ततः शक्ततरा पश्चादासामन्यतमैव या ।

उपेतानाञ्चान्यतमा मन्येताग्निं निकामतः ॥

तरेति ततोऽग्निमन्थनस्य पश्चात् अनन्तरम् शक्ततरा अग्नि-
शुश्रूषादिक्षमा अनेकासु सवर्णासु मध्ये अग्निं परिचरेदित्यर्थः ।

उपेतानामिति—

उपेतानां शक्ततराणामेव समीपस्थानां मध्ये यथेच्छमग्निमेका
परिचरेत् ।

याज्ञवल्क्यः—

दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।

आहरेद्विधिवद्द्वारानग्निं वैवाहिकं स्वयम् ॥

वृत्तमिह यथोक्तस्त्रीधर्माचारः, विधिवद्यथोक्तविवाहप्रकारेण ।

स्त्रीधर्मानन्तरं मनुः—

एवञ्चतुर्णां वर्णानां द्विजातिः पूर्वमारिणीम् ।

दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् ॥

भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि ।

पुनर्दारक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च ॥

अन्त्यकर्म दाहात्मकम् ।

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

ज्येष्ठा चेत्तु सभार्यस्य^१ चाभिचारेण गच्छ

पुनराधानमत्रैके इच्छन्ति न तु गोतमः

दाहयित्वाऽग्निना भार्यां सदृशीं पूर्वसंस्थि

गो(पा)त्रैश्चाथाग्निमादद्यात् कृतदारो वि

अभिचारो व्यभिचारः । पूर्वसंस्थितां पूर्व

नेतिपदं मनूक्तञ्चाग्निहोत्रेणेति पदञ्च स्मार्त्ताग्निरेष्युपलक्षणम् ।
 भार्यापदमत्राचारवत्सर्व्वज्येष्ठ-कनिष्ठ-पत्नीपरं भार्यादिपदैरवि-
 शेषतस्तत्र^३ भार्यामात्रप्रतिपादनात् ।

न चाग्नयो वापि ते ये पत्न्यां मृतायामाद्रियन्त^४ इति कठ-
 श्रुतावविशेषेण ज्येष्ठ-कनिष्ठ-पत्नीमरणेऽग्नित्रयत्याज्यबोधनात् ।

यानि तु वाक्यानि—

मृतायामपि भार्यायां वैदिकाग्निं न हि त्यजेत् ।

उपाधिना तु तत्कर्त्तव्यं यावज्जीवं समापयेत् ॥

यो दहेदग्निहोत्रेण स्वेन भार्यां कथञ्चन ।

स स्त्री सम्पद्यते तेन स्त्रीदाहो न पुमान् भवेत् ॥

द्वितीयाञ्चैव भार्याञ्च दहेद्वैतानिकाग्निभिः ।

जीर्णयां प्रथमायाञ्च सुरापानसमं हि तत् ॥

मृतायाञ्च द्वितीयायां योऽग्निहोत्रं समुत्सृजेत् ।

ब्रह्मोऽङ्गं तं विजानीयात् यश्च कामात् समुत्सृजेत् ॥

वर्हिषस्तरणं मन्त्रैर्न पश्चात् चेदपत्नीकः ।

इत्येतानि सन्दिग्धमूलकानि असवर्णद्वितीयपत्नीमरण-
 विषयानि वा ॥

इति गृहस्यरत्नाकरे अग्निहोत्राधानतरङ्गः ॥

अथ यजन-याजने ।

अत्र बौधायनः—

यथान्याधेयो^१ यद्देवा देवहेलनं^२ यददौव्यन्नमहं^३ वभूव ।
आयुष्टेविश्वतो दधदिति पूर्णाहुतिं ऊत्ताग्निहोत्रमारस्यमानो
दशहोतारं^४ कृत्वा दर्शपौर्णमास्यावारस्यमानश्चतुर्होतारं चातुर्मास्य-
मारस्यमानो पञ्चहोतारं कृत्वा पशुबन्धे षड्होतारं कृत्वा सोमे
सप्तहोतारमिति । विज्ञायते कर्मादिव्येतैर्जुहुयात् ततो^५ देवलोकं
समश्नुत इति हि ब्राह्मणम् ।

दशहोतारमित्यनेन दशहोतारं परिवित्ति श्रुतीत्यादि-
मन्त्रविशेष उपलक्ष्यते । एवञ्च पञ्चहोतारमित्यादावपि ।

उक्तान्याधेयादिकर्मारम्भेषु ।

आपस्तम्बः—

पाणिग्रहणादधि गृहमेधिनोर्ब्रतं कालयोर्भोजनम
पर्वसु चोभयोरुपवासः । औपवस्तमेव^५
तत्तिष्ठान्नस्य । यच्चैतयोः प्रियं स्यात्तस्मिन्नहनि भुञ्जीयातामधश्च^६
शयीयातां मैथुनवर्जनञ्च । श्वोभूते स्थालीपाकः । तस्योपचारः
पार्वणेन व्याख्यातः । नित्यं लोक उपदिशति । यत्र कचनान्नि-
मुप(समा)धास्यन् तत्र प्राचीरुदीचीश्च तिस्रस्तिस्रो लेखा लिखित्वा

१ मूले अथान्याहुतीरूपञ्जुहोति ।

२ (ख) पुस्तके यददौवन्नमहं ।

३ मूले पूतः ।

४ मूले होत्रा ऊत्ता ।

५ (ख) औपवस्तम् ।

अङ्गिरभ्युत्थाग्निमुपसमिन्ध्यात् । उत्सिच्यैतदुदकमुत्तरेण पूर्व्वेण
वान्यदुपदध्यात् । नित्यमुपधानान्यङ्गिरशून्धानि स्युरिति ।

पाणिग्रहणाद्वारपाणिग्रहणादूर्ध्वं गृहमेधिनोर्जायापत्योः व्रतं
नियतं कर्म एकत्वमविवक्षितं । कालयोः सार्यप्रातःकालयोः ।
अद्विपरिचयः अन्नकरुणिका दक्षिर्न कार्या इत्यर्थः ॥ अहितार्थ-
योगे करणे षष्ठी । पर्व्वसु पौर्णमास्यामावस्ययोः । उभयो
र्जायापत्योरुपवासोऽग्नविरहः । किञ्चोपवस्तमेव औपवस्तञ्च
तदेव च भोजनं याग्यारण्यं द्रव्यं भुक्त्वा गार्हवत्याहवनीयसमीपे
वत्सरं^१ तदेव च भोजनं कालान्तरे नत्वग्याधानानन्तरमेव सार्यं
प्रातःकालयोर्वा किन्त्वपराह्णे व्रतोपासनीयमश्रीतेति कात्यायन-
वाक्यात् । दक्षिश्चान्नस्येति आपस्तम्बशाखिनाममावस्याविषयं
पौर्णमासात् या परस्थान्तौ इति अहितौ इति कल्पसूत्रोक्तैः ।

प्रियं विहितानामाज्यदध्यादीनामन्यतममेकस्मिन्नहनि पौर्ण-
मास्यामावस्यादिनयोः, अधो न पर्य्यङ्कादौ श्रोभूते प्रतिपदीत्यर्थः ।
उपचारः फलीकरणादिः पार्व्वणेन पर्व्वभवेन स्थालीपाकेन उप-
समिन्ध्यात् दीपयेत् उत्सिच्य उदकं यस्यां कस्याञ्चिद्दिशि अन्यदुद-
कान्तरं उपधानानि च वल्कलादीनि नित्यं यावत्प्रयोगकालम् ।

— देवपित्रर्थे श्रोभूतेऽप्युपवस्तं नैवातिकामश्रीयात् ।

श्रोभूते दर्शपौर्णमासास्यामन्यत्रापि कार्य्यं । श्रोभाविनि सति
वस्तं भोजननियमविशेषः— अमाषमनामिषं अमांसं बहुसर्पिष्कं
रुचयतीति वचनेन विहितम् ।

पैठैनमिः—

अपवसथ्येऽहनि भुक्तं हविष्यमित्युक्तं । न क्रुध्येन्नानृतं वदेत्
न वृथा जनैः सह संभाषेत । शुचिर्दान्तोऽप्रमत्तो जितेन्द्रियो
ब्रजेत् । मध्याह्नस्योपरिष्ठाद्भुविष्यं बहिरेधांसि सन्निधाप्याग्नि-
परिग्रहणं कृत्वा न प्रसरेद्धः शयौत कामं वाधयेत् पौर्णमास्यां
क्षुत्तश्मश्रुरलंकृतोऽभ्यक्तो गन्धपुष्पाणि सेवेत । पितरो हवे शुचि-
कामः । आह्नकत्वेन ब्राह्मणतर्पणं व्याख्यातम् ।

अपवसथ्येऽहनि यागदिनात् पूर्वदिने भुक्तं भक्ष्यं, अग्नि-
परिग्रहोऽत्र बज्रादीनां यष्टयत्वेन संकल्पः । अभ्यक्तो वृतादिना,
आह्नकत्वेन आह्नकप्रकारेण ब्राह्मणतर्पणं । पौर्णमास्यामावस्यो-
र्वहन् ब्राह्मणान् भोजयेदित्यर्थः ।

बौधायनः—

अहतवाससां शुचिरिति तस्माद्यत्किञ्चेज्यासंयुक्तं
सर्व्वन्तदहतैर्वासोभिः कुर्यात् ।

प्रचालितोपवातान्यक्लिष्टानि वासांसि पत्नी यजमानाद्यात्वजश्च
परिदधीरन्नेवंक्रमेणोद्धं दीर्घसोमेषु सर्व्वत्रैव अत्विजो यथा
समाह्वानं स्याद्यथैतदभिचरणीयेष्विष्टि-पशुसोमेषु लोहि-
तोष्णीषा लोहितवाससश्च अत्विजः प्रचरेयुः चित्रवाससः ।
चित्रसंख्या(ज्ञा)वृषाकपाविति च ।

तथा क्षौमवासांसि तेषामलाम्भे कार्पासिकान्यौर्णानि व
भवन्ति ।

अहतानां वाससां सम्बन्धौ पुरुषः क्रियाधिकारी स्यात्

यत्किञ्चिदिज्याद्युक्तं तदहृतवासोधारणवता पुरुषेण कर्त्तव्य-
मित्यर्थः । अहृतवाससा शुचिरिति क्वचित् पाठः तदा-
व्यक्त एवार्थः ।

लक्ष्मीधरस्तु—

वाससां मध्ये अहृतं वासः श्रेष्ठं तद्दधता क्रियमाणो यज्ञः
शुचिरिति व्याहृतवान् । उपवातानि शुष्काणि अक्लिष्टानि
अक्लिष्टाणि दीर्घसोमो दीर्घकालव्यापौ सोमः सर्वत्रैव सर्वकर्मणि
चत्विजो यथासमान्नातं यथाविहितं वासः परिदधीरन् । तदेव
वस्त्रविधापनं दर्शयति यथैवमित्यादि । अभिचरणीयमभिचार-
साधनं श्वेनादि वृषाकपौ अत्राप्याभिचारिककर्मणि चौमाणी-
त्यादिना पत्नीयजमानयोरेव प्रकृतत्वात् आधाने वासोऽन्तर-
विधिरयं । वासोऽन्तरं तन्तुभवम् । चौमाणि अतसीतन्तुभवानि ।
यमः— यज्ञकाले तु वर्णानामाच्छादनविधिं शृणु ।

कृष्णाजिनं ब्राह्मणस्य वैयाघ्रं क्षत्रियस्य तु ।

वस्त्राजिनञ्च वैश्यस्य ग्राणं क्षौमञ्च सर्वतः ॥

वस्तुश्लाघः ग्राणं ग्राणभवं क्षौमञ्च सर्वतः सर्वेषां
द्विजातीनां सर्वविभक्तिकत्वात् तस्मै । एतच्च त्रयाणां कृष्णाजिनाद्य-
भावे वैकल्पिकं बोध्यं उत्तरञ्च वस्त्राभिप्रायेण कृष्णाजिनादिविधि-
रधोवस्त्राभिप्रायेण ग्राणादिविधिरित्यन्ये ।

बौधायनः—

उत्तरञ्च^१ उपचारो विद्वा(का)रः तथाऽपत्रर्गो विपरीतं पितृभ्यु^२

पदोपहतं प्रचालयेत् अङ्गमुपसृश्य शिकम्बा^१ उपस्यरेयेत् । एवं
क्वेदन-भेदन-खनन-दहन-निरसन-पित्त्य-राक्षस-नैर्घत-रौद्राभि-
चरणीयेषु उपस्यरेदिति विज्ञायते ।

न मन्त्रवता यज्ञाङ्गेनात्मानमभिपरिहरेत् । अभ्यन्तराणि
यज्ञाङ्गानि याह्या चत्विजः । पत्नीयजमानौ चत्विग्भ्योऽभ्यन्तर^२-
तमौ । यज्ञाङ्गेभ्य आज्यं आज्याद्वौषि हविर्भ्यः पशुः
पशोः सोमः सोमादग्नयः ।

यथा कर्षार्त्तिजो न विहारादभिपर्यावर्त्तेरन् । प्राग्गच्छन्^३
दक्षिणमंशमभिपर्यावर्त्तेत् प्रत्यङ्मुखः सव्यमथान्तरेण चात्वालो-
त्करौ पश्यति । यज्ञमहातीर्थमथाचात्वाले आहवनीयोत्करौ ।

ततः कर्त्तारो यजमानः पत्नी च प्रतिपद्येरन् । विसंस्थिते
च सञ्चरोऽनूत्करदेशात् नाप्रोचितमप्रपन्नं क्लिन्नं काष्ठं समिधं
चाग्नावादध्यात् । अग्रेणाहवनीयं ब्रह्मयजमानौ प्रतिपद्येत् ।
जघनेनाहवनीयमित्येके दक्षिणेनाहवनीयं ब्रह्मायतनमपरेण
यजमानस्य । उत्तरां ओणिमुत्तरेण होतुः । स उत्करमग्नौघ्रस्य
जघनेन गार्हपत्यं पत्न्यास्तेषु कालेषु काल एव दर्भास्तरणं^४
एकैकस्य च उदककमण्डलुरूपान्तः स्यादाचमनार्थः । अत्र व्रतोपेतो
दौक्षितः स्यान्न परं पापं वदेत् न क्रुध्येन्नाचामेत् न^५ रोदेत्
मूत्रपुरीषे नाभिवीचेत् ।

१ मूले सिचं वा अपः ।

२ (ख) — अन्तरतमौ ।

३ मूले प्राङ्मुखत्वेत् ।

४ (क) पुस्तके दर्भान् संस्तुणाति ।

५ मूले अधिकः— न रोदेत् ।

अमेध्यं दृष्ट्वा जपति-अवद्धं मनो दरिद्रं चक्षुः सूर्यो ज्योतिषां
अष्टो दीक्षायां मा मा ह्रींभौरिति ।

विक्रियत इति विकारो विकृतोऽग्निः स उत्तरत उपचारः
उत्तरस्मिन् भागे उपचारः प्रवेशोपक्रमो यस्मात् स तथा । कर्म-
समाप्तौ निर्गमनं स तथा उत्तरत उपचारः पित्रेषु पितृपिण्ड-पितृ-
यज्ञादिषु एतत्तयमपि विपरीतं विहारस्य दक्षिणभागे इत्यर्थः ।

पदोपहतं चरणेन स्पृष्टं यज्ञाङ्गमिह श्रुगादि-अङ्गमुपस्पृशति
कर्मति, अङ्गमत्र नाभेरधःकायः, उद्धं वै पुरुषस्य नाऽमेध्यमंवाचीन-
न्वमेध्यमिति तैत्तिरीय-श्रुतिबलात् । शिको वस्त्रप्रान्तः ।
मन्त्रवता यज्ञाङ्गेन इति मन्त्रवत् कर्म यज्ञे क्रियतेऽनेनेति
तत्साधनं श्रुवादि यज्ञाङ्गं तेन नात्मानमभि-परिहरेत् । आत्म-
शरीरादन्यत्र तत्काले तन्न धारयेत् ।

अत्र हेतुः—

अभ्यन्तराणि यज्ञाङ्गानि यत इत्यध्याहार्यं बाह्या अत्र
अनन्तराङ्गाः यज्ञाङ्गेभ्यः श्रुवादिभ्यः । आज्यं दृतं हवींषि पुरो-
डाग्ररूपाणि ।

यथा कर्मति— यत्र यत्र कर्मणि ऋत्विजस्ते तत्र समाप्तिकालं
यावत् तस्मात् विहारदेशात् स्वातन्त्र्येणावश्यकार्थमपि नान्यत्र
गच्छेयुरित्यर्थः ।

प्राग्वच्छन्निति प्राङ्मुखो यदागच्छेत्तदा दक्षिणमंशमभि-
प्रदक्षिणं । प्रत्यङ्मुखो यदि परावर्त्तत यजमानः तदा सव्यमंशमभि-
प्रदक्षिणमित्यर्थः ।

अन्तरेणेति उत्करान्तरेण उत्करयोर्मध्येन यज्ञतीर्थं यज्ञार्थं चत्विगादीनां प्रवेशमाहुः । अवाद्वाले वाद्वालो गर्त्तस्तद्विशेषस्तद्रहिते दर्शपूर्णमासौ आहवनीयोत्करावित्यचान्तरेण यज्ञतीर्थमित्यनुषज्यते ।

कर्त्तार इति ततस्तेन मार्गेण कर्त्तार चत्विजः प्रतिपद्येरन् । विसंस्थिते च असमाप्ते यज्ञे सञ्चरः सञ्चरणं गतागतं, नोत्कर-देशात् अनुत्करेण देशेन । समाप्ते तु सोत्करेणापीति लभ्यते । अप्रपन्नं अप्रभूतं जघनेन पश्चात् आचयतनमवस्थितिदेशः तमपरेण तस्माद्ब्रह्मणः पश्चिमेन उत्तरं ओषिं वेदेरिति शेषः ।

उत्करोऽग्नीध्रस्य अचायतनमित्यनुषङ्गः । जघनेन गार्हपत्यं पत्न्याः गार्हपत्यात् पश्चिमे प्रदेशे अचाप्यायतनमित्यनुषङ्गः ।

तेषु कालेषु तेष्वायतनेषु काले प्रवेशकाले एकैकस्य चत्विगादेः कमण्डलुरुपात्तः कमण्डलुधारणं आचमनार्थं आचमननिमित्तं दीक्षितो दीक्षावान् स्यात् व्रतोपेतो भवेत् ।

तान्येवाह—

पापं विरुद्धं परस्य न ब्रूयादित्यर्थः । मूत्रपुरीषे अमेध्य-मूत्रपुरीषे । अवद्धमित्यादिर्मा मा हिंसीरित्यन्तो मन्त्रः ।

अत्रैवापस्तम्बः—

नाप्रोचितमिन्धनमग्नावादध्यात् ।

हारीतः—

दैवेनोत्तरेणान्नसंस्कारेण संस्कृतो देवानां समानलोकतां सायुज्यतां गच्छति तेन देवसंश्रितमेव सांनिं प्राहुः । स

च्छयन्तुः-सामलोकेषु ज्योतिःसु विवेश ब्रह्मणि वाहितो भवति
स ह्येतां सायं प्रातरहरहः प्रापयति तस्याहरहरग्निर्यथा सायं प्रात-
र्द्रव्यया(?)वतिष्ठन्ते तस्माद्ब्रुविर्विदामप्यनाहिताग्निनाहिताग्नीनामा-
हिताग्निः पुण्यतमो भवति तस्मान्नोपरिष्ठाग्निहोत्री स्यात् ।

यथा वै ब्राह्मणानाह्वय नियुज्य तस्यान्नं नाश्नीयात् एवं यत्कृते
ऽग्राति तस्मादभिहतमश्नीयात् नानृतं ब्रूयात् नास्त्रीलं
नानियतो नाशुचिः स्थान्नान्यदारं गच्छेन्न तैस्तिष्ठेन्नाविष्टोऽपः
पिवेत् नाशुचिक्लिन्नपूतिभिर्दारुभिरग्निमिन्वीत नाग्निवेलयोः
प्रसरेत् । पर्वसु चापत्सु अप्रोषितो प्रयच्छेदाहोमादुभयतः
स्वयमग्निहोचम् । हतशेषादन्यत्र उपासीत सायमप्युपस्थाया-
पवीत्य नमस्कृत्य प्रसरेत् । तथा प्रातर्नादभोऽग्निं परिचरेत्
नायज्ञैर्जुह्यात् ऊतशेषं ब्राह्मणाय दद्यात् ।

कूटोऽवालिशो वाक्नदोषेऽग्निं जुहुयात् । देवसंक्षितो देवतुल्यः ।
उपरिष्ठाग्निहोत्री उपरिष्ठं होमशून्यमग्निहोत्रं उपरिष्ठाग्निहोत्रं
तद्वान् तथा । तेनाग्निहोत्रिणा होमशून्येन न भवितव्यमित्यर्थः ।

तस्मादिति अग्निहोत्रं ऊतपूर्वं अशानसम्बन्धेन कुर्यादित्यनु-
षङ्गः । अनियतः असंयतेन्द्रियः, नारिष्टा लोकाः स्थिताः अग्निवेल्ला
होमकालः, पर्वसु पर्वप्रभवे इत्यनुषज्यते ।

आपत्सु प्रोषित इत्यादि—

आपत्कालेषु विधानं कृत्वा प्रोषितः कार्यतारतम्येऽवतिष्ठेत
तदा च प्रतिदिनमग्नीन् ध्यात्वा मनसा उपस्थानं कृत्वा मन्त्रतो ऊतं

ज्ञात्वा व्रतयेत भुञ्जीत । एतत् प्रवासादागत्य उपस्थायामिभाषेत ।
अन्युपस्थानमकृत्वा न किञ्चिद्भूयादित्यर्थः । निर्मुक्ते अस्तमिते
आ उदयात् आ सूर्योदयादिति यावत् आ होमात् सायं होम-
समाप्तिपर्यन्तं । अयञ्च उदयप्रभृति वाङ्मयमो विषमग्निष्टत्वात्
फलविशेषार्थिनो बोध्यते ।

उभयतः सायं प्रातश्च स्वयमात्मनैव, अन्यत्र अन्यस्मिन्
अग्निहोत्रहोमकारिणि स्वयमग्निमुपासीत ध्यायन् समौपे
तिष्ठेदित्यर्थः ।

नित्यं कर्त्तव्यान्तरमाह—

अपवीत्य दक्षिणमकृत्वा प्रातरप्युपस्थानादित्रयं कुर्यात् ।
अदर्भो दर्भहस्तसम्बन्धं विना अयञ्जौघैर्माषादिभिः ।

तथा—

माषमसूरमधुमांसपराक्षमैथुनानि व्रतेऽङ्गि वर्जयेत् । व्रतो-
पेतो नाकाले वाचं विदृजेत् । अग्निमुपेत्य वसेन्न पर्यावर्त्तत ।
विद्वत् व्रतकामवज्ज्ञामुपस्थायान्यत्र पुनर्मनो व्रतपतौभ्यां प्रागस्त-
मयात् प्रथमं सूर्योदयात् त्वेष्टा नवग्रहमश्रीयात् । दीर्घसन्धे-
च्छतौ जायामुपेयात् न चाश्रीयात् पयसादिहविःशेषं वा दीक्षितो
नियमान् धारयेत् ।

यदि यजमानो यजमाननियमानिष्टी चेष्टिनियमान् ।

दीक्षितो जटौ क्षौमवासा मेखलौ यज्ञोपवीती उष्णीषी
कृष्णाजिन आसीत । वाग्विसर्गाश्रुविदलनावगाहनमेहनविदृत-
शयनायतदशनविस्मितदन्तधावननिष्क्रमणानि दीक्षितो वर्जयेत् ।

विजृम्भमाणो हसन् वा पाणिना पिदध्यात् सूत्रपुरीषं निष्टी-
वनञ्चातपे न कुर्यात् । इति दौक्षितिनियमाः ।

क्रोधाहङ्कारभयविस्मय--विषाद--कार्पण्यलोभान् यजमानो
वर्जयेत् । आहुतिभिर्देवान् यजेत् । अन्नाद्येन दक्षिणाभिश्च
ब्राह्मणान् । इति यजमाननियमाः ।

स एष लीलासङ्करानिष्टी वर्जयेत्, जलाग्निवाय्वाकाश-
सूर्यानिशुचिभिर्नोपचरेत् । इति दृष्टिनियमाः ।

न पशुं संस्थाप्यमानमीक्षेत न स्पृशेद्यूपशूलानिति नियतं
सङ्कीर्णप्रणीतो यज्ञः ।

यजमान आर्त्तरीपैति सर्वयोनिस्रग्वागच्छन्ति आयुषो वा
विमुच्यते तस्मात् कुलशौलश्रुतवृत्तिसम्पन्नानृत्विजो वृणुयात् ।
तस्य सर्वकामधुक् दक्षिणाभिः कुर्वन्ति ।

अनुयज्ञं यजमानः अनुयजमानमप्रजायमानं प्रजां पशुं
प्रतिष्ठामाहरतीत्यध्याहार्यम् । तस्मादहरहर्ब्राह्मणेभ्यो दद्यादोषधि-
पशुभिर्जितं यज्ञं दक्षिणाभिः सम्पादयति । दक्षिणाहत एवाहत-
स्तस्य सर्वकामधुक् यज्ञं दक्षिणाभिः सम्पादयतीति दक्षिणां
ददाति । चन्द्रसमस्तेन लोकं व्रजेदिति ।

यद्धोत्रे अग्निलोकं यदुद्गात्रे पर्जन्यलोकं तेन यद्धोत्राशंसिभ्यो
दिशस्तेन यदसु अनुग्रहकर्त्तृभ्य इमं तेन सलोकं यत् शुश्रूवुषे
अनूचानाय स्वर्गं तेन लोकं यावद्ददाति दत्तमार्त्तरीष्य तेन यजति
यत् पापीयसे ददाति तदलप्त्वा दक्षिणया निष्क्रीणामीति ।

चन्द्रमा वै ब्रह्मा तद्यावच्चन्द्रमा न चीयते तावदस्तेष्टं
दत्तमचयं भवति । होतुर्वाचं ददामि तामनया दक्षिण्या
निष्क्रीणामीत्यग्निर्हीता तद्यावदग्निर्न चीयते तावदस्तेष्टं दत्तमचयं
भवति । तदनया दक्षिण्या निष्क्रीणामीत्यसौ वा आदित्य-
श्चक्षुरादित्योऽध्वर्युः तद्यावदसावादित्यो न चीयते तावदस्तेष्टं
दत्तमचयं भवति । होचाग्रंसिनोऽङ्गानि यो ददाति तान्यनया
दक्षिण्या निष्क्रीणामीति दिशो हो वै होचाग्रंसिभ्योऽङ्गानि
यावद्दिशो न चीयन्ते तावदस्तेष्टं दत्तमचयं^१ भवति ।

तथाचोदाहरन्ति ।

ब्रह्मयज्ञो ब्राह्मणेष्वतिष्ठ-

तस्मात्तस्य ब्राह्मणा याचितारः ।

तस्मात्तेषां यज्ञभागार्हकाणां

यज्ञे विप्राणां दक्षिणा साधु देया ॥

अथो यज्ञच्छत्विजस्तस्य प्राणाः

प्राणैर्यज्ञस्त्रायते कर्मयोगात् ।

तस्मादृत्विग्भ्यो भुयसीं दक्षिणां वै

दद्यात् प्राज्ञो यज्ञभूयस्त्वमिच्छन् ॥

यजुर्यज्ञं व्यसजद्भागशो वै

यजुश्चेतं महिमानं विदित्वा ।

मेधान्तं तन्वते कर्मयोगात्

यजुर्विद्भ्यः कर्त्तृधनं प्रदेयम् ॥

वर्णैर्मात्रादिभिरक्षरैश्च पादैः
अर्द्धैर्विर्मैर्हैर्चैः कालकर्मप्रयोगैः ।

ये वोढारो भागदानन्तु तेषां
धर्मो यज्ञो धर्मतो धर्मविद्भिः ॥

धर्मो भूतः क्रियते धर्महेतोः ।
धर्मो लोकांस्त्रायते तत्र विप्रा-
स्तस्मात्तद्विद्भ्यो धर्मधनं प्रदेयम् ॥

सूर्य्यसूत्रान्तममाम यदै
ततो लोकानां विवासयज्ञः (? ।)

तमच्चिरनुपश्यन्तमसामयः
तस्माद्यज्ञे चेन्निधनं चतुः ।
सुहृन्मित्रं बान्धवाः कारिणश्च
नानायोगैः सम्भवन्ते मखं वै ॥

तस्माद्यज्ञस्त्रायते नासहाय-
स्तस्माद्विद्वान् पूजयेत्तान् यथावत् ।

न्यायात् द्रव्यादृत्विग्निश्चैव शुद्धेः
रत्नत्यागाद्विष्णुभिश्च यज्ञः ॥

दृष्टान् लोकान् सर्व्वकामोपपन्नान्
नयेद्विराजं ब्रह्मलोकप्रतिष्ठाम् ।

विष्णुं यज्ञं प्रवदन्तौह तज्ज्ञा
यज्ञस्याग्निमतिथिं वै वदन्ति ॥

तस्माद्यज्ञे विधिवद्रूपयोगै-
 स्त्रयो भूत्वा तर्पयेद्वै ऊताग्रम् ।
 अग्निं रुद्रसुत कालं वदन्ति
 यस्य सहानुभूताः प्रजा वै ॥
 तर्पयित्वैवैनममृता भवन्ति ।
 नैनं ये विदुस्ते ऽन्मिवास्य कृप्राः ॥
 अग्निः पिता ह्युत-माताऽथ भ्राता
 अग्निर्गोप्ता रक्षिता दुष्कृताश्च ।
 अग्निर्दाता पुत्र-पत्नी श्रियां हि
 सर्वस्माद्दुःखान्तारणञ्चाग्निमाहुः ॥
 देवा देवत्वमग्निनैवाप्नुवन्तः
 सर्वान् कामानमृतत्वं तथैव ।
 तपस्तप्त्वाग्निनैवाधिकान् लोकान्
 जित्वा ऋषयो ब्रह्मभूयाय गच्छन् ॥
 तस्माद्धीरः शुश्रुवान् पापवृत्तिं
 चिन्वानोऽग्नीन् विधिमास्थाय भक्त्या ।
 क्षान्तो दान्तो निर्मलो वीतशोको
 गच्छेल्लोकानृषिदेवार्यमाप्तान् ॥
 शश्वत् सौम्यान् सर्वैकाक्षोपपन्नान्
 स्वस्थो गच्छेत् खेचरैर्वन्द्यमानः ।

चद्धः श्रीमान् सत्सुगन्धिभृतात्मा

मृत्योर्मुक्तो ब्रह्मलोकं प्रयाति ॥ इति

व्रते व्रतार्हं पौर्णमास्यादौ । व्रतादपेतोऽकृतवाग्निधमः ।
अकाले हविःकृतात्कालादव्वाक् । अग्निमुपेत्य बह्निममीपं
गत्वा । न पर्यावर्त्तत नाग्निपराङ्मुखः स्यात् ।

विद्वद्भुतकामवद्भ्यामित्यादि—

यदि तच्चाग्निममीपवासे अनिच्छा स्यात्तदा त्वमग्ने
व्रतपात्रे तुभ्यं ता गिरस्ते स इत्येताभ्यामुपस्थाद्यान्यत्र वसेदिति
प्राच्यमनुषज्यते ॥

प्रकारान्तरमाह पुनरित्यादि—

भयेनान्यत्र यदि वसेत् तदा “मनो ज्योतिर्जुषतामिति”
“त्वमग्ने व्रतयामौति” द्वाभ्यां मन्वाभ्यामस्तमयात् प्राक् प्रथमो-
दिते च सूर्ये अन्युपस्थानं कृत्वा दर्शादियागं कुर्यादित्यर्थः ।

इदं नवग्रहेनैव ग्रहमन्त्रं दीर्घसत्रेषु शतरात्रादिषु च
नचाश्रीयात् पयश्चादि हविः शेषमिति पयो दध्यादि शेषं
यागशेषभूतं नाश्रीयादित्यनुषङ्गः^१ ।

दौक्षितोऽदौक्षितश्च नियमान् धारयेत् यजमानोऽदौक्षितो
यजमाननियमान् दौक्षितस्य स्थानं नियमान् धारयेदित्यर्थः ।

वाग्विसर्गः-दौक्षितो वाचं विसृजस्वेति प्रश्नोत्तरकालम् ।
उदितेषु नक्षत्रेषु विवृतग्रहणं पत्नौशालातो बहिःश्रयणं, विस्मितं
विस्मयः । पाणिना पिदध्यात् सुखमिति शेषः ।

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

निःक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यन्तिजं तथा ।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव^१ न चिरं क्वचित् ॥

मनसा नैत्यकं कर्म प्रवसन्नप्यतन्द्रितः ।

उपविश्य शुचिः पूर्वं यथाकालमुपाचरेत् ।

निक्षिप्य परिचरणार्थं समर्थं परिकल्प्य व्यवस्थाप्य ऋत्विजमग्नि-
होमकारिणं कार्यवान् अवश्यभर्त्तव्यभरणयोग्यस्त्रैमरूपकार्यवा-
नित्यर्थः । मृषा एवंविधकार्यं विना चिरं तत्तत्कल्पसूत्रोक्तप्रवास-
कालादधिकं न प्रवसेदित्यर्थः ।

वसिष्ठः—

नाग्निं चित्वा वै रामामुपेयात् । कृष्णवर्णा वै सा रमणाद्यैव
न धर्मायेति ।

अग्निं चित्वा अग्निचयनवन्तं यागं विधाय ।

कृष्णवर्णां शूद्रां विवाहितामपि ऋतावपि न गच्छेदित्यर्थः ॥

हारीतः—

तामसेन तु द्रव्येण ऋत्विग्निस्तामसैस्तथा ।

तामसं भावमास्थाय तामसो यज्ञ उच्यते ॥

^१निरथे जन्मवेदार्द्धैर्द्धं कृत्वा च तामसीम् ।

राजसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा ।

निरथ-स्वर्गयो-जन्म क्रूरं राज्यं श्रिया युतम् ॥

सालिकेन तु द्रव्येण ऋत्विग्भिः सालिकैस्तथा ।
 सालिकं भावमाख्याय सालिको यज्ञ उच्यते ॥
 सालिकेन तु दानेन यज्ञेन तपसा तथा ।
 देवलोके चिरं वासो देवसायुज्यमेव च ॥

तामसं कृष्णम् ।

उत्कोच-द्युत-दौत्यार्त्त-प्रतिरूपक-साहसैः ।
 व्याजेनोपार्जितं यच्च तत् कृष्णं समुदाहृतम् ॥

इति नारदोक्तं, ऋत्विजान्तु तामसत्वं यज्ञाचरणे भावदोषः,
 दानतपसोरपि अनन्तरोक्तप्रकारेण तामसत्वं बोध्यं, तामसी ऋद्धिः,
 स्नेच्छाधिपत्यादिरूपोक्ता । राजसं द्रव्यं यथा—

कुसौदहृषिवाणिज्यशुल्कशिल्पानुवृत्तिभिः ।
 कृतोपकारादाप्तञ्च राजसं^१ समुदाहृतम् ॥

इति नारदेनैवोक्तम् ।

राज्यस्य क्रूरत्वमहिंस्यहिंसनादिना ।
 सालिकत्वमिह शुक्लं तच्च—
 श्रुतशौर्यं तपःकन्याश्रित्य याज्यान्वयागतम् ।
 धनं सप्तविधं शुक्लं^१मुद्योगस्तस्य तद्विधः ॥

इत्यादि नारदोक्तम् ज्ञेयम् ।

मनुः—

न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विजो भिक्षेत धर्मविद् ।
 यजमानोऽभिभिचित्रा चाण्डालः प्रेत्य जायते ॥

यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यो न सर्व्वं प्रयच्छति ।

स याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः ॥

अत्र यमः—

धर्मविद् ब्राह्मणः शूद्राद्यज्ञार्थं नाहरेद्धनम् ।

जायते प्रेत्य चाण्डालः शूद्रार्थनेष्ट्य देवताः ॥

अत्रैव याज्ञवल्क्यः—

चाण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रभिक्षितात् ।

यज्ञार्थं लब्धमददद्भासः काकोऽपि जायते ॥

भासो गोष्ठकुक्कुटः ।

हारीतः—

असद्व्यप्रणीतो यज्ञः प्रस्रवति अनृत्विक्प्रणीतः च्यवते ।

अविद्वत्प्रणीतः— अलावुको भवति । सङ्कीर्णप्रणीतो असिद्धार्थोऽष्टत्नार्थोऽज्योतिर्विधिहीनो यातयामः चक्षोऽध्रुवः सोपधोऽत्यल्प-
फलोऽनन्नाद्य उपदशति अदक्षिणोऽनृतः । इत्येते यज्ञोपसर्गाः,
यैरुपसृष्टो यज्ञोऽलावुको भवति ।

असद्व्यमसद्व्याज्जितं धनं प्रस्रवति चरति निष्फलतां यातीति
यावत् । अनृत्विजः च्छत्रिगलक्षणेन हीनाः । अविद्वान् यज्ञकर्मान-
भिज्ञो यजमानः । अलावुको ऽरचकः, सङ्कीर्णः सङ्कराख्यपापकर्त्ता,
असिद्धार्थो असिद्धप्रयोजनः, अष्टत्नः असङ्कीर्णः, अज्ययागरहित इति
यावत् । अज्योतिस्तेजोहीनः प्रभावशून्य इति यावत् । विधिहीनो-
ऽङ्गप्रधानेतिकर्त्तव्यताशून्यः, कश्चिद् दम्भः, अध्रुवः अल्पफलः, अल्प-
समयफलदायी, सोपधो दृष्टकीर्त्याद्यर्थमनुष्ठितः । अनन्नाद्यः

सोमादियागविहितसहभोजनादिरहितः, उपदशति उपचौणो
भवति, उपसृष्ट उपसर्गाख्यदोषवान्, अलावुकः काम्यफलासाधकः ॥

मनुः—

ये शूद्रादभिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ।

अतिजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥

तेषां सततमज्ञानं वृषलाग्न्युपसेविनाम् ।

पदं मस्तक आरोप्य^१ दाता स्वर्गाणि सन्तरेत् ॥

ब्रह्मवादिषु वेदवादिषु, वृषलोऽत्र शूद्रः, दाता धनदाता
स एव ।

कागलेयः—

यः शूद्रादभिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपावसेत् ।

दाता तत् फलमाप्नोति कर्त्ता च नरकं व्रजेत् ॥

मनुः—

यज्ञश्चेत्^१ प्रतिरब्धः स्यादेकेनाङ्गेन^२ यज्वनः ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥

यो वैश्यः स्याद^३ ऋषिशूर्हीनक्रतुरसोमपः ।

कुटुम्बार्त्तस्य तद्रथमाहरेद्यज्ञमिद्वये ॥

आहरेत्तौणि वा द्वे वा कामं शूद्रस्य वैश्वनः ।

न हि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥

१ मूले—पदा मस्तकमाक्रम्य ।

३ (ग) अंशेन ।

२ (ख) प्रतिरुद्धः ।

४ मूले वज्रपशुः ।

योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।

तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥

आदाननित्याच्चादातुराहरेदप्रयच्छतः ।

तथा यशोऽस्य प्रयते धर्मश्चेव प्रवर्द्धते ॥

प्रतिरब्ध आरब्धश्च न विलम्बितः एकेनाङ्गेन दक्षिणादिना ।

पशुग्रहणमत्र धनमात्रोपलक्षकम् । तस्य द्रव्यमाहरेदिति वैश्वेना-
दीयमानमपि तदधिकभूतं द्रव्यं ततो गृह्णीयात् वैश्यादसम्भवे
तु चौणि वाऽङ्गानि द्वे वाऽङ्गे शूद्रादपि ग्राह्याणि ।

शूद्रस्य वेश्मन इत्यभिधानादत्रादपि शूद्रगृह्णादाच्छेदनीयं
नहि शूद्रस्येत्यन्तेन शूद्रधनस्य यज्ञानुपयुक्तत्वमुक्तम् । अथज्वा
सोमयागरहितः, आदाननित्योऽनिन्दितप्रकारेणार्थार्जनतत्परः ।
अदातुरदानशीलस्य । अदातुरप्रयच्छतः--इत्युभयोपादानात्
त्रैवर्णिकः प्रथम प्रार्थनीयः प्रार्थितश्चेन्न ददाति तदा अविचार-
यन् आहरेत् ।

गौतमः—

द्रव्यादानं विवाहसिद्ध्यर्थं धर्मप्रसङ्गे च शूद्रादन्यत्रापि^१ शूद्रादङ्ग-
पशोरहीनकर्षणः शतगोरनाहिताग्नेः सहस्रगोरसोमात् सप्तमी-
ज्ञामुक्ता ऽनियथायाहीनकर्षणा आचक्षीत राज्ञा पृष्टस्तेन
भर्त्तव्यः । श्रुतशीलसम्पन्नश्चेद्वर्षतन्त्रपौडायां तस्याकरणे दोषः ।

द्रव्यादानं विवाहसिद्ध्यर्थमिति द्रव्यस्य परकीयस्थाननुज्ञात-
स्यापि स्वीकरणं यावता विना विवाहो न निष्पद्यते तावतः ।

इदञ्च विवाहकालातिक्रमशङ्कायां कन्यादातुर्धर्मप्रसङ्गे चेति ।
धर्मोऽत्र धर्मतन्त्रोऽग्निहोत्रादिः, तस्य प्रसङ्गे प्रवृत्तस्य हेतुः ।
चकारः सिद्ध्यर्थमित्यनुकर्षणार्थः । अत्रापि तत्सिद्धिर्यावता
धनेन विना न भवति तावदेव ग्राह्यं अधिकस्वीकरणे
चौर्यापत्तेः ।

कुतस्ततः स्वीकर्त्तव्यमत आह शूद्रादिति शूद्रादलाभे
अन्यत्रापि शूद्रादन्यस्मादपि वक्ष्यमाणात् चैवर्णिकात् । अहीनकर्मा
धनसाध्यादृष्टकर्माहीनः । गोयहणं धनमात्रोपलक्षणम् ।

परद्रव्याहरणे निमित्तान्तरमाह—सप्तमीञ्चाभुक्तेति त्रिष्वहो-
रात्रेषु षड्भोजनवेलास्तासु अभोजने चतुर्थदिवसे सप्तमभोजन-
वेलायां भोजनानुकूल-धनशून्यो भोजनार्थं परद्रव्यमप्यपहरेत् ।
अनिचाय भोजनमाचार्यं न तु सञ्चयाय । तत् चौर्य-
निमित्तं यदि गृह्यते अहीनकर्माणा व्यवहार-रक्षापरेण राज्ञा
किमर्थमेतत् कृतं तदाऽस्मै आचचीत न तु भयाद्गोपयेत् धर्मतन्त्र-
पौड़ायां तस्य धर्मतन्त्रस्य पौड़ायां सत्यां अनन्तरोक्तनिमित्त-
चयवतः तत्प्रधानकारणे ।

अङ्गिराः—

खलचेन्नगतं धान्यं वापीकूपगतं जलम् ।

अभोज्यादपि तद्ग्राह्यं यच्च गोष्ठगतं पयः ॥

विच्छिन्नेषु तु पक्षेषु हविषां श्रयणेषु च ।

दृष्टिं त्वविकृतां कुर्यात् प्रकृतन्तु न लोपयेत् ॥

अभोज्यात् शूद्रादेः, एतच्च धान्यादि यज्ञविच्छेदशङ्कायां तत्-

पूरणार्थमेव ग्राह्यम् । विच्छिन्नेषु पक्षेषु पचान्तराश्रयणं । आक-
मेधादिचतुष्टये अविहतां पचादिविकारशून्याम् ।

बौधायनः—

अग्नेथाधाने समारोप्य निर्मथित्वा पवमानेष्टिः । औचदेश-
मन्त्राविप्रकर्षद्रव्यसंस्कारकालभेदेषु पूर्वप्राधान्यमग्निषु ।

अग्नेध्यमशुचि आधानं प्रक्षेपः तेनाशुचिप्रक्षेपे तमग्निमरण्यां
समारोप्य निर्मथनं कृत्वा पवमानेष्टिः कार्य्या इति वाक्यार्थः ।

औचदेशेति औचादयः सर्व्वकर्म्मणि विशेषतो दर्शिताः तेषु
सर्व्वेषु यावत्सम्पादनाशक्तौ औचं प्राधान्येनादरणीयमित्यर्थः ।

प्रकाशकारेण प्रकर्षपदस्थाने आवृद्ध्यति पठित्वा आवृत् इति-
कर्त्तव्यताविशेषः, अर्थः पयसादिद्रव्यमिति व्याख्यातम् ।

पैठौनसिः—

पर्ण-मूल-कन्द-पुष्प-फल-प्ररोह-रस-गन्धादीनां सादृश्येन^१
प्रतिनिधिं कुर्यात् सर्वाभावे यवः प्रतिनिधिर्भवति ।

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा ब्रौह्मीणामिव शालयः ॥

तथा—

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥

नाङ्गुष्ठादधिका ग्राह्या समित् स्थूलतरा^१ क्वचित् ।

न विमुक्ता त्वचा चैव न सकौटा न पाटिता ॥

प्रादेशान्नाधिका नोना न तथा स्याद्विशिष्टा ।

न सपर्णा न निर्वीजा^२ होमेषु च विजानता ॥

एतान्यन्यानि च प्रतिनिधिवाक्यानि कृत्यरत्नाकरे परिभाषा-
तरङ्गे व्याख्यातानि अस्माभिः ॥

आपस्तम्बः—

नानूचानमृत्विजं वृणीते न पणमानं । अयाज्योऽनधीयानः ।

अनूचानोऽत्र यो वेदार्थान् आचार्यमुखाच्छ्रुत्वा शिष्येभ्यो
व्यपदेश्य परौहारं व्याचष्टे । पणमानोऽत्रामुकेन दक्षिणाकल्पेन
परमहं त्वां याजयामीति यः पणते असौ । अनधीयानो यो
वेदं नाधीते न स याज्यः ।

शङ्खः—

वृत्तन्तु न त्यजेद्विद्वान् पूर्वमेव सदत्विजाम् ।

कर्माणा जन्मना शुद्धमिज्ययाऽध्ययनेन च ॥

एतैरेव गुणैर्युक्तं धर्माज्जितधनं तथा ।

याजयेत सदा विप्रो ग्राह्यस्तस्मात् प्रतिग्रहः ॥

पूर्वमाधानकाल एव वृत्तं यथोक्तकर्मादिमन्तमृत्विजं त्यक्त्वा
अग्निमदर्शयागादौ ऋत्विगन्तरं न वृणुयादित्यर्थः ।

१ मूले स्थूलतया ।

२ मूले निर्वीर्या ।

विष्णुः—

अथायाज्या-ब्राह्मणाः पतिता मातृतः पितृतश्चाशूद्धाः । सर्व्वे
एवाभोज्याश्चाप्रतिग्राह्याः ।

हारौतः—

न याजयेद्वृत्तहीनं वृणुयाद्वा न तं शुद्धम् ।
अकृत्स्नं येऽविधानज्ञा यज्ञं तन्वन्ति लोभतः ॥
तेऽधर्मा जातिमायान्ति निरुद्धां स्वेन कर्मणा ।

यमः—

विद्यामेके पशून्मेके आयुरेके हरन्ति च ।
दृष्टापूर्त्तञ्चतुर्थेन नास्ति याज्यसमो रिपुः ॥
पुरोधः शूद्रवर्गस्य ब्राह्मणो यः प्रवर्त्तते ।
स्नेहादर्थप्रसङ्गाद्वा कृत्स्नमेवात्र कारणम् ॥
भयादज्ञानतो वापि पातकेन स युज्यते ।
तस्माच्छूद्रा न संयाज्या ब्राह्मणं दुर्लभं यतः ॥

महाभारते—

देवाः समेता ब्रह्माणं भूभिभागे यियच्चवः ।
श्रुतिदेशमयाचन्त यजेम इति पार्थिवाः ॥
भगवंस्त्वं प्रभुर्भूमेः सर्व्वस्य चिदिवस्य च ।
यजेमहि महाभाग यज्ञं भवदनुज्ञया ॥

पुनर्हारौतः—

आयुरेके जिघांसन्ति बुद्धिमेके यशोऽपरे ।
बलारोग्ये तथा चान्ये तस्माद्धि ताञ्च याजयेत् ॥

प्रभासेके पशूनेके विद्यासेके हरन्ति च ।

^१बहुदोषमया याज्या नास्ति याज्यसमो विधिः ॥

तथा—

यज्ञेन विमला लोका विभान्ति

यज्ञेन देवा अस्य तत्त्व^१माप्नुवन् ।

यज्ञेन पापैर्बहुभिर्विमुक्तः

प्राप्नोति लोकान् परमस्य विष्णोः ॥

इति महामहेन्द्र-महाराजाधिराज-श्रीहरसिंहदेव महासान्नि-

विग्रहिक-श्रीवीरेश्वरात्मज-महासान्निविग्रहिकावसथिक-

ठकुरश्रीचण्डेश्वरविरचिते गृहस्थरत्नाकरे

यजनयाजनतरङ्गः ॥ १५ ॥

अथाह्निकम् ।

तत्र दक्षः—

प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं यद्विजेन दिने दिने ।

तत् सर्वं संप्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम् ॥

उदयास्तमयं यावत् न विप्रः क्षणिको भवेत् ।

नित्यनैमित्तिकैर्युक्तः काम्यैश्चान्यैरगर्हितैः ॥

१ (क) पुस्तके बहुदोषमया ज्ञानाम्नास्ति याज्यसमो रिपुः ।

२ (ख) अमृतत्वम् ।

न चणिको भवेदुक्तकर्म्महीनः क्षणमपि न तिष्ठेदित्यर्थः ।

अगर्हितेरनिषिद्धैः ।

तथा—

स्वकं कर्म्म परित्यज्य यदन्यत् कुरुते द्विजः ।

अज्ञानादथवा लोभात् स तेन पतितो भवेत् ॥

स्वकं निजवर्णाश्रमोक्तं परित्यज्य चिरकालं परित्यज्येत्यर्थः ।

तथा—

दिवसस्याद्यभागे तु कृतं तस्योपदिश्यते ।

दिवसशब्दोऽत्र उषःकालादिप्रदोषकालान्तपरोऽजहत्त्वार्थ-
लक्षणाया दक्षेणैव दिवसस्येत्युक्त्वा उषःकालोपक्रमप्रदोषान्तकृत्यव्युत्-
पादनात् ।

तथा—

द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ।

षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक् ॥

विभागेऽपि यत् कर्म्म तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ।

उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः ।

पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् स्वकाले चापरां चिरम् ॥

आवश्यकमिह सूत्रपूरीषत्यागः । समाहितो नियतचित्तः ।
अपरां पश्चिमां सन्ध्यां चिरं नचत्रोदयादूर्ध्वमपि ।

एतच्च निरग्निविषयं साग्रेर्नचत्रोदयात् पूर्वमेव सन्ध्याकर्म्म-
समाप्तेः ।

मनुः—

ब्राह्मे सुहृर्त्तं बुध्येत धर्मार्यौ चानुचिन्तयेत् ।

कायक्लेशांश्च तन्मूलान् वेदतत्त्वार्थमेव च ॥

ब्राह्मो सुहृर्त्तः पञ्चदशधा विभक्ताया रात्रेश्चतुर्दशो भागः ।

तन्मूलान् धर्मार्यापादानमूलान् वेदतत्त्वार्थमिति तत्त्वपदमपन्याथ-
प्रतीतिवारणार्थम् ।

विष्णुपुराणे—

ब्राह्मे सुहृर्त्तं स्वस्य च मानसे मतिमाचरः ।

विवुद्धश्चिन्तयेद्ब्रह्ममर्थञ्चास्याविरोधिनम् ॥

अपीडया तयोः काममुभयोरपि चिन्तयेत् ।

इति गृहस्यरत्नाकरे आह्निकतरङ्गः ॥

अथ मूचपुरीषोत्सर्गः ।

तत्र विष्णुपुराणे—

ततः कल्यं समुत्थाय कुर्यान्मैत्रं नरेश्वर । ।

नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ।

तिष्ठेन्न च चिरं तत्र न वा किञ्चिद्दौरयेत् ॥

कल्यमुषःकाले मैत्रं विद्विषर्गः, मित्रदेवताकं मैत्रं तत्-
सम्बन्धात् । नैर्ऋत्यां शयनस्थानात् ।

याज्ञवल्क्यः—

दूरादुच्छिष्टविन्मूत्रपादावसेचनं त्यजेत्^१ ।

आपस्तम्बः—

मूत्रपुरीषे कुर्याद्दक्षिणां दिशं दक्षिणापरां वा । गत्वेति
शेषः । दक्षिणापरां नैर्द्धतीम् ।

अस्तमिते च बहिर्ग्रामादारादावसथान्मूत्रपुरीषयोः कर्णं
कुर्यात् । आवसथाङ्गेहात् । आरादूरे ।

मनुः—

दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम् ।

उच्छिष्टान्नं निषेकञ्च दूरादेव समाचरेत् ॥

पादावसेचनं पादप्रक्षालणम् । निषेक उच्छिष्टद्रव्यप्रक्षेपः ।

तथा— तिरस्कृत्योच्चरेत् काष्ठं पत्रं लोष्टं दणानि वा ।

नियम्य प्रयतो वाचं सम्बोताङ्गोऽवगृह्णितः ॥

काष्ठादिभिर्दूरत आकाश इति पूर्वखण्डतात्पर्यार्थः । उच्चरेत्
पुरीषं त्यजेत् । प्रयतः शुचिः, वाचं नियम्येत्यर्थः । सम्बोतं
निबोतम् । सम्बोतं मानुषमिति तैत्तिरीयश्रुतेः । तदङ्गं
यस्य तथोक्तः । एतच्च द्विवस्त्रपक्षे । कर्णासक्तयज्ञोपवीतकः
एकवस्त्रपक्षे । सांख्यायनगृह्यम् ॥

यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णं कृत्वा ।

यथा यमः—

यज्ञोपवीतं कृत्वा तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् ।

१ मूले पादाभ्यां सिचमुत्सृजेत् ।

विन्मूत्रञ्च गृही कुर्याद्यदा कर्णे समाहितः ॥

बौधायनः—

शुष्कदणमयाज्ञिकं काष्ठं लोष्टं वा तिरस्कृत्याहोरात्रयोर्दक्ष-
दक्षिणामुखः । प्रावृत्य गिर उच्चरेदवमेहेत वा ।

अयाज्ञिकं यज्ञोपयुक्तकुशपलाशादिव्यतिरिक्तं, अवमेहेत मूत्रं
त्यजेत ।

विन्मूत्रोत्सर्गं कुर्यादित्यनुवृत्तौ वायुपुराणे—

शुष्कैस्तृणैर्वा काष्ठैर्वा पत्रैर्वेणुदलेन वा ।

मृन्मयेर्भाजनैर्वापि अन्तर्धाय वसुन्धराम् ॥

हारीतः—

घ्राणस्थे वेष्टयित्वा मृत्पात्रौ ग्रीवाधामासव्य दक्षिणबाहु-
पार्श्वे कमण्डलुमादायोत्सृजेत् ।

मृत्पात्रौ मृत्तिकापात्रौमुत्सृजेत् मूत्रपुरीषे इति शेषः ।

मनुः— मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।

दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा ॥

सांख्यायनगृह्यम्—

अनादित्याभिमुखो न जघनेन ।

न जघनेनेत्यन्तेन जघनसम्मुखता यत्र भवति तत्र न कुर्या-
दित्यर्थः ।

यमः—

प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाह्ने पराह्ने प्राङ्मुखस्तथा ।

उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः ॥

देवलः—

सदेवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः ।

विन्मूत्रं विसृजेन्नित्यं सन्ध्यासु परिवर्ज्येत् ॥

तत्र चेयं व्यवस्था—

देवलवाक्यवक्तात् प्रातःसायंकालयोस्त्रिसुहृत्तयोः सन्मुखत्वमेवं
यमवचनं तदतिरिक्तं पूर्वाह्ने प्रत्यङ्मुखताप्रापकम् ।

मनुः—

कायायामन्धकारे च रात्रावहनि वा द्विजः ।

यथासुखसुखः कुर्यात् प्राणवाधाभयेषु च ॥

कायाम्बकारयोः प्राणपौड़ायां व्याघ्रादिभये च दिङ्मुख-
नियमो नादर्त्तव्य इति ।

तथा तच्चैव—

न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मानि न गोव्रजे ।

न फालकृष्टे न^१जले न नद्यां^१ न च पर्वते ॥

मूत्रशब्दोऽत्राजभूत्स्वार्थलक्षणा पुरीषस्याप्युपलक्षकम् ।
चित्यामग्निचयनस्थाने चितायां वा ।

तथा—

न जीर्णदेवायतने न वल्लीके कदाचन ।

न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः ॥

न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ।

वाय्वग्निविप्रानादित्यमपः पशंस्तथैव च ॥

न कदाचन कुर्वीत विन्मूत्रस्य विसर्जनम् ॥

न पर्वत इति पूर्ववचनादेव पर्वतनिषेधे सिद्धे मस्तकनिषेधो
भूयस्त्राय । यत्र पर्वतेष्वशक्यो परौहारस्तत्रापि मस्तकवर्जनार्थ-
मिति पारिजातः । वाय्वादिकं पश्यन् समुखमुपलभ्यमानः ।

हारीतः—

न चत्वारोपद्वारयोर्मूत्रपुरीषे कुर्यात्, न तीर्थे, न शस्यसम्पूर्णे,
न यज्ञभूमौ न यज्ञियानां वृक्षाणामधस्तात् ।

चत्वरं नानाजनावस्थानदेशः । काकादिबलिस्थानमित्यपरे ।
उपद्वारं द्वारसमौपं, तीर्थं पुण्यदेशः, जलावतरणमार्ग इत्येके ।

देवलः—

वापी-कूप-नदी-गोष्ठ-चैत्यावासेषु चाम्भसि^१ ।

अग्नौ कास्त्रे श्मशाने वा विन्मूत्रं न समाचरेत् ॥

वाय्वादिपदं निरुदकभागपरमम्भसः पृथगुपादानात् । चैत्यो
ग्रामव्यपदेशको वृक्षः, आवासो वासकरणैयदेशः ।

यमः—

पल्लवानि तडागानि नदी-प्रस्रवणानि च ।

नग-गोमय-भस्मानि फालकृष्टञ्च वर्जयेत् ॥

पल्लवमल्पसरः । तडागं कृत्रिमं सरः ।

तुषाङ्गारकपालानि देवतायतनानि च ।

राजमार्गश्मशानानि क्षेत्राणि च खलानि च ॥

उपरुद्धो न सेवेत क्वायां पश्यंस्तुष्यथम् ।

१ (ख) न वह्निर्द्वारोपद्वारयोः । २ मूले चैत्याम्भः पथि भस्मसु ।

उदकञ्चोदकान्तञ्च पन्थानञ्च विवर्जयेत् ॥

वर्जयेद्दृक्षमूलानि चैत्यश्वभ्रविलानि च ।

उपरुद्धो विन्मूत्राभ्यां पौडितो न सेवेत मूत्रपुरीषोत्सर्गार्थ-
मिति शेषः । पन्थानं विवर्जयेदित्युक्तापि राजमार्ग-चतुष्पथ-
ग्रहणं दोषातिशयार्थं । श्वभ्रं विदीर्णभृभागः ।

वसिष्ठः—

नोप्ते न शादलोपजीव्यकायासु ।

शादलो हरितस्निग्धो भृभागः ।

नोषरे न पराशुचौ नोद्याने नोदकपिण्डयोर्वाकाशे ।

नाट्टालस्थित इत्यर्थः ।

तथा—

न प्रत्यगनिलेन्दर्क-स्त्रीगुरुब्राह्मणान्नैवावगुण्डितशिराः ।

आपस्तम्बः—

कायायां मूत्रपुरीषयोः कर्षं वर्जयेत् । स्त्रां तु श्रवसेहेतु ।

स्त्रीयकायां प्रतीति शेषः । तेन स्त्रकायायां मेहने न दोषः ।

तथा तत्रैव—

न सोपानत्को मूत्रपुरीषे कुर्यात् ।

तथा तत्रैव—

गोदेवताभिमुखो मूत्रपुरीषयोः कर्षं वर्जयेत् ।

गोतमः—

न वाय्वग्निविप्रादित्यापोदेवतागोषु प्रतिमिथुनं^१ वा मूत्र-
पुरीषासेधान्युदस्येत ॥

यमः— प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शक्यत् ।
 दृष्ट्वा सूर्यं निरीचेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा ॥
 प्रत्यादित्यं प्रत्यनिष्ठं प्रतिगाञ्च प्रतिद्विजम् ।
 प्रतिषोमं प्रतिजलं प्रतिसन्ध्यञ्च नित्यशः ॥
 हन्ति मेहयतः प्रज्ञां प्रतिपन्थानमेव च ।
 मेहयन्ति य एवासु ते भवन्ति गतायुषः ॥

हारीतः—

रथाच्चवरतीर्थेषु श्मशानायतनेषु च ।
 अपथं समवाप्नोति आयुषा च विमुच्यते ॥

मेहयतीति शेषः ।

विष्णुः—

तिष्ठेन्नातिचिरं तत्र ।

तत्र मूत्रपुरीषस्थाने ।

यमः—

नामेधमङ्गारैरुन्मृज्यान्नापि बर्हिषा ।

आपस्तम्बः—

आद्रानोषधि वनस्पतीनूर्द्ध्वमाच्छिद्य मूत्रपुरीषयोः संस्वपं
 वर्जयेत् ।

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे मूत्रपुरीषोत्सर्गः ॥

अथ शौचं ।

तत्र हारीतः—

शुष्ककाष्ठेन वा मृजौत । छिन्नगुदे इति शेषः ।

पारस्करः—

खयं शीर्णेन काष्ठेन वा प्रमृजौत ।

गोतमः—

न हरित्तृणलोद्गाभिर्मूत्रपुरीषाणामपकर्षणं कुर्यात् ।

हारीतः—

लोद्गविधिदत्तद्रव्यालाभे पर्णनिषेधोऽप्यसाराच्छिद्यमान-पर्ण-

गोचरः ।

तथा आपस्तम्बः—

अश्वना लोद्गकाष्ठार्द्रानोषधिवनस्पतीनूर्द्धानाच्छिद्य सूत्र-

पुरीषयोः शुन्धनं वर्ज्येत् ॥

देवलः—

अशौचं नोन्मृजेच्छिन्नं प्रस्त्रावोच्चारयोः खयम् ।

वाञ्छवलक्य-बौधायनौ—

मृहौतशिश्रस्योत्थाय मृद्गिरभ्युद्धृतैर्जलेः ।

गन्धलेपचयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥

अतन्द्रित आलस्यशून्यः ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

उद्धृतोदकमादाय मृत्तिकाञ्चैव वाग्यतः ।

उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्रात्रौ चेदक्षिणामुखः ॥

कुर्याच्छौचमिति शेषः ।

तथा—

मुनिर्णिके मृदं दद्यात् मृदन्ते ह्यप एव च ।

मुनिर्णिके केवलजज्ञप्रचालिते लेपाद्यादौ गन्धलेपापकर्षणे
शौचमसेधस्य तदङ्गिः पूर्वं मृदा चेति गोतमवचनात् । एवञ्च
मुनिर्णिकपदं काष्ठादिप्रोञ्चितगुदानुवादकमिति स्मृतिवचन-
व्याख्यानमसङ्गतमिति वैधर्ष्यात् ॥

देवलः—

धर्मविद्वच्चिणं हस्तमधःशौचे न योजयेत् ।

तथैव वामहस्तेन नाभेरुर्ध्वं न शोधयेत् ॥

प्रकृतिस्थितिरेवास्मात् कारणादुभयक्रिया ।

कारणाद्रोगादेः ।

दक्षः—

एका लिङ्गे च सव्ये त्रिभयोर्मृद्वयं स्मृतम् ।

सव्ये उभयोरिति च हस्ताभिप्रायेणोक्तं एतावन्मूचोत्सर्गाशौचम्

तिस्रोऽपाने दशैकस्निग्धभयोः सप्त मृत्तिकाः ।

उभयोर्हस्तयोः ।

गृहस्थाशौचमाख्यातं त्रिष्वन्येषु यथाक्रमम् ।

दिगुणं त्रिगुणञ्चैव चतुर्थं च चतुर्गुणम् ॥

अर्द्धप्रमृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ।

द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धं परिकौर्त्तितम् ॥

लिङ्गे ऽप्यत्र समाख्याता त्रिपर्वी पूर्यते यथा ।

दातव्यमुदकं तावद्यावत् स्यान्मृत्तिकास्यः ॥

सुधाद्रव्येन शुद्धिः स्यान्न क्लेशो नैव च वृथा ।

सुधाद्रव्येण सुलभद्रव्येण ।

यस्य श्रौचेऽपि श्रौथिल्यं वृत्तं तस्य परौचितम् ।

मनुः—

विन्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृदाभ्यां देयमर्घवत् ।

दैहिकानां मलानाञ्च शुद्धिषु द्वादशस्यपि ॥

मनुः—

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।

उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥

एकत्र वामे ।

मनु-विष्णू—

वसाशुक्रमसृङ्गज्जा-मूत्रविट्कर्णविन्नखाः ।

स्नेग्नाशु दूषिका खेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥

स्यतिसमुच्चये मनुः—

करगृहीतपात्रेण कृत्वा मूत्रपुरीषयोः ।

तन्मूत्रसमपानीयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

विष्णुपुराणे—

एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे नृप ।

हस्तद्वये च सप्तान्या मृदः श्रौचोपपादिकाः ॥

एतच्छुद्धिर्गृहस्थानां दिगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

१ (ख) श्रौचम् ।

त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनाञ्च चतुर्गुणम् ॥

यद्दिवा विहितं शौचं रात्रौ तस्यार्द्धमिष्यते ।

तदर्द्धमातुरे प्रोक्तमातुरस्यार्द्धमध्वनि ॥

यमः— शिश्रे लेका गुदे तिस्रो वामे पाणौ चतुर्दश ।

ततः पुनरुभाम्नाञ्च दातव्याः सप्त मृत्तिकाः ॥

शङ्खः—

मेहने मृत्तिकाः सप्त लिङ्गे द्वे परिकीर्त्तिते ।

एकस्मिन् विंशतिर्हस्ते द्वयोर्ज्ञेया चतुर्दश ॥

मेहनमच अपानं द्वयोर्हस्तयोः ।

तिस्रस्तु मृत्तिका देया कृत्वा तु नखशोधनम् ।

तिस्रस्तु पादयोर्द्वेयाः शौचकामेन नित्यशः ॥

शौचमेतद्गृहस्थानां तथा गुरुनिवासिनाम् ।

द्विगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां त्रिगुणं भवेत् ॥

पैठीनभिः—

मृत्तिकां संगृह्य एका लिङ्गे अपाने पञ्च एकस्मिन् हस्ते दश
उभयोः सप्त मृत्तिकाः । द्विगुणं ब्रह्मचारिणां, वनवासिनां यती-
नाञ्च चतुर्गुणम् । गन्धलेपद्वयं यावत् प्रक्षाल्याचम्य प्रथमो भवति ।

हारीतः—

एका लिङ्गे तिस्रोऽपाने दद्यात् मृत्तिकामादोषात् पाणौ
प्रक्षाल्य दश सव्ये षट् षट् पृष्ठे सप्तोभाम्नाम् । द्विगुणं ब्रह्म-
चारिणां त्रिगुणं वानप्रस्थानां चतुर्गुणं भिक्षूणाम् ।

पृष्ठे हस्तपृष्ठे ।

ब्रह्मपुराणे—

द्वे लिङ्गे मृत्तिके देये गुदे सप्त यथाक्रमम् ।
 द्वाविंशदामहस्ते च तथा देयास्तु मृत्तिकाः ॥
 द्वयोस्तु षोडशाऽन्यास्तु पुनः सप्त च सर्व्वदा ।
 पादयोर्द्वे गृहीत्वा च सुप्रक्षालितपाणिना ॥
 चिराचम्य ततः शुद्धः स्तृत्वा विष्णुं सनातनम् ।

बोधायनः—

मूत्रे मृदाऽङ्गिः प्रक्षालनं चिः पाणेः, मूत्रवत् रेतसः
 समुत्सर्गः ।

देवलः—

यावत् साध्विति मन्येत तावच्छौचं विधीयते ।
 प्रमाणं शौचसंख्यायां न शिष्टैरुपदिश्यते ॥
 एतदचनानुसारात् मनुक्त-संख्याधिकोत्तरोत्तर-मृतसंख्यानां
 लेपानुवृत्तिशङ्कया व्यवस्था । चतुराश्रविहितसंख्यानुष्ठाने तु
 संख्याधिगमनेऽपि विहितमुक्तं दत्तेण—

न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिमभीप्सता ।
 प्रायश्चित्तं प्रसज्येत विहितातिक्रमे कृतम् ॥

इति । पारिजाते तु देवलवचनानां चतुराश्रमेषु स्त्रीशूद्रा-
 नुपनीतविषयत्वाद्वाख्यातम् । तत्र संख्यादेरश्रुतेः । उदक-
 विषयं वा—

१ (क) गन्धलेपक्षयकरसंख्यया ।

२ (ख) चतुराश्रमेतरविषयं स्त्रीशूदानुपनीतविषयं वा ।

दातव्यमुदकं तावत् यावत् स्थान्मृत्तिकाक्षयः ।

इति दक्षेणाप्युक्तेः । इत्युक्तम् ।

मनूक्तपक्षेऽपि वामकरपृष्ठेऽपि षट् मृत्तिका देयाः । षट् पृष्ठत
इति हारौतवचनात् ।

शौचानन्तरं शङ्खलिखितौ—

कमण्डलुमुपसृज्य प्रक्षाल्य पाणि-पादौ वाचमु^१त्सृज्य मनसा
ईशानं ध्यायेत् । ईशान ईश्वरः ।

शौचानन्तरं हारौतः—

तिसृभिः पादौ प्रक्षाल्य गोमयेन वा कमण्डलुं परिमृज्य
पूर्व्वदुपसृज्यादित्यं सोममग्निं वीक्षेत ।

अत्र दिवा आदित्यं रात्रौ सोमं तथोरभावे अग्निमिति
ज्ञेयम् ।

आपस्तम्बः—

अङ्गि शौचं यथा प्रोक्तं निश्चर्द्धन्तु तदिष्यते ।

पथि पादस्तु विज्ञेय आर्त्तः कुर्याद्यथाबलम् ॥

न पश्येदात्मनः शङ्खदित्यनुवृत्तौ गौतमः—

दृष्ट्वा सूर्य्यं निरौक्षेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा ।

अत्रैव व्यासः—

शौचं कृत्वा मूत्रोच्चारं न पश्येत ।

दक्षः—

यथा चोक्तं दिवा शौचमर्द्धं रात्रौ विधीयते ।

आतुरस्य तदर्द्धं स्यात् तदर्द्धन्तु पथि स्मृतम् ॥

अथशृङ्गः—

यस्मिन् स्थाने कृतं शौचं वारिणा च विशोधयेत् ।

न शुद्धिस्तु भवेत्तस्य मृत्तिकां यो न शोधयेत् ॥

विष्णुपुराणे—

वल्मीकमूषिकोत्खातां मृदमन्तर्जलान्तथा ।

शौचावशिष्टां गेहाच्च नाद्यास्तेपसम्भवाम् ॥

अन्तःप्राण्यवपन्नाञ्च हलोत्खाताञ्च पार्थिव ।

परित्यजेन्मृदस्वेताः सकलाः शौचसाधने ॥

अन्तःप्राण्यवपन्नां अन्तर्मध्ये प्राणिभिः कौटादिभिर्धुक्ताम् ।

यमः—

आहरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात् सप्तिकतां तथा ।

नाखूत्क्ष्णां न वल्मीकां न पांशुक्षां न कर्दमाम् ॥

न मार्गान्नोषराच्चैव शौचशिष्टां परस्य तु ।

एतास्तु वर्जयेदिद्वान् वृथा शौचं हि तत् स्मृतम् ॥

आखूत्क्ष्णां मूषिकोत्क्ष्णाम् ।

इति गृहस्यरत्नाकरे शौचतरङ्गः ॥

अथाचमनानि ।

तत्र मनुः—

उपसृश द्विजो नित्यमन्नमद्यात् समाहितः ।

भुक्त्वा चोपसृशेत् सम्यगग्निः खानि च संसृशेत् ॥

तथा—

ब्राह्मेण विप्रस्तौर्धेन नित्यकालमुपसृशेत् ।

कायचैदशिकाभ्यां वा न पित्रेण कदाचन ॥

कायः प्राजापत्यं तौर्धेन, विप्र इति चोपलक्षणं विहिताचमनानुवादात् । ब्राह्मतौर्धेन्यायोग्यत्वे कायचैदशिकाभ्यां वाचमनं कर्तव्यमिति व्यवस्थितो विकल्पः ।

गोतमः—

प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा शौचमाचरेत् ।

शुचौ देशे आसौनो दक्षिणं बाह्वं जान्वन्तरं कृत्वा यज्ञोपवीत्यामणिवन्धात् पाणी प्रक्षाल्य वाग्यतो हृदयसृशस्त्रिष्वनुवाप्य अप आचामेत् द्विः प्रमृज्यात् । पादौ चाभ्युचेत् । खानि चोपसृशेत् । शीर्षणानि मूर्ध्नि च दध्यात् ।

मणिवन्धः पाणेरुद्धं प्रकोष्ठादधोदेशः । त्रिष्वनुवेति भावः शुद्धपेक्षया विकल्पो न तु फलभूयस्त्वर्थः । कल्पनायां बीजाभावात् । खानि इन्द्रियाणि उपसृशेदित्यत्र अप इत्यन्वीयते । उपसृशेदुपसृशयेत् अन्तर्भावितण्यर्थः ।

तथाच गोभिलः—

संगृह्णेन्द्रियाण्यग्निः संसृशेत् अक्षिणी नासिके कर्णाविति ।

पारिजाते तु— उपस्यर्गयेदित्येव पठितं शौर्षण्यानि शिरसि जातानि ।

हारीतः—

आमणिवन्धात् पाणी प्रक्षाल्य जङ्गाभ्यां पादौ ज्ञाति-
श्रेष्ठकामोऽन्नाद्यकामो वा दक्षिणे चरणाङ्गुष्ठे पाणिमवस्थाप्य
प्राणानालभ्य नाभिमुपसृशत् ।

देवलः—

प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः ।
उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैतृके दक्षिणामुखः ॥
शिखां वद्ध्वा वसित्वा च निर्णिके वाससौ शुभे ।
तुष्णीं भूत्वा समाधाय नोङ्गच्छन् विलोकयन् ॥
अनेस्त्वरामकुर्वन् निर्णिके सुधौते समाधाय मन इति
शेषः । उङ्गच्छन् उत्तिष्ठन्, अविलोकयन् दिश इति शेषः ।
दिशश्चानवलोकयन् इति शङ्खोक्तेः ।

प्राङ्मुखोदङ्मुखयोराचमनानुकूल-पादावसेचनेष्वनेन विधानात्
प्रत्यक् पादावसेचनमित्यापस्तम्बवचनं केवलप्रक्षालनविषयं बोद्धव्यम् ।

तथा—

न गच्छन् शयानश्च न ज्वलन् न परान् स्पृशन् ।
न हसन् न च संजल्पन् नात्मानञ्चैव वीक्ष्यन् ॥
ज्वलन् कम्पमानः, आत्मानं आत्महृदयं वीक्ष्यन्निति स्वार्यं णिच् ।

तथा—

केशाक्षीवीमधःकायमस्पृशन् धरणीमपि ।

हस्तौ च मणिवन्धाभ्यां पश्चादासीत संयतः ।

यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रचालयेत् करम् ॥

अधःकायं नाभेरधःप्रदेशं अस्पृशन् करेणेति शेषः ।

तथा—

इत्येवमङ्गिराजानु प्रचाल्य चरणौ पृथक् ।

अथापः प्रथमात् तीर्थाद्दक्षिणात् त्रिः पिबेत् समम् ॥

अशब्दमनवस्त्रावमवहिर्जानुबुद्बुदम् ।

प्रथमात् ब्राह्मात् हेतौ (?) पञ्चमी अनवस्त्रावं यथा जलं न
स्ववति अवहिर्जानुबुद्बुदं अवहिर्जानु अबुद्बुदम् ।

तथा— द्विस्तथाङ्गुष्ठमूलेन परिमृज्यात् पुनर्मुखम् ।

न वाङ्गुल्या न पृष्ठैर्वा परिमृज्यात् कथञ्चन ॥

ततः कृत्वाङ्गुलिस्पर्शं द्विः श्रोत्रं नाभिमुखं वा ।

मूर्द्धानं चरणौ चाङ्गिः संप्रोक्ष्य सुखमास्पृशेत् ॥

पृष्ठैरङ्गुलिपृष्ठैः ।

व्यासः—

त्रिः प्राशयेदपः पूर्वं द्विरुन्मृज्यात्ततो मुखम् ।

पादौ चाभ्युक्ष्य मूर्द्धानमभ्युक्षेत्तदनन्तरम् ॥

अक्षिणी नासिके कर्णावोष्ठौ च तदनन्तरम् ।

ततः स्पृशेन्नाभिदेशं पुनरापश्च संस्पृशेत् ॥

विष्णुः—

तन्मनाः खमनाश्चाचामेत् । तन्मना आचमनमनाः तचा-

वहित इति यावत् ।

याज्ञवल्क्यः—

अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।
 प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपसृशेत् ॥
 त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्यान्मुखान्यङ्गिरस्पृशेत् ।
 अङ्गिरसु प्रकृतिस्थाभिर्होनाभिः फेनबुद्बुदैः ॥

मरौचिः—

ईशानाभिमुखो भूत्वा उपसृशेद्यथाविधि ।
 विवर्णवरगन्धाढ्यं फेनिलञ्च विवर्जयेत् ॥

नरसिंहपुराणे—

दक्षिणन्तु करं कृत्वा गोकर्णाकृतिमत् पुमान् ।
 त्रिः पिवेत् वीक्षितं तोयमास्थं द्विः परिमार्जयेत् ॥

भविष्यपुराणे—

समौ च चरणौ कृत्वा तथा वद्धशिखो नृप ।
 अत्यन्तमुत्थिताञ्चापि (?) त्यक्त्वा राजन् सुदूरतः ॥

तथा— घनाङ्गुलिकरं कृत्वा एकाग्रसुमना द्विजः ।

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या वाऽलभेद्दक्षिणं नृप ॥
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च नासिकामालभेत्ततः ।
 मध्यमाभिर्मुखं नित्यं संस्पृशेत् कुरुनन्दन ॥
 कनिष्ठाङ्गुष्ठकाभ्याञ्च कर्णावालभते ततः ।
 अङ्गुलीभिस्तथा बाह्व अङ्गुष्ठेन तु मण्डलम् ॥
 नाभेः कुरुकुलश्रेष्ठ शिरः सर्वाभिरेव च ।

नाभेर्मण्डलमित्यर्थः ।

दक्षः—

अनेनैव विधानेन आचान्तः शुचितामिथात् ।

प्रचाल्य पाणी पादौ च त्रिः पिवेदम्बु वीक्षितम् ॥

अनेन वक्ष्यमाणेन ।

संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

संहत्य तिसृभिः पूर्वमास्थमेवमुपसृशेत् ॥

मुखं संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन प्रमृज्यादित्यन्वयः । तिसृभिः तर्जनी-
मध्यमानामिकाभिः । एवमिति संवृत्यान्वयः ।

तथा—

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुः-ओत्रे पुनः पुनः ॥

नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै ।

सर्वाभिश्च शिरः पश्चाद्वाह्य चायेण संसृशेत् ॥

प्रदेशिनीतर्जनीभ्यां पूर्वमास्थं स्पृष्ट्वा पश्चाद्घ्राणम् । अनन्तरं
चक्षुषी पुनः ओत्रे पुनर्नाभिमित्यन्वयः ।

अत्र घ्राणस्य चक्षुषः ओत्रस्य स्पर्शनं पुटद्वये वाह्यस्पर्शनञ्चांश-
देशे ।

अत्रैव शङ्खः—

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयम् ।

अङ्गुष्ठमध्ययोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं ततः ॥

अनामाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् कर्णद्वयं तथा ।

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् स्कन्धद्वयं ततः ॥

सर्वासासेव योगेन नाभिञ्च हृदयं तथा ।

संस्पृशेच्च तथा शीर्षमयमाचमने विधिः ॥

पैठीनसिः—

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या नाभिके संस्पृशेत् अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां
नेत्रे कनौनिकाङ्गुष्ठाभ्यां ओत्रे मध्यमाङ्गुष्ठाभ्यां नाभिं सर्वाभिः
शिरः ।

प्रदेशिनी वायुर्मध्यमा प्रजापतिरनामिका तु मघवा अङ्गुष्ठो-
ऽग्निर्यथासंख्यमिति ॥

तथा—

सृष्ट्वा प्राणान् यथासंख्यं पादौ प्रोक्ष्य तथा शुचिः ।

सव्ये च पाणौ शेषा अपो निनयेत् । प्राणानिन्द्रियाणि ।

आपस्तम्बः—

तिष्ठन्नाचामेत् प्रङ्गो वा । आसीनस्त्रिराचामेत् हृदयगाभि-
रङ्गिः सहदोष्ठौ परिमृच्छेत् सहदुपस्पृशेद्विरित्येके । दक्षिणेन
पाणिना सव्यं प्रोक्षेत् पादौ शिरश्चेन्द्रियाण्युपस्पृशेत् चक्षुषी
नाभिके ओत्रे अथाप उपस्पृशेत् ।

तिष्ठन् प्रङ्गो वा नाचामेदित्यर्थः । प्रङ्गः अत्यन्तावनतकायः
सव्यशब्दः सव्यपाणिपरः । सव्यं पाणिं पादौ च प्रोक्षतीति
तैत्तिरीयश्रुतेः ।

सव्यं पाणिं पादौ शिरश्च प्रोक्षेदित्यन्वयः । सहदुपस्पृशेत्
द्विरित्येके इत्यत्र भावशुद्ध्यपेक्षया विकल्पः ।

हारौतः—

प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा उपविशान्तरुर्वाररत्नी कृत्वा चिरपो
हृद्गाः पिवेत् । द्विः प्रमृज्यौष्ठौ सकृत् मूर्द्धानं चक्षुःश्रोत्रे
नाभिं हृदयं पादावभ्यक्ष्य उपसृश्य प्रयतो भवति ।

शङ्ख—

त्रिः प्राश्नीयाद्यदम्भस्तु प्रीतास्तेनास्य देवताः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवन्तीत्यनुशुश्रूमः ॥

गङ्गा च यमुना चैव प्रीयते परिमार्ज्जनात् ।

नासत्यदस्रौ प्रीयेते सृष्टे नासापुटद्वये ॥

सृष्टे लोचनयुग्मे च प्रीयेते शशिभास्करौ ।

कर्णयुग्मे तथा सृष्टे प्रीयेते अनिलानलौ ॥

स्तम्भयोः स्पर्शनादेव प्रीयन्ते सर्वदेवताः ।

मूर्द्धसंस्पर्शनादस्य प्रीतस्तु पुरुषो भवेत् ॥

नासत्यदस्रावश्विनौकुमारौ पुरुषः परमात्मा ।

अत्र चक्षुर्भेदेन ओत्राद्यालम्भे ये प्रकाराः परस्परभिन्ना

उक्ताः । ते चाचमने वैकल्पिका इत्यविरोधः ।

इन्द्रियस्पर्शानन्तरं भविष्यपुराणे—

यद्भूमावुदकं वीर समुत्सृजति मानवः ।

वासुकिप्रमुखा नागास्तेन प्रीणन्ति नित्यशः ॥

विना यंज्ञोपवौतेन तथा मुक्तशिखो द्विजः ।

अप्रचालितपादस्तु आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

बहिर्जानुरूपसृश्य एकहस्तार्पितैर्जलैः ।

सोपानत्कस्तथा तिष्ठन् नैव शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

देवलः—

सोपानत्को जलस्थो वा सुक्तकेशोऽपि वा नरः ।

उष्णौषी वापि नाचामेत् वस्त्रेणावेश्य वा शिरः ॥

न शौचशेषधाराभिराचामेदेदतत्त्वविद् ।

गोभिलः—

जानुभ्यामूर्द्धमाचम्य जले तिष्ठन्न दूष्यति ।

नाभ्यामधस्तथा तिष्ठन्नाचामेच्च विचक्षणः ॥

यान्नवस्वयः—

परिधानाद् बहिःकचा निवद्धा तामुरी भवेत् ।

धर्म्ये कर्म्मणि विदद्भिर्वर्जनौया प्रयत्नतः ॥

कचा पश्चादञ्चलं बहिर्वलाते इति शेषः ।

प्रचेताः—

नान्तर्वासाः । अधोवस्त्रशून्य इत्यर्थः ।

तथा—

नान्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वात्तरीयकम् ।

शाध्यायनः—

दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।

प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥

आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।

हतावसक्थिको यस्य प्रौढपादः स उच्यते ॥

मरीचिः -

न वह्निर्जानुस्त्वरथा न वासनस्थो न चोत्थितः ।
 न पादुकास्थो नाचित्तः शुचिः प्रयतमानसः ॥
 उपसृश्य द्विजो नित्यं शुद्धः पूतो भवेन्नरः ।
 भुक्त्वासनस्थोऽप्याचामेन्नान्यकाले कदाचन ॥

व्यासः—

शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकचशिखोऽपि वा ।
 अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥
 अपः पाणिनखाग्रेषु आचामेद्यस्तु ब्राह्मणः ।
 सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवं ऋषिरब्रवीत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

कण्ठे(ण्ठं) शिरो वा प्रावृत्य रथ्यापणगतोऽपि वा ।
 अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

आपणः क्रयविक्रयभूमिः ।

बौधायनः—

पादप्रचालनोच्छेषणेन नाचामेत् यद्याचामेत् भूमौ स्नावयित्वा
 आचामेत् ।

उच्छेषणेन शेषेण ।

आपस्तम्बः—

न वर्षधारया आचामेत् ।

तथा—

न प्रदरोदकेन तप्ताभिश्चाकारणात् ।

प्रदरः स्वयं विदीर्णभूभागः । अकारणात् वेगादिना ।

अपो नाचामेदित्यनुवृत्तौ वसिष्ठः—

प्रदरा अपि या गोक्षर्पणसमर्थाः सुर्वर्णरसदुष्टा चाश्च सुर-
शुभागमाः ।

वर्णरसदुष्टा द्रव्यान्तरसम्बन्धेन^१ दूषितवर्णरसाः, अशुभागमा
अशुभ आगमो यासां तास्तथा अशुभत्वं निन्दितदेशकालादिना ।
तथा—

कृत्वावश्यककार्याणि आचामेच्छौचवित्ततः ।

आवश्यकं मूत्रपुरीषोत्सर्गादि । ततः कमण्डलोस्तस्य प्रकृ-
तत्वात् ।

आचमेदित्यनुवृत्तौ शङ्खलिखितौ—

उद्धृतपरिपूताभिरङ्घ्रिवैचिताभिरनभिमिश्रिताभिरफेनाभि-
रबुदुदाभिर्न शूद्राशुच्येकपाण्यावर्जिताभिः ।

उद्धृतपरिपूताभिः निरस्तान्यद्रव्याभिः, अशुचिशब्दः
आचमनकर्तृव्यतिरिक्तपरः । एवमेकपाण्यावर्जितेत्यत्राप्येकः पाणि-
राचमनकर्तुरन्यस्य । एवञ्च स्वयमेकपाण्यावर्जितेनाप्याचमनम-
प्रतिषिद्धं । भूमिगतास्वाचम्य प्रयतो भवति । यं वा प्रयत
आचामयेत् इत्यापस्तम्बवचनेऽपि प्रयत आचमनकर्तृव्य एव
आचामयेदिति प्रयोगकर्तृभिन्नाभावात्^२ ।

तेनायं तद्वाक्यार्थः । भूमिष्ठाचमनमप्रयतपराणां वर्जित-
जलानाञ्च शुद्धिकरमिति । अतो यत् शूद्राशुच्येकपाण्यादि-

वर्जिताभिरिति सामान्येन एकपाष्ठावर्जितेन आचमन-
निषेधात् ।

आपस्तम्बवाक्ये प्रयतपरनिधमाच्च मुखमार्ज्जितेनाचमनं शुद्धि-
हेतुरिति कल्पतरुः । तच्चादेयम् ।

तथाच कमण्डल्वधिकारे बौधायनः—

मूत्रपुरीषे कुर्वन् दक्षिणहस्ते गृह्णाति सव्ये आचमनीयम् ।
आचमनीयं आचमनविधिं कुर्वन् सव्यहस्ते कमण्डलुं गृह्णाति
इत्यर्थः । एतेनाचमने वामकरावर्जितत्वमभिहितं अन्यथा
अदृष्टार्थत्वापत्तेः । मूत्रसाहचर्यात् शिष्टाचारविरोधाच्च ।

आपस्तम्बः—

नाग्न्युदकशेषेण वृथा कर्माणि कुर्वीताचामेदा । पाणि-
संचुब्धेनोदकेनैकपाष्ठावर्जितेन च नाचामेत् ।

अग्न्युदकशेषेण अग्निपर्युक्षणाद्यर्थोपात्तोदकशेषेण वृथेति यत
इत्यध्याहाराद्धेतुः यतो वृथाकर्माणि स्युरिति । संचुब्धमालोडितं
एकपाणिरन्य एव ।

विष्णु-याज्ञवल्क्यौ—

हृत्कण्ठतालुगाभिस्तद्यथासंख्यं दिजातयः ।

शुधेरन् स्त्री च शूद्राश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

अत्र कल्पतरुः—

अन्तत अन्तरवायवे एतेनाभ्युक्षणं विहितम् ।

चिराचाभेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यान्ततो मुखम् ।

शारीरं शौचमिच्छन्ति स्त्री शूद्राश्च सकृत् सकृत् ॥

इति महार्णवकारलिखितमनुवचनादित्याह ।

मिताचराकारस्तु—

अन्तेन तालुना स्पृष्टाभिः सकृदिति च शब्दादनुपनीतोऽप्याह ।
तेनानयोः प्रत्येकमुक्ताचमनमभिमतं पारिजाते तु अन्तत ओष्ठ-
प्रान्तेन उत्तरोत्तरमपकर्षादित्याह ।

अत्र वाकारोपष्टम्भेन कल्पतरुमिताचरावचने न्याय्ये ।

एवञ्च ब्रह्मपुराणे—

स्त्री शूद्रो वाथ नित्याम्भःचालनाच्च करोष्ठयोः ।
इत्याचमनानुरूपजलाभावे नेथम् ।

शूद्राधिकारे गोतमः—

आचमनार्थं प्रचालनमेव । एतदपि आचमनानुरूपजलाभावे ।

इति गृहस्थरत्नाकरे आचमनतरङ्गः ॥

अथाचमननिमित्तानि ।

तत्र मनुः—

सुप्ता जुला च मुक्ता च निष्ठीव्योक्ताऽनृतं वचः ।

पीत्वापोऽध्येयमाणश्च आचमेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

वायुपुराणे—

निष्ठीविते तथाऽभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।

उच्छिष्टस्य च सम्भाषादशुच्यप्रयत्नस्य^१ च ॥

१ क्वचित् अशुच्यपहतस्य च ।

सन्देहेषु च सर्वेषु शिखां मुक्ता तथैव च ।

विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपसृशेत् ।

सन्देहे आचमननिमित्तस्याचमनस्य च । विना यज्ञोपवी-
तेनेत्यत्र यज्ञोपवीतत्याग उपसर्गं निमित्ततथोक्तः ।

तथा—

उच्छिष्टस्य च संस्पर्शं दर्शने चान्यवासिनाम् ।

अन्यवासिनोऽत्र चाण्डालाः ।

विष्णुः—

क्षुत्वा सुप्ता च भुक्त्वा च भोजनाध्ययनेऽशुचिः ।

पीत्वा स्नात्वा च निष्ठौघ्य वामो विपरिधाय च ॥

रथ्यामाक्रम्य कृतमूत्रपुरीषः पञ्चनखास्थिस्त्रेहं स्पृष्ट्वा चाचा-
मेत् चाण्डालस्त्रेहं सम्भाषणे च ।

वाक्यमिदं हलायुधेन द्विराचमने लिखितं तन्मन्दं पुनरा-
चामेदित्यश्रुतेः । अन्यत्राप्येवम् ।

ब्रह्मपुराणे—

क्षुते स्नेहपरित्यागे धीते वा भक्षिते सति ।

अधोवर्णस्य सम्भाषे स्वप्ने वा दन्तधावने ॥

आचम्य प्रयतो भूत्वा ततः शुद्धो भवेन्नरः ।

धीते पीते धटः पानार्थस्य रूपं अधोवर्णोऽत्र चाण्डालादिः ।

आचमनविध्यनन्तरं देवतः—

रेतो-मूत्र-श्लेष्म-सेके^१ भोजनेऽध्वपरिश्रमे ।

शौचमेवंविधं प्रोक्तमौषधान्यत्र वर्त्तते ॥

एवम्विधं सर्वाङ्गसम्पूर्णमन्यत्राङ्गहीनमपीत्यर्थः ।

तथा— विशेषशौचं वक्ष्यामि भोजनोच्चारकर्म्मणः ।

सामान्येन विनिर्दिष्टः सर्वत्राचमनक्रमः ॥

उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा भोज्यं^१ वापि तथाविधम् ।

तथैव हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥

तथाविधमुच्छिष्टम् ।

यदम्भः शौचनिर्मुक्तं चितिं प्राप्य विनश्यति ।

प्रक्षाल्याशुचिलिप्तञ्च स्पृष्ट्वाचम्य विशुध्यति ॥

शौचनिर्मुक्तमत्र शौचजलं विनष्टं भूमौ विलीनं । तद्भूमिं स्पृष्ट्वेति यावत्, प्रक्षाल्याशुचिलिप्तं कायभागं प्रक्षाल्य चाचम्य प्रयतो भवति ।

पैठौनभिः—

उच्छिष्टं रेतो मूत्रं संस्पृश्य उन्मृज्याचम्य प्रयतो भवति ।

प्रक्षाल्य च तं प्रदेशमुच्छिष्टादिलिप्तकायभागम् ।

अत्र चाचमनप्रक्षालनयोः पाठिकक्रमस्यानुक्रमादनादरः ।

चापस्तम्भः—

खग्रेषु चवथौ^२ शिघ्राणिकालम्भे लोहितस्य केशानामग्रेर्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालम्भे महापथं गत्वा अमेध्यञ्चोपस्पृश्य अग्रयतञ्च मानुषं नौवीञ्च परिधायप उपस्पृशेत् । आर्द्रं वा शकृदोषधी भूमिं वा ।

१ (क) पुस्तके भोजनेऽपि ।

२ (ख) शृङ्गाणिकाश्चालम्भे ।

सिंहालिका नासिकाविश्रुतः स्नेहा, अश्रु नेत्रजलम् । एत-
च्चाग्नि-गो-ब्राह्मणानां स्यर्गं यदाचमनं तदिहितस्यर्गतरस्यर्गविषये
स्यर्गमाचनिमित्तं न तु स्यर्गजन्यप्रायश्चित्तनिमित्तं बोध्यम् ।
महापथो राजमार्गः, नौवींश्च परिधाय वस्त्रे ग्रन्थिं कृत्वा आर्द्रं
ग्रह्णत् अश्रुष्कं गोमयम् ।

बौधायनः—

नौवीं विश्रंस्य परिधायोपसृशेत् । आर्द्रद्वयं भूमिं गोमयं
वा उपसृशेत् ।

विश्रंस्य मोचयित्वा । एतद्वौधायनदर्शनात् अन्यचापि वासः-
पदं अधरौघवस्त्रपरम् । आचमनासम्भवे चार्द्रद्वयादिस्यर्ग इति
विकल्पः ।

आपस्तम्बः—

रिक्तपाणिर्वयसे उद्यम्याप उपसृशेत् । शक्तिविषये न
मुहूर्त्तमप्यप्रयतः स्थान्नशो वा । नाप्सुसतः प्रथमणं विद्यते उत्तीर्थ्य
आचामेत् ।

रिक्तपाणिर्लोद्गादिशून्यहस्तः वयसे पक्षिणे उद्यम्य उत्क्षिप्य
पाणिमित्यन्वयः । प्रथमणं प्रायत्वं शौचमिति यावत् उत्तीर्थ्य
उदकादुत्थाय ।

यमः—

उत्तीर्थोदकमाचम्य अवतीर्थ्य उपसृशेत् ।

एवं स्याच्छ्रेयसा युक्तो वरुणश्चैव पूजितः ॥

अवतीर्थ्य प्रविश्य ।

जलमित्यनुवृत्तौ हारौतः—

नोत्तरेदनुपसृश्य । उत्तरेत् सन्तरेत् ।

पैठीनभिः—

अन्तरुदकमाचान्तो ऽन्तरेव शुद्धो भवति, बहिरुदकमाचान्तो बहिरेव शुद्धः स्यात् । तस्मादन्तरेकं बहिरेकञ्च कृत्वा पादमाचामेत् । सर्व्वञ्च शुद्धो भवति ।

सम्बर्त्तः—

चर्म्मरं रजकं वेणुं धौवरं नटमेव च ।

एतान् स्पृष्ट्वा नरो मोहादाचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

पराशरः—

क्षुते निष्ठौविते चैव दन्तस्पृष्टे तथा ऽनृते ।

पतितानाञ्च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥

प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे मन्तीति मनुरब्रवीत् ॥

अथञ्च सुख्याचमनासम्भवेऽनुकल्पः ।

दक्षिणकर्णस्यग्रांनुवृत्तौ ग्रातातपः—

वातकर्म्मणि निष्ठौय दन्तस्निष्टेऽन्यथा नृप ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

कुर्यादाचमनस्यग्रं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम् ।

कुर्व्वीतालम्भनं वापि दक्षिणश्रवणस्य च ॥

यथा विभवतो ह्येतत् पूर्वाभावे ततः परम् ।

विद्यमाने न पूर्व्वस्मिन्नुत्तरप्राप्तिरिष्यते ॥

आपस्तम्बः—

श्यावान्तपर्यन्तावोष्ठावुपसृश्याचामेत् । न श्मश्रुभिरुच्छिष्टो
भवत्यन्तराख्ये सङ्घिर्यावन्न हस्तेनोपसृशति । १ यचानिमित्तं
खेदविन्दवः पतन्त उपलभ्यन्ते तत्राचमनं विहितम् । ये भूमौ
न तेष्व्याचामेदित्येके ।

श्यावान्तपर्यन्तौ विलोमकौ पतन्तः स्वाङ्गे इति शेषः ।

इति गृहसूत्रनाकरे आचमननिमित्ततरङ्गः ॥

अथ द्विराचमननिमित्तानि ।

तत्रापस्तम्बः—

भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतो द्विराचामेत् द्विःपरिमृजेत् । सकृदुप-
सृशेत् ।

एतच्च भोक्ष्यमाणस्यैव सकृदोष्ठादिसर्जनं अन्यदा तु सकृत्
द्विर्वा एवं परिमार्ज्जनेऽपि व्यवस्था ।

उपसृशेदिति जलं सृशेदित्यर्थं इति हलायुधः । तन्न
परिमृजेदित्यत्र कर्त्तव्येनोपस्थितस्योष्ठस्यैव सृशत्वस्यैर्यात् ।

अत्र द्विराचमने पाणिपादप्रक्षालनं सकृदेव दृष्टेक्यात् आस्य-
मार्ज्जनमावर्त्तते अदृष्टार्थत्वादिति पारिजातः । आचान्तस्य

पुनराचमनविधानात् साङ्गस्यैव । त्रिःपिबेदस्मै वीक्षितमिति
आचमनस्यावृत्तिरित्यनेनोच्यते ।

व्यासः—

प्रचात्य पाणी पादौ च भुञ्जानो द्विरुपसृशेत् ।

याज्ञवल्क्यः—

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेदासो विपरिधाय च ॥

ग्रह्णलिखितौ—

मूत्रपुरीषनिष्ठौवनादिसृक्तवाक्याभिधानेषु च पुनरुपसृशेत् ।

सूक्तं परुषम् ।

पैठीनसिः—

कलिन-काश-आसागमे च रथ्याचत्वर-आशाना-क्रान्तेषु च

आचान्तः पुनराचामेत् ।

कलिनशब्दः कठिनस्नेहार्थकः, कासोऽत्र विहृतौ व्यायामादिना,
चत्वरं प्रसिद्धम् ।

इति गृहस्थरत्नाकरे द्विराचमननिमित्तरङ्गः ॥

अथाचमनापवादः ।

तत्र मनुः—

नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गं न यान्ति याः ।

न आश्रूणि गतान्यास्यं न दन्तान्तरधिष्ठितम् ॥

मुख्या मुखे भवाः, यान्ति गच्छन्ति, श्मश्रूणि मुखकेशविशेषाः,
आश्रयगतानि मुखान्तर्गतानि दन्तान्तरधिष्ठितं दन्तमध्याविष्टम् ।

गोतमः—

दन्तस्निष्टन्तु दन्तवत् । अन्यत्र जिह्वाभिमर्षणात् ।

प्राक्च्युतेरित्येके ।

च्युतिश्चाश्रववद्विद्यात् निगिरन्नेव तद्धविः^१ ।

अन्यत्र जिह्वाभिमर्षणात् । जिह्वया भिन्नत्वेन रसावगमः,
प्राक्च्युतेरित्येक इति ।

सत्यपि जिह्वया भिन्नत्वेन रसानवगमे यावन्न च्यवते तावद्ध-
विरित्येके मन्यन्ते च्युतेराश्रववत् लालावत्, निगिरन्नेव त्यजन्नेव
शुचिः शुद्धः । दन्तलग्नं जिह्वास्पृष्टं आचमनार्थमाकर्षणीयं यदि
न च्यवते तदा दन्तलग्ने सत्यप्याचमनं करणीयम् ।

तदुक्तं देवलेन—

भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनञ्चरेत् ।

दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥

न तत्र वज्रशः क्षुर्याद्यत्रमुद्धरणे पुनः ।

भवेदशौचमत्यर्थं तणवेधाद्वरणे कृते ॥

शङ्खः—

दन्तवद्दन्तलग्नेषु रसवर्जम् ।

वसिष्ठः—

न च श्मश्रुगतो लेपः ।

दन्तवद्दन्तलघ्नेषु यावच्चान्तर्मुखे भवेत् ।

आचान्तस्यावशिष्टं स्यात् निगिरन्नेव तच्छुचिः^१ ॥

न च अश्रुगतो लेपः अशुचिरिति शेषः । आचान्तस्य
पुरुषस्य प्रमादादवशिष्टमणुकणाद्याचमनोत्तरमुपलभ्यते तदपि
निगिरन्नेव शुचिरित्यर्थः ।

पैठीनसिः—

भूमिगता विन्दवः परामृष्टाः पूता विप्रुषः । रोमद्वयक्षिन्ना
आचामेत् ।

विन्दवोऽच आचमनजलविन्दवः विप्रुषः परामृष्टाः स्पृष्टाः
पूता नाशुद्विसुत्पादयन्ति रोमद्वयार्द्राभावोत्पादनचमास्वाचमन-
निमित्तमित्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः—

मुखजा विन्दवो^२ मेध्याः तथाचमनविन्दवः ।

अश्रु चास्यगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥

त्यक्त्वा अपनौथ ।

मनुः—

स्पृशन्ति विन्दवः यादौ यच्चाचामयतः परान् ।

भूमिगैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥

अथङ्गिरसौ—

मधुपर्कं च सोमे च अश्रु प्राणाहृतिषु च ।

नोच्छिष्टसु भवेद्विप्रो यथाऽर्चैर्वचनन्तथा ॥

अश्विति प्राणाङ्गतिमाहचर्यप्राप्तापोशानविषयम् । अन्यत्रो-
दकपाने—पौलापोऽध्ययमाणश्च इत्याचमनविधेः । सोऽप्याचमनार्थ-
जलपानं विहाय आचमनविधिन्यथानुपपत्तेः ।

शातातपः—

दन्तलग्ने फले मूले भक्ष्ये खेहे तथैव च ।

ताम्बूले चक्षुखण्डे च नोच्छिष्टो हि भवेद्विजः ॥

फले कटुकषाये जातीफलादौ समाचारात् भक्ष्ये फलमूला-
तिरिक्ते कटुकषाये ।

तथाचमनानुवृत्तौ लघुहारीतः—

कषायकटु ताम्बूलं भुक्त्वा स्नेहानुलपनम् । इति ।

वशिष्टः—

प्रचरन्नभ्यवहार्येषूच्छिष्टं यदि संस्पृशेत् ।

भूमौ निक्षिप्य तद्रव्यमाचम्य प्रचरेत् पुनः ॥

उच्छिष्टशब्देनाचमनार्होच्छिष्टविवक्षणं स्वानार्होच्छिष्टे केवला-
चमनविधिनुपपत्तेः ।

शङ्खलिखितौ—

द्रव्यहस्त उच्छिष्टं स्पृष्ट्वा निधायाभ्युक्ष्य द्रव्यम् ।

एतच्चाभ्यवहार्यविषयम् ।

मनुः—

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।

अनिधायैव तद्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥

एतदभ्यवहार्येतरविषयमिति विश्वरूप-भर्तृयज्ञौ ।

तथाच वृहस्पतिः—

प्रचरंश्चान्नपानेषु यदोच्छिष्टमुपस्पृशेत् ।

भूमौ निधाय तद्रव्यमाचम्य प्रचरेत् पुनः ॥

अवश्यमुदके रात्रौ चौरव्याघ्राकुले पथि ।

कृत्वा मूत्रपुरीषं वा द्रव्यहस्तो न दूष्यति ॥

ग्रीचं कुर्यात् प्रथमतः पादौ प्रचालयेत्ततः ।

उपस्पृश्य तदभ्युक्ष्य गृहीतं शुचितामियात् ॥

द्रव्यहस्तो गृहीतद्रव्यः । द्रव्यपदमत्रासङ्कुचितसरसमध्वा^१दि

ग्राहकम् ।

तथाच लघ्वापस्तम्बः—

कृत्वा मूत्रं पुरीषन्तु द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।

भूमावन्नं प्रतिष्ठाप्य कृत्वा स्नानं यथाविधि ॥

तत्संयोगाच्च पक्वान्नमुपस्पृश्य ततः शुचिः ।

वायुपुराणे—

प्रचाल्य पादौ निःक्षिप्य आचम्याभ्युक्षणं पुनः ।

पुण्यादीनां द्रव्यादीनां प्रोक्षणं हविषान्तथा ॥

निःक्षिप्य द्रव्यं भूमौ निधाय ।

बौधायनः—

तैजसं चेदादायोच्छिष्टौ स्नात्तदुदस्याचम्याङ्गिः प्रोचेत् । स

चेदन्नेनोच्छिष्टौ स्नात्तदुदस्याचम्याङ्गिः प्रोचेत् । अथ चेदङ्गि-

रुच्छिष्टौ स्नात्तदुदस्याचम्यादास्यनङ्गिः प्रोचेत् ।

एतदेव विपरीतमग्न्याधानस्येति विकल्पः ।

अग्नेनोष्णिष्टी स्यादग्नेनोष्णिष्टेन स्पृष्टः, अङ्गिराचमनजल-
पानादौ एतदेवानपेक्षं चाच वैपरीत्यम् । उदस्य त्यक्त्वा चाचामेत्
न पुनस्तद्गृहीयादित्यर्थः ।

इति गृहसंस्काराकरे आचमनापवादतरङ्गः ॥

अथ दन्तधावनम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिर्दिजः ।

प्रातःसन्ध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥

उषःकाले तु सम्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।

ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥

उषःकालो धर्माद्यर्थचिन्तनावरुद्धातिरिक्त-ब्राह्मसुहृत्तभागः,
सन्ध्यातः पूर्वं प्राचीप्रकाशवानिति पारिजातः । यथार्थवत्
यथाविहितशौचोपपादकमृज्जलादिसंख्यावत् इत्यर्थः । दन्तधावनं
दन्तमलापकर्षणम् ।

बृहस्पतितातयः—

मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।

तस्मात् सर्वप्रथमेन भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

अप्रयतः अशुचिः । भक्षयेदिति दन्तसम्बन्धाद्गौणः प्रयोगः ।
पूर्वोत्तराचमनानुक्त्य^१-भक्षणधर्मप्राप्तेः ।

एतच्च वृद्धश्रुतातपवचनात् स्वतन्त्रमेव दन्तधावनं शुद्धि-
कारणं न तु स्नानाङ्गम् ।

दन्तान् प्रक्षाल्य स्नायादिति कन्दोगपरिशिष्टे एककार्त्तार्थः
संयोग इति नेयः ।

यमः—

आम्रपैलालविल्वानामपामार्गशिरौषयोः ।

भक्षयेत् प्रातरुत्थाय वाग्यतो दन्तधावनम् ॥

पैलाल आघ्रातकः ।

हारीतः—

काले पलाश-कोविदार-श्लेष्मातक-विल्वक-शाकट्टच-निशुण्ठी-
शिखण्डि-वेणुवर्जम् । ज्व-माषक-वदरौ-करञ्ज-शमी-शिशपा
इत्येके । दधित्य हरीतक्यश्चकर्णशालनिम्बामलकानित्यपरे ।
विल्व-खदिराश्र-पैलाल-शिरौषापामार्गाणामेकतममनार्द्रं नाति-
शुष्कं नातिस्थूलमपोयिताग्रमनौष्ठग्रन्थिमुदङ्मुखो वाग्यत आसौनो
दन्तधावनं भक्षेत ।

काले उषःकाले । कोविदारः केडोआर इति प्रसिद्धः ।
श्लेष्मातको बह्वार इति प्रसिद्धः । विल्वकश्चिक इति प्रसिद्धः ।
शाकट्टचः सगमन इति प्रसिद्धः । निशुण्ठी सिन्धुवारः ।
शिखण्डी मयूरशिखा, शिखण्डिसंज्ञकः कण्टकिगुल्मा इत्यपरे ।

वेणुनिषेधस्त्वगितरपरः । नरसिंहपुराणे— तिन्निडी वेणुपृष्ठ-
ञ्चेत्यभिधानात् ।

दधित्यः कपित्यः शालः शर्ज्वृचः । एके अपरे इत्युभयत्रापि
त्यक्तेति शेषः ।

अनार्द्रमिहासद्यच्छिन्नं नातिशुष्कमित्युक्तेः प्रचालनस्य
विहितत्वात् आर्द्रस्यावश्यकत्वात् । अपोथिताग्रमीषचूर्णिताग्रं
अनोष्ठग्रन्थिर्यस्य ग्रन्थिना ओष्ठं न स्पृशति तत् ।

विष्णुः— अथ न पालाशं दन्तधावनं स्यात् न श्लेष्मा-
तकारिष्टविभीतकं धव धन्वनजम् । न कोविदारं शमी
पौलु^१ पिप्पलीङ्गुदं गुग्गुलुजम् । न कर्बुरं निर्गुण्ठी-तिलक^२-
तिन्दुकजम् । न शिग्रू पारिभद्रास्तिकामोचकां शाल्मलौशणजम् ।
न मधुरं नाखं नोर्द्वैशुष्कं न शुषीरं न पूतिगन्धि । न पिच्छिलं
न दक्षिणापराशाभिमुखो ऽद्यात् । उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा
वटासनार्कं खदिरं करञ्जं वदरं मर्ज्जं निम्बारिमेदाऽपामार्गं
मालतीं ककुभं विल्वानामन्यतमं कषायं कटुतिक्तं वा ।

कनिष्ठाग्रसमस्यौल्यं सकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् ।

प्रातर्भुक्त्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

अरिष्ठं हरिटा इति लोके प्रसिद्धः । निम्ब इति पारिजातः ।
धन्वनो धामनिरिति प्रसिद्धः । पौलुः गुडफलः यस्य पितुरिति
पश्चिमदेशे प्रसिद्धः । इङ्गुद उम्बजमिति प्रसिद्धः । कण्टकवृच
इति पारिजातः । इङ्गुवाक इति पश्चिमदेशे प्रसिद्धः ।

इङ्गुदः कण्टकिवृक्ष इति कल्पतरुः । शिग्रूः शोभाञ्जनः ।
 पारिभद्रः हरहर इति प्रसिद्धः । मोक्षक्या कदली, अस्त्रिका
 तिन्तिडी । ऊर्द्धशृङ्गं वृक्ष एव शृङ्गं, शृङ्गिरं किद्रवत् ।
 अपराशा दक्षिणाशा तच्च वा परा पश्चिमेति यावत् । असन
 आसन इति प्रसिद्धः । सर्जः सालः । अरिमेदो निम्बः, विट्-
 खदिर इति पारिजातः । मालती जाती, ककुभोऽर्जुनः । कषायं
 कटुतिक्तं वा अविहितानिषिद्धमन्यदपि घ्राह्यम् ।

सकूर्चं चूर्णितायं प्रातर्भुक्तेत्यनेन प्रातःकाले भोजनानन्तर-
 काले च दन्तधावनमुक्तं भुक्तेति यतिविषयमिति स्थितिरन-
 विवेकः ।

श्रीमहाभारते—

प्रचात्य हस्तौ पादौ च मुखञ्च सुसमाहितः ।

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जान्वन्तरा ततः ॥

तिक्तं कषायकटुकं सुगन्धि कण्टकान्वितम् ।

क्षीरिणं वृक्षगुल्माद्यं भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

प्रचात्य भुक्त्वा जह्याच्च शूचौ देशे प्रयत्नतः ।

पतितेऽभिमुखे सम्यग्भोज्यमाप्नोत्यसंशयम् ॥

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य उपवीतं कृत्वेति शेषः । गुल्माद्या
 मल्लिकादयः ।

कृद्भोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

नारदाद्युक्तवार्त्तयमष्टाङ्गुलमपाठितम् ।

सत्वचं दन्तकाष्ठं स्थात् तदग्रेण प्रधावयेत् ॥

उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

प्रतिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

मन्त्रो यथा—

आयुर्वलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च ।

ब्रह्म प्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वन्नो धेहि वनस्पते ॥

नारदाद्युक्तवार्च्यं नारदादिभिर्घ्नं दन्तधावने विहिता वृक्षा-
स्तत्सम्भवम् । परिजप्य च मन्त्रेण आयुर्वलमित्याद्यभिमन्त्र्य दन्त-
धावनं भक्षयेदित्यर्थः ।

यमः—

आसनं शयनं यानं पादुके दन्तधावनम् ।

वर्जयेत् भूतिकामस्तु पालाशान्नित्यमात्मवान् ॥

न पालाशे पादुके पादपौटे आसनं शयनं यानं दन्तधावनं
वा न कुर्यात् । यानं शकटादि ।

उग्रनाः—

नाङ्गुलीभिर्दन्तान् प्रक्षालयेत् ।

अकरणे दोषमुक्त्वा नरसिंहपुराणे—

तथा शुष्कमथार्द्रं वा भक्षयेद्दन्तधावनम् ।

खदिरस्य कदम्बस्य करञ्जस्य वटस्तथा ।

तिन्त्रिङ्गी वेणुपृष्ठञ्च आम्र-निम्बौ तथैव च ॥

अपामार्गस्य विल्वस्य अर्कस्योडुम्बरस्तथा ।

एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्मणि ॥

दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्ताम् ।

सर्वे कण्टकिनः पुण्याः चौरिणश्च यशस्विनः ॥
 अष्टाङ्गुलेन मानेन तत्प्रमाणमिहोच्यते ।
 प्रादेशमात्रमथवा तेन दन्तान् विशोधयेत् ॥
 प्रतिपद्दर्शपट्टेषु नवम्याञ्चैव सत्तमाः ।
 दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥
 अलाभे दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धदिने तथा ।
 अपां द्वादशगण्डूषैर्मुञ्च्यद्विर्विधीयते ॥

वैष्णुपृष्ठं वंशस्य त्वग्भागः । शुष्कमथार्द्रं वेति विधानात्
 नोर्द्ध्वशुष्कमिति विष्णुवचनाच्च शुष्कनिषेध ऊर्द्ध्वशुष्कविषय इति
 बोद्धव्यम् ।

महाभारते—

वर्ज्येदन्तकाष्ठानि वर्जनीयानि नित्यशः ।

भक्ष्येच्छास्त्रदृष्टानि पर्वस्वपि च वर्ज्येत् ॥

पर्वस्वपीति पर्व्वाणि च—

चतुर्दश्यष्टमी चैव अभावस्याऽय पूर्णिमा ।

पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥

इति विष्णुपुराणोक्तानि ।

तथा—

नाद्यात् सपर्वमज्ञातमूर्द्ध्वशुष्कञ्च पाटितम् ।

त्वग्विहीनं ग्रन्थियुतं तथा पालाशशङ्खपम् ॥

ऋजु वितस्निमात्रं वा कौटाग्रिभिरदूषितम् ।

प्राङ्मुखश्चोपविष्टश्च भक्ष्येद्भाग्यतो नरः ॥

श्रांशपं श्रिंशपावृक्षोद्भवम् । अत्र शुद्धिहेतौ दन्तधावने
काष्ठविशेषनियमविधिना अर्थात् निषेधोऽपि काष्ठान्तरे ।
यदेतत् विशेषकाष्ठान्तरे पुनर्निषेधः, तत्र चरुविधिना बाधिते-
ष्वपि माषादिषु “अयञ्जित्या वै माषाः” इति निषेध एवं
मुख्याभावे प्रतिनिधित्वेनापि तदुपादाननिरासाय ।

यत् विहितप्रतिषिद्धं तस्य प्रतिषेधसम्बन्धेन केवलविहिता-
पेक्षया किञ्चिद्व्यूनत्वात् केवलविहितालाभे उपादानम् । तस्याप्य-
भावे अविहिताप्रतिषिद्धमुपादेयं केवलनिषिद्धन्तु सर्व्वथा नोपादेयं
द्वादशगण्डूपैरेव मुखशुद्धिरापादनीयेति ।

हारौतः—

दन्तधावनं भक्षयेदविरक्तं सोदकमेकान्तमुत्सृज्य स्नातो वाग्यतः
शुचिरहतशुक्लवासा अग्निहोत्रादि-देवतार्थान् कुर्यात् ।

अविरक्तं सरसं सोदकं प्रचालितम् । अग्निहोत्रादि-देवतार्थान्
अग्निहोत्रादीन् देवतार्थान् पूजादीनि ।

इति गृहस्थरत्नाकरे दन्तधावनतरङ्गः ॥

अथ प्रातःस्नानादि ॥

तत्र कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।

दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेत्तदमन्त्रवत् ॥

यथाहनीति यथेतिकर्तव्यतया मृदालम्भाद्यात्मिकया ऽहनि मध्याह्ने स्नायात् तथा प्रातस्तथैव प्रातरपि स्नायादित्यर्थः । एतच्च निरग्निविषयं साग्नैरपि तथात्वे काललोपेन होमलोपापत्तेः अनातुरः स्नानसम्बर्द्धनीयरोगशून्यः ।

लक्ष्मीधरस्तु—

अनातुर इत्यभिधानाच्चातुरः स्नाननिमित्ताप्रायत्यराहृत्यात् सम्मार्ज्जनादिना शौचमुत्पाद्य सन्ध्यां कुर्यात् । दन्तधावनमधिक-मित्याह गेहे चेदिति ।

ततः प्रातःस्नानं केनापि निमित्तेन गेहे चेत् क्रियते अमन्त्रवत् स्नानाङ्गमन्त्रशून्यं कुर्यात् ।

तथा—

अल्पवाद्दोमकालस्य बद्धत्वात् स्नानकर्षणः ।

१प्रातर्नं तनुयात् स्नानं होमलोपो विगर्हितः ॥

एतत् साग्निमधिकृत्य न तनुयात् संचिष्य कुर्यादित्यर्थः ॥

संचेषोऽपि याज्ञवल्क्याद्युक्तः । तीर्थपरिकल्पनजलाभिमन्त्रणा-चमनमार्ज्जनस्नानाद्यन्तर्जलस्नानाद्यघमर्षणसूक्तेन चिरावृत्तेनेत्येवं रूपः पद्मपुराणीयादिर्वा ।

दत्तः—

अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ।
 स्रवत्येष दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥
 क्लिद्यन्ति हि प्रसुप्तस्य इन्द्रियाणि स्रवन्ति च ।
 अङ्गानि ममतां यान्ति उत्तमान्यधमैः सह ॥

तथा—

अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चन ।
 लालाखेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥
 प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् ।
 सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥

समतां यान्ति उत्तमाङ्गान्यपि नेचादीनि क्लेदसम्बन्धाद्ध-
 माङ्गसमानि भवन्तीत्यर्थः । अस्नात्वा नाचरेदित्यत्र लालाखेद-
 समाकीर्ण इति हेतुर्विशेषणेनोक्तः । यत इति शेषः ।

दृष्टादृष्टकरं दृष्टं शौचात्मकं कर्माधिकारजनकं मलापनयना-
 दिना शुद्धिरिति लक्ष्मीधरः । अदृष्टं प्रत्यवायपरीहारः । नित्यत्वा-
 ज्जपादिद्वारा परलोकशुद्धिरिति पारिजातः ।

विष्णुः—

स्नातोऽधिकारौ भवति दैवे पित्ये च कर्माणि ।
 पवित्राणां तथा जपे दाने च विधिचोदिते ॥
 अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःखप्रो दुर्विचर्चितम्^१ ।
 अस्माच्चेणाभिषिक्तस्य नश्यन्त इति धारणा ॥

याम्यं हि यातनादुःखं प्रातःस्नायी न पश्यति ।

नित्यस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः ॥

कालकणीं दुःसहस्य रक्षसो दुहिता । दुर्विचिन्तितम् अनिष्ट-
चिन्तितं अनिष्टचिन्तनं अस्माच्चेण उद्धृतेनानुद्धृतेन वेत्यर्थः ।
मन्त्रं विनापीति पारिजातः । धारणा निर्द्धारणं निश्चय इति
यावत् । याम्यं यमभवमिति ।

तथा—

य इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥

यमः—

प्रातःस्नायी च सततं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ।

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

एतच्च वाक्यद्वयमस्माभिः श्रीकृत्यरत्नाकरे विहितव्याख्यान-
मिति तत्रैव च ज्ञेयम् । प्रातःशब्दश्चात्र उदयकालप्राक्काल-
वचनः । प्रातःस्नाय्यरूपकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायादिति
विष्णुवाक्यात्^१ । अत्र सन्ध्यायां स्नाननिषेधात् सन्ध्यातिरिक्तः
कालो विवक्षितः इति प्रकाशकारः ।

तदुक्तं दक्षेण—

प्रातःस्नानस्य सन्ध्यास्नानत्वेनैवाभिधानात् रात्रित्वेनान्यत्रापि
निषेधसाम्यात्तस्मादरुणोदयग्रस्तामित्यसङ्कुचितमेव नेयम् ।

यच्च— प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीनित्युक्तं तच्छ्राद्धविषयम् ।

दत्तः—

सन्ध्यास्नानं निशान्ते तु मध्याह्ने च ततः पुनः ।

१उपास्ते यस्तु नो सन्ध्यां ब्राह्मणो हि विशेषतः ॥

स जीवन्नेव शूद्रः स्थान्मृतः श्वा चैव जायते ।

सन्ध्याकर्मावसाने तु स्त्रियं होमो विधीयते ॥

स्त्रियं होमे फलं यत्स्यात्तदन्येन न जायते ।

अत्रिक् पुत्रो गुरुभ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः ॥

एतैरेव कृतं यच्च तत्कृतं स्त्रियमेव हि ।

गुरुः पित्रादिः, विट्पतिर्जामाता । प्रतिनिधयश्चैते ।

याज्ञवल्क्यः—

कृत्वाऽग्नीन् सूर्यदेवत्यान् जपेन्मन्त्रान् समाहितः ।

अग्नीनाहवनौयान् सूर्यदेवत्यान् उदुत्यं जातवेदसमित्यादीन्

समाहितस्तन्मनाः ।

नरसिंहपुराणे—

पूर्वां सन्ध्यां सनच्चामुपजय यथाविधि ।

गायत्रीमभ्यसेत्तावद्यावदादित्यदर्शनम् ॥

ततश्चावसथं प्राप्य होमं कुर्याद्विचक्षणः ।

देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् ॥

देवकार्यस्य सर्वस्य पूर्वाह्णस्तु विधीयते ।

देवकार्यन्तु पूर्वाह्णे मनुष्याणान्तु मध्यमे ॥

पितृणामपराहे तु कार्याण्येतानि यत्नतः ।

दिवसस्याद्यभागे तु सर्वमेतत् समाचरेत् ॥

मङ्गलं ब्राह्मणादिवीक्षणं सादरेण ।

वराहपुराणे—

उदयान्निःसृतं सूर्यं यस्तु भक्त्या नरो द्विजः ।

दध्यक्षताञ्जलिभिस्तं तिसृभिः पूजयेच्छुचिः ॥

तस्य भावप्रपन्नस्य अग्रभं यत् समर्चितम् ।

तत्क्षणादेव निर्दग्धं भस्मीभवति काष्ठवत् ॥

भावप्रपन्नस्य भक्त्या शरणं गतस्य ।

ब्रह्मपुराणे—

स्वमात्मानं हते पश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम् ।

स्वमात्मानं स्वकीयं शरीरम् ।

विष्णुपुराणे—

आचान्तश्च पुमान् कुर्यात् ततः केशप्रसाधनम् ।

आदर्शान्नमङ्गल्यदूर्वाद्यालभनानि च ॥

अञ्जनं सौवीराञ्जनादि चक्षुष्यं दूर्वादीत्यादिशब्देन दध्यादि-

ग्रहणम् ।

मनुः—

मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ।

पूर्वाह्न एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनम् ॥

मैत्रं पुरौषोत्सर्गः प्रसाधनं केशरचनानुलेपनादि ।

द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं ज(यः)पः ॥

उद्गानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ।

समित्-पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ॥

उपादानमित्यध्याहार्यं । स्वीकरणमित्यध्ययनं । एतच्च ब्रह्म-
चारिविषयं गृहस्थस्यापि अनधीतवेदादिभागे ।

तदुक्तं याज्ञवल्क्येन—

वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च ।

बुद्धिदृष्टिकराण्यां धान्यानि^१ च हितानि च ॥

नित्यं शास्त्राणि वौचेत निगमांश्चैव वैदिकान् ।

यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ॥

तथा तथा विजानाति विज्ञानञ्चास्य रोचते ।

बुद्धिदृष्टिकराणि तर्कमौमांसादीनि, धान्यानि धनाय
हितान्यर्थशास्त्राणि हितान्यायुर्वेदादीनि निगमाः पदार्थनिर्णायक-
निघण्टादयः, रोचते दीप्तं भवति ।

यमः—

दानेन तपसा यज्ञैरुपवासव्रतैस्तथा ।

न तां गतिमवाप्नोति विद्यया यामवाप्नुयात् ॥

दक्षः—

द्वितीये च तथा भागे पोथ्यरक्षार्थ^२साधनम् ।

अर्थसाधनं धनोपादानं कुर्यादिति शेषः ।

१ (ख) घनानि विहितानि च ।

२ (ख) वर्गार्थ— ।

पोष्यवर्गः—

माता पिता गुरुभार्या प्रजा दीनाः समाश्रिताः ।

अभ्यागतोऽतिथिश्चापि पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥

ज्ञातिरन्धजनः क्षीणस्तथाऽनाथः समाश्रितः ।

अन्योऽपि धनयुक्तस्य पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥

भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।

नरकं पीडनाद्यस्मात् तस्माद्यत्नेन तं भरेत् ॥

अभ्यागतोऽसम्बन्धौ, अतिथिः ग्रामान्तरादागतः । ज्ञातिरत्र

पितृबन्धुः मातृबन्धुरपि । अनाथः पित्रादिपोषकशून्यः ।

गौतमः—

योगचेमार्थमीश्वरमधिगच्छेत् । नान्यमन्यत्र देवगुरुधार्मिकेभ्यः ।

योगो ज्ञातः, चेमो लब्धस्य रक्षणमन्यमीश्वरात् ।

मनुः—

देवतान्यभिगच्छेत् धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान् ।

ईश्वरञ्चैव रक्षार्थं गुरुणैव च पर्वसु ॥

अभिवादयेत्तु तान् वृद्धान् दद्याच्चैवासनं स्वकम् ।

कृताञ्जलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्वितात् ॥

अभिगच्छेत् आभिमुख्येन सत्कारार्थं गच्छेत् । गुरुणैवेत्येव-

कारोऽभिगच्छेदित्यनन्तरं द्रष्टव्यम् ।

कागलियो यमस्य—

यतीनां दर्शनञ्चैव स्पर्शनं भाषणन्तथा ।

कुर्वाणः प्रयतो नित्यं तस्मात् पश्येच्च नित्यशः ॥

पश्येच्चेति चकारः समुच्चये । स्पर्शनभाषणविधिं समुच्चिनोति
न स्पृशेत् भाषेदित्यपि लभ्यते । पश्येदित्यनेन स्पर्शनभाषणे-
ऽप्युपादीयेते अजहत्स्वार्थलक्षणयेति लक्ष्मीधरस्तत्र अन्यथैव
तत्प्राप्तेर्लक्षणाया अनौचित्यात् ।

अग्निचित् कपिला सचौ राजा भिचुर्महोदधिः ।

दृष्टमात्राः पुनन्येते तस्मात् पश्येच्च नित्यशः ॥

अग्निचित् कृताग्निचयनः । कपिला कपिलवर्णा गौः । सचौ
कृतसत्रयागः— अर्थात् सत्रशील इति पारिजातः । भिचुरिह
चतुर्थाश्रमी ।

वराहपुराणे—

वामनं ब्राह्मणं दृष्ट्वा वराहश्च जलोत्थितम् ।

नमस्येच्चैव यो भक्त्या स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥

यज्वा मिष्टान्नदः सचौ शतायुर्धार्मिकः शुचिः ।

ज्ञाननिष्ठान् तपःसिद्धान् दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते ॥

शुचिस्तौर्धसेवादिपूतः । ज्ञाननिष्ठो मोक्षानुकूलतत्त्वज्ञान-
रक्षिकः ॥

नारदः—

लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्ज्जताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽष्टमः ॥

एतान् यः सततं पश्येन्नमस्येदर्क्षयेच्च यः ।

प्रदक्षिणञ्च कुर्वीत तथाऽस्थायुर्न ह्यौयते ॥

एतानि ब्राह्मणादीनां मङ्गलानां दर्शन-नमस्कारार्चनप्रदक्षिण-

करणानि समुदितान्यायुःकामस्य तृतीयभाग एव कर्त्तव्यत्वेन
विहितानि । दिवसस्याद्यभागे मङ्गलाद्यालम्बनं करणीयमिति-
लक्ष्मीधरः ।

वामनपुराणे—

कृत्वा शिरःस्नानमथाङ्गिकानि
सम्पूज्य तोयेन ^१पितृंश्च देवान् ।
होमञ्च कृत्वालम्बनं शुभानां
ततो बहिर्निर्गमनं प्रशस्तम् ॥
दूर्वां दधिं सर्पिरथोदकुम्भं
धेनुं सवत्सां वृषभं सुवर्णम् ।
मृद्गोमयं स्वस्तिकमचतानि
लाजान् मधु ब्राह्मणकन्यकाश्च ॥
श्वेतानि पुष्पाणि तथा शमीञ्च
कुशासनं चन्दनमर्कविम्बम् ।
अश्वत्थवृक्षञ्च समालभेत
ततश्च कुर्यान्निजजातिधर्मान् ॥
देशानुशिष्टं कुलधर्ममथ्यं
सगोत्रधर्मं न हि सन्त्यजेच्च ॥

सम्पूज्य तोयेनेत्यनेन प्रातःस्नाने देवपितृतर्पणं कार्य-
मित्युक्तम् । आलम्बनं शुभानां वक्ष्यमाणदूर्वादीनां स्वस्तिको
मृद्वविशेषः । अर्कविम्बाद्यालम्बनन्तु वीक्षणपर्यवसन्नम् ।

अत्र शिरःस्नानाद्यशेषं यथाकालप्राप्तमनूद्य तत् कुर्यादिति ।
निजजातिधर्मादि द्वितीयभागे विधीयते निजजातिधर्मः स्वजाति-
विहितार्ज्जनादिरूपः । तत्रापि यस्मिन् देशे यस्यां जातौ यस्मिन्
कुले योऽर्ज्जनोपायो विहितोऽनिन्दितः स एव तेन करणीय
इत्यर्थः ।

दत्तः—

चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्रिमे जले ॥

आदिपदेन गोमयदूर्वादुपादाय स्नानं कुर्यादिति शेषः ।
अकृत्रिमे जले नद्यादौ ।

शातानपः—

वल्मीकाखूत्कराल्लेपाञ्जलाच्च पथि वृचयोः ।

कृतशौचावशिष्टाश्च न ग्राह्याः सप्त मृत्तिकाः ।

आखूत्करो मूषिकोत्पिप्तमृत्तिका लेपः कुडादीनां जला-
ञ्जलमध्यात् । पथि वृचयोः सम्बन्धिनीति शेषः ।

शुचौ देशे च संग्राह्याः शर्कराश्मादिवर्जिताः ।

रक्ता गौरी तथा श्वेता मृत्तिकास्त्रिविधाः स्मृताः ॥

शुचौ देशे स्थिता इति शेषः । शर्कराश्मादीत्यादिशब्देन
केशकौटादिपरिग्रहणं रक्तेत्यादिनिश्चयमात् मृदन्तरस्य स्नाने
नाङ्गत्वमिति विवक्षितम् ।

न मृदं नोदकं वापि न निशाथान्तु गोमयम् ।

न गोमूत्रं प्रदोषे तु मृत्नीयाद्बुद्धिमाक्षरः ॥

निशायामिति मृदादिभिः सम्बध्यते । निषेधश्चायमदृष्टार्थं
कर्त्तव्येण एवं प्रदोषे गोमूत्रनिषेधोऽपि ।

मनुः—

न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि ।

न वासोभिः सहाऽजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥

न स्नानमाचरेद्भुक्तेति रागप्राप्तस्नाननिषेधो नित्यस्याप्राप्तत्वात् ।
नैमित्तिकस्य च निषेद्धुमशक्यत्वात् ।

नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यदा यदा ।

तदा तदेव कार्याणि न कालस्तु विधीयते ॥

इति वचनात् ॥

आतुरस्य सर्वदा वारुणस्नाननिषेधः । महानिशा निशाया
मध्यप्रहरदयम् ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरदयम् ।

तस्यां स्नानं न कर्त्तव्यं काम्यनैमित्तिकादृते ॥

इति देवस्तववचनात् ।

अजस्रमनवरतं श्रद्धाजाड्यादिना प्राप्तं अविज्ञाते सुगमतया
अनिन्दितकर्त्तृकतया च ।

जावालः—

न पारक्ये सदा स्नायात् न भुक्त्वा न महानिशि ।

नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कदाचन ॥

पारक्ये परकीयवाप्यादौ । एतच्चाहचिमासम्भावे कदाचनेति
वचनात् । एकं वसनमार्द्रञ्च निषिद्धम् ।

एवञ्च पुरुषस्य सदा वस्त्रद्वयधारणविधानात् स्नानकालेऽपि
तत् परित्यागो निष्प्रमाणकः ।

तथाः—

त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्यान्तु विशेषतः ।

शूद्रविट्चत्रियाः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥

अयमपि रागप्राप्तस्नाननिषेधः ।

लक्ष्मीधरस्तु—

अश्वोऽवगाहनं स्नानं विहितं सार्वकालिकम् ।

इति यत्सामान्येन प्रसक्तं तदनेन त्रयोदशादिषु यथाक्रमं
शूद्रादीनां प्रतिषिध्यते । इत्याह ।

बौधायनः—

न नग्नः स्नायात् । न नक्तं स्नायात् ।

आपस्तम्बः—

सग्निरौ मज्जनमप्यु वर्ज्येत् । अस्तमिते च स्नानमुदकं प्रविश्य ।

सग्निरस्त्वं रागतो निमज्जनं न कुर्यात्, अस्तमिते च स्नानं
वर्ज्येदित्यर्थः । एतदपि रागप्राप्तस्नानविषयमेव ।

प्रकाशकारस्तु—

अग्निरौमज्जनमिति लिखित्वा गात्रप्रक्षालनमात्रं प्रविश्य न
कुर्यात् इति व्याहृतवान् ।

अत्र चास्तमितमात्रे स्नाननिषेधात् न महानिशीत्यत्र महत्त्वं
विशेषदोषभूयस्त्वप्रतिपादनार्थम्^१ ।

पराशरः—

दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते ।

अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥

यथा—

स्नानं दानञ्च सूर्यस्य ग्रहणे शस्यते दिवा ।

सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते ॥

राहोरन्यत्र दर्शनादित्युपलक्षणम् ।

राहुदर्शन-संक्रान्ति-विवाहात्ययवृद्धिषु ।

स्नानदानादिकं कार्यं^१ निशि काम्यव्रतेषु च ॥

इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् ।

वामनपुराणे—

स्नायात् शिरःस्नानतथा न नित्यं

नाकारणञ्चैव सदा निशासु ।

ग्रहोपरागेषु जलाधिपातं

त्यक्त्वा खजन्मर्चगतं शशाङ्कम् ॥

योगियाज्ञवल्क्यः—

उभे मन्ध्ये तु स्नातव्यं ब्राह्मणैस्तु गृहाश्रितैः ।

त्रिसृष्वपि च मन्ध्यासु स्नातव्यं च तपस्विभिः ॥

तपस्वी वानप्रस्थादिः ।

शङ्खलिखितौ—

अनश्नन् अनग्नः स्नायात् नावमेहेत नोद्वर्षनं कुर्यात् न

पादेन पाणिना वा जलमतिह्न्यात् यस्मादापो वे सर्वदेवताः ।
न स्नवन्तीं वृथातिक्रामेत् अनवसिच्य अमेध्योदकं परिहरेत्
अल्पोदके न स्नायात् न समुद्रोदकमवगाहेत ॥

अनश्नन् भक्षणमकुर्वाणः । अनग्नः सवासाः । मेहनं मूत्र-
परित्यागः । उद्वर्षणमङ्गमलापकर्षणमप्यु न कुर्यादित्यन्वयः ।

अतिक्रमेत् लङ्घयेत् । वृथा निष्प्रयोजनं । अनवसिच्य
तर्पणमकृत्वा अमेध्यमशुचिं परिहरेत् न तत्र किञ्चित् कुर्यात् ।
अल्पोदके न स्नायात् इति प्रभूतमनोहरोदकसम्भवे ।

तथा योगियाज्ञवल्क्यः—

प्रभूते विद्यमाने तु उदके सुमनोहरे ।

नाल्पोदके द्विजः स्नायात् नदीञ्चोत्सृज्य कृचिमे ॥

नदीग्रहणमकृचिमोपलक्षणं नावगाहेत अन्तःप्रविश्य
स्नायात् ।

देवलः—

न नदीषु नदीं ब्रूयात् न पर्वतेषु च पर्वतम् ।

नान्यत् प्रशंसेत्तत्रस्थस्त्रीर्यस्वायतनेषु च ॥

हारीतः—

न चत्वारोपदारयोः स्नायात् ।

चत्वरमिह यक्षादिबलिस्थानम् । उपदारं दारसमीपम् ।

हारीतः—

न स्नानवर्णकथोरग्यं प्रयच्छेत् । अन्यत्र देवगुरुब्राह्मणेभ्यः ।
स्नात्यनेनेति स्नानं कुशादि वर्णकं वर्णकरत्वात् सुगन्धिद्रव्य-

सुदर्चनादि तेन स्नानकरणीभूतकुशादेरेतत्करणसुगन्धिद्रव्यस्याग्रं
न दद्यादित्यर्थः ।

योगियाज्ञवल्क्यः—

पादेन पाणिना वापि यश्चा वस्त्रेण चोदकम् ।

न हन्यान्न च बाधेत न^१ च प्रक्षोभयेद्बुधः ॥

प्रक्षोभणमिहात्यन्तमस्त्रिनौकरणम् ।

विष्णुः—

परनिपानेषु न स्नानमाचरेत् आचरेद्वा पञ्चपिण्डानुद्धृत्या-
पदि नाजौर्णी नातुरो न नग्नो राक्षदर्शनवर्ज^१ न रात्रौ न
सन्ध्यायाम् ।

प्रातःस्नायी अरुणकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् ।
आपदि अक्षत्रिमजलाशये स्नानासम्भवे । सन्ध्यायां प्रातः-
सन्ध्यायाम् ।

अथ स्नानविधिः ।

पैठीनसिः—

परकृतान् सेदन् कूपांश्च वर्जयेत् । अंगभाक् तत्र सेतुकत् ।
चीन् पिण्डानुद्धृत्य स्नायात् ॥

मनुः—

परकौयनिपानेषु स्नायाकैव कदाचन ।

१ (ख) नापवदेत् ।

निपानकर्तुः स्नात्वा हि दुष्कृतांशेन लिप्यते ॥

परकीयं परकृतमात्रं तच्च प्रतिष्ठितञ्चाप्रतिष्ठितञ्च अविशेषेण
परकृतानिति पैठोनसिवौधायनवचनानुसारात् । स्वकारिते तु न
विरोधः । निपानं जलाधारः ।

बौधायनः—

तपस्यमवगाहनं देवतास्तर्पयित्वा

पितृतर्पणमनुतीर्थमप अभिञ्चत्यूर्ज्ज्वहन्तीरिति ।

अत्राप्युदाहरन्ति ।

स्रवन्तीष्वनिरुद्धासु चथो वर्णा द्विजातयः ।

प्रातरुत्थाय कुर्वीरन् देवर्षिपितृतर्पणम् ॥

निरुद्धासु न कुर्वीरन्नंशभाक् तच्च सेतुकृत् ।

तस्मात् परकृतान् सेदन् कूपांश्च परिवर्ज्येत् ॥

उद्धृत्य वाऽपि चीन् पिण्डान् कुर्यादापत्सु नो सदा ।

निरुद्धासु तु चीन् पिण्डान् कूपात्तीनवघटांस्तथा ॥

तपसे हितं तपस्यमवगाहनं तपश्चात्र नित्यनैमित्तिक-
कर्मानुष्ठानमभिप्रेतं स्नातस्य तत्राधिकारात् ।

अनुतीर्थं तीर्थं जल्यौक्य देवपित्रादितोर्थेन इत्यर्थः ।
ऊर्ज्ज्वं वहन्तीरिति तर्पणान्तिमपदार्थोपादानमेतावानेकः प्रयोग
इति बोधनार्थं । निरुद्धासु निरुद्धप्रवाहासु ।

शङ्खलिखितौ—

नेष्टकाचिते पितृस्तर्पयेत् वापीतडागोदपानेषु सप्त पञ्च चीन्
वा पिण्डानुद्धृत्य पितृस्तर्पयेत् ।

याज्ञवल्क्यः—

पञ्चपिण्डाननृद्धृत्य न स्नायात् परवारिणि ।

स्नायान्नदीदेवखातहृदेषु च सरःसु च ॥

पैठीनसि-बौधायनवाक्यानुसारात् स्नानकर्त्ता मृत्पिण्डत्रयो-
द्वरणं सेतौ कर्त्तव्यं कूपेषु घटत्रयोद्वरणं । पञ्चपिण्डोद्वारस्तु शङ्ख-
वाक्यपर्यालोचनया वायुदपानान्यकृत्रिमजलाशयविषयः । वायान्तु
सप्तपिण्डोद्वरणमुदपाने तु पिण्डत्रयोद्वरणम् । मृत्पिण्डस्य
तत्र हस्ताभ्यां यावानुद्धर्त्तुं शक्यते तावान् । अत्र च परनिपानं
प्रतिष्ठितं विवक्षितं अप्रतिष्ठिते चौर्यापत्तेः ।

परकीयनिपानेषु अपेयं मलिलं भवेत् ।

इति वाक्याच्चेति प्रकाशकारादयः । एवमेव पारिजाते
श्रीदत्ताङ्गिके च । लक्ष्मौधर-हलायुधौ तु सामान्यमेव
पुरस्कृतः स्म ।

मनुः— नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्त-प्रस्रवणेषु च ॥

देवखातेषु तडागेषु देवसम्बन्धितया प्रसिद्धेषु, सरइति
प्रसिद्धजलाशयः ।

गर्त्तः—

धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवद्वा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः ॥

इत्यादिना वक्ष्यमाणः । स्वल्पगर्त्त इति कल्पतरुः । प्रस्रवणं
निर्झरः ।

विष्णुपुराणे—

कूपेषूद्धृततोयेन स्नानं कुर्वीत वा भुवि ।

स्नायीतोद्धृततोयेन यदि वा भुव्यसम्भवे ॥

कूपसम्बन्धिना उद्धृततोयेन भुवि स्थितः स्नायात् ।

इति प्रथमखण्डार्थः । अन्यत्रापि जलाशये प्रविश्य स्नाना-
सम्भवे तथैव स्नायादिति द्वितीयखण्डार्थः ।

विष्णुः—

स्नायात् प्रस्रवणदेवखातसरोवरेषु । उद्धृतात् भूमिष्ठसुदकं
पुण्यं स्थावरात् प्रस्रवत् । तस्मान्नादेयं तस्मादपि साधुपरिगृहीतं
सर्व्वत एव गाङ्गम् ।

साधुपरिगृहीतं यथा रामादिपरिगृहीतं मन्दाकिन्यादि-
विचक्रूटादौ ।

शङ्खः—

सर्व्वतौर्यानि पुण्यानि पापघ्नानि सदा नृणाम् ।

परस्परानपेक्षाणि कथितानि मनौषिभिः ॥

सर्व्वे प्रस्रवणाः पुण्याः सर्व्वे पुण्याः शिलोच्चयाः ।

नद्यः पुण्याः सदा सर्व्वा जाङ्गवौ तु विशेषतः ॥

यस्य हस्तौ च पादौ च मनस्येव सुसंयतम् ।

विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तौर्य्यफलमश्नुते ॥

नृणां पापघ्नां तौर्य्यं पापस्य शमनं भवेत् ।

यथोक्तफलदं तौर्य्यं भवेत् शुद्धात्मनां नृणाम् ॥

हस्तसंयमोऽत्र निन्दितप्रतिग्रहनिवृत्तिः । पादसंयमोऽगम्य-

देशगमननिवृत्तिः । मनःसंयमः कामक्रोधादिनिवृत्तिः । विद्या
सच्चास्त्रवेदाद्यधिगमरूपा, तपश्चान्द्रायणादि, कौर्त्तिधार्मिकत्वा-
दिना प्रसिद्धिः ।

योगियाज्ञवल्क्यः—

त्रिरात्रफलदा नद्यो याः काश्चिदसमुद्रगाः ।

समुद्रगास्तु पक्षस्य मासस्य भरितां पतिः ॥

वृथा तूष्णोदकस्नानं वृथा जप्यमवैदिकम् ।

वृथा त्वश्रोत्रिये दानं वृथा भक्तममाचिकम् ॥

एतद्वाक्योक्तं जलाधारादन्यत्र जलाशये त्रिरात्रं स्नानेन यत्-
फलं तदसमुद्रगायां नद्यां स्नानेनेत्यर्थः । एवं पक्षस्येत्यादावपि
त्रिरात्र-पक्ष-मास व्रतफलदा इति केचित् ।

समुद्रगास्त्राचात् प्रत्यभिज्ञेयसमुद्रप्रवाहगाः । वृथा शरीर-
चालनान्यफलाजनकम् ।

विष्णुपुराणे—

शिवलिङ्गममौपस्थं यत्तोयं पुरतः स्थितम् ।

शिवगङ्गेति विख्यातं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत् ॥

कुन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

यद्यदयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तास्तु स्नानं न कुर्वीत वर्ज्ययित्वा समुद्रगाः ॥

यद्यो मासः, स्वमेकः सम्बत्सरः । इति शतपथश्रुतेः ।

अग्रे स्नानमात्रस्य प्रतिषेधात् प्रागपि रजस्वला इति

हेतुमन्निगदात् स्नानानर्हत्वमेव विवक्षितं नत्वाचमनानर्हत्वमपि ।
संप्रदायोऽप्येवम् ।

नदीलक्षणमाह तत्रैव—

धनुः सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवद्वा गच्छास्ते परिकीर्त्तिताः ॥

धनुरत्र प्रमाणपुरुषचतुर्हस्तमितो दण्डः ।

उपाकर्माणि चोत्सर्गं प्रेतस्नाने तथैव च ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

वेदाश्चन्दांसि सर्वाणि ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः ।

जलार्थिनोऽपि पितरो मरीच्याद्यास्तथर्षयः ॥

उपाकर्माणि चोत्सर्गं स्नानार्थं ब्रह्मवादिनः ।

यियास्तूनतुगच्छन्ति संहृष्टा ह्यशरीरिणः ॥

समागमश्च यत्रैषां तत्रान्ये बहवो मलाः ।

नूनं सर्व्वं क्षयं यान्ति किमुतैकं नदीरजः ॥

क्षुषीणां सिच्यमानानामन्तरालं समाश्रिताः ।

संपिवेयुः^१ शरीरेण पर्षन्मुक्तजलच्छटाः ॥

विद्यादीन् ब्राह्मणः कामान् पित्रादीन् नार्थ्यपि भ्रुवम्^२ ।

आमुष्मिकाण्यपि सुखान्याप्नुयान्नात्र संशयः ॥

अशुच्यशुचिना दत्तमाममृच्छकलादिना ।

अनिर्गतदशाहास्तु प्रेता रक्षांसि भुञ्जते ॥

स्वर्धन्यम्भःसमानि स्युः सर्वाण्यम्भांसि भूतले ।

कूपस्थान्यपि सोमार्कग्रहणे नात्र संग्रयः ॥

ऋषीणां कुशमयच्छषिप्रतिमादीनां ऋष्युपाध्यायैस्तर्प्यमाणाना-
मन्तरालं तर्पणकर्तृगणमध्यं शरीरेण संपिबेत संप्रतीच्छेत
पर्षन्मुक्तजलच्छटाः तर्पणकर्तृगणमुक्तजलसन्ततैः । अशुचिद्रव्यं
शुचिना पुंसां आममपक्वं मृच्छकलादिना मृत्तिकाकपालादिना ।
अनिर्गतदशाहाः जन्मानन्तरं दशाहाभ्यन्तरे मृतास्ते च प्रेता
रक्षांसि मुञ्जते इत्यर्थः । एतच्च

समागमस्य यज्ञेषामित्यादिना यो रजःप्रभृति सर्वदोषाभाव
उक्तस्तदपवादार्थमशुचौत्यादिवाक्यम् । स्वर्धनी गङ्गा ।

आदौ कर्कटके देवौ अहं यावद्रजस्त्रला ।

चतुर्थ्यह्नि सम्प्राप्ते शुद्धा भवति जाह्नवी ॥

तपनस्य सुता गङ्गा गोमती च सरिदरा ।

रजसा न प्रदूष्यन्ति ये चान्ये नदसंज्ञकाः ॥

इति वचनद्वयं प्रचरदपि महाजनापरिग्रहात् संहितास्वदर्शना-
च्चोपेक्षितम् ।

ब्रह्मपुराणे—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चिविधं स्नानमुच्यते ।

तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रकीर्तितम् ॥

नित्यमहरहः क्रियमाणम् ।

यथाऽह्नि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।

इति वचनेनोक्तम् । नैमित्तिकं सूर्यग्रहणादाववश्यं कार्यं न
तु चाण्डालादिस्यर्गनिमित्तं शङ्कोक्तम् ।

तत्र—

अशुक्लार्शुपातञ्च मैथुनं कर्द्दनन्तथा ।

असृशस्यर्शनं कृत्वा स्नायाद्वाह्या जलक्रिया ॥

इति ब्रह्मपुराणे तर्पणनिषेधात् ।

काम्यं स्वर्गादिहेतु तौर्यस्नानादि न तु पुण्यस्नानादि शङ्को-
लिखितं तस्य लौकिकस्य तच्चसूचनयेनालौकिकेतिकर्तव्यता-
सम्बन्धानौचित्यात् ।

एवञ्च—

स्नानाङ्गत्वेऽपि तर्पणस्य सन्ध्योत्तरकालीनत्वं वाचनिकमेव
बोध्यं सन्ध्यानुष्ठानपक्षे, चन्द्रग्रहादौ सन्ध्यानुष्ठानासम्भवे स्नाना-
नन्तरमेव तर्पणमिति ।

तत्र—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते ।

तेषां मध्ये तु यन्नित्यं तत्पुनर्भिद्यते त्रिधा ॥

मन्त्रापकर्षणं पार्श्वं मन्त्रवत् मार्जनं स्मृतम् ।

सन्ध्यास्नानमुभाभ्याञ्च स्नानदेशाः प्रकीर्त्तिताः ॥

पार्श्वं न जलमध्ये सन्ध्यास्नानं प्रातःस्नानं मन्त्रवदिति अब्देवत-
मन्त्राङ्गमदृष्टार्थं यत्तज्जलमध्ये स्मृतमुभाभ्याञ्च जले स्थले च ।

शङ्कोः—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोडाश्वानं प्रकीर्तितम् ॥
 अस्नातस्तु पुमान् नार्हो जयाग्निहवनादिषु ।
 प्रातःस्नानं तदर्थन्तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम् ॥
 चाण्डाल-शव-यूपादि स्पृष्ट्वा स्नातां रजस्वलाम् ।
 स्नानार्हस्तु ततः स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ॥
 पुण्यस्नानादिकं यत्तु दैवज्ञविधिचोदितम् ।
 तद्धि काम्यं समुद्दिष्टं नाकामस्तु प्रयोजयेत् ॥
 जप्नुकामः पवित्राणि अर्चिष्यन् देवताः पितृन् ।
 स्नानं समाचरेद्यत्तु क्रियाङ्गं तत् प्रकीर्तितम् ॥
 मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।
 मलापकर्षणार्थन्तु प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा ॥
 सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।
 क्रियास्नानं समुद्दिष्टं स्नानं तत्र मता क्रिया ॥
 तत्र काम्यन्तु कर्त्तव्यं यथावद्विधिचोदितम् ।
 नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ॥
 तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः ।
 स्नातस्य वज्रितप्तेन तथैव परवारिणा ॥
 शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं भवेत् ।
 अङ्गिर्गात्राणि शुध्यन्ति तीर्थस्नानात् भवेत् फलम् ॥
 सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।
 स्नानमेव क्रिया यस्मात् स्नानात् पुण्यफलं स्मृतम् ॥
 अभ्यङ्गपूर्वकमिति मलापकर्षसाधनोपलक्षणार्थम् । तीर्थ-

शब्दोऽत्र सरोनदीदेवखातान्यतीर्थात्मकजलाशयपरः । मता
अभिमता इति यावत् पुण्यस्नानाद्युक्तैकैकैकैकतया । नित्यं
नैमित्तिकमित्यादिना काम्यस्नान-क्रियास्नाने उष्णोदकपरोदकाभ्यां
न कार्ये इत्युक्तम् । परवारि परकृतजलं अक्षत्रिमञ्च परेणोपार्जितं
स्नानफलं स्वर्गादि ।

हारौतः—

पञ्च स्नानानि विप्राणां कौर्त्तितानि मनौषिभिः ।

आग्नेयं वारुणं ब्राह्म वायव्यं दिव्यमेव च ॥

आग्नेयं भस्मना स्नानमङ्गिर्वारुणमुच्यते ।

आपोहिष्ठेति तद्वाह्यं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥

अङ्गिः सातपवर्षाभिर्दिव्यं स्नानमिहोच्यते ।

एतैस्तु मन्त्रतः स्नात्वा तीर्थानां फलमाप्नुयात् ॥

अग्निशब्दोऽत्र लक्षणया भस्मपरः । आग्नेयमित्यत्र सर्वत्राग्नि-
कलिभ्याञ्च वक्तव्यमिति ठक् ।

आपोहिष्ठेति वक्ष्यमाणमन्त्रचतुष्टयोपलक्षणं एतैराग्नेया-
दिभिः । मन्त्रतः मृदालम्भादिसाधनमन्त्रोच्चारणेन ।

योगियाज्ञवल्क्यः—

कालदोषादसामर्थ्यान्न शक्नोति यदा ह्यसौ ।

तदा ज्ञात्वा तु ऋषिभिर्मन्त्रैर्दृष्टन्तु मार्जनम् ॥

शक्न आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाऽघमर्षणम् ।

एतैस्तुर्भि ऋङ्मन्त्रैर्मन्त्रस्नानमुदाहृतम् ॥

स्नानमब्देवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंथमः ।

अघमर्षणसूक्तेन अश्वमेधावभृत्समम् ॥

अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेव तु कारयेत् ।

पूर्वोद्दिष्टैस्तथा मन्त्रैरन्यथा मार्जनं भवेत् ॥

कालदोषो ऽतिवर्षादि असामर्थ्ये शरीरापाटवं सम्पूर्णवारुण-
स्नानानुकूलद्रव्यविरहो वा स्नानमब्देवतैरिति अब्देवतैर्मार्जनं
अघमर्षणसूक्तेन प्राणसंयम इति संवन्धः ।

तादृशमन्त्रस्नानं पूर्वोक्त-मन्त्रस्नानादुत्कृष्टं, शन्न आपस्तु
इत्यादिमन्त्रः कठब्राह्मणे श्रूयते चतुर्भिर्वापि सूक्तापेक्षया च च्छदां
भूयस्त्वात् ।

श्रीदत्तात्रिके तु—

आपोद्दिष्टेत्यादि च्छक्चयमाचमेव विवक्षितमिति ।

योगियाज्ञवल्क्येन—

शन्न आप इति मन्त्रचतुष्टयेनान्यस्नानमुक्तमिति लिखितम्
अप्रायत्यमशुचि स्नानमप्येवंरूपं, अन्यथाऽशुद्धभावे ।

योगियाज्ञवल्क्यः—

असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

मान्त्रं भौममथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।

वारुणं मानसञ्चैव भग्नस्नानं प्रकौर्त्तितम् ॥

आपो हिष्ठेति वै मान्त्रं मृदालम्बस्तु पार्थिवम्

आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम्^१ ।

यत्तु सातपवर्षेण स्नानन्तद्दिव्यमुच्यते ।
 वारुणश्चावगाह्यञ्च मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥
 शस्तं स्नानं यथोद्दिष्टं मन्त्रस्नानक्रमेण तु ।
 कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वन्तुल्यफलं स्मृतम् ॥
 मानसं प्रवरं स्नानं केचिदिच्छन्ति सूरयः ।
 आत्मतीर्थप्रशंसायां व्यासेन पठितं यतः ॥

एतच्च मुख्यस्नानासामर्थ्ये कर्त्तव्यं अमुख्यस्नानगणे मुख्यस्यापि
 निवेशः सप्तत्वमात्रपूरणाय अन्येषां मुख्यतुल्यताद्योतनाय वा
 ततोऽन्यस्य मुख्यस्याभावात् ।

स्कन्दपुराणे—

पुण्यं कनखले यच्च प्रयागे यच्च सुन्दरि ! ।
 तत्फलं सकलं देवि भूतिस्नाने विधीयते ॥
 भूतिर्भस्म तच्च संस्कृताग्निप्रसूतमिति श्रीदत्तात्रिके ।
 तथा—

उच्छिष्टं वा प्रमत्तं वा नरवाहननन्दिते ।
 भूतिसृष्टं न हि नरं धर्षयन्ति विनायकाः ॥
 प्रमत्त उन्मत्तः, धर्षयन्ति भर्त्सयन्ति, विनायकाः कुष्माण्डादयः
 विष्णुपुराणे—

आकाशगङ्गासलिलं समादाय गभस्तिमान् ।
 अनभ्रागतमेवोर्व्यां सद्यः क्षिपति रश्मिभिः ॥
 तस्य स्यर्शविनिर्धूतपापपङ्को द्विजोत्तमः ।
 न याति नरकं मर्त्यो दिव्यं स्नानं हि तत् स्मृतम् ॥

कृत्तिकादिषु चक्षुषु विषमेषु स्वयं दिवः ।

दृष्टार्कं पतितं ज्ञेयं तद्भाङ्गं दिग्गजोन्मूलितम् ॥

युग्मर्क्षेषु च यत्तोयं पतत्यर्कोन्मूलितं दिवः ।

तत् सूर्यरश्मिभिः सद्यः समादाय विनश्यति ॥

विषमर्क्षेषु प्रथम-तृतीय-पञ्चमादिषु अश्विनौ-कृत्तिका-मृग-

शिरः-पुनर्वसादिषु युग्मेषु समेषु रोहिण्यादिषु ।

तथा—

उभयं पुण्यमत्यर्थं नृणां पापहरं द्विजः ।

आकाशगङ्गासलिलं दिव्यं स्नानं महामुने ॥

वराहपुराणे—

दक्षिणावर्त्ततोयेन तिलमिश्रोदकेन च ।

उदके नाभिमात्रे तु यः कुर्यादभिषेचनम् ॥

प्राक्स्रोतसि वै नद्यां नरस्त्वेकाग्रमानसः ।

यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

प्राक्स्रोतसि पूर्वदिग्भिमुखप्रवाहायाम् ।

अच्छिन्नपद्मपत्रेण सर्वरत्नोदकेन च ।

स्रोतसो वै नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

स्रोतस इति सप्तम्यर्थे षष्ठी ।

पारिजाते तु—

स्रोतसौति पठित्वा सप्तम्यर्थं व्याख्यातम् ।

दक्षिणावर्त्तशङ्खेन पात्र औदुम्बरे स्थितम् ।

उदकं यः प्रयच्छेत् शिरसा कृष्णमानसः ॥

तस्य जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

त्रैदुम्बरे ताम्रपात्रे, शिरसेति सप्तमर्थे द्वितीया ।

जावान्तः—

अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्म्मिणाम् ।

आद्रेण वाससा वाऽपि दैहिकं मार्जनं विदुः ॥

कर्म्मिणां स्नानानन्तरं यत् कर्म्म विहितं तच्चिकीर्षुणां मार्जन-
मिह प्रोज्झनम् ।

अशिरस्क इत्यनुवृत्तौ मनुः—

न च स्नायाद्विना ततः ।

ततः शिरसो विना । तेनाप्यशक्तौ विहितं स्नानं सशिरस्कं
कर्त्तव्यमित्युक्तम् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

शिरःस्नानन्तु कुर्वीत देवं पैत्र्यमथापि वा ।

इति गृहस्यरत्नाकरे प्रातःस्नानादितरङ्गः ॥

अथ क्रियास्नानम् ।

तत्र शङ्खः—

क्रियास्नानन्तु वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।

मृद्गिरङ्गिष्व कर्त्तव्यं शौचमादौ यथाविधि ॥

जले निमग्न^१स्त्वन्मज्ज उपसृज्य यथाविधि ।

तीर्थस्थावाहनं कुर्यात्तत्प्रवक्ष्याम्यतः परम्^१ ॥
 प्रपद्ये वरुणं देवमभिसाम्यतिमूर्जितम् ।
 याचितं^२ देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥
 तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वाघविनिस्तृदनम् ।
 सान्निध्यमस्मिन्स्तु तोये भजतां मदनुग्रहात् ॥
 रुद्रान् प्रपद्ये वरदान् सर्वानप्सुसदस्त्वहम् ।
 सर्वानप्सुसदस्यैव प्रपद्ये प्रणतः स्थितः ॥
 देवमप्सुसदं^३ बलिं प्रपद्येऽघनिस्तृदनम् ।
 आपः पुण्याः पवित्राश्च प्रपद्ये वरुणन्तथा ॥
 रुद्राश्चाग्निश्च सर्पाश्च वरुणस्त्वाप एव च ।
 शमयन्त्वाशु मे पापं पुनन्तु च सदा मम^४ ॥
 इत्येवमुक्त्वा कर्त्तव्यं ततस्तुष्कार्जनं जले ।
 आपो हिष्ठेति तिसृभिर्गवावदनुपूर्वशः ॥
 हिरण्यवर्णेति च वै चग्मिश्च तिसृभिस्तथा^५ ।
 शन्नो देवौरिति तथा शन्न आपस्तथैव च ॥
 इदमापः प्रवहतां तथा मन्त्रमुदीरयेत् ।
 एवं सम्यक्कर्त्तुं कृत्वा कृन्द आर्षं सदैवतम् ॥
 अघमर्षणसूक्तञ्च संस्मरेत् प्रयतस्तथा ।

१ मूले अशेषतः ।

२ (क) याचेत ।

३ कचित् अंशुसदं ।

४ मूले माञ्च रक्षन्तु सर्वशः ।

५ मूले हिरण्यवर्णेति तिसृभिर्जगवौभिश्चतसृभिः ।

छन्दश्चानुष्ठुभस्तस्य^१ ऋषिष्वैवाघमर्षणः ॥
 देवता भाववृत्तश्च पापघ्नस्य^२ प्रकीर्तितः ।
 ततोऽम्भसि निमज्जेत्तु त्रिःपठेदघमर्षणम् ॥
 यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः ।
 तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदनम् ॥
 अनेन विधिना स्नात्वा असेध्यस्नानवाससा ।
 परिवर्त्तितवासाश्च तीर्थतीरमुपसृशेत् ॥
 उदकस्याप्रदानाद्धि स्नानशाटौ न पौडयेत् ।
 अनेन विधिना स्नातः पुण्यं फलमुपाश्रुते^३ ॥

भजतामित्यत्र विभक्तिविपरिणमनं तेन वरुणमित्यनेनान्वयः ।
 हिरण्यवर्णेति हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्याद्याश्चतस्र-
 स्तैत्तिरीय-मेत्रावरुणीययोः शाखयोर्द्रष्टव्याः पापघ्नस्याघमर्षण-
 सूक्तस्येत्यन्वयः ।

कात्यायनः—

अथातो नित्यस्नानं नद्यादौ मृद्गोमयकुशतिलसुमनस आहृत्य
 उदकान्तं गत्वा शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य प्रक्षाल्य पाणिपादं
 कुशोपग्रहो बद्धशिखो यज्ञोपवीत्याचम्योहं हीति-तोयमामन्त्र्य
 आवर्त्तयेत् ये ते शतमिति सुमित्रिया न इत्यपोऽञ्जलिमादाय
 दुर्मित्रिया इति द्वेयं प्रतिषिञ्चेत् ।

१ (क) छन्दोऽनुष्ठुभ् च तस्यैव ।

२ (क) पापघ्नये क्वचित् पापघ्नश्च

३ (क) तीर्थस्य फलमश्रुते ।

कटिमस्थि उरू जङ्घे चरणौ करौ मृदा त्रिस्त्रिः प्रचाख्याचम्य
नमस्योदकमालभेत अङ्गानि मृदा, इदं विष्णुरिति सूर्याभिमुखो
निमज्जेदापोऽस्नानिति स्नातोदिदाभ्य इत्येवमपु निमज्जोन्मज्जाचम्य
गोमयेन विलिम्बेत् मानसोक्त इति ।

ततो ऽभिषिञ्चेदिदं मे वरुण इति चतसृभिर्मांष
उदुत्यमवमृथेत्यृचेतस्मिन्निमज्जोन्मज्जाचम्य ढर्भैः पावयेत् । आपो
हिष्ठेति तिसृभिरिदमापो हविष्मतौ देवीराप इति द्वाभ्याम्,
आपो देवा । द्रुपदादिव । शन्नो देवीरपां रसमापो
देवोः पुनन्तु मेति नवभिर्वित्यतिर्मेति ॐकारेण व्याहृतिभि-
र्गायत्र्यावादावन्ते जलेऽघमर्षणं त्रिरावर्त्तयेत् द्रुपदां वा आयं-
गौरिति एवं प्राणायामो वा सशिरसं ॐ इति वा विष्णोर्वा
स्मरणम् ।

उपागृह्यतेऽनेनेति उपग्रहो हस्तस्तेन कुग्रहस्त इत्यर्थः । नित्यं
यज्ञोपवीतीति पुरुषार्थविधिप्राप्ते यज्ञोपवीतीति द्वितीयवस्त्र-
वारणार्थमिति कात्यायनभाष्यं । तन्न, परिसंख्यापत्तेः ।

तस्य क्रत्वर्थत्वाश्रयणं प्रकरणात् तेन देवादिनष्टेऽपि यज्ञोपवीते
तदुत्पाद्य स्नानमिति सिध्यतीति ।

वस्तुतस्तु— द्विवस्त्रता त्रुटिते यज्ञोपवीते तद्वत्त्वमपि स्नान-
दशायासुपादेयम् ।

उरुं ह्येति—

उरुं हि राजा वरुणश्चकार इति ऋक् । ये ते शतमिति—
ये ते शतं वरुण इत्यादि ऋक् । सुमित्रिया न इति सुमित्रिया न

आप इत्यादि यजुः । दुर्मित्रिया इति दुर्मित्रियास्तस्मै सन्विति यजुः ।

देव्यं प्रतिषिञ्चेदिति देव्यावस्थानदिशि निःक्षिपेत् ।

बौधायनः—

सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्विति तां दिशं निरुचति । यस्यामस्य दिशि देव्यो भवति तान्निरुचति तस्यां दिशि क्षिपति । नमस्य नमस्तुत्य आलभेत क्षिपेत् इदं विष्णुरिति ।

इदं विष्णुर्विचक्रमे इत्यादिना सूर्याभिमुखो निमज्जेत इति तङ्गागाभिप्रायम् ।

नद्यां सरःसु च स्नायात् प्रतिस्तोतःस्थितो द्विजः ।

इति नरसिंहपुराणात् ।

आपो ऽस्नानिति आपोऽस्नान् मातर इति ऋक् उद्य-
दादित्याभिमुखो शुचिराप्तुत इति सूर्याभिमुखो निमज्जेदित्येकं
मज्जनं उन्मज्जनानन्तरं निमज्जनश्रवणात् द्वितीयमस्ति चैवं
तन्निमज्जोन्मज्ज्य चापरं इति मज्जनत्रयसिद्धिः ।

पारिजातस्तु—

स्नात्वेति श्रवणात् पुनर्मज्जनं उन्मज्ज्य निमज्जेति चापरमिति
मज्जनत्रयसिद्धिरित्याह ।

तच्चिन्त्यम् ।

मानस्तोके तनये इत्यनया ऋचा अभिषिञ्चेत्, हस्तेन शिरसि
जलं क्षिपेत् । इमं मे वरुण इति— इमं मे वरुण शुधीहरं
इत्यादि तत्त्वयामौति ऋक् त्वन्नोऽग्ने इत्यादि ऋक् सत्वन्नोऽग्ने

इत्यादि च्छग्मिः । आप इति आप ओषधीरित्यादिका च्छक् ।

सुञ्चन्त्विति सुञ्चन्तु मा शपथ्यादिका च्छक् । अवभृथेति अवभृथं विष्णुं पुनरित्यादि यजुः । अन्ते चेतदिति एतदक्ष्यमाण मार्जनान्ते उक्तमन्त्रकमभिषेककर्म्म कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अत्र चाभिषेको मार्जनञ्च एकथैव च्छचा अङ्गवलात् दर्भैरपि वज्रत्वं त्रिलविश्रान्तं कपिञ्जलन्यायेन । पावयेन्मार्जनं कुर्यात् ।

आपो हिष्ठेति तिसृभिरिति आपो हिष्ठा मयोभुव इत्यादि-
तिसृभिः । इदमाप इति इदमापः प्रवहतेति हविशतौरिति-
हविशतौरिमा आप इति । देवौराप इति । दाभ्यामिति ।
देवौरापो अपानपात् इति कार्ष्णिंरसि समुद्रस्य त्वा, इति डे ।

आपो देवा इति आपो देवा मधुमतौरिति द्रुपदादिव
सुमुचान इत्यादि शन्नोदेवीरभीष्टये इति अपां रसमिति
अपां रसमुद्धयसमिति आपो देवौरिति आपो देवीरुपसृजेदिति
पुनन्तु मेति पुनन्तु मा इत्यादिका नव च्छचः विपेतिर्मेति
विपेतिर्मा पुनातु वाकपतिर्मा प्रणाह्वीति अस्थान्ते वाष्किद्रे
सूर्यस्य रश्मिभिरित्यनुषङ्गेण मन्त्रद्वयम् । देवस्त्वा सविता
पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति च तृतीयो मन्त्रः ।
एभिर्मन्त्रैः पावयित्वेत्यर्थः ।

आदावन्ते चेति आपो हिष्ठेत्यादि मार्जनाद्यन्ते अघमर्षणं
च्छतञ्च सत्यञ्चेत्यादि द्रुपदादिव सुमुचान इति आयं गौरिति
ऋचं आयं गौः पृष्णीति ऋचं प्राणायामो वा कर्त्तव्य इति
शेषः । ॐमिति वा स्मरणं विष्णोर्वा स्मरणं कर्त्तव्यमिति शेषः ॥

योगियाञ्चवत्कथः—

योऽभौ विस्तरतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः ।

असामर्थ्यान्न कुर्याच्चेत्तत्रायं विधिरुच्यते ॥

स्नानमन्तर्जले चैव मार्ज्जनाचमने तथा ।

जलाभिमन्त्रणञ्चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥

अघमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः ।

स्नानाचरणमित्येतत् समुद्दिष्टं महात्मभिः ॥

अत्रायमर्थः—

यदि देशकालाद्यसामर्थ्यादिना विस्तरस्नानं कर्तुमशक्त-
स्तदा अघमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन तीर्थपरिकल्पनजलाभिमन्त्रणा-
चमन-मार्ज्जन-अप-स्नानानि कुर्यादिति पूर्वप्रतिपक्षक्रमवत्तीर्थ-
परिकल्पनाद्यनुवादेन मन्त्रमात्रविधानात् ।

अत्र विपरीतेऽपि शाब्दक्रमे पूर्वस्नानीय एव क्रमो ग्राह्यः,
तेन प्रथमं जलाभिमन्त्रणं तत आचमनं ततो मार्ज्जनं ततः
स्नानमिति लभ्यते ।

गोभिलः—

अथ स्नानविधिं प्रवक्ष्यामो नदी-देवखात-गर्त-प्रस्रवणादीन्
गत्वा शुचौ देशे मृत्तिलकुशगोमयाद्यनुकल्प्य पारक्यनिपाने
पञ्चपिण्डानुद्धृत्य नमस्कृत्य तीर्थं पावकानः सरस्वती इत्यादिना
पादादारभ्य मृदा गात्राणि प्रक्षाल्योपविश्य वद्धशिखो यज्ञोपवीती
प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा कुशहस्तः समाहितः सप्तव्याहतीः सावित्रीञ्च

सकृज्जपित्वा सप्तकालः सावित्र्यानुमन्त्रितं सकृदुदकमाचामेदिति ।
तत आचम्यापो यथाविधि ।

अथ देवताभिसन्धिं कृत्वा सहस्रशीर्षां दृढवत्यनुक्रान्ताभि-
र्हृग्मिर्हृत्तिकामादाय इदं विष्णुरिति तद्विष्णोरिति षड्रुचेन^१
संमृज्य उदयन्तमसम्परि उदुत्तममिति चोर्द्धं पाणी कृत्वा
आदित्यमवेचेतोद्भृतासीति आमोऽसीति प्रातिलोम्येनाङ्गानि^२ मृदा
लेपयित्वा सृष्टेत् द्विरावृत्त्या^३ ।

ततः गावस्त्रिह्वासमन्यव इत्यनेन गोमयं गात्रेषु मृत्तिकावत् ।
अतश्चेति तिसृभिः शुद्धाघमर्षणं जपेत् । ततो देवताभिसन्धिं
कृत्वा नाभिमात्रजले स्थित्वा—

शन्नो देव्यापोहिष्ठीयाभिः पावमानौभिस्तरत् समन्दौभि-
रेतोन्विद्धं तमुष्टवामन किं इन्द्र उदुत्तममित्याभि हृग्मिः
पवित्रवतौभिर्मार्ज्जनं कृत्वा आभिः त्रिःप्राणायामं कृत्वा सहस्र-
शीर्षेत्युचेन त्रिराचम्याघमर्षणेन त्रिरासृत्य पुनः शन्नो देवी-
रित्यादिभिर्मार्ज्जनञ्च ।

नदौदेवखात-गर्त्त-स्रवणादीन् गत्वेति वचनाच्चद्यादावेवं स्नान-
विधिर्नोद्भृतोदके, मृदाद्युपकल्प्य अधमोत्तममध्यमाङ्गप्रचालनार्थं
योगियाञ्जवत्क्येनैव त्रिधा कृत्वा मृदं तान्विति स्मृतेः ।

पावकानः सरस्वतौराजेभिर्वाजिनौवतीति सहस्रशीर्षेति

१ (क) सकृन्नास्ति ।

२ मूले अघिकं ।

३ मूले प्रातिलोमान्यङ्गानि

४ मूले द्विरेतयावृता कृत्वा ।

सहस्रशौर्षा पुरुष इति घृतवतीति घृतवती भुवनानामिति अश्व-
क्रान्तेति अश्वक्रान्ते रथक्रान्तेति इदं विष्णुरिति इदं विष्णुर्विचक्रमे
इति तद्विष्णोरिति तद्विष्णोः परमं पदमिति तद्विप्रास इति
अतो देवा इति उदयमिति उदयन्तमसः परि, ज्योतिः पश्यन्त
इति उदुत्तम वरुणपाशमिति उद्धृतासीति उद्धृतासि वराहेणेति
आत्मासि प्राण उद्धृत्यासीति ।

प्रतिलोमानि पादादारभ्य शिरःपर्यन्तानि आवृता इति-
कर्त्तव्यतया गावस्त्रिद्वय इति गावस्त्रिद्वयमन्यव इत्यनेन ।
मरुत इति शुष्काघमर्षणम् । जलं विना अघमर्षणम् ।

अत्र मार्ज्जनात् पूर्वं प्रपद्ये वरुणमित्यादि तौर्थावाहनं
कुर्वते तदयुक्तम् ।

तस्य शङ्खस्त्रानप्रविष्टतयाऽत्राप्रवेशात् गोभिलीय-क्रम-
विरोधाच्च ।

पावमानौभिरिति पवमानसम्बन्धिच्छकुपरं बद्धवचनं द्वि(त्रि)त्व-
विश्रान्तं कपिञ्चलन्यायात् त्रित्व्यापकबद्धत्वबोधकस्य प्रकरणे
चापठितत्वात् ।

अत उपास्मै गायता नव इति अभिते मधुना पय इति म-
नः पयस्वेति च्चकुचयपरिग्रहः ।

एवं तदविद्युतेत्यादि षट्केन समं नवकानुष्ठानमप्रमाणकम् ।
केचित्—

पावमानौरित्यादिका एव ऋचः पावमानौपदयुक्तत्वेन
पावमान्य इत्याहुः ।

तदपरे दूषयन्ति लक्षणापत्तेरिति तरत् समन्दौ धावतौति
चतुष्कस्यैव गोतमादिभिः पावमानत्वेन कौर्त्तनात् ।

एतोन्विद्ममिति ऋग्भिः ऋत एतोन्विद्मं मुचामशुद्धमिति
एतोन्विद्मं तमुष्णवेति नद्याह्वायोस्त्रिव्यत्तहमिति चतुष्टयं पवित्र-
वतौभिरिति पवित्रसहिताभिरित्यर्थः ।

न तु पवित्रन्तेति वितत इत्यादि पवित्रपदवत् ऋग्यजुषं लक्षणा-
पत्तेः । राजाद्यलिखितोपेक्षः स्नानविधिः सकलकन्दोगपरिग्रहादिह
लिखितः^१ ।

पद्मपुराणे—

नैर्मल्यं भावशुद्धिस्तु विना स्नानं न विद्यते ।

तस्मान्मनोविशुद्ध्यर्थं स्नानमादौ विधीयते ॥

अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः स्नानं समाचरेत् ।

तौथं प्रकल्पयेद्विद्वान् मूलमन्त्रेण मन्त्रविद् ॥

नमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृतः ।-

दर्भपाणिस्तु विधिना आचान्तः प्रयतः शुचिः ॥

चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः ।

प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गामेभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥

ॐ विष्णोः पादप्रसूताऽसि वैष्णवी विष्णुपूजिता ।

पाहि नस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात् ॥

तिस्रः कोव्योऽर्द्धकोटी च तौथानां वायुरब्रवीत् ।

दिवि भुव्यन्तरौचे च तानि ते सन्ति जाह्नवि ॥

नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च ।
 वृन्दा पृथ्वी च सुभगा विश्वकाया श्रिवा सिता ॥
 विद्याधरौ सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसाधनी ।
 चेमा च जाह्नवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ॥
 एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्त्तयेत् ।
 भवेत् सन्निहिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥
 सप्तवाराऽभिजप्तन्तु करसम्पुटयोजितम् ।
 मूर्ध्नि कुर्याज्जलं भूयः त्रि चतुः पञ्च सप्त वा ॥
 स्नानं कुर्यान्मृदा तददामन्त्य च विधानतः ।
 अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ॥
 मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
 उद्धृताऽसि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ॥
 नमस्ते सर्वभूतानां प्रभवारिणि सुजते ।

नरसिंहपुराणे—

नद्यां स्रवत्सु च स्नायात् प्रतिस्रोतःस्थितो द्विजः ।
 तडागादिषु तोयेषु प्रत्यकं स्नानमाचरेत् ॥
 शुचौ देशे समभ्युक्ष्य स्थापयेत् कुशमृत्तिस्रान् ।
 मृत्तोयेन स्नानं देहं बहिः संगोध्य यत्नतः ॥
 स्नानशायौ च संगोध्य कुर्यादाचमनं बुधः ।
 शनैर्जलं प्रविश्याथ नमेदरूपमप्यतिम् ॥
 हरिमेव स्मरन् बुद्ध्या निमज्जेच्छरवज्जले ।
 ततस्तीरं समासाद्य अप आचम्य मन्त्रतः ॥

प्रोचयेद्वह्णं देवं मन्त्रैर्वा पावमानौभिः ।
 कुशापस्थेन तोयेन प्रोक्ष्यात्मानं प्रयत्नतः ॥
 आलभेन्मृत्तिकां गात्रे इदं विष्णुरिति द्विजः ।
 ततो नारायणं देवं संस्मरेत् प्रविशेज्जलम् ॥
 निमज्जानो जले सम्यक् त्रिजपेदधमर्षणम् ।

प्रत्यर्कमादित्याभिमुखो भूत्वा । अत्र पौराणिकः स्नानविधिः
 सर्वशास्त्रिसाधारणः, अन्यस्तु शास्त्राभेदेन वैकल्पिकः ।

वैदिकमन्त्रशून्यस्तु पद्मपुराणीयो विधिः सर्वशास्त्रि-सर्ववर्ण-
 साधारणोऽपीति प्राञ्चः ।

प्राञ्चवत्कथः—

तुष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः ।
 आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत् ॥
 अशुचिः स्नाननिमित्तेन चाण्डालस्यर्गादिना ।
 स्यर्शनाद्भिर्दूषिताभिरुद्धृताभिश्च मानवः ।
 स्नानं समाचरेद्यस्तु न स शुध्यति कर्हिचित् ॥
 स्यर्शनाशुचिद्रव्यस्य, उद्धृताभिरिति वचनादनुद्धृतास्तु न
 स्यर्शदोष इत्यर्थादायाति ।

तथा—

अथाह्वास्त्रागता आपो नद्याः प्रथमवेगिकाः ।
 प्रक्षोभितास्तु केनापि यास्तु तीर्थाद्विनिःसृताः ।
 गङ्गाप्रवाहाद्विच्छिन्नाः ।

तथा—

उपस्थाने हि यस्तासां मन्त्रवान् कौर्त्तितो विधिः ।
निवेदनान्तस्तत् स्नानमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥
निषेकात् प्रभृति स्नानं यावच्छ्रुतिनिदर्शनात् ।
नामन्त्रवद्विजातीनां कर्म किञ्चित् प्रवर्त्तते ॥

तथा—

मत्स्य-कच्छप मण्डूकास्तोत्रे मग्ना दिवानिशम् ।
वसन्तोऽपि च ते स्नाता फलं नार्हन्ति कर्हिचित् ॥
अद्भुतविधिसमायुक्तं कर्म यत् क्रियते नृभिः ।
सुविशुद्धेन भावेन तदानन्थाय कल्प्यते ॥

उपस्थानं उरुं हि इत्यादि मन्त्रकं तासामपां निवेदनान्तः-
देवा गातु विदो गातुमिति जप्य निवेदनान्तः, निषेको
गर्भाधानम् ।

तथा—

ब्रह्मचरविशाष्टैव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते ।
तुष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं स्मृतम् ॥
तुष्णीममन्त्रकं सनमस्कारकमुदकनमस्कारवत् ।

तथा—

अगम्यागमनात् स्तेयात् पापेभ्यश्च प्रतिग्रहात् ।
रहस्याचरितात् पापात् सुच्यते स्नानमाचरन् ॥
प्रकर्तुमसमर्थश्चेत् जुहोति यजति क्रियाः ।
स्नान-ध्यान-अपैर्दानैरात्मानं शोधयेत् बुधः ॥

विष्णुः—

याम्यं हि यातनादुःखं नित्यस्वाधी न पश्यति ।

नित्यज्ञानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः ॥

याम्यं यमलोकोद्भवम् ।

योगियाज्ञवल्क्यः—

विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् ।

उद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मनः ॥

स्नात्वा च वाससी धौते अक्लिष्टे परिधाय च ।

प्रक्ष्यात्योरु मृदाङ्ग्री च हस्तौ प्रक्षाल्य वै तथा ॥

अभावे धौतवस्त्रस्य श्राणचौमाविकानि च ।

कुतपं योगपट्टं वा दिवासा येन वा भवेत् ॥

कुतपो नेपालकम्बलः ।

तथा—

यावद्देवानृषींश्चैव पिदृंश्चैव न तर्पयेत् ।

तावन्न पीडयेदस्त्रं येन स्नातो नवोदके ॥

निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रन्तु तर्पणात् ।

निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवा महर्षयः ॥

सांख्यायनमृह्यम्—

सवस्त्रोऽहरहराभुत्यानुदकोऽन्यदस्त्रमाच्छादयेत् ।

सवस्त्रइति द्वितीयवस्त्रप्राप्त्यर्थं एकवस्त्रत्वस्य नग्नत्वप्रतिषेधेनैव
प्राप्तत्वादिति ब्रह्मदत्तभाष्यम् । अनुदकः शिरोव्यतिरिक्ताचेष्वनु-
द्धृतोदकः ।

पराशरः—

स्नात्वा निरस्य वासोऽन्यज्जघे प्रक्षाल्य चाम्भसि^१ ।

अपवित्रे कृते ते तु कौपीनस्थोतवारिणा ॥

कौपीनं गुह्यदेशः । ततश्च्युतेन जलेन ।

जाबालः—

नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कदाचन ।

नरसिंहपुराणे—

न रक्तमुल्लणं वासो न नौलञ्च प्रशस्यते ।

मलान्नञ्च दशाहीनं वर्जयेदम्बरं बुधः ॥

उल्लणमुद्भटम् ।

स्नात्वेत्यनुवृत्तौ हारीतः—

नोत्तरीयविपर्याप्तं कुर्यात् ।

विष्णुः—

स्नातः शिरो नावधुनेन्नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेत् ।

न तैलवसे स्पृशेत् । नाप्रक्षालितं पूर्ववासो विभृयात् ।

स्नात एव भोष्णीषो धौते वाससौ विभृयात् ।

न स्नेच्छान्यजपतितैः सह संभाषणं कुर्यात् ॥

तैलञ्च वसा च तैलवसे तैलग्रन्थस्य योगरूढपुरस्कारेण
तिलतैले रूढः, तैलादौ च तैलपदप्रयोगः स्नेहे तैलजिति
तैलच् प्रत्ययादिति कल्पतरुपारिजातौ ।

पूर्वधृतमङ्गेष्विति शेषः । उष्णीषधारणमिह शिरोजला-
पनयनाय तेन तदनन्तरं न धार्यमिति ।

तथाच महाभारते—

आसुतः सोऽधिवासेन जलेन च सुगन्धिना ।

राजहंसनिभं प्राप्य उष्णीषं शिथिलार्पितम् ॥

जलक्षयनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्द्धनि ।

इति शिथिलार्पितं अगादवद्धम् । पूर्ववासः पूर्वधृत-
मङ्गेष्विति शेषः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

अपमृज्यान्न च स्नातो गात्राण्यम्बरपाणिना ।

न चाग्रे धूनयेत् केशान् वाससौ न च निर्धूनेत् ॥

अम्बरं स्नानवस्त्रं तेन स्नानवस्त्रेण नाङ्गं परिमृज्यादिति
पारिजातः ।

अम्बरपाणिना रिक्तपाणिनेति हलायुधः ।

एतदुभयमपि भद्रम् ।

स्नातो नाङ्गानि निर्मृज्यात् स्नानशाव्या न पाणिना ।

इति विष्णुपुराणात् ।

एवञ्च स्नात्वा गात्रमवमृज्यादिति हारीतादि-वाक्येन स्नान-
शाव्या न पाणिना चेति विशिष्य समर्थं प्रति परिमार्जनमात्रा-
भावोऽङ्गं असमर्थं प्रति पाणिस्नानशाटीकरणपरिमार्जनाभाव
इति प्रकाशकारः ।

अन्ये तु—

नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेदित्यनेनैव वस्त्रनिषेधे सिद्धे पुनरम्बर-
पाणिस्नानशाटीप्रतिषेधो यथोत्तरदोषभूयस्त्वार्थमित्याहुः ।

मनुः—

शिरःस्नातस्तु तैलेन नाङ्गं किञ्चिदुपस्पृशेत् ।

यदा शिरः स्नानं कृतं भवति तैलेन तदा तद्दिनमङ्गं तैलेन
न संयोज्यं, तैलशब्दोऽत्रापि तिलतैलपरः ।

पराशरः—

ब्राह्मणं स्नातुमाद्यान्तमनुगच्छन्ति देवताः ।

पितरश्च महाभागा वायुभूता जलार्थिनः ॥

इति गृहस्थरत्नाकरे क्रियास्नानतरङ्गः ॥

अथ सन्ध्योपासनम् ।

तत्र योगियाञ्चवल्क्यः—

अतः परं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासननिर्णयम् ।^१

अहोरात्रकृतैः पापैर्यामुपास्य निवर्त्तते ॥

सर्वावस्थोऽपि यो विप्रः सन्ध्योपासनतत्परः ।

ब्राह्मणाच्च न ह्येत्येन अन्यजन्मगतोऽपि सन् ॥

सन्ध्या च वक्ष्यमाणा प्राणायामादिकर्मात्मिका उपासन-
मनुष्ठानं सर्वावस्थोऽपि निन्द्यसेवादिकर्म्मरतोऽपि यथोचितश्रौचे
अप्रसक्तोऽपि चेत्यर्थः ।

मनुः—

पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठन् नैशमेनो व्यपोहति ।

पश्चिमान्तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥

मलं पापम् ।

ज्ञातातपः—

अनृतं मद्यगन्धञ्च दिवामैथुनमेव च ।

पुनाति वृषलस्यान्नं बहिः सन्ध्या ह्युपासिता ॥

वृषलोऽत्राधार्मिकः ।

वृषो हि भगवान् धर्म्मस्तस्य यः कुरुते मलम् ।

वृषलं तं विदुर्देवाः— । इति महाभारतात् ॥

१ प्रथमपङ्क्तेः परं क्वचिदधिका पङ्क्तिः ।

पापौ भवत्यकुर्वन् यद्ब्राह्मणाच्चैव ह्येत्येते ।

यमः— यदङ्गा कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
 आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैश्च हन्ति तत् ॥
 यद्रात्र्या कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
 पूर्वां सन्ध्यां समासीनः प्राणायामैर्बोधति ॥
 सन्ध्यामुपासते ये तु नियतं ग्रंसितव्रताः ।
 विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम्^१ ॥
 ग्रंसितव्रता दृढव्रताः । एतच्चाज्ञानादिहृत-पापविषयम् ।
 याज्ञवल्क्यः—

दिवा वा यदि वा रात्रौ यदज्ञानहृतं भवेत् ।
 त्रिकालसन्ध्याकरणात् तत् सर्वं वै प्रणश्यति ॥
 बौधायनः—
 यदुपस्थकृतं पापं पद्भ्यां वै यत् कृतं भवेत् ।
 बाहुभ्यां मनसा वापि वाचा वा यत् कृतं भवेत् ॥
 सायं सन्ध्यामुपस्थाय तेन तस्मात् प्रमुच्यते ।

ग्रातातपः—

गृहेषु प्राकृती सन्ध्या गोष्ठे श्रतगुणा भवेत् ।
 नदीषु श्रतसाहस्री अनन्ता शिवसन्निधौ ॥
 प्राकृती एकगुणफला ।

सम्बर्त्तः—

प्रातःसन्ध्यां सनच्चामुपासीत यथाविधि ।
 सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्द्धास्तमितभास्कराम् ॥

योगिवाञ्जवल्क्यः—

ह्नासवृद्धौ च सततं दिवसानां^१ यथाक्रमम् ।

सन्ध्या सुहृत्तमात्रन्तु ह्नासे वृद्धौ च सा^२ स्मृता ।

सन्धौ सन्ध्यासुपासीत नास्तगे नोदिते रवौ ।

सुहृत्तो नाङ्गीदयम् ।

याज्ञवल्क्यः—

स्नानमब्देवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः ।

सूर्यस्थाप्यपस्थानं गायत्र्याः प्रत्यहं जपः ॥

प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य श्रुतेनाब्देवतेन तु ।

जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ॥

सन्ध्या प्राक् प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् ।

अब्देवतैरापो हिष्ठेत्यादिभिः संप्रोक्षणं देवतीर्थस्थैः कुशैः शिराः ।

जलविन्दुप्रक्षेपः ।

तथा कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः ।

सूर्यस्थाप्यपस्थानं सौरेण मन्त्रेण, उदुत्यं जातवेदसमित्या-

दिना प्रकाशनं, प्रत्यक् पश्चिमाभिमुखः, प्राक् पूर्वमुखः ।

योगिवाञ्जवल्क्यः—

ॐकारं व्याहृतीः सम्यक् गायत्रीं शिरसा सह ।

आपोहिष्ठा ऋचस्त्रिष्टुप् सूक्तञ्चैवाघमर्षणम् ॥

आदित्यरचणार्थाय सायं प्रातर्दिने दिने ।

१ (क) दिनरात्र्योः । २ (ख) समा स्मृता ।

सृष्टं स्वयम्भुवा पूर्वं ब्रह्मणो यन्मुखं स्मृतम् ॥

यावन्तो हि विकर्षस्थाः पृथिव्यां वालिशा द्विजाः ।

तेषान्तु पावनार्थाय सन्ध्या सृष्टा स्वयम्भुवा ॥

सन्ध्या उपासिता येन विष्णुस्तेन उपासितः ।

विकर्षस्थाः विहिताकर्त्तारः शास्त्रनिषिद्धकर्त्तारश्च, वालिशाः

ज्ञानशून्याः ।

तथा—

त्रिंशत्कोट्यस्तु विख्याता मन्देहा नाम राक्षसाः ।

प्राद्रवन्ति महत्सांशमुदयन्तं दिने दिने ॥

अहन्यहनि ते सर्वे सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ।

अथ सूर्यस्य तेषान्तु युद्धमासीत् सुदारुणम् ॥

ततो देवगणाः सर्वे क्षपयश्च तपोधनाः ।

सन्ध्येति तमुपासीना यत् क्षिपन्ति महज्जलम् ॥

ॐकारब्रह्मसंयुक्तं गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

तेन दहन्ति ते दैत्या बज्रीभूतेन वारिणा ॥

तं सूर्यं, ॐकारब्रह्मसंयुक्तं ॐकारात्मकेन ब्रह्मणा संयुक्तम् ।

एतदिदित्वा यो विप्र उपास्ते संश्रितव्रतः ।

दीर्घमायुः स विन्देत सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

प्रातःसन्ध्या तु गायत्री सावित्री मध्यमा स्मृता ।

या भवेत् पश्चिमा सन्ध्या सा विज्ञेया सरस्वती ।

श्वेता भवति गायत्री सावित्री रक्तवर्णिका ।

कृष्णा सरस्वती ज्ञेया सन्ध्यात्रयमुदाहृतम् ॥

त्रयाणाञ्चैव देवानां ब्रह्मादीनान्तु सङ्गमः ।
 सन्धिः सर्वसुराणाञ्च सन्ध्या तेन उदाहता ॥
 गरीयसी च भूतानां तस्मात् पैत्र्यै तनुर्हि सा ।
 पैत्र्यै तनुः पितामहस्य शरीरम् ।
 सन्धिते तु परे सूक्ते निर्गुणे गुणबोधिनि ।
 प्रधानपुरुषातीते सन्धिते सन्धिरुच्यते ॥

व्यासः—

सृत्वोङ्कारञ्च गायत्रीं निबध्नीयात् शिखां ततः ।
 पुनराचम्य हृदयं नाभिं स्कन्धौ च संस्पृशेत् ॥

अस्यार्थः—

यदि सन्ध्योपासनकाले मुक्तकेशः स्यात्तदानीं शिखा बन्ध-
 नीया न तु समन्त्रकलार्थं पूर्वशिखामोक्षणं कर्त्तव्यमिति ।

पुनर्योगियाञ्चवस्त्रः—

सन्ध्यात्रयन्तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ।
 आत्मविदा शरीराङ्गिन्नं नित्यं पारलौकिकमात्मानं विजानता ।
 प्रसङ्गस्नानमाह—

उभे सन्धे तु स्नातव्यं ब्राह्मणैश्च गृहाश्रितैः ।
 तिसृष्वपि सन्ध्यासु स्नातव्यन्तु तपस्विना ॥
 गृहाश्रितैः गृहस्थैः । तपस्विना वानप्रस्थादिना ।
 कालदोषादसामर्थ्यान्न शक्नोति यदा ह्यसौ ।
 तदा ज्ञात्वा ऋषिभ्यस्तु मन्त्रैर्दृष्टन्तु मार्जनम् ॥

कालदोषात् स्नानप्रतिबन्धकात्यन्तशीतादेः, असामर्थ्यात् स्नान-

प्रतिबन्धकरोगाद्युपधातात् । मन्त्रैर्मार्जनं दृष्टं ऋषिभ्यो मन्त्रान्
ज्ञात्वा मार्जनं कुर्यादित्यर्थः ।

तानाह—

शन्न आपस्तु द्रुपदा, आपो हिष्ठाऽघमर्षणम् ।

एतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैश्च मन्त्रस्नानमुदाहृतम् ॥

शन्न आपो धन्वन्या इति कठब्राह्मणम् । चतुर्भिरित्यत्र ब्राह्म-
णानां (मन्त्राणां) चतुष्टयं सूक्तापेक्षया ऋचाञ्चतुरधिकत्वात् ।

स्नानमब्धैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंघमः ।

अघमर्षणसूक्तेनाश्वमेधावभृत्समम् ॥

अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेव तु कारयेत् ।

पूर्वोद्दिष्टैस्तथा मन्त्रैरन्यथा मार्जनं कृतम् ॥

अघमर्षणसूक्तस्य ऋषिरेवाघमर्षणम् ।

अनुष्टुभं भवेच्छन्दो भाववृत्तस्य दैवतम् ॥

भाववृत्तो धाता भावे भावात्मके जनानभिजनयितुं वृत्तः
प्रवृत्त इति व्युत्पत्त्या ।

अश्वमेधावभृथके विनियोगोऽस्य कल्पितः ।

सर्वपापापनोदनार्थं स्मृतिकारैरुदाहृतम् ॥

तथा—

हत्वा लोकानपौमांस्त्रींस्त्रिः पठेदघमर्षणम् ।

तथाश्वमेधावभृथ एवन्तस्मन्नुरव्रवीत् ॥

यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः ।

तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदनम् ॥

सिन्धुद्वीपं भवेदार्घं गायत्री कन्द उच्यते ।
 आपस्तु दैवतं प्रोक्तं विनियोगस्तु मार्ज्जने ॥
 सर्वत्र पावकं कर्म अङ्गानां समुदाहृतम् ।
 कोकिलो राजपुत्रस्तु द्रुपदाद्यार्घं उच्यते ॥
 अनुष्टुभं भवेच्छन्द आपस्तस्य तु दैवतम् ।
 सौचामण्यावभृथके स्नाने तद्विनियोगकः ॥
 द्रुपदा नाम सा देवी यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ।
 अन्तर्जले चिरावृत्या मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥
 आपः पाण्डोः समादाय त्रिःपठेद्द्रुपदां ऋचम् ।
 तत्तोयं सूर्ध्नि विन्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 एवं ज्ञात्वा तु मन्त्राणां प्रयोगं दिजसत्तमाः ।
 सन्ध्यामुपासते यद्वक्ष्यावत्तन्निबोधत ॥

अत्र च—

प्रणवव्याहृति सावित्री शिरसाभिलितानां प्राणायामे विनि-
 योगाभिलितानां ऋत्यादिकं स्मृत्वा प्राणायामोऽनुष्ठेयः ।

अन्येषान्तु मन्त्राणां तत्तन्मन्त्रपूर्वसमय एव ऋत्यादिकं
 स्मरणीयं न तु पठनीयं पाठे प्रमाणाभावात् न्यायप्राप्तमन्त्र-
 पाठानन्तर्यभङ्गप्रसङ्गाच्च । एवं ज्ञात्वेति याज्ञवल्क्यविरोधाच्च ।
 एतच्चावश्यमनुष्ठेयम् ।

तदुक्तं—

आर्घं कन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च ।

वेदितव्यं प्रयत्नेन सर्वत्रैव विशेषतः ॥ इति ॥

एवञ्चोद्धारस्य श्वेतवर्णकथनं गायत्र्याश्वाग्निमुखवर्णनं स्तुतिमात्रं
चुष्ट्यादिकस्मरणे पाठिकक्रमो ग्राह्यः ।

ऐशान्यभिमुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ।

आचान्तः पुनराचामेत् ^१ऋतमन्त्राभिमन्त्रितम् ॥

ऋतमन्त्रमिति—

ऋतञ्च सत्यञ्चाभीध्येत्याद्यभिमन्त्रितम् ।

अन्तरं शुध्यति ह्येवमन्नपानमलीकृतम् ॥

शङ्खः—

इत्येवमुक्त्वा कर्त्तव्यं ततः सम्यार्जनं जलैः ।

आपो हिष्टेति तिसृभिर्यथावदनुपूर्वशः ॥

चिरावर्त्त्य तु सावित्रीं प्रणवं व्याहृतीस्तथा ।

मार्जनञ्च तथा कृत्वा आपो हि षेति मार्जयेत् ॥

साङ्ख्यं च प्रक्षिप्य ऊर्द्धं साङ्ख्यं समुत्क्षिपेत् (?) ।

अधोभागविशिष्टायामसुरा यान्ति संचयम् ॥

सर्वतीर्थाभिषेकश्च ऊर्द्धं सम्यार्जनाद्भवेत् ।

अधमर्षणसूक्तेन मार्जनं कारयेत्ततः ॥

शन्न आपश्च द्रुपदां कामतस्तु प्रयोजयेत् ।

ॐकारपूर्वां गायत्रीं अलिङ्गामधमर्षणम् ॥

सातत्यं ब्रह्म चैतद्वै पुरा दृष्टं स्वयम्भुवा ।

एवं सम्यार्जनं कृत्वा वाह्यशुद्ध्यर्थकारणात् ।

तथाभ्यन्तरशुद्ध्यर्थं प्राणायामं समाचरेत् ॥

सततमेव सातत्यं नित्यानुष्ठेयतया स्वार्थं प्रत्ययः । ब्रह्म वेदः
कामस्य विषयमिदं शन्न आप इत्यादि कामत इति श्रुतेः ।

शङ्खः ।

इत्येवमुक्त्वा कर्त्तव्यं ततः सम्यार्जनं जलैः ।

आपो हि छेति तिसृभिर्घथावदनुपूर्वशः ॥

हिरण्यवर्णेति च वै^१ ऋग्भिश्चतसृभिस्तथा ।

शन्नो देवौति च तथा शन्न आपस्तथैव च ॥

इदमापः प्रवहतां तथा मन्त्रमुदीरयेत् ।

इत्येवमुक्तेति प्रपद्ये वरुणं देवमित्यादि मां रचन्तु सर्वतः
इत्यन्नं मन्त्रकदम्बमुक्तेत्यर्थः ।

पुनः शङ्खः ।

आचम्यैवं पुरा प्रोक्ता तीर्थसम्यार्जने तु ये ।

मन्त्रास्तैर्मन्त्रितं तोयं मूर्द्ध्नि भूमौ तथा क्षिपेत् ॥

क्षिप्तेन मूर्द्ध्नि तोयेन पापमस्य प्रणश्यति ।

भूमौ क्षिप्तेन हन्यन्ते त्वचिरादेव शत्रवः ॥

व्याहृतीः कीर्त्तयेच्चैव तथैवाव्ययमक्षरम् ।

आचम्यैवं अनन्तरोक्ताचमनकल्पेन तीर्थसम्यार्जने अन्तर्जल-
मार्जने पुरा प्रोक्ता आपो हिष्ठेत्याद्याः, अव्ययमोङ्काररूपम् ।

तथा तत्रैव—

उपसृष्टेत्तथा पश्चान्मन्त्रेणानेन मन्त्रितः^१ ।

अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतो मुखः ।

त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपो ज्योती रसोऽमृतम् ॥

उपसृष्टेदाचामेत् ।

आचम्य च ततः पश्चादादित्याभिमुखो जलम् ।

उदृत्यं जातवेदेति मन्त्रेणानेन च क्षिपेत् ॥

एष एव विधि प्रोक्तः सन्ध्ययोश्च द्विजातिषु ।

एष एव मध्याह्नसन्ध्योक्तः ।

पूर्वां सन्ध्यां जपेत्तिष्ठन्नासीनः पश्चिमान्तथा ।

ततो जपेत् पवित्राणि पवित्रं वाऽथ शक्तिः ॥

क्षय्यो दीर्घसन्ध्यत्वात् दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।

पवित्राणि अघमर्षणादीनि पवित्रमित्यादीनि च शङ्खोक्तानि
दीर्घसन्ध्यत्वं दीर्घकालव्याप्य दीर्घसन्ध्याकरणञ्चैतत् दीर्घायुः-
कामस्य, जपेतिकर्तव्यताऽग्रे वक्ष्यते ।

कुन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनिकं विधिम् ।

अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः ॥

सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥

उपग्रहः बहवः कुशाः ।

पवित्रमधिकृत्यास्माभिः हृत्परत्नाकर एवोक्तं तत्रैव ज्ञेयम् ।

कर्मान्ते^१ वारिणात्मानं परिच्छिद्य समन्ततः ।

शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः ॥

कर्मान्ते पूर्वोक्त-कर्मावसाने आत्मानं सर्वतो वारिणा वेष्टयित्वा
रक्षा कार्येत्यर्थः ।

प्रणवो भूर्भुवः स्वस्व सावित्री च तृतीयिका ।

अब्देवत्यास्तृचस्यैव चतुर्थ इति मार्जनम् ॥

भूराद्यास्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

महर्जनस्तपः सत्यं गायत्री शिरसस्तथा^२ ॥

आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोम् । इति शिरः ।

प्रतिप्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदन्ते च शिरसः ।

तथा—

एता एतां सद्दानेन तथैभिर्द्वैशभिः सह ।

त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणाद्यामः न उच्यते ॥

करेणोद्धृत्य सलिलं घ्राणमासज्य तत्र च ।

जपेदनायतासुर्वा त्रिः सहस्राऽघमर्षणम् ॥

एताः व्याहृतीः एतां गायत्रीं अनेन शिरसा एभिः प्रणवैर्द्वैशभिः

महेत्यर्थः अनायतासुर्व्वेति विकल्पात् आयतासुर्व्वेति नेघम् ।

मार्जनान्तरं शङ्खः ।

उपसृष्टेः पश्चान्मन्त्रेणानेन धर्मातः ।

अन्तस्तरसि भूतेषु गुहायां विश्वतो मुखः ।

त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपो ज्योतीरसोऽमृतम् ॥

एतच्चाचमनान्तरं कृतमपि शाख्यन्तरोक्ताघमर्षणान्तरमनु-
ष्ठेयम् वाजसनेयिनान्तु द्रुपदाघमर्षणान्तरमनुष्ठेयम् । शङ्खेना-
येतदनन्तरं सूर्याञ्जलिदानोक्तेः ।

अघमर्षणमुक्त्वा कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

तथा 'चाक्कं' प्रतिप्रोहेत् त्रिकेणाञ्जलिनाम्भसः ॥

तच्चित्रमित्यूग्दधेनैवोपतिष्ठेद^१नन्तरम् ।

प्रतिप्रोहेत् चिपेत् । त्रिकेण प्रणव व्याहृति सावित्र्यात्मकेन ।
तच्चित्रमित्यूग् दधेनोपतिष्ठेदनन्तरं उदयं जातवेदसमित्यादि
चित्रन्देवानामिति च उदयन्तमसस्यरीति च ।

तथा—

सन्ध्यादयेऽप्युपस्थानमेतदाहुर्मनीषिणः ।

^२मध्याह्नेऽनुदये वापि विभ्राजादीच्छया जपेत् ॥

विभ्राडिति विभ्राड्ब्रह्मदि इत्यर्थवाक्यं शिरःसङ्कल्पः ।
मन्त्रत्वात् ब्राह्मणं पुरुषसूक्तञ्च । इच्छयेति काम्यविषयं न तु
नैतिकम् ।

तदसंस्कृतापाविर्ण्वा एकपादद्वैपादपि ।

कुर्यात् कृताञ्जलिर्वापि ऊर्ध्ववाङ्मरथापि वा ॥

तत् उपस्थानमसंस्कृतापाविर्भूम्यामलङ्गगुल्फभागः ।

१ मूले उत्थायाक्कं ।

२ कश्चित् दिवाकरम् ।

३ मूले मध्येत्वह उपर्यस्य ।

यत्र स्यात् कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनीषिणः ।
 भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्राच्छ्रेयो ऽप्यवाप्यते ॥
 तिष्ठेदोदयनात् पूर्वां मध्यमामपि शक्तिः ।
 आसीतोडूदयाच्चान्धां सन्ध्यां पूर्वं त्रिकं जपन् ॥
 एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मणं यदधिष्ठितम् ।
 यस्य नास्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते ॥
 आ उद्गमनादातारकोदयात् यदधिष्ठितं यदधीनम् ।
 सन्ध्यालोपस्य चाकर्त्ता स्नानशीलश्च यो द्विजः ।
 तं दोषा नोपसर्पन्ति गस्तन्मन्त्रमिवोरगाः ॥

मनुः—

उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः ।
 पूर्वां सन्ध्यां जपन् तिष्ठेत् काले चैवापरां चिरम् ॥
 क्षण्यो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।
 आवश्यकं मूत्रपुरीषादि-कर्म्म चिरमित्युभयोः सन्ध्ययोः सम्म-
 द्भूतं दीर्घकालत्वं दीर्घकालव्याप्तिः ।

तथा ।—

आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः ।
 शुचौ देशे जपन् जप्यमुपासीत यथाविधि ॥
 पूर्वां सन्ध्यां जपंतिष्ठेत् सावित्रीचार्कदर्शनात् ।
 पश्चिमान्तु समासीनः सम्यग्दक्षविभावनात् ॥
 अकारश्च उकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।
 वेदत्रयं निराकृत्य भूर्भुवः स्मरितौति च ॥

त्रिभ्य एव च वेदेभ्यः पादं पादमदूदहत् ।

त(उ)दितृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठौ प्रजापतिः ॥

एतदक्षरमेतान्तु जपन् व्याहृतिपूर्विकाम् ।

सन्ध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥

एतदक्षरं प्रणवं वेदपुण्येन वेदजपपुण्येन ।

सहस्रकृत्वस्त्रिभ्यस्य बहिरेतत्त्रिकं द्विजः ।

महतोऽप्येनसो मासान्त्वचेवाह्निर्विसुच्यते ॥

विष्णुपुराणे—

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेभ्यते ।

अन्यत्र सूतकाग्रौचविभ्रमातुरभीतितः ॥

विभ्रमो भयं विनैव व्याकुलता ।

योगियाज्ञवल्क्यः—

सन्ध्या येन न विज्ञाता न च सन्ध्यादुपासिता ।

जीवन्नेव भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चैव जायते ॥

अनार्त्तश्चोत्सृजेद्यस्तु स विप्रः शूद्रसम्मितः ।

प्रायश्चित्ती भवेच्चैव लोके भवति निन्दितः ॥

मनुः—

नानुतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमां ।

स शूद्रवद्वहिष्कार्यः सर्वस्माद्विजकर्षणः ॥

दक्षः—

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्षणः ।

यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभागवेत् ॥

बौधायनः—

अपि चात्र प्रजापतिगीतौ श्लोकावुदाहरन्ति ।

अनागतां तु ये पूर्वामतिक्रान्तान् पश्चिमाम् ।

मन्थ्यां नोपासते विप्राः कथन्ते ब्राह्मणाः स्मृताः ॥

सायं प्रातस्तथा मन्थ्यां ये नो विप्रा उपासते ।

कामं तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्म्मसु योजयेत् ॥

शातातपः—

अनागतान् तु यः पूर्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम् ।

नोपासीत द्विजः मन्थ्यां नासकौ^१ ब्राह्मणः स्मृतः ।

अङ्गिराः—

उभे मन्थ्ये तु यो विप्रो मौनसास्ते समाहितः ।

दिव्यत्सर्षसहस्रान् ब्रह्मलोके महीयते ॥

अत्रि-शङ्ख-वशिष्ठाङ्गिरो-पैठीनमिवौधायनाः—

सत्पाद्वृत्तिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

आयतप्राणो नियतप्राणपवनः नियमश्च पूरके आकर्षणं कुम्भके
धारणं रेचके त्याग इति ।

तदुक्तं योगियाज्ञवल्क्येन—

नासिकाकृष्ट उच्छ्वासो ध्यातः पूरक उच्यते ।

कुम्भको निश्चलश्चासो बीज्यमानसु रेचकः ॥

नीलोत्पलदलश्यामं नाभिदेशे प्रतिष्ठितम् ।

१ (ख) स षष्ठोऽ (क) नामको— ।

चतुर्भुजं महात्मानं पूरकेणैव चिन्तयेत् ।

कुम्भकेन हृदि स्थाने ध्यायेच्च कमलामनम् ॥

पूरकेणेत्यादौ द्वितीया सप्तम्यर्थः ।

ब्रह्माणं गौरवर्णाङ्गं चतुर्वक्त्रं पितामहम् ।

रेचकेनेश्वरं विद्याललाटस्थं महेश्वरम् ।

शुद्धस्फटिकसङ्काशं निर्मलं पापनाशनम् ॥

गौरमच रक्तपरं रक्तं प्रजापतिं ध्यायेदिति व्यासस्मृतेः ।

पुनर्यागियाज्ञवल्क्यः,—

पूरक-कुम्भक-रेचकैः प्राणायामस्त्रिलक्षणो ज्ञेयः ।

त्रिलक्षणस्त्रिविधः एवञ्च प्रत्येकमेव प्राणायामत्वात् प्रत्येकमेव
त्रिरावृत्तमन्त्रपाठः । एतावतैव प्राणायामत्रयसिद्धिः । अतएव
ततोऽन्ते शुद्ध्यते त्रिभिरित्युपसंहारः ।

व्यासः,—

आदानं रोध उत्सर्गो वायोस्त्रिस्त्रिः समभ्यसेत् ।

ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायेदेताननुक्रमात् ॥

चिस्त्रिर्नवधा अयञ्च नवधाभ्यासः पचान्तरम् ।

चिविधं केचिदिच्छन्ति तथैव नवधाऽपरे ॥

इति योगियाज्ञवल्क्येनाभिधानात् । अनुक्रमात् शास्त्रा-
न्तरोक्तक्रमेण ।

एतेन— विष्णुपूर्वकमेव ध्यानम् । ब्रह्मपूर्वकध्यानमिति पचा-
न्तरम् । प्राणायामे कुम्भकमात्र एव मन्त्रपाठः । इत्याद्यसत्-
पचासु श्रिष्टापरिगृहीतत्वादेवोपेक्षिताः ।

प्राणायामोत्तरमाचमनेषु च प्रातःसूर्यश्चेत्यादिमन्त्रः । मध्याह्ने
आप इति मन्त्रः । सायं अग्निश्चेत्यादि मन्त्रः ॥

तद्यथा मैत्राद्यणीय गृहपरिशिष्टम्—

प्रातः सूर्यश्च मेतुक्त्वा सायमग्निश्च मेति च ।

आपः पुनन्तु मध्याह्ने कुर्यादाचमनन्तथा ॥

पूरक-कुम्भक-रेचकैर्मिलित्वा एक एव विनियोक्तव्यः ।
आचम्याग्निश्च मा मन्युश्चेति सायमपः पीत्वा सूर्यश्च मा मन्युश्चेति
प्रात इति बौधायनवाक्यश्च वाजसनेयिनां नियताचार इति ।

वृहस्पतिः,—

वद्भासनं संनियम्य^१ स्यत्वाचार्यादिकन्तथा ।

सन्निमीलितदृष्टौनी प्राणायामं समभ्यसेत् ॥

स्वमात्मानम् ।

शङ्खः,— आदौ देवतामार्घं कन्दश्च संस्मरेत् ।

अथास्याः सविता देवता ऋषिर्विश्वामित्रो गायत्री कन्दः ।

ॐकारश्च प्रणवो व्याख्यातः ।

ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यं

इति महाव्याहृतयः ।

आपोज्योती रसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरौ इति शीर्षम् ।

दक्षः—

सविता देवता यस्या मुखमग्निस्त्रिपाद् स्थितः ।

विश्वामित्रश्च ऋषिश्छन्दो गायत्री सा विशिष्यते ॥

योगियाञ्जवल्क्यः,—

प्राणस्थायमनं कृत्वा आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ।

आन्तरं खिद्यते यस्मात्तस्मादाचमनं स्रुतम् ॥

कन्दोगानन्तः,—

अहश्च-रात्रिश्चादित्यश्च मा पुनातु स्वाहेति प्रातः । मध्याह्ने
आपः पुनन्त्विति । सायं रात्रिश्च मा वरुणश्च मा पुनातु
स्वाहेति गोभिल एव प्रमाणम् । सकलकन्दोगसम्प्रदायश्च ।

कात्यायनः,—

पुष्पाण्यम्बुमिश्राणि ऊर्द्धमुत्चिष्योर्द्धबाहुः सूर्य्यमुदीचेत् ।

उदुत्यं उदयन्तं चित्रं तच्चचुरिति गायत्र्या च यथाशक्ति ।

योगियाञ्जवल्क्यः,—

पणवो भूर्भुवः स्वः स्वाङ्गानि हृदयादयः ।

गायत्र्यावाहने पुनर्योगियाञ्जवल्क्यः,—

आवाह्यं यजमानेन तेजोमीति विधानतः ।

तत्रावाह्यं जपित्वा च नमस्कृत्य विसर्जयेत् ॥

गायत्रीमधिकृत्य श्रातपथश्रुतिः ।

गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदीत्यादि ।

अत्रैव विनियोगखण्डे बौधायनः । सावदोमित्यस्य मन्त्रस्य
विनियोगकार्यता दर्शिता ।

व्यासः—

आवाहयेत्तु गायत्रीं सर्व्वपापप्रणाशिनीम् ।

आगच्छ वरदे देवि अचरे ब्रह्मवादिनि ॥

गायत्री च्छन्दसां मातर्जपे मे सन्निधीभव ।
 गायन्तं चायते यस्मात् गायत्री त्वं ततः स्मृता ॥
 छन्दोगानां विसर्जनमन्त्रः ।
 ॐ उत्तरे शिखरे जाते भूम्यां पर्वतवासिनि ।
 ब्रह्मणा समनुजाते गच्छ देवि यथासुखम् ॥
 ॥ इति गृहस्थरत्नाकरे सन्ध्योपामनतरङ्गः ॥

अथ जपविधिः ।

तत्र योगियाज्ञवल्क्यः,—

जपस्येह विधिं वक्ष्ये यथाकालं विधानतः ।
 जलान्ते वाग्न्यगारे वा जले देवालयेऽपि वा ॥
 गवां गोष्ठे पुण्यतीर्थे सिद्धचेत्रेऽथवा गृहे ।
 गृहे त्रिकुण्डं जप्यं नद्यान्तु चिगुणं स्मृतम् ॥
 गवां गोष्ठे शतगुणमग्न्यागारे शताधिकम् ।
 सिद्धचेत्रेषु तीर्थेषु देवतायाश्च सन्निधौ ॥
 १[सहस्रं शतकोटौनमनन्तं विष्णुसन्निधौ ।]
 तिष्ठंश्चेद्बीजमाणोऽर्कं जपं कुर्यात् समाहितः ॥
 अन्यथा प्राङ्मुखः कुर्याद्वक्ष्यमाणक्रमेण तु ।
 प्राग्गेषु कुशेऽथवा मसीनश्चासने शुभे ॥
 नात्युच्छ्रितैश्चेन्नातिनीचैर्दुर्भयाणिः सुमंथतः ।
 स्फटिकेन्द्राच-रुद्राच-पुत्रञ्जीवसमुद्भवैः ॥

१ (ख) पुस्तके [] चिह्नित पङ्क्तिर्नास्ति ।

अचमाला तु कर्त्तव्या उत्तमा ह्युत्तरोत्तरा ।

कोव्यादिका भवेद्बृद्धिरचमाला विशेषतः ॥

जपस्य क्रियमानस्य तस्मात् श्रेष्ठा परापरा ।

अभावे त्वचमालायाः कुशग्रन्थाऽथ पाणिना ॥

जप एवं हि कर्त्तव्य एकाग्रमनसैव हि ॥

इन्द्राक्षः आरुकमिति पारिजातः । कोव्यादिकेत्यादि-
शब्देनार्बुदादिसंख्याग्रहणम् ।

शङ्खः,—

कुशवृक्षामासीनः कुशोत्तरीयवान् कुशपवित्रपाणिर्दङ्मुखः
पूर्वाभिमुखो वाऽचमालामादाय देवतां ध्यायन् जपं कुर्यात् ॥

सुवर्णमणिमुक्तास्फटिक-पद्माचेन्द्राक्ष-पुत्रञ्जीवकानामन्यतमा-
दचमालां कुर्यात् । कुशग्रन्थिकृतां वामहस्तोपयामैर्वा गणयेत् ॥

देवतां ध्यायन्निति देवताध्यानस्य जपान्तर्विधानेन यत्र न
देवताविशेषविधिः तत्रापि मन्त्रप्रकाशा देवता ध्येया, वृषो
स्वल्पमासनं हस्तोपयामः अङ्गुलिनतिः ।

नरसिंहपुराणे,—

त्रिविधो जपयज्ञः स्यात् तस्य भेदं निबोधत ।

वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा मतः ।

त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरः ॥

यदुच्चनीचस्वरितैः स्पष्टशब्दसमाचरैः ।

मन्त्रमुच्चारयेद्भक्तं जपयज्ञः स वाचिकः ॥

शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमौषदोष्ठौ च चालयेत् ।

किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ॥

धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णादर्थं पदात् पदम् ।

शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः ॥

एवञ्च त्रिविधस्य जपस्य विधानात् ।

नोच्चैर्जप्यं बुधः कुर्यात् सावित्र्याश्च विशेषतः ।

इति शङ्खोक्तनिषेधोऽत्यफलाभिप्रायः ।

ध्यायेत मनसा मन्त्रं जिह्वोष्ठौ न विचालयेत् ।

न कम्पयेच्छिरोघ्रीवं दन्तं नैव प्रकाशयेत् ॥

इति योगियाज्ञवल्क्योक्तं मानसजपविषयं मन्त्रव्यम् ।

योगियाज्ञवल्क्यः,—

न चङ्क्रमन्न विहसन्न पार्श्वमवलोकयन् ।

नापाश्रितो न जल्पन् न प्रावृत्तशिरास्तथा ॥

न पदा पादमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ ।

न वा समाहितमना न च संश्रावयन् जपेत् ॥

प्रच्छन्नानि च दानानि ज्ञानञ्च निरहङ्कृतम् ।

जप्यानि च सुगुप्तानि एषां फलमनन्तकम् ॥

उपांशुजपशक्तस्य शंखाच्छतगुणो भवेत् ।

सहस्रं मानसः प्रोक्तो यस्माद्ज्ञानसमो हि सः ॥

शंखादुच्चैः पठनीयादिति कल्पतरुः ।

न क्षिन्नवासा क्षिन्नाङ्गो जपादीनाचरेदुधः ।

वस्त्रनिश्च्योतनं प्रेताः परिवार्य पिवन्ति हि ॥

व्रतादृते नार्द्रवासा नैकवासाः समाचरेत् ।
 न जीर्णं न नीलेन परिक्षिष्टेन वा जपेत् ॥
 परिवार्य्य वेष्टयित्वा क्षिष्टेन मलिनेन च ।
 यक्ष-राक्षस-भूतानि सिद्धविद्याधरा गणाः ॥
 हरन्ति प्रसभं यस्मात् तस्माद्भुतं समाचरेत् ।
 जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च ॥
 एतेष्वेवावसक्तन्तु यद्यागच्छेद्विजोत्तमः ।
 अभिवाद्य ततो विप्रं योगक्षेमञ्च कारयेत्^१ ॥
 स्त्री-शूद्र-पतितांश्चैव रासभञ्च रजस्वलाम् ।
 जपकाले न भाषेत जपहोमादिकेषु च ॥
 तूष्णीमामीत तु जपञ्चाण्डालपतितादिकान् ।
 दृष्ट्वा तान् वार्य्युपसृश्याभाष्य स्नात्वा पुनर्जपेत् ॥
 आचम्य प्रयतो नित्यं जपेद्गुचिदर्शने ।

चङ्गल्मणं चलनं अपाश्रितः कुड्यादाविति शेषः ।

न चैव हि तथा करौ आक्रमेदित्यनुषङ्गः । करौ पदा
 आक्रम्येति शेषः । इति कल्पतरुः । एतेष्वेव जपहोमादिषु अवसक्तं
 प्रवृत्तम् ।

वेदमेव जपेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः ।

तं ह्यस्याहुः परं धर्मसुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥

वेदमेवेत्यावश्यकतायां एवकारः फलाधिक्याभिप्रायको वा
 परमो धर्म इत्युपसंहृतेः । अतो न जपान्तरनिषेधः ।

अत्रिः,—

सर्व्ववेदपवित्राणि वक्ष्याम्यहमतःपरम् ।

येषां जपैश्च होमैश्च पृथन्ते तमसा^१वृताः ॥

अघमर्षणं देवकृतः शुद्धवत्यस्तरत्समाः ।

कुष्माण्डः पावमान्यश्च जुह्वा सावित्यमेव च ॥

विमलं शिरः सङ्कल्पं विवर्णं रोहितं ततः ।

भारुण्डानि च सामानि गायत्र्यं भैरवन्तथा ॥

शतरुद्रियमथर्व्वेशिरस्त्रिसुपर्णं महाव्रतम् ।

अभौषङ्गाः पदस्तोमाः सामानि व्याहृतीस्तथा ॥

अवलिङ्गा वार्हस्पत्यश्च वाक्सूक्तं मध्वृचस्तथा ।

गोसूक्तञ्चाश्वसूक्तञ्च इन्द्रसूक्ते च सामनौ ॥

त्रौष्ण्यदोहानि रथन्तरञ्च

अग्निव्रतं वामदेव्यं बृहच्च ।

एतानि जप्तानि पुनन्ति जन्तुम्

जातिस्मरत्वं लभते य इच्छेत् ॥

देवकृतः देवकृतस्येनस इत्यादिमन्त्रः । जुह्वा^१ सावित्यं जुह्व-
प्रकाशिका जातवेदस इत्यादि ऋक् । विमलशब्दो हंसः
शुचिषदित्यादि । शिरः सङ्कल्पः— यज्जाग्रत इत्यादि षडृचः ।

भारुण्डानि यत्ते कृष्ण इत्येकविंशति सामानि । शतरुद्रियं
नमस्ते रुद्रमन्त्रवे इत्येकादशानुवाकाः ।

त्रिसुपर्णं ब्रह्मसेतुमित्यनुवाक्चयं तैत्तिरीयश्रुतौ प्रसिद्धम् ।
 महाव्रतं राजसं साम अभिषङ्गा पुरोज्योति वो नुम^१ इत्यादि-
 सामचयं । पदस्तोमाः सामचतुष्कं । सामानि व्याहृतीस्तथेति
 व्याहृतिसामानौत्यर्थः । अवलिङ्गा आपो हिष्ठेत्येवमादयः ।
 बार्हस्पत्यं गणानान्वामित्यादि ऋक् । वाक्सूक्तं प्रथमं वाचोऽग्नि-
 मित्यादि । मधुचः-मधुवाता इत्यादि तिस्रः । गोसूक्ताश्चसूक्ते
 सामनी यदिवाहं यथान्नमित्यस्यां ऋचि प्रसिद्धे । इन्द्रसूक्ते
 सामनी इति एतात्विन्द्रैस्तु वामेत्यस्यामृचि प्रसिद्धे । अचि-स्ततौ
 चेतान्यधिकानि ।

योगिषाञ्चवक्ष्यः—

अथोपतिष्ठेदादित्यं मूर्द्धि पुष्यान्वितं जलम् ।
 प्रक्षिप्योदयमुदयं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि ॥
 हंसः शुचिषदेतानि शुभानि पावनानि च ।
 एतज्जपेदूर्ध्वाङ्गः सूर्यम्बीज्य समाहितः ॥
 गायत्र्या च यथाशक्ति चोपस्थाथ दिवाकरम् ।
 विभ्राडित्यनुवाकेन सूक्तेन पुरुषस्य च ॥
 शिरःसङ्कल्पेन तथा मण्डलब्राह्मणेन च ।
 दिवाकीर्त्यैश्च सौरैश्च मन्त्रैरन्यैश्च शक्तितः ॥
 जपयज्ञो हि कर्त्तव्यः सर्वदेवप्रणीतकैः ।
 पवित्रैर्विविधैश्चान्यैर्गुह्योपनिषदा तथा ॥

१ (ग) ज्योतिरोन्मम ।

२ (क) शुद्धोपनिषदा ।

खमूर्त्तिमान् इन्द्रियाग्रय एतेन जीवन्नेव ब्रह्म परमभ्येतीत्यर्थः ।

यद्वा खमूर्त्तिमान् ज्ञानादिविशेषगुणशून्य इत्यर्थः ।

तथा,— एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परन्तपः ।

सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ॥

चरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोति-यजति-क्रियाः ।

अचरन्त्वचरं ज्ञेयं ब्रह्मा चैव प्रजापतिः ॥

अचरन्ति विनाशिन्यो भवन्ति अचरमोङ्कारः तस्य मोक्षफलं
न चरतीत्यचरं प्रजापतित्वञ्च प्रजाप्रतिपादकत्वेन ओङ्कारस्य
बोध्यम् ॥ अचरत्वं ब्रह्मत्वम् ।

यमः— ऋषयः ऊचुः—

किम्बै परमकं ब्रह्म किम्बै परमकन्तपः ।

उपवासात् परं किम्बै किम्बै मौनाद्विशिष्यते ॥

यम उवाच—

ओङ्कारः परमं ब्रह्म प्राणायामः परन्तपः ।

सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ॥

अङ्गिरा—

प्रणवाद्यास्तथा वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः ।

ऋद्धयं परमं सर्वमभ्यसेत् प्रणवन्ततः ॥

प्रणवे नित्ययुक्तस्य व्याहृतीषु च सप्तसु ।

चिपदायान्तु गायत्र्यां न भयं विद्यते कश्चित् ॥

ब्रह्मः— सावित्रीजप्यनिरतः स्वर्गमाप्नोति मानवः ।

सावित्रीजप्यनिरतो मोक्षोपायञ्च विन्दति ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्नातः प्रयतमानसः ।

गायत्रीन्तु जपेद्भक्त्या सर्वकल्मषनाशिनीम् ॥

मोक्षोपायस्तत्त्वबोधः ।

याज्ञवल्क्यः—

वेदा अथ पुराणानि सेतिहासानि शक्तिः ।

जपयज्ञार्थसिद्ध्यर्थं विद्याञ्चाध्यात्मिकीञ्चपेत् ॥

मनुः—

जपेनैव तु संसिद्धोद्भाङ्गणो नात्र संशयः ।

कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥

मित्र आदित्यः तद्देवताका ऋक् मैत्री सावित्री तत्-
प्रधानो ब्राह्मणो नित्यं सावित्रीजप्यनिरतः, अतो मैत्रः ।

वशिष्ठः—

यथाग्निर्वायुना धूतो हविषा चैव दीप्यते ।

एवं जप्यपरो नित्यं मन्त्रयुक्तः सदा द्विजः ॥

अत्र च समस्तवेदाध्ययनवता आदावारभ्य वेदपाठेन स्वाध्यायः
करणीयः । एकदेशाध्यायिना पुरुषसूक्तादिपाठेन सावित्रीमात्रा-
ध्यायिना पुराणपाठेनेति व्यवस्थेति पारिजातः ।

याज्ञवल्क्यः—

शाकयावकभैक्ष्याणि पयोमूलफल्गानि च ।

दधि सर्पिस्तथा ह्यापः प्रशस्ताः ह्युत्तरोत्तरं ॥

चरवो ह्युपवासश्च भैक्ष्यं नक्तव्रतानि च ।

एतान्यनुव्रतान्याहुः शस्तानि जपकर्माणि ॥

अनश्रावितान्तरा ईषदसिद्ध ओदनश्चरिह पूर्ववाक्ये
उपात्तस्याग्रिमवाक्ये भैक्ष्यस्योपादानमुत्कर्षबोधनार्थम् । विसं
मृणालम् । हविस्थान्नानि यवादीनि । अनुव्रतानि जप-
व्रतस्याङ्गानि । (काम्य)नैमित्तिकजपविधिविषयश्चैतत् । नित्यजपे
पञ्चयज्ञावशिष्टभोजनविधिनुरोधात् । अत्र शाकादीनां विकल्पः ।

भक्ष्यविशेषेण जपारम्भे एकादशुपवासोऽपि न कर्त्तव्य इति
प्रकाशकारमतमनादेयम् । न ह्यत्र रागप्राप्तभोजनं विधीयते ।
अपि तु नियम्यते ततश्च जपप्रवृत्तौ यदि भुङ्क्ते तदा शाकादिक-
मेव । न तु भुक्त एवेत्यर्थ इति भोजनस्याविधानात् ।

नरसिंहपुराणे,—

दर्भेषु दर्भपाणिः सन् प्राङ्मुखः सुसमाहितः ।

प्राणायामन्तु कुर्वीत यथाशक्तिमतन्द्रितः ॥

जपेदहरहः स्नात्वा सावित्रीं जपते द्विजः ।

अथ पुष्पाञ्जलिन्दत्वा भानवे ऊर्ध्ववाङ्मकः ॥

उदुत्यञ्च जपेन्मन्त्रं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि ।

प्रदक्षिणमुपावृत्य नमस्कृत्य ततः प्रभुम् ॥

पितृर्षिगणदेवादीनङ्घ्रिः सन्तर्पयेत्ततः ।

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे जपतरङ्गः ॥

अथ तर्पणविधिः ।

तत्र विष्णुः,—

स्नातश्चाद्र्वासा देवक्षिपित्तर्पणमन्त्रः स एव कुर्यात् ।
परिवर्त्तितवासाश्चेत्तीर्थतौरमुत्तीर्य ।

याज्ञवल्क्यः,—

स्नात्वा देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा ।

देवान् ब्राह्मणादीन् अर्चयेत्तन्निर्घ्नैर्घ्नैः पुष्याचतादिभिः ।
पितॄंश्च आद्वेन ।

ग्रातातपः,—

तर्पणन्तु शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।

देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥

शुचिर्मन्त्रस्नानादिनाऽपि । प्रत्यहमिति वचनान्नित्याधिकारः ।

विष्णुपुराणे,—

शुचिवस्त्रधरः स्नातो देवर्षिपितृतर्पणम् ।

तेषामेव हि तीर्थेन कुर्वीत सुसमाहितः ॥

तेषां देवपितृणाम् ।

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

यवाङ्गिस्तर्पयेद्देवान् सतिस्त्राङ्गिः पितृनपि ।

नामान्ते तर्पयामीति आदावोमिति च ब्रुवन् ॥

ब्रह्माणं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं देवान् कन्दांसि वैदान् ऋषीन्
पुराणानाचार्यान् गन्धर्वानितराचार्यान् सम्बत्सरं सावयवं देवी-
रप्सरसो देवानुगान् नागान् सागरान् पर्वतान् सरितो नगान्

दिव्यान् मनुष्यान् यक्षान् रक्षांसि पिशाचान् सुपर्णान् भूतानि पशून्
वनस्पतौन् ओषधीर्भूतग्रामं चतुर्विधमित्युपवीतौ । प्राचीनावीतौ
यमं यमपुरुषं कव्यवालं नलं सोमं यममर्थ्यमनन्तथा अग्निध्यात्तान्
वर्हिषदः सक्तत् सक्तत् । अथ स्नान् पितृन् मातामहादीनिति प्रति-
पुरुषमभ्यसेत् । ज्येष्ठभ्रातृ-श्वशुरपितृव्यमातुलांश्च मातृपितृवंश्यांश्च ।
ये चान्ये मत्त उदकमर्हन्ति तांस्तर्पयामि इत्ययमवसानेऽञ्जलिः ।

अथ श्लोकाः ।

कायां यथेच्छेच्छरदातपार्तः

पथः पिपासुः क्षुधितोऽलमन्नम् ।

बालो जनित्रौ जननीञ्च बालं

योषित् पुमांसं पुरुषश्च योषाम् ॥

तथा भूतानि सर्वाणि स्थावरानि चराणि च ।

विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वेऽभ्युदयकाङ्क्षिणः ॥

तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन् महतैनसा ।

युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्विभर्त्ति हि ॥

पुराणानिति तु आचार्यविशेषणं, प्रतिपुरुषमभ्यसेदित्यनेन
पित्रादीनां त्रयाणां मातामहादीनां त्रयाणामुदकाञ्जलिरावर्त्तते
इत्युक्तम् ।

जपानन्तरं योगियाञ्जवल्क्यः—

तत्र सन्तर्पयेद्देवानृषीन्देवगणांस्तथा ।

ब्रह्माणन्तर्पयेत् पूर्वे विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ॥

देवांश्चन्द्रांसि वेदांश्च ऋषींश्चैव तपोधनान् ।

आचार्याश्चैव गन्धर्वानाचार्यानितरांस्तथा ॥
 तथा देवानुगान्नागान् मागरान् पर्वतांस्तथा ।
 सम्बत्सरं सावयवं देवैरध्वरमस्तथा ॥
 सरितोऽथ मनुष्यांश्च यक्षान्चार्चामि चैव हि ।
 पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पशून्स्तथा ॥
 वनस्पतीनोषधीश्च भूतयामं चतुर्विधम् ।
 अन्वारभ्येन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ॥
 दध्यतामिति सेक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना ।
 आवाह्य पूर्व्ववन्मन्त्रैरास्तौर्य्यं च कुशान् शुभान् ॥
 प्रागग्रेषु सुरान् सम्यक् दक्षिणाग्रेषु वै पिबन् ।
 सव्यं जानु ततोऽन्वाच्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ॥
 तल्लिङ्गैस्तर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान् पिबद्गणांस्तथा ।
 मातामहांश्च सततं श्रद्धया तर्पयेद्बुधः ।
 प्राचीनावीत्युदकान्तु प्रसिञ्चेद्वै तिलान्वितम् ॥
 यद्युद्धृतं प्रसिञ्चेत् तिलान् संमिश्रयेज्जले ।
 अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ॥
 दक्षिणे पिबतीर्थेन जलं सिञ्चेद्यथाविधि ।
 दक्षिणेनैव गृह्णीयात् पिबतीर्थसमीपतः ॥
 तिलानामप्यलाभे तु सुवर्णरजतान्वितम् ।
 तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्ऋन्वेण चाऽप्यथ ॥
 कव्यवालं नलं शोमं यममर्थ्यमणन्तथा ।
 अग्निष्वात्तान् शोमपांश्च तथा वर्द्धिषदः पिबन् ॥

यदि स्याज्जीवपितृक एतान् दिव्यान् पित्रंस्तथा ।
 येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेत् ॥
 एतांश्च वक्ष्यमाणंश्च प्रमौतपितृको द्विजः ।
 वसूनुद्रांस्तथा दिव्यान् नमस्कारस्वधान्वितान् ॥
 एते सर्वस्य पितर एष्वायत्ताश्च मानुषाः ।
 आचार्यान् पित्रन्मवाश्च पित्रप्रभृतिनामतः ॥
 मन्त्रैश्च देयमुदकं पित्रेणां प्रीतिवर्द्धनैः ।
 उदीरतामङ्गिरसस्त्यायन्वित्यूज्जमित्यपि ॥
 पित्रेभ्य इति ये चेह मधुवाता इति व्यृचं ।
 पित्रन् ध्यायन् प्रमिश्रेद्दे जपेन्मन्त्रान् यथाक्रमम् ॥
 त्वध्वमिति च चिर्वै ततः प्राञ्जलिना ततः ।
 नमो व इति जप्त्वा वै ततो मातामहान् सखीन् ॥
 तर्पयेदानृशंस्वार्थं धर्म्मं परममास्थितः ।
 माता मातृस्वसा चैव मातुलानौ पित्रस्वसा ॥
 दृष्टिता च स्वसा चैव शिष्यर्त्विग्ज्ञातिवान्भवाः ।
 नामतस्तु स्वधाकारैस्तर्प्याः स्युरनुपूर्वशः ॥
 सर्वर्णेभ्यो जलन्दद्यान्नान्यवर्णं कदाचन ।
 पूर्वं स्वपितरस्तर्प्याः पश्चादन्यांश्च तर्पयेत् ॥
 नास्तिक्यभावाद्यश्चापि न तर्पयति वै सुतः ।
 पिवन्ति देहनिस्त्रावं पितरोऽस्य जन्मार्थिनः ॥

अन्वारब्धेन पश्चात्तन्नेन पूर्ववन्मन्त्रैः याज्ञवल्क्यसंहितायां
 आहुप्रकरणलिखितैर्विश्वेदेवा स आगत, उग्रन्तस्त्रा इत्यादि-

मन्त्रैः, तस्मिन्नेः उदीरतामङ्गिर इत्यादिभिः पितृप्रकाशकैः ।
बृन्दोगातिरिक्तपरमेतत् ॥

शङ्खः । स्वातः कृतजपोऽन्तर्जानुहृदङ्मुखश्च तीर्थेन दिव्येन
देवानुदक्तेन तर्पयेत् ।

अन्तर्जानुरिह जानुनोरन्तःकृतहस्तः । चकारः प्राङ्मुखतां
ममुच्चिनोति ।

पद्मपुराणे—

ब्रह्माणन्तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।

देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्वाप्सरसोऽसुराः ॥

क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो ^१जम्भगाः खगाः ।

विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः ॥

^२निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्मे रताश्च ये ।

तेषामाप्यायनायेतद्दीयते सलिलं मया ॥

कृतोपवीती देवेभ्यो नौवीती च भवेत्ततः ।

मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्वा ऋषिपुत्रानृषींस्तथा ॥

सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।

कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ॥

सर्व्वे ते द्रष्टुमायान्तु महत्तेनाम्बुना सदा ।

मरीचिमथ्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥

प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च ।

देवान् ब्रह्मक्षषीन् सर्व्वान् तर्पयेदक्षतोदकैः ॥

अप्रसव्यन्ततः कृत्वा सव्यं जानु च भृतले ।
 अग्निव्यात्तांस्तथा सौम्यान् हविश्वन्तस्तथोक्षपान् ॥
 सुकालिनो वर्हिषदः तथा चैवाज्यपान् पुनः ।
 तर्पयेच्च पिष्टन् भक्ष्या सतिखोटकचन्दनैः ॥
 दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेतांस्तान् तर्पयेत् पुनः ।
 पित्रादीन्नामगोत्रेण तथा मातामहानपि ॥
 सन्तर्प्य भक्ष्या विधिवदिमस्मन्नुदीरयेत् ।
 ये ऽवान्धवा वान्धवा वा येऽन्यजन्मनि वान्धवाः ॥
 ते ब्रह्मिमुखिलां यान्तु ये चास्मत्तोयकाङ्क्षिणः^१ ।

अत्र देवास्तृणतामित्यादिवाक्येर्देवादीनान्तर्पणविधाय देवा-
 यचास्तथा नागा इत्यादि मन्त्रस्मरणङ्कुर्यान्नतु मन्त्रपाठः । स्थाने
 ध्यानमात्रं, विनापि, यथा—वाऽनेन मन्त्रेण देवादितर्पणन्तथान्य-
 वाक्याऽस्मरणात् ॥

नीवीती च भवेत्तत इति वचनात् ऋषितर्पणे नीवीतमिति
 भ्रमो हेयः । नीवीतस्य मनुष्यधर्मत्वेनैव तच्च तत्रोक्तेः ।

केचित् पुनः—अथ नीवीती ऋषींस्तर्पयामीति बौधायन-
 दर्शनात् मरौच्यादितर्पणेऽपि नीवीतसेवाङ्कः । तर्पयेदचतोदकै-
 रित्यत्राचतपदं यवपरं यवाङ्गिस्तर्पयेदिति परिशिष्टदर्शनात् । अतो
 देव-ऋषितर्पणे यवा नियताः । पिष्टतर्पणे तु तिलोदकमिति
 तच्च तत्राभिधानात् तिला नियताः । तिलानामप्यलाभे तु
 सुवर्णरजतान्वितमित्यभिधानात्तिलाभावेऽपि तर्पणंभवत्येव ।

कात्यायनः,—

ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।
 देवांश्चन्दांसि वेदांश्च ऋषींश्चैव तपोधनान् ॥
 आचार्यांश्चैव गन्धर्वानाचार्यानितरांस्तथा ।
 सम्बत्सरं सावयवं देवीरप्सरमस्तथा ॥
 तथा देवानुगाज्ञागान् सागरान् पर्वतांस्तथा ।
 सरितोऽथ मनुष्यांश्च यक्षावल्गांसि चैव हि ॥
 पिशाचांश्चैव भूतानि तथा चैव पशूनपि ।
 वनस्पतींश्चौषधीश्च भूतग्रामञ्चतुर्विधम् ॥
 तप्यतामित्योङ्कारपूर्वकम् । तथा नीवीतौ मनुष्यान् ।
 सनकञ्च सनन्दञ्च ततीयञ्च सनातनम् ।
 कपिलञ्चासुरिञ्चैव वोढुं पञ्चशिखन्तथा ॥
 ततोऽपसव्यं तिलमिश्रम् ।
 कव्यवाहं नलं सोमं यममर्थमणन्तथा ॥
 अग्निष्वात्तान् सोमपान् वर्हिषदस्य यमांश्चैके ।
 यमाय धर्म्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
 वैवस्वताय कालाय सर्वभूतत्रयाय च ॥
 औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
 वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥
 एकैकस्य तिलैर्भिर्ग्रांस्त्रीं स्त्रीन्दद्याज्जलाञ्जलीन् ।
 यावज्जीवहन्तं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 जीवितपितृकोऽप्येतांस्तर्पयेच्च तथेतरः ॥

—उदीरतामङ्गिरस आयन्तु न ऊर्जमिति ।

पितृभ्य इति ये चेह मधुवाता इति व्यृचम् ।

जपन् प्रसिञ्चेत्तृषधमिति त्रिः नमो व इत्युक्ता ॥

मातामहाचार्यगुरुश्रियवान्भवा अतर्पिता देहाद्गुधिरं पिवन्ति ।
अत्र पाठकमेणैव पूर्वले लब्धे पूर्वमित्युक्तेरेकैकमेव ब्रह्मादीनां
तर्पणं एवञ्च प्रत्येकमेव तृयतामित्योङ्कारपूर्वं सम्बध्यते ।

पुराणानिति इतराचार्यविशेषणं सावयवं इति सम्बत्सर-
विशेषणं । यथा राव्यादयः (?) । चतुर्विधमिति भूतग्रामविशेषणं
साकाङ्क्षत्वात् । ततो नौवीतीत्यभिधानात् पूर्वमौत्सर्गिकमुप-
वीतित्वं ब्रह्माद्यानुपवीती तर्पयेदिति योगियाञ्जवल्क्यवचनात् ।
अत्र देवतर्पणानन्तरं ब्रह्मकृषितर्पणमित्यन्ये ।

देवतर्पणानन्तरं तर्पणमित्यनुवृत्तौ—

मरौचिमव्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।

प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगु नारदमेव च ॥

इति याज्ञवल्क्यवाक्यादिदं कल्पान्तरमेवेत्यन्ये । कथवालो नल
इत्येक एव देवतेति कल्पतरुः । तच्च कथवालादयो दिव्या यमा इति
गोभिलवचनाद् व्यक्तं, अतएव कथवालां नलमिति कामधेनौ पाठः ।
एतान् दिव्यान् पितृन् कथवालादीन् । इतरः प्रसृतपितृकः ।
जीवत्पितृकस्यापि पितामहादितर्पणं पितृपातित्यादिपक्षे ।

येभ्यो वापि पिता दद्यात् तेभ्यो वापि प्रदापयेत् ।

इति योगियाञ्जवल्क्यवचनात् ।

अत्र पित्रादितर्पणे ब्रह्माञ्जलिचयं यमतर्पणे तथा दर्शनात् ।

एवञ्च दिव्यपिढतर्पणेऽप्यञ्जलित्रयं तद्वर्त्मकत्वात् । एकैकस्थेति
तत्रापि सम्बन्धाद्वाङ्मादितर्पणे मनुष्यतर्पणे चावृत्तौ मानाभावादेक
एवाञ्जलिः । केचिद्विष्णुपुराणकल्पे—

त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपसर्जयेत् ।

इति दर्शनाद्देवतर्पणेऽप्यञ्जलित्रयमेवाहुः । तत्र

पिढवन्माहमातामहानिति प्रतिपुरुषमभ्यसेत् ।

इति कन्दोगपरिशिष्टे षट्पुरुषमात्रेष्वावृत्तिदर्शनादिति
पारिजातः ।

वस्तुतस्तु कल्पान्तरतैव तस्य स्त्रीतर्पणपक्षेऽपि एक एवाञ्जलिः ।
त्रैस्त्रीञ्जलाञ्जलीनित्यादि—यमोक्तञ्च षट्पुरुषमात्रविषयम् ।
उदीरतामङ्गिरस इत्यादिमन्त्रनवकस्य पित्रादित्रिकाञ्जलिनवके
सम्बन्धः । जपेन्मन्त्रान् यथाक्रमानिति योगियाञ्जवत्कथवचनात् ।

प्रत्येकाञ्जलीनां देयत्वान्मन्त्राणामपि तथैव प्रकाशनशक्तेः ।
सर्वत्र च सर्वान्वये आवृत्तिप्रसङ्गात् । एकैकमन्त्रपाठानन्तर-
मेकैकाञ्जलिदानं मन्त्रान्ते कर्मसन्निपातनयात् ।

अतएव जपन्निति वर्त्तमानसामौष्यात् न तु मन्त्रपाठकाश्च
एव सेकः, गोत्राद्युच्चारणस्यावयवत्वात् । न च मन्त्रात् प्रागेव
वाक्यमिति युक्तम् ।

यच्चाहुः— वाक्यमात्रेण तर्पणमादौ उदीरतामित्यादिमन्त्रैस्तु
सेकमात्रं पाठकाल एव स्तोत्रगतवददृष्टानुमितिः । तदपि
न कर्मान्तरकल्पनापत्तेः । मन्त्रैर्देयमुदकमिति बोधाच्च ।

तथ्यध्वमिति त्रिरिति पित्रादित्रयमिति मिलितमुद्दिश्य

दृष्यध्वमित्यनेन वारत्रयमुदकं देयमित्यर्थः । न तु पाठमात्र-
मेतददृष्टार्थत्वापत्तेः प्रसिञ्चेदित्यन्वयाच्च मातामहादित्रये तु नम
व इत्युक्तेत्यभिधानादेकवारमेव मन्त्रमुच्चार्य तर्पणम् ।

प्रसिञ्चेदिति श्रवणाज्जलसेकमात्रं तर्पणं न पिहृतुद्दिश्य त्याग
इति भ्रमो हेयः ।

नाम-गोत्र-स्वधाकारैस्तृतीयाः स्युरनुपूर्वशः ।

इति योगियाज्ञवल्क्यात् त्यागस्यैवावगमात् । एवन्देवादि-
तर्पणेऽपि त्याग एव तुल्यतया निर्देष्टात् ।

अत्र च देवतर्पणे—ईदृशं वाक्यं । ॐ ब्रह्मा दृष्यतामित्येवं
प्रतिदेवं कर्त्तव्यं बहुवचनान्तश्रुतदेवादिष्वन्वये चार्थाद्बहुवचनम् ।

मनुष्यतर्पणे तु ॐ मनकस्तृष्यतामित्येवं वाक्यं दिव्यपितृतर्पणे
तु ॐ कथ्यवास्तृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधा नम इत्येवं वाक्यम् ।

तर्पयेन्नमस्कारस्वधान्वितमिति याज्ञवल्क्यवचनात् । पितृ-
तर्पणे तु ॐ अमुकगोत्रः पिता अमुकशर्मा दृष्यतामिदं जलं
तस्मै स्वधा इति वाक्यं । अत्रामुकगोत्रः अस्मात्पिता इति
कश्चित् । तच्च । प्रयोगे क्रियमाणे ऽस्मच्छब्दप्रयोगे मानाभावः
पितृपदस्य सम्बन्धिरूपत्वादेव^१ तज्ज्ञातः ।

गोभिलः,—

नमो ब्रह्मणे, नमो ब्राह्मणेभ्यो नम च्षभिभ्यो नम
आचार्य्येभ्यो नमो देवेभ्यो नमो वायवे च, नमो वैश्रवणाय चोप-
जाय च । अग्निः प्रजापतिर्विश्वेदेवाः ॐकारो वषट्कारो महा-

व्याहृतयो गायत्री सावित्री सरस्वती ब्रह्मा वेदा देवा ऋषयः
 कृन्दांसि आचार्यो यज्ञोऽध्ययनं । द्याव्यापृथिवी अन्तरीक्षाहो-
 रात्राणि समुद्रा नद्यो गिरयः चेन्नाण्डोषधयो वनस्पतयो नागा
 वनानि वसवो रुद्रा आदित्याः सिद्धास्माध्या नक्षत्राणि ग्रहा भूतानि
 च पिशाचा यक्षा रक्षांसि गन्धर्वाश्चापरमस्तृष्यास्त्वेवमादयः स्वस्ति
 कुर्वन्तु तर्पिताः ।

वाणायनिः^१ ग्राव्यमुनिर्व्यासोऽथ भागुरिस्तथा ।

गौधुण्डिर्गौधुनरिश्च भगवानौपवन्यवः ॥

करोटिर्मग्नको गार्ग्यो वार्षगण्डस्तथैव च^२ ।

कुथुमिः शालिहोत्रश्च जैमिनिश्च त्रयोदशः ।

एते च सामगाचार्याः स्वस्ति कुर्वन्तु तर्पिताः ।

शटिर्मातृविः कालरविः^३ माण्डोरश्च वृषाणकः ।

रुक्किश्वाय समवाङ्गरग्न्यो वषट्शिरा^४ ङ्गुलैश्चैव । दशैते
 प्रवचनकर्तारः स्वस्ति कुर्वन्तु तर्पिताः ।

अथापसव्येन पाणिना । वाणायणी शठी कव्यवालादयो दिव्या
 यमाः । स्वधा नमोऽन्तेन त्रीन् पितृतस्त्रीन् मातृतः तत्पत्नीश्च
 पितृतर्पणं । सनकादयश्च नौवीतीति मनुव्यधर्मः ।

यद्यपि विष्णुपुराणे ऋषितर्पणे न प्राचीनावीतित्वं विहितं
 तथापि वाणायण्यादितर्पणे गोभिलमते प्राचीनावीतित्वरूपपितृ-
 धर्म-एव प्रतिभाति । अतएव दक्षिणामुखत्वमपि तत् । वाणा-

१ (क) रवायणीः ।

२ (ग) श्व ते दश ।

३ (ख) कालवरिः ।

४ (ग) वङ्गशिराः ।

यथादितर्पणे पित्रादिविधिरेव । एतच्च तर्पणं गायत्रीजपतः
प्राक् कन्दोगानामेव द्रष्टव्यम् ।

यदाहुः,—

आश्वने च तु संप्राप्ते गायत्रीजपतः पुरा ।
तर्पणं कुर्वतः पश्चात् स्नानमेव वृथा भवेत् ॥
नामगोत्रस्वधाकारैस्तर्प्या इत्यनुवृत्तौ—
योगियाज्ञवल्क्यः,—

माता मातृस्वसा चैव मातुलानौ पितृस्वसा ।
दुहिता च स्वसा चैव शिष्यत्विग्ज्ञातिवान्धवाः ॥
विष्णुपुराणे,—

त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।
ऋषीणाञ्च यथान्यायं सङ्गच्छापि प्रजापतेः ॥
पितृणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः पृथिवीपते ।
पितामहेभ्यश्च तथा प्रीणयेत् प्रपितामहान् ॥
मातामहाय तत्पित्रे तत्पित्रे च समाहितः ।
दद्यात् पित्रेण तीर्थेन काम्यं चान्यच्छृणुष्व मे ॥
मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे गुरुपत्न्यै तदा नृप ।
गुरवे मातुलादीनां मित्रस्त्रिगधाय भूभुजे ॥
इदञ्चापि जपे दद्युर्दद्यात्समये नृप ।
उपकाराय भूतानां कृतदेवादितर्पणः ॥
देवासुरास्तथा नागा यक्षा गन्धर्वराक्षसाः ।
पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कुभाण्डास्तरवः खगाः ॥

जलेचरा भूमिशया वाय्वाहाराश्च जन्तवः ।
 प्रीतिमेते प्रयान्थाश्च महत्तेनाम्बुना मदा ॥
 नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः ।
 तेषामाष्यायनार्थैतद्वीर्यते मल्लिप्तं मया ॥
 ये ऽवान्धवा वान्धवा वा येऽन्यजन्तानि वान्धवाः ।
 ते त्वत्तमखिलां यान्तु ये चाम्भक्तोयकाङ्क्षिणः ॥
 मात्रादितर्पणे काम्यत्वाभिधानं फलविशेषकथनार्थं नित्यता
 तु स्मृत्यनुसारात् ।

योगियाज्ञवल्क्यः,—

दत्त्वा जलाञ्जलीन् सप्त कृष्णपत्रे चतुर्दशीम् ।
 धर्मराजं समुद्दिश्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 अनर्काभ्युदिते काले कृष्णपत्रे चतुर्दशीम् ।
 स्नातः संतर्प्य तु यमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 यत्र कुत्र च नद्यां हि स्नात्वा कृष्णचतुर्दशीम् ।
 सन्तर्प्य धर्मराजानं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

योगियाज्ञवल्क्यः,—

सर्वर्णेभ्यो जलन्देयं नान्यवर्णे कदाचन ।

पारस्करः,—

ब्राह्मणेन न कर्त्तव्यं शूद्रस्त्रैवौर्द्धदेहिकम् ।
 शूद्रेण ब्राह्मणस्यापि विना पारसवात् क्वचित् ॥
 और्द्धदेहिकमिति सामान्यनिर्देशात् आह्वादिपरिग्रहोऽपि ।
 पारसवो ब्राह्मणाच्छूद्रायास्तत्पन्नः ।
 भूमौ यदापो दीयन्ते दाता चैव जले स्थितः ।

वृथा तद्दीयते तोयं नोपतिष्ठति कस्यचित् ॥

एतेन जलस्थो जल एव तर्पणजलं क्षिपेत् ॥ स्थलस्थस्तु
स्थल एव तर्पणजलं क्षिपेत् ॥

तथाहि शङ्खः,—

नोदकेषु न पात्रेषु न कुड्डो नैकपाणिना ।

नोपतिष्ठति तत्तोयं यन्न भूमौ प्रदीयते ॥

बौधायनमते तु स्थलस्थेनापि तर्पणजलं जल एव प्रक्षेप्यम् ।
वासःपरिधानानन्तरं यतः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञैरङ्गिरेवाप्सु यथोत्तरं
देवान् पितॄन् तर्पयन्तीत्यपामेव तर्पणजलप्रक्षेपाधिकारात् ।

प्रकाशे तु—जलसमीपस्थेन तर्पणजलं जल एव प्रक्षिपेत् ।
उद्धृतजलेन तु स्थले तर्पणजलप्रक्षेपः । तद्विषयमेव प्रागग्रेषु स्वधा
इत्युक्तमिति स्थापितम् । तन्न ।

उदके नोदकं कुर्यात् पितृभ्यश्च कदाचन ।

उत्तोर्यं च शुचौ देशे कुर्यादुदकतर्पणम् ॥ इति

शङ्खेन जलस्थतर्पणं वदता नोदकेष्विति पुनरुदकनिषेध-
स्तौरस्थस्यापि जलप्रक्षेप इति । [तन्मते स्थलस्थेन^१ सर्वत्र स्थल
एव जलप्रक्षेपः । बौधायनमतेन तु स्थलस्थेन जल एव जल
प्रक्षेप इति ।] विकल्प एवात्र भाति, शास्त्रिभेदाद्वा मतद्वयं
ज्ञेयमिति केचित् ।

सुमन्तुः,—

आकाशे तु क्षिपेद्द्वारि जलस्थो दक्षिणामुखः ।

(योगियाज्ञवल्क्यः,—

यदा ऽऽचि जलं वा स्यादुदके देवताः पितृन् ।)

आकाशमिह जलोपरिभागः ॥

काष्ठांजिनिः,—

देवतानां पितृणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्जलिम् ।

असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलिम् ॥

योगियाज्ञवल्क्यः,—

यदा ऽऽचिजलं^१ वा स्यादुदके देवताः पितृन् ।

तर्पयेच्च यथाकाममपु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

उग्रनाः,—

न वेष्टितशिरा न कृष्णकाषायवासा देवपितृकार्यं कुर्यात् ।

शङ्खः,—

नेष्टिकाचिते पितृस्तर्पयेत् । वापीतडागोदपानेषु सप्त पञ्च

त्रौम् वा पिण्डानुद्धृत्य पितृस्तर्पयेत् ।

अथञ्च पिण्डोद्धारोऽसामर्थ्यादिना—आस्रवनस्नानाभावेऽपि तर्पणं कुर्वता प्राक्कार्यस्तर्पणस्याङ्गत्वात् । आस्रवनस्नानपक्षे तु तदङ्गत्वादेव प्राकृतत्वात् प्रसङ्गन्यायात् तर्पणाङ्गतया पुनर्न कार्यः । यथासङ्ख्यञ्चात्र ।

पितृतर्पणे योगियाज्ञवल्क्यः,—

प्राचीनावीत्युदकं प्रसिञ्चेद्दे तिलान्वितम् ।

यद्युद्धृतं प्रसिञ्चेत्तु तिलान् वै मिश्रयेज्जले ।

अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणेः ॥

यद्युद्धृतोदकेन तर्पणन्तदा जलपात्र एव तिलप्रक्षेपः, जला-
शयस्यजलेनैव तु तर्पणे वामहस्तेन तिलग्रहणमित्यर्थः ।

तथा,— दक्षिणे पिढतौर्ध्वेन जलं सिञ्चेद्यथाविधि ।

दक्षिणेनैव गृह्णीयात् पिढतौर्ध्वसमीपतः ॥

दक्षिणे करे ।

कार्ष्णाजिनिः,—

नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयेद्दूर्ध्वमानसः ।

आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्वपोऽञ्जलिम् ॥

यमः,—

चौस्त्रीन् जलाञ्जलिं दद्यादुच्चैरुच्चतरं ततः ।

गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ॥

पित्रादिषट्कजलाञ्जलयः क्रमेण वर्द्धनीयाः । जलमध्ये
इति पञ्चप्राप्तानुवादः ।

मरीचिः,—

मुक्तहस्तञ्च दातव्यं मुद्रान्तत्र न दर्शयेत् ।

वामहस्ते तिला ग्राह्या मुक्ता हस्तन्तु दक्षिणम् ॥

मुक्तहस्तं प्रसारितहस्तं यथा स्यात्तथा दातव्यं मुद्रान्तत्र— न
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठमुद्रया तीर्थावरोधं कुर्यादित्यर्थः । मुक्ता हस्तन्तु
दक्षिणं इति दक्षिणेन तिला न ग्राह्या इत्युक्तम् ।

तिलानामप्यलाभे तु हिरण्यरजतान्वितम् ।

तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वा पुनः ॥

रजते मनसा यायात् सुवर्णं हस्तनिःसृतम् ।

तिलेषु च क्षणं गच्छेत्ताम्रेषु द्विसुहृत्ततः ॥

दर्भे सप्तसुहृत्तन्तु मन्त्रयुक्ततद्वचयम् ।

रजते हस्तसम्बन्धे रूपे एवं सुवर्णादिष्वपि मनसा ददानि
चिन्तामात्रेण यायात् पितृनिति शेषः । अत्र पूर्वपूर्वाभावे
उत्तरोत्तरविधिरिति भ्रमो वाक्यान्तरविरोधाच्च शास्त्रः । तिला-
दीनान्तु समुदितानामभावे क्रमेणैकैकशोऽप्युपादानं कार्यमिति
दर्शनार्थमिदम् ।

एवञ्च ।

विना रूप्यसुवर्णेन विना ताम्रतिक्षेप्तया ।

विना दर्भेऽथ मन्त्रेऽथ पितृणाञ्जोपतिष्ठते ॥

इति शङ्खवचनं रूप्यादीनां सर्वेषामभावे न ह्येकदेशाभावेऽपि ।

शङ्खः,—

सौवर्णेन तु पात्रेण राजतेनौडुम्बरेण च खड्गपात्रेण
शङ्कुना वाप्यदकं पितृतीर्थं स्पृशन्दद्यात् ।

शङ्कुः सुवर्णकीलकः । एतच्च वचनं सति सम्भवे ।

तथा,—

हैमेन सह यद्वत्तं क्षीरेण मधुना तथा ।

तदप्यक्षयतां याति पितृणान्तु तिलोदकम् ॥

पितृगीतासु मनुः,—

अपि नः स कुले यायात् यो नो दद्याज्जलाञ्जलीन् ।

नदीषु बह्मतोयासु ग्रीतक्षासु विशेषतः ॥

स्नानानन्तरं शङ्खः,—

उदकस्थाप्रदानाद्धि स्नानशाटीन पीडयेत् ।

योगियाञ्जवल्क्यः,—

यावद्देवानृषींश्चैव पितृंश्चैव न तर्पयेत् ।

तावन्न पीडयेद्वस्त्रं येन स्नातो न वोदकैः ॥

न वोदकैर्वस्त्रोदकैर्न तर्पयेत् । तावन्न पीडयेद्वस्त्रमितिसम्बन्धः ।

निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रन्तु तर्पणात् ।

निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः महर्षिभिः ॥

पराशरः,—

जलमध्ये तु यः कश्चिद्वाङ्मणो ज्ञानदुर्व्वलः ।

निष्पीडयति तद्वस्त्रं स्नानन्तस्य वृथा भवेत् ॥

योगियाञ्जवल्क्यः,—

वस्त्रनिष्पीडितं तोयं स्नानस्योच्छिष्टभागिनाम् ।

भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले ॥

अन्नप्रकरवत्तस्य अपसव्येन पीडनम् ।

पीडयित्वा ततः पश्चाज्जपं कुर्यात् सुविस्तरम् ॥

एतेनोच्छिष्टभागिनो बुद्धिस्थीकृत्य भूमौ वस्त्रनिष्पीडनोदकं दातव्यम् ॥ अन्नप्रकरवत् आद्धोच्छिष्टान्नविकरवत् ।

कचिद्भोभिलः,—

ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोचिणो मृताः ।

ते दृश्यन्तु^१ मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम् ॥

वशिष्ठ,—

ज्ञानशाख्यान् दातव्या मृदस्तिष्ठो विशुद्धये ।
अथन्तरोक्ततर्पणान्यतिरिक्ततया न लिखितानि ।

॥ इति गृह्यसूत्राकरे तर्पणतरङ्गः ॥

अथ तर्पणोत्तरकर्म ॥

तत्र विष्णुपुराणे,—

आचम्य च ततो दद्यात् सूर्याय सलिजाञ्जलिम् ।
(ॐ) नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ।
जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मादायिने ॥
ततो गृह्यार्चनं कुर्यादभौष्टसुरपूजनम् ।
जलाभिषेकपुष्पाणां धूपादीनां निवेदनैः ॥
प्रक्षाल्य तीरदेशन्तु गत्वा स्वधर्ममाचरेत् ।

स्वधर्मः स्वकीयाश्रमधर्मः ।

तथा,—

स्ववन्द्यादिषु चाचम्य सोपानत्को ह्यसंस्पृशन् ।
आगतः सोदपात्रस्तु यज्ञेन शुचिरेव सः ॥
तेनोदकेन द्रव्याणि प्रोक्ष्याचम्य पुनर्गृहे ।
कर्माणि तु प्रकुर्वीत नित्यं वै यानि कानि च ॥
पात्रादिरहितं तोयमुद्धृतं सव्यपाणिना ।
न तेन प्रोक्षणं कुर्यात् वस्त्रनिष्पीडनेन च ॥

सौवर्णं राजतं ताम्रं सुव्यं पात्रं प्रकीर्तितम् ।

तदभावे स्मृतं पात्रं स्रवते यन्न धारितम् ॥

असंस्पृशन् अगृह्यादीनिति शेषः । प्रोक्षणं गृहस्थितपुष्पादीनां
यन्न धारितं नारिकेलादिपात्रम् ।

ज्ञातातपः,—

बहिर्नद्यादिष्व्याचान्तः सोदकः किञ्चिदस्यृशन् ।

रथ्यागतोपि यत्नेन शुचिरेवेह मानवः ॥

अस्यृशन् यत्नेनेति शेषः ।

नाधोवस्त्रैकदेशेन शुद्ध्यर्थमपि आहरेत् ।

यद्यानौतन्तु सव्येन प्रोचयेद्दक्षिणेन तु ॥

नाधोवस्त्रैकदेशेन इतरजलपात्राभावेऽपि नाधोवस्त्रानीतेन
तोयेन प्रचालयेत् ॥

लघुहारीतः,—

स्नानं कृत्वा तु ये केचित् पुष्पं चिन्वन्ति मानवाः^१ ।

देवतास्तन्न गृह्णन्ति भस्मीभवति काष्ठवत् ॥

एतत्तु द्वितीयस्नानाभिप्रायम् ।

पद्मपुराणे,—

आचम्य विधिवत् सम्यगालिखेत् पद्ममयतः ।

साक्षताभिः सपुष्पाभिः सतिलारूपचन्दनैः ॥

अर्घ्यपात्रं प्रयत्नेन सूर्यनामानुकीर्तनैः ॥

नमस्ते विष्णुरूपाय नमस्ते ब्रह्मरूपिणे ।

सहस्ररश्मये नित्यं नमस्ते सर्वतेजसे ।
 नमस्ते रुद्रवपुषे नमस्ते भक्तवत्सल ! ।
 पद्मनाभ नमस्तेऽस्तु कुण्डलाङ्गदभूषित ॥
 नमस्ते सर्वलोकेश ! सुप्नानामपि बुद्धये ।
 सुकृतं दुष्कृतञ्चैव सर्वमपश्यसि सर्वदा ॥
 सर्वदेव नमस्तेऽस्तु प्रभौद मम भास्कर ! ।
 दिवाकर नमस्तेऽस्तु प्रभाकर नमोऽस्तु ते ॥
 एवं सूर्य्यक्षमस्त्राय त्रिः कृत्वा च प्रदक्षिणम् ।
 दिजं गां काञ्चनं स्पृष्ट्वा ततो विष्णुगृहं व्रजेत् ॥
 आश्रयस्थं ततः पूज्य प्रतिमाञ्चापि पूजयेत् ॥

अक्षतशब्दो आमतण्डुले ॥

हलायुधेन तु पूज्येति स्थाने स्थाप्येति लिखित्वा स्नानं
 कारयित्वा इति व्याख्यातम् ।

ब्रह्मयज्ञानन्तरं नरसिंहपुराण-ब्रह्मपुराणयोः,—

ततोऽर्थं भानवे दद्यात् तिलपुष्पजलान्वितम् ।
 उत्थाप्य मूर्द्धपर्यन्तं हंसः शुचिषदित्यपि ॥
 जलदेवं नमस्त्राय ततो गृहगतः पुनः ।
 विधिना पुरुषसूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥
 वैश्वदेवन्ततः कुर्याद्दक्षिकर्म्म यथाविधि ।

पुरुषसूक्तविधिश्च पुराणान्तरादवगन्तव्यः पूजाप्रकरणे ।

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे तर्पणोत्तरकर्म्मतरङ्गः ॥

अथ पञ्चमहायज्ञाः

तत्र दक्षः,—

पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।

पितृदेवमनुष्याणां कौटानाञ्चोपदिश्यते ॥

संविभज्यतेऽन्नमस्मिन्निति संविभागः । कौटग्रहणमिह भूताना-
मुपलक्षणाय ।

व्यासः,—

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत पाकयज्ञानशेषतः ।

आपद्यपि हि कष्टायां पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ॥

स्वर्गापवर्गयोः प्राप्तिर्महायज्ञैः प्रचक्षते ।

वैवाहिकोऽग्निरावसथ्यः । एतच्च सत्यावसथ्याग्नौ तथाचाद्ये
वक्ष्यते ।

मनुः,— पञ्चसूना गृहस्थस्य चुक्ती पेषणुपस्करः ।

कण्डनी चोदकुम्भश्च वध्यते यासु वाहयन् ॥

सूना प्राणिवधस्थानम् । उपस्करः सर्वाङ्गनीप्रभृति गृहोप-
करणम् । वध्यते हिंसोत्पादितदुरितेन स वध्यते । वाहयन्
व्यापारयन् ।

तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यथे महर्षिभिः ।

पृथक्कृत्वा महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥

अनेन तत्पापक्षयाय पञ्चयज्ञा इत्युक्तम् ।

तथा,—

अकृतञ्च कृतञ्चैव तथा प्राकृतमेव च ।

ब्राह्मं ऊतं प्राशितञ्च पञ्चयज्ञान् प्रचक्षते ॥
जपः कृतोऽकृतो होमः प्रकृतो भौतिको बलिः ।
ब्राह्मं ऊतं द्विजाय्यार्चा प्राशितं पितृनर्पणम् ।
स्वाध्यायेनार्चयेत्तर्षान् होमैर्देवान् यथाविधि ॥
पितृन् आद्वैश्व नृनन्नेर्भृतानि बलिकर्म्मणा ।
पञ्चेतान् यो महायज्ञान्न हापयति शक्तिः ॥
स गृहेऽपि वसन्नित्यं शृनादोषैर्न लिप्यते ।

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

पञ्चानामपि सत्राणां महतामुच्यते विधिः ।
यैरिद्धा सततं विप्रः प्राप्नुयाद्ब्रह्म प्राश्रतम् ॥
देव-भूत-पितृ-ब्रह्म-मनुष्याणामनुक्रमात् ।
महासत्राणि जानीयात् त एव हि महामखाः^१ ।
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
दैवो होमो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥
^१[आहुं वा पितृयज्ञः स्यात् पितृो बलिरथापि वा ।
यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स उच्यते ॥
स चार्वाक् तर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।
वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेति निमित्तकात् ॥

आहुमत्र नित्यआहुम् । पितृो बलिर्भूतबलिदानानन्तरं,
श्रुतिजपो मध्याह्नस्नानानन्तरं दर्भेष्वसीन इत्यादिनोक्तः पवित्र-

१ (क) (ख) पुस्तके पितृो बलिरथापि वा ।

२ [] चिह्नितांशः (ख) चिह्नित पुस्तके नास्ति ।

मन्त्रजपः । निमित्तमेव निमित्तकमिति । निमित्तकादनन्तरोक्तात्
ब्रह्मयज्ञकालत्रयादन्यत्र ब्राह्मयज्ञेन कुर्यादित्यर्थः ।

अत्र च तर्पणश्राद्ध-पितृयज्ञबलिदानानां पितृयज्ञत्वे यथा-
सम्भवमधिकारिभेदेन पुनस्तुल्यविकल्पः ॥]

हारौतः,—

यदेवेभ्यो जुहोति देवलोकं तेनाभिजयति । पितृभ्यः पितृ-
लोकं । तेन यः स्वाध्यायमधीते ऋषिलोकं । यत् भूतेभ्यो
बलिं हरति भूतलोकं तेन ।

शृङ्खलिलिखितौ,—

पञ्च महायज्ञान्निर्व्वपेदापत्रशाकोदकेभ्यः ।

बौधायनः,—

अहरहर्देवेभ्यः स्वाहा कुर्यादाकाष्ठान्तथैनं(तं) दैवं यज्ञं
समाप्नोति । अहरहः स्वधा कुर्यादोदपात्रान्तथैनं(तं) पितृयज्ञं
समाप्नोति । अहरहर्भूतेभ्यो बलिं हरेदापत्रपुष्पेभ्योऽथैनं(तं)
भूतयज्ञं समाप्नोति । अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यादामूल-फल-
शाकेभ्योऽथैनं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति । अहरहः स्वाध्यायं कुर्यादा-
ग्रणवान्तथैनं ब्रह्मयज्ञं समाप्नोति ।

मनुः,— ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्व्वदा ।

नृयज्ञं पितृयज्ञञ्च यथाशक्ति न ह्यपयेत् ॥

यद्यपि व्यासादिभिरावसथ्याग्नौ पञ्च महायज्ञा उक्ताः ।

तथापि,—

लौकिके वैदिके वापि ऊतोत्सृष्टे जले चितौ ।

वैश्वदेवञ्च कुर्वीत पञ्चसूनापनुत्तये ॥

इति शातातपवचनेनाधारान्तरस्यापि विहितत्वात् । सत्याव-
सथ्याग्नौ तत्र । अन्यथाऽन्यत्रापि पञ्च महायज्ञाः कार्या इति
परमार्थः ।

लौकिके पाकसाधने वैदिके आवसथ्याग्नौ ऊतोत्सृष्टे अन्येन
होमं विधाय त्यक्ते अनन्तरोक्ताग्नित्रयासम्भवे जले तदसम्भवे भूमौ ।

हृन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म्म च ।

अनश्रताऽपि सततमन्यथा किल्बिषौ भवेत् ॥

अङ्गिराः,—

शालाग्नौ वा पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यशः ।

यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते ॥

शालाग्निरावसथ्याग्निः । तेन साग्निना आवसथ्याग्नौ होमः
कार्यः । निरग्निना अग्नौ यदि होमः क्रियते तदा लौकिके ।

याज्ञवल्क्यः,—

कर्म्म स्मार्त्तं विहायाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

होमं शालाहृते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु ॥

वैतानिकाग्निषु आहवनीयाग्निषु ।

व्यासः,— वैश्वदेवं प्रकुर्वीत स्वशाखाविहितन्ततः ।

संस्तुतान्नैर्हविष्यैश्च हविष्यव्यञ्जनान्वितैः ॥

तैरेवान्नैर्बलिन्दद्यात् शेषमाश्लाघ्य वारिणा ।

कृतापसव्यः स्वधया सर्व्वन्दचिणतो हरेत् ।

सुरार्चनं ततः कुर्याद्ब्रह्ममात्मैः सुगन्धिभिः ॥

अत्र च पौराणिके विधौ स्वशाखाश्रयणं वचनवलात् ।

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु ब्रीहयः स्युताः ।

माषकोद्रवगौरादीन् सर्वालाभेऽपि वर्जयेत् ॥

ब्रीहयः कलमादयः । गौरोऽत्र सितसर्षपः ।

शङ्खलिखितौ,—

अत ऊर्ध्वं न्देवयज्ञः सर्वेषामुपदिश्यते ।

आश्रमधर्माविरोधे प्रतिनियतानामोषधौनां कोद्रवचणक-
माषमसूरकूलत्योद्दालकवर्जं निरूपणीयम् । उद्दालको वज्रुर^१
इति प्रसिद्धः ।

आपस्तम्बः,—

न चारलवणहोमो विद्यते^२ ।

तथा परान्नसंसृष्टस्य च । अहविष्यस्य च होम उदीचीन-
मुदग्निभागभवमुष्णं भस्मापोह्य ह्रयते । तज्जतमज्जतं चाग्नौ भवति ।
न स्त्री जुह्यात् नानुपेतः ।

चारलवणमूषरलवणं । परान्नसंसृष्टमन्यानमिश्रं । अहविष्यं
माषादि । यदि तु चारलवणमेव सम्पद्यते तदा उदीचीनमुदग्नि-
भागभवमुष्णं भस्मापोह्य तस्मिन्नग्नौ जुह्यादित्यर्थः । न स्त्री
जुह्यात् इति साग्नेः प्रवासे ऋत्विगसन्निधाने सति प्रसक्तस्य निषेधनं
निरग्नेस्तु स्वकर्तृक एव वैश्वदेवः । अनुपेतः अनुपनीतः ।

वशिष्टः,—

वैश्वदेवं सायं प्रातर्गृह्येऽग्नौ जुह्यात् । गृहदेवताभ्यो बलिं
हरेत् । ओत्रियाय दत्त्वा ब्रह्मचारिणे चानन्तरं पितृभ्यो
दद्यात्ततोऽतिथीन् भोजयेत् ।

वैश्वदेवं विश्वदेवताकमन्नम् ।

कुन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

भूतप्रवचने पत्नी यद्यमन्निहिता भवेत् ।

रजोयोगादिना तत्र कथं कुर्वन्ति याजिकाः ॥

महानसेऽन्नं या कुर्यात् सवर्णान्तां प्रवाचयेत् ।

प्रणवाद्यपि वा कुर्यात् कात्यायनवचो यथा ॥

भूतप्रवचनमिह सिद्धेऽन्ने स्वामिना भूतमिति वाचनं, रजो-
योगादिना तस्या अमन्निधाने अन्या या पाककर्त्री सवर्णां तां
वाचयेत् । तथापि भूतमिति यदि वक्तुं न शक्यते तदा
अन्यदयोङ्कारादिसम्प्रतिप्रतिपादकं किञ्चित् कुर्यादित्यर्थः ।

मनुः,—

विश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम् ।

आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्त्रम् ॥

अग्नेः सोमस्य चैवाग्नौ(दौ) तयोश्चैव समस्तयोः ।

विश्वेषाञ्चैव देवानां धन्वन्तरय एव च ॥

ऋत्यै^१ चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च ।

सह द्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृते ततः ॥

समस्तयोरग्नौषोमाभ्यां सह द्यावापृथिव्योः । द्यावापृथिव्यामेकं
कर्त्तव्यम् ।

विष्णुः,—

अथाग्निं परिसमुह्य पर्युह्य परिस्तीर्य परिसमाधाय सर्वतः
पाकादग्रमुद्धृत्य जुह्यात् । वासुदेवाय सङ्कर्षणायानिरुद्धाय पुरुषाय
सत्यायाच्युताय । वासुदेवायाग्नये सोमाय मित्राय वरुणायेन्द्रा-
येन्द्राग्निभ्यां विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्रजापतये अनुमत्यै धन्वन्तरये
वास्तोष्पतये स्विष्टिहते इति ।

ग्रातातपः,—

भूतयज्ञं तथा आर्द्धं नित्यञ्चातिथिपूजनम् ।

क्रमेणानेन कर्त्तव्यं स्वाध्यायाध्ययनन्तथा ॥

अथञ्च ग्राखाविशेषविषयो भूतयज्ञादिक्रम इति ज्ञेयम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

देवेभ्यस्तु कृतादन्नात् शेषाद्भूतबलिं हरेत् ।

अथो भूमौ श्वचाण्डाल-देयमन्नं प्रमुञ्चति ॥

स्वाध्यायं सततं कुर्यान्न पचेदन्नमात्मने ।

आत्मने केवलात्मने ।

एवं सम्यक् हविर्ज्ज्वा सर्वदिक्षु प्रदक्षिणः ।

इन्द्रान्तकाप्यतीन्दुभ्यः स्नानुगेभ्यो बलिं हरेत् ॥

मरुद्भ्य इति तु द्वारि विष्णवेऽङ्गाय इत्यपि ।

वनस्पतिभ्य इत्येवं सुषलो दूषणं हरेत् ॥

तच्छीर्षके त्रिये कुर्यात् तथा कान्धे^१ तु पादतः ।

ब्रह्म-वास्तोष्पतिभ्याञ्च वास्तुमध्ये बलिं हरेत् ॥

विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश उत्क्षिपेत् ।

दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तञ्चरेभ्य एव च ॥

पृष्ठे वास्तुनि कुर्वीत बलिं सर्वानुभूतये ।

पृथिव्यै बलिशेषन्तु सर्वदक्षिणतो हरेत् ॥

शुनाञ्च पतितानाञ्च श्वपचां पापरोणिणाम् ।

वायसानां कृमीणाञ्च शनकैर्विकरेद्भुवि ।

एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्हति ॥

स गच्छेत् परमं स्थानं तेजोमूर्तिः पथोज्ज्वला ।

सायं तन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत् ॥

वैश्वदेवं विना नैतत् सायं प्रातर्विधीयते ।

एवमिति देवयज्ञप्रकारेण तच्छीर्षकं गृहसंज्ञायाग्निरप्रदेशः ।

वास्तुपुरुषाग्निरःप्रदेशो वा । पादतः गृहसंज्ञेवात्मसंज्ञापाददेशे

ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यामिति एवमिति बलिदानप्रदेशः । पृष्ठे वास्तुनि

पश्चाद्गृहे मूत्रोच्चारकरणस्थान इत्यन्वयः । मूत्रोच्चाररहित इति

पारिजातः ।

सर्वानुभूतये सर्वानुभूतदेवतायै पथोज्ज्वला उज्ज्वलपथा

शनकैर्यथा नोपघातः कथमपि भवति । वायमादौनाञ्चोपकाराय

बलिः क्रियमाणः तत्र देशे दातव्यो यत्र तेषामुपयोगः सम्भवति ।

उत्क्षिपतीत्यनेन आदौनामपि बलिदाने अनादरो न कर्तव्य

इत्युक्तं । सायन्त्विति इदञ्च सायं सिद्धेनान्नेन पत्न्या अमन्त्रकं बलिं यजमान-तत्पुत्रादीनामसन्निधाने हरेत् दद्यात् ।

गौतमः,—

अग्नावग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वेदेवाः प्रजापतिः । [स्विष्टिहृदिति होमाः ।] दिग्देवताभ्यश्च यथास्वं द्वारि मरुद्भ्यो गृहे देवताभ्यः प्रविश्य ब्रह्मणे मध्ये अद्भ्य उदकुम्भे आकाशाद्येत्यन्तरिक्षे नक्त-
चरेभ्यश्च सायम् ।

अग्नाविति वचनादयं कल्पो जले चितौ न कार्यः ।
पारिजातेऽप्येवम् ।

दिग्देवताभ्यश्च यथास्वं यथा यामां देवतानां या दिक् तस्यां ताभ्यो दद्यात् इत्यर्थः । दिग्देवताभ्यश्चेति चकारात् तत्पुरुषेभ्योऽपि ।
प्रविश्य गृहमिति शेषः । सायन्तु नक्तचरेभ्य इत्यधिकम् ।

कुन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

अग्न्यादिर्गौतमेनोक्तो होमः शाकल एव च ।

अनाहिताग्निरप्येवमुच्यते बलिभिः सह ॥

अग्न्यादिः—अग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वेदेवाः प्रजापतिः स्विष्टिहृदिति गौतमोक्तेः । शाकलः काष्ठप्रकलसाध्यो ज्योतिष्टोमोहोमः, दैव-
कृतस्त्रैमसोऽवयजनमसीत्यादिमन्त्रकः । अनाहिताग्नेः औत-
स्मार्त्ताग्निरहितश्च ।

पारस्करः,—

वैश्वदेवादन्नात् पय्युच्य स्वाहाकारैर्जुह्यात् । ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्णाभ्यः कक्षपाथानुमतये इति । भूतगृह्णेभ्यो मणिके चीन्

पर्जन्यायाज्ञः पृथिव्यै । धात्रे विधात्रे च दार्ढ्ययोः । प्रतिदिशं
वायवे दिशाञ्च । मध्ये चीन् ब्रह्मणे अन्तरिक्षाय सूर्याय
विश्वेभ्यो भूतेभ्यस्तेषामुत्तरतः । उषसे भूतानां पतये परं । पित्रभ्यः
स्वधा नम इति दर्चिणतः । पात्रं निर्दिज्योत्तरापरस्यां दिशि
निनयेत् यक्षैतन्ने इति ।

उत्तरतः इति विश्वदेवात् । विश्वदेवा देवता इति बलि-
सम्बन्धिन अन्ये च देवता यद्यपि देवतान्तरमपि तथाप्येकदेशेन
व्याहारः^१ । अतएव होमेऽप्यत्र वैश्वदेवोक्तिः, अन्नादुद्भूत्येति
शेषः । पर्याग्निमग्निं प्रकृतत्वात् । अनुमतय इति इतिकारो
होमसमाप्तौ चीन् बलीन् भूतगृह्येभ्य इति अस्य विवरणं
पर्जन्यायेति ।

दार्ढ्ययोः—दारवामदर्चिणप्रदेशयोः । प्रतिदिशम् आसामेव
चकारात् प्रतिदिशमिति सम्बद्ध्यते । मध्ये गृहस्यैव ब्रह्मण इत्यादि-
त्रयं चीणीत्यत्र देवताभिप्रायकं तेषां ब्रह्मादिबलीनां उत्तरदिशं
गृहस्य पूर्वदर्चिणपश्चिमोत्तरदिक्षु उत्तरं परं अन्तिमं तेन
विश्वदेवादिबल्लभः उत्तरस्यां दिशि देया इति उत्तरापरा
वायवौ-दिक् साग्रेरेव ।

अग्न्यादिर्गोतमेनोक्तो होमः प्राकल एव च ।

अनाहिताग्नेरप्येष उच्यते बलिभिः सह ॥

इति वाक्येन निरग्नेः प्रकारान्तरविधानात् । तन्निरग्नि-
वर्जसनेयिनां स्वगृह्योक्तैव देवता सामान्यविध्यन्तराभावात् ॥

विष्णुपुराणे,—

अपूर्वमग्निहोत्रञ्च कुर्यात् प्राक् ब्रह्मणे ततः ।
 प्रजापतिं समुद्दिश्य दद्यादाहुतिमादरात् ॥
 गृह्णाभ्यः कश्यपायाथ ततोऽनुमतये क्रमात् ।
 तच्छेषं मणिके पृथ्वी पर्जन्याद्भ्यः क्षिपेत्ततः ॥
 दारे धातुर्विधातुश्च मध्ये च ब्रह्मणः क्षिपेत् ।
 गृहस्य पुरुषव्याघ्र दिग्देवानाञ्च मे शृणु ।
 इन्द्राय धर्म्मराजाय वरुणाय तथेन्दवे ।
 प्राच्यां दिशि बुधो दद्याद्भुतशेषान्नकं बलिम् ॥
 आत्मोत्तरे दिग्भिभागे धन्वन्तरिबलिं बुधः ।
 निर्व्वपेद्वैश्वदेवञ्च कर्म्म कुर्यादतःपरम् ॥
 वायवे वायवे दिक्षु समस्तान्नं ततो दिशम् ।
 ब्रह्मणे चान्तरिक्षाय भानवे च क्षिपेद्बलिम् ॥
 विश्वेदेवान् विश्वभूतान् तथा विश्वपतीन् पितृन् ।
 यक्षाणञ्च समुद्दिश्य बलिन्दद्यान्नरेश्वर ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

सम्पूजयेत्ततो बलिं दद्याच्चैवाहुतौः क्रमात् ॥
 प्रथमां ब्रह्मणे दद्यात् प्रजानां पतये ततः ।
 तृतीयाञ्चैव गृह्णाभ्यः कश्यपाय तथापरम् ॥
 ततोऽनुमतये दत्त्वा दद्याद्गृहबलिनतः ।
 पूर्व्वाख्यातं मया यत्तु नित्यं कर्म्म क्रियाविधौ ॥
 वैश्वदेवन्ततः कुर्याद्बलियस्तत्र मे शृणु ।

यथास्थानं विभागन्तु देवानुद्दिश्य वै पृथक् ॥
 पर्जन्याङ्गो धरित्रीणां दद्यात्तु मणिके^१त्रयम् ।
 वायवे प्रतिदिग्भ्यश्च प्राच्यादिषु ततः क्रमात् ॥
 ब्रह्मणे चान्तरिक्षाय सूर्याय च यथाक्रमम् ।
 विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो विश्वभूतेभ्य एव च ॥
 उषसे भूतपतये दद्याच्चोत्तरतस्ततः ।
 खधा नम इत्युक्त्वा च पिबभ्यश्चापि दक्षिणे ॥
 कृत्वापसव्यं वायव्यां यक्ष्मैतत्तेऽवनेजनम् ।
 अन्नावशेषमिश्रं वै तोयन्दद्याद्यथाविधि ॥
 ततस्तोयमुपादाय तेषामाचमनाय वै ।
 स्थलेषु निःक्षिपेत् प्राज्ञो नास्त्रा चोद्दिश्य देवताः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

देवेभ्यस्तु ऊतादन्नाच्छेषं भूतबलिं हरेत् ।
 अन्नं भूमौ श्चचाण्डालवायसेभ्यो बलिं हरेत् ॥

—श्वादिबलीनां पृथक् निर्द्दिष्टात् भूतयज्ञवह्निभावः ।

आपस्तम्बः,—

बलीनान्तस्य तस्य देशस्य^२ संस्कारः, हस्तेन परिमृज्यावोक्ष्य^३
 न्युष्य पश्चात् परिषेचनं । तस्य तस्य प्रत्येकं परिमार्जनम् ।
 श्रवौक्ष्य सिक्त्वा न्युष्य बलिन्दत्वा परिषेचनं

१ (ग) मणिक — ।

२ मूले देशे ।

३ (ग) अवेक्ष्य ।

बलौनुक्ता कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

पिण्डवच्च पश्चिमा प्रतिपत्तिः ।

पिण्डवदग्न्यादिप्रचेपेण पश्चिमा अन्तिमा । यत्तु पश्चिमा-
प्रतिपत्तिः पितृबलिप्रतिपत्तिरिति व्याख्यातम् । तन्न । अन्य-
बलेरपि प्रतिपत्त्यपेक्षामभावात् ।

यथा,—

अमुष्मै नम इत्येवं बलिदानं विधीयते ।

बलिदानविधानार्थं नमस्कारः कृतो यतः ॥

स्वाहाकार-वषट्कार-नमस्कारा द्विवौकशाम् ।

स्वधाकारः पितृणाञ्च हन्तकारो नृणां कृतः ॥

स्वधाकारेण निर्व्वपेत् पितॄन् बलिमतः परम् ।

तमध्येके नमस्कारैः कुर्व्वते नेति गोतमः ॥

नचावरा बलयो भवन्ति महामार्जारश्रवणप्रमाणात् । एकत्र
चेद्विहता भवन्ति द्रवसंस्काराद्यैके इति शाखान्तराभिप्रायम् ।
अतएव वाजसनेयिनां गृह्ये स्वधा नम इति नमस्कारोऽपि पठितः ।
नेति गोतम इति कन्दोगमभिप्रेत्य । अवराह्या ऊनाः । तेन
विङ्गालकर्णप्रमाणान्नूना बलयो न कार्या इत्यर्थः । एकत्र चेति
नानास्थानकबलिदानामभावात् एकस्मिन्नेव स्थाने यदा बलयस्तदा
अविहताः परस्परसन्निहिता । अन्योन्यसंयुक्ताश्च कार्या इत्यर्थः ।

यच्चादिवल्यनन्तरं विष्णुपुराणे,—

ततोऽन्यमन्नमादाय भूमिभागे शुचौ पुनः ।

दद्यादग्नेभ्यतेभ्यो खेच्छ्या तत् समाहितः ॥

देवा मनुष्याः पशवो वयांसि
 सिद्धाः मयचोरगदैत्यमङ्गाः ।
 प्रेताः पिशाचास्तरवः समप्ता
 ये चान्निच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥
 पिपीलिकाः कौटपतङ्गकाद्या
 बुभुक्षिताः कर्म्मनिबन्धवद्धाः^१ ।
 प्रयान्तु ते दन्तिमिदं मयाऽन्नं
 तेभ्यो विसृष्टं सुखिनो भवन्तु ॥
 येषां न माता न पिता न बन्धु-
 र्नेवान्नमिद्धिर्न तथान्नमस्ति ।
 तत्तृप्तयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत्
 ते यान्तु दन्तिं मुदिता भवन्तु ॥
 भूतानि सर्वाणि तथान्नमेतत्
 अहञ्च विष्णुर्न यतोऽन्यदस्ति ।
 तस्मादहं भूतनिकायभृत-
 मन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ॥
 चतुर्दशो भूतगणो य एष
 तत्र स्थिता येऽखिलभूतमङ्गाः ।
 तृप्त्यर्थमन्नं हि मया विसृष्टं
 तेषामिदन्ते मुदिता भवन्तु ॥
 इत्युच्चार्य नरो दद्यादन्नं श्रद्धाममन्वितः ।

भूरि भूतोपकाराय गृही सर्वाश्रयो यतः ॥

श्रचाण्डालविहङ्गानां श्रपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां कृमीणाञ्च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि ॥

इदञ्च काम्यबलिदानं सर्वशाखिसाधारणं सङ्कोचे माना-
भावात् ।

मनुः,— शुनाञ्च पतितानाञ्च श्रपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां कृमीणाञ्च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि^१ ॥

ऐन्द्रवारुणवायव्याः सौम्या वै नैर्ऋतास्तथा ।

वायवाः प्रतिगृह्यन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितम् ॥

श्वानौ द्वौ श्वावश्वलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ ।

ताभ्यां पिण्डं प्रदास्यामि स्यातामेतावहिंसकौ ॥

दत्त्वानेन विधानेन बलिं पश्चादुपस्पृशेत् ।

कृत्वैतद्वलिकर्म्मैवमतिथिं पूर्वमाश्रयेत् ।

भिचाञ्च भिचवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे ॥

यत् पुण्यफलमाप्नोति गां दत्वा विधिवद्गुरोः ।

तत् पुण्यफलमाप्नोति भिचान्दत्त्वा तु भिचवे ॥

भिचामप्युदपाचं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।

वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणाद्योपपादयेत् ॥

कृन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

सायंप्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म्म च ।

अनश्रताऽपि सततमन्यथा किल्लिषी भवेत् ॥

सायमिति पुनः पाके ।

पुनः पाकसुपादाय सायमण्यत्रनैपते ।

वैश्वदेवनिमित्तन्तु पत्न्या स.ङ्घं बलिं हरेत् ॥

तत्रापि श्वपचादिभ्यस्तथैवास्त्रविमर्जनमिति विष्णुपुराणात् ।

बलिदानान्तरं वशिष्ठ,—

ओत्रियाय दत्त्वा ब्रह्मचारिणे चानन्तरं पित्रभ्यो दद्यात् ।

पित्रभ्यो दानं आद्धमिह । एतच्च तस्मिन् काले ओत्रियब्रह्म-
चारिणोरुपस्थितौ अनुपस्थितौ वा बलिदानानन्तरमेव आद्धम् ।

आद्धमित्यनुवृत्तौ ग्रातातपः,—

यथाशक्त्वाभिरूपाणां ब्राह्मणानाञ्च भोजनम् ।

अपराहे तु सर्वत्र नित्यमेवं प्रकीर्तितम् ॥

अभिरूपाणां कुलादिसम्पन्नानाम् । अपराहे वैश्वदेवक्रिया-
समाप्तौ ॥

मनुः,— दद्यादहरहः आद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वापि पित्रभ्यः प्रीतिमावहन्^१ ॥

अन्नाद्यमन्नं तदभावे पयोमूलफलानि तदभावे उदकमिति
व्यवस्थित-विकल्पः ।

तथा,—

^१अप्येकमाशयेत् विप्रं पित्र्यर्थं पाञ्चयाज्ञिकम् ।

नचैवात्राशयेत् कश्चिदैश्वदेवं प्रतिदिजम् ॥

१ (ख) आहरेत् ।

२ (क) एकमेवाशयेत् विश्वदेवं ।

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

अप्येकमाशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थमिद्धये ।

अद्वैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा

अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विजः ॥

पितृभ्य इदमुक्तेति स्वधाकारञ्च कारयेत् ॥

अद्वैवं विश्वदेववर्जितम् । पितृभ्य इदमुक्तेति मिलितदेवतात्वं
आद्धे इति केचित् ।

दद्याच्च भिक्षात्रितयं परित्राड्ब्रह्मचारिणे ।

स्वेच्छया पुरुषो दद्यात् विभवे मत्प्रवारितम् ॥

नरसिंहपुराणे,—

भिक्षाञ्च भिक्षवे दद्यात् परित्राड्ब्रह्मचारिणे ।

प्रकल्पितान्नादुद्धृत्य सर्वव्यञ्जनसंयुताम् ॥

अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षार्थं गृहमागते ।

उद्धृत्य वैश्वदेवान्नं भिक्षां दत्वा विमर्जयेत् ॥

मत्स्यपुराणे,—

नित्यन्तावत् प्रवक्ष्यामि अर्थावाहनवर्जितम् ।

अद्वैवन्तद्विजानीयात् पार्वणं पर्वसु स्मृतम् ॥

लघुहारीतः,—

नित्यआद्धमद्वैवं स्यादर्थावाहनवर्जितम् ।

पद्मपुराणे,—

यः पात्रपूरणौ भिक्षां यतिभ्यः संप्रयच्छति ।

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयात् ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

घासप्रमाणा भिक्षा स्यादयं घासचतुष्टयम् ।

अयं चतुष्टयं प्राङ्मर्हन्तकारं द्विजोत्तमाः ॥

पद्मपुराणे,—

एकं वेदानुगं विप्रं भोजयेच्छूद्रयान्वितः ।

तद्भुक्ता च भवेत् कोटिर्विप्राणाञ्चात्र संशयः ॥

विष्णुपुराणे,—

भोजनं हन्तकारं वा अयं भिक्षामथापि वा ।

अदत्त्वा च न भोक्तव्यं यथाविभवमात्मनः ॥

महाभारते,—

घासमुष्टिं परगवे साक्षं दद्यात्तु सर्वदा ।

अहन्त्वा स्वयमाहारं स्वर्गलोकं स गच्छति ॥

पद्मपुराणे,—

सौरभेयः सर्वहिताः पवित्राः पुष्टराशयः ।

प्रतिगृह्णन्तु मे घासं गावस्त्रैलोक्यमातरः ॥

दद्यादनेन मन्त्रेण गवां घासं सदैव हि ।

गवां कण्डूयनं घासं घासमाङ्गिकमेव वा ॥

दत्त्वा भवेन्महापुष्टं गोप्रदानसमं नृणाम् ।

भविष्यपुराणे,—

दण्डोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्भवाङ्गिकम् ।

कपिलाशतदानस्य फलं विद्यात्तु संशयः ॥

पञ्चभूते शिवे पुण्ये पवित्रे सूर्यसम्भवे ।
 प्रतीच्छेदं मया दत्तं सौरभेयि नमोऽस्तु ते ॥
 गवाङ्गिकं गवा यद्दिनेनान्नं भुज्यते ।
 बलिदानानन्तरं ब्रह्मपुराणे,—
 ततो गोदोहमात्रं वै कालान्तिष्ठद्रुहाङ्गणे ।
 अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्द्ध्वं वा यथेच्छया ॥
 अतिथिं तत्र सम्प्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ।
 हिरण्यगर्भबुद्ध्या तं मन्येताभ्यागतं गृहम् ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे वैश्वदेवादिपञ्च-महायज्ञतरङ्गः ॥

अथातिथिपूजा ।

तत्र 'बलिदानानन्तरं वशिष्ठः,—
 ततोऽतिथौ भोजयेत् । अथासं अथासमानुपूर्व्येण ।
 अथासं कुलादिभिरतिशयितम् । आनुपूर्व्येण यो यो यद्य-
 दुत्कृष्टः । तं तं प्रथमं भोजयेदित्यर्थः ।
 मनुः,—

सम्प्राप्ताय अतिथये प्रदद्यादासनोदके ।
 अन्नञ्चैव यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥

अग्निं जुह्वा विधानेन यत् पुण्यफलमाप्नोते ।
 तेन तुल्यं विशिष्टं वा ब्राह्मणे तर्पिते फलम् ॥
 मन्त्रकर्म्मविपर्यायाद्विशिष्टादद्भुतादपि ।
 तत्फलं नाप्यते कर्त्तुरिदमश्रद्धया कृतम् ॥
 शिलान(द)प्युज्जतो नित्यं पञ्चाग्नीनपि जुह्वतः ।
 सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्चितो वसन् ॥
 तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सुनृता ।
 एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥

सम्प्राप्ताय विना निमन्त्रणं स्वयमागताय । उदकं चरण-
 चालनाद्युपयुक्तं, विधिपूर्वकं अतिथिपूजाविधनुसारेण । शिलात्
 स्तेन-पतितशस्त्रशेषात् । उज्जतः उच्चिन्वत इत्यर्थः । अनेन
 दरिद्रोऽप्यतिथिपूजां कुर्यादित्यर्थः । सुनृता प्रियसत्या ।

हारीतः,—

सर्वा अस्य देवता गृहानभ्यागच्छन्ति यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो
 गृहानभ्येति तमनभ्युपतिष्ठतः प्राणदेवता अपक्रामन्ति । तस्मै यदाह
 स्वागतमिति गृहदेवता तेन प्रीणाति । यद्यासनादिभिरभ्य-
 र्चयत्यतिथिं यज्ञश्च तेन प्रीणाति । यत् पाद्यादिभिरभिषेचनं
 कुरुते पितृन् प्रीणाति तेन । यदक्षेनाभिपूजयति प्रजापतिस्तेन
 प्रीणाति । यदेनं यान्तमनुयान्तीति श्रेयसं ब्रह्मवर्चसं तेन सर्वान्
 कामानवाप्नोति ।

अनभ्युपतिष्ठतः अभ्युत्थानमकुर्वतः ।

गङ्गुलिखितौ,—

ओत्रियो वेदव्रती यतिधर्मा नैष्ठिकः समानवृत्तिर्योऽन्यो-
ऽभ्यागच्छेत्तस्मिन् काले तमर्चयित्वा अश्रौयात् ।

ओत्रियोऽत्र वेदानामेकशाखामधीत्य ओत्रियो भवति
इत्यापस्तम्बवचनविषयः । वेदव्रती उपकुर्वाणकः । यतिधर्मा
यतिः । नैष्ठिको ब्रह्मचारी । समानवृत्तिस्तुल्यजीवनहेतुः ।

यथा प्रणीतश्चाप्रणीतश्चाग्निर्देवतमेवं हि विद्वांश्चाविद्वांश्च
ब्राह्मणः पूज्य एव सर्वेषाम् ।

प्रणीतोऽत्र संस्कृताग्निः । तथा वयो-वर्ण-विद्या-तपः-सम्पन्नाय
पाद्यमर्घ्यमाचमनौषमन्त्रविशेषांश्चैतस्मै शक्तितो दद्यात् ।

सहासौत प्रदोषेऽनुज्ञाप्य शचीत पूर्वं प्रतिबुद्धोत् प्रस्थितमनु-
व्रजेत् । समेत्य न्यायतो निवर्त्तते । आराम-सभा-प्रपा-तङ्गाग-देव-
गृह-महाद्रुम-नदीनामन्यतरस्मिन् प्रदक्षिणं कुर्याद्वाचमुत्सृज्य
पुनर्द्दर्शनायेति ।

अन्नविशेषान् भोज्यविशेषादीन् । पुनर्द्दर्शनायेति पुनर्द्दर्शनाय
वाचमुत्सृजेदित्यर्थः ।

अभ्यागतानुवृत्तौ वशिष्ठः ।

तं भोजयित्वोपासीत । यान्तमनुव्रजेदानुज्ञानादा ।

मोतमः,—

ओत्रियस्य तु पाद्यमर्घ्यमन्नविशेषांश्च कारयेत् । नित्यं
सत्कारविशिष्टं मध्यतोऽक्षपानमविद्ये साधुवृत्ते । विपरीते तृणोदके

भूमिः स्वागतमन्ततः पूजनमननानभ्यासश्च कारयेत् । पंचक्षित्यं
वा सत्कारविशिष्टमन्नम् ।

विशेषपाकामार्थं नित्यपच्यमानमेवान्नं सत्कारपूर्वकं देयम् ।
मध्यतः मध्यविधादरेण अविद्ये विद्याशन्ये विपरीते अमाधुचरिते
अनभ्यासोऽनतिक्रमः ।

आपस्तम्बः,— ब्राह्मणायानधौयानायासनमन्नमिति देयम् । न
प्रत्युत्तिष्ठेत् । अभिवादनायैवोत्तिष्ठेदभिवाद्यश्चेत् । राजन्य-वैश्यौ
च । शूद्रमभ्यागतं कर्क्षणि निधुञ्ज्यात् । अथास्मै दद्यात् ।
दासा वा राजकुलादाहृत्यातिथिवच्छूद्रं पूजयेयुः ।

अभिवाद्यो वयोवाहुत्यादिना राजन्य-वैश्यौ च प्रति नोत्तिष्ठे-
दिति सम्बन्धः । राजकुलात् निजस्वामिगृहात् ।

शङ्खलिखितौ,— न ब्राह्मणोऽतिथिर्ब्राह्मणस्य ओत्रियाय गुणवते
आतिथ्यम् । राजन्य-वैश्याभ्यां मित्रवत् । शूद्रस्यानृशंस्यार्थम् ।

न ब्राह्मणोऽतिथिर्ब्राह्मणस्य प्रणामादिना सम्भाष्यः । अपि
तु ओत्रियाय तथाविधमातिथ्यं कार्यमन्येषां मित्रवदन्नमात्रम् ।
अनृशंस्यार्थं दद्याजन्यफलार्थम् ।

मनुः,—

ब्राह्मणस्य त्वनतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।

वैश्य-शूद्रौ सखा चैव जातयो गुरुरेव च ॥

यदि त्वतिथिधर्मेण चत्रियो गृहमात्रजेत् ।

भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥

१ (क) (ख) पुस्तकद्वये न ब्राह्मणस्य त्वतिथिः ।

वैश्य-शूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्म्णिणौ ।

भोजयेत् सह भृत्यैस्तावानृशंसं प्रयोजयन्^१ ॥

कुटुम्बमिह गृहस्थः ।

वलिदानानन्तरं बौधायनः,—

ब्राह्मणचरित्र्यवैश्यशूद्रानागतान् यथाशक्त्वा पूजयेत् । यदि
वङ्गनां न शक्नुयात् तदा एकस्मै गुणवते दद्यात् । यो वा
प्रथममभ्यागतः स्यात् ।

मनुः,—

आसनावसथौ शय्यामनुब्रज्यामुपासनम् ।

उत्तमेषूत्तमं कुर्यात् हीने हीनं समे समम् ॥

वशिष्ठः,—

अथापि ब्राह्मणाय वा राजन्याय वा अभ्यागताय वा महोच्चं
महाजं वा पचेत् । एवमस्यातिथ्यं कुर्वन्तीति ।

अत्र यद्यपि अतिथिदृष्ट्यर्थं गोवधविधिः श्रूयते तथापि—

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणञ्च कमण्डलोः ।

गोचान्मातृसपिण्डाद्वा विवाहो गोवधस्तथा ॥

नराश्वमेधौ मद्यञ्च कलौ वज्र्यं द्विजातिभिः ।

इति ब्रह्मपुराणान्विषेधः ।

मनुः,— अप्रणोद्योऽतिथिः सायं^२ सूर्यादौ गृहमेधिनाम् ।

काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्थानश्रन् गृहे वसेत् ॥

१ (ख) (ग) पुस्तके—सत्कृत्य च तावानृशंसं प्रयोजयन् ।

२ (ख) प्राप्त ... — मेधिना ।

न वै स्वयं तदश्रौयादतिथिं यन्न भोजयेत् ।

धन्यं^१ यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यश्चातिथिभो(पू)जनम् ॥

अप्रणोद्योऽप्रत्याख्येयः सूर्योदः सूर्य्यणास्तमयतां प्रापितः
कालो वैश्वदेवान्तः । अकालस्तदन्यः ।

आतातपः,—

जन्मनैव महाभागो ब्राह्मणो नाम जायते ।

नमस्यः सर्वभूतानां वर्णश्रेष्ठः पिता गुरुः ॥

नान्येषां पूजनीयोऽन्यस्त्रिषु लोकेषु कश्चन ।

तपो-विद्याविशेषेण पूजयन्ति परस्परम् ॥

अन्योन्यं गुरवो विप्रा अन्योन्यातिथयस्तथा ।

अन्योन्यमुपकुर्वन्ति तारयन्ति तरन्ति च ॥

विष्णुः,—स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।

नैवाप्नोति गृही लोकान् यथा चातिथिपूजनात् ॥

विष्णुपुराणे,—

धाता प्रजापतिः शक्रो वज्रिर्वसुगणोऽर्थ्यमा ।

प्रविश्यातिथिमेते वै भुञ्जतेऽथ नरेश्वर ! ॥

तस्मादतिथिपूजायां यतेत सततन्तरः ।

न केवलमघं भुङ्क्ते मद्यं भुङ्क्तेऽतिथिं विना ॥

आतातपः,—

प्रियो वा यदि वा देव्यो मूर्खः पण्डित एव वा ।

वैश्वदेवे तु संप्राप्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥

नदौसंकमवत् स्वर्गप्राप्तिहेतुः ।

तथा,—

[भिक्षां वा पुष्कलां वापि हन्तकारमथापि वा ।

असम्भवे सदा दद्यात् - - -] ॥

प्राप्तमात्रा भवेद्भिक्षा पुष्कलां तु चतुर्गुणम् ।

पुष्कलानि तु चलारि हन्तकारं विदुर्वृधाः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः ओत्रियो वेदपारगः ।

अध्वनीनः सततमध्वगामी ।

गोतमः,—

असमानग्रामीणोऽतिथिरेकरात्रिकः ।

एकरात्रिकः एकरात्रं वासशीलः ।

मनुः,—

एकरात्रन्तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥

यमः,—

त्रती यतिरेकरात्रं निवसन्नुच्यतेऽतिथिः ।

आपस्तम्बः,—

अग्निरिव ज्वलन्नतिथिः स्वधर्मयुक्तं कुटुम्बिनमभ्यागच्छति
स्वधर्मपुरस्कारो नान्यप्रयोजनः ।

स्वधर्मयुक्तं स्वधर्माचारभाजनं, स्वधर्मपुरस्कारो धर्मार्थमटन-
शीलः, नान्यप्रयोजनः अन्नमात्राशयाटनशीलः ।

यमः,—

तिथिपर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।

सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान् विदुः ॥

पर्वणि अमावस्यादीनि एतदन्याः प्रतिपदादयस्तिथयः ।

उत्सवाः विषुवादयः, अन्नप्राप्तिहेतवो धर्मपुरस्कारेण येन त्यक्ताः

सोऽतिथिरित्यन्वयः ।

ग्रातातपः,—

अचिन्तितमनाहृतं देश-काल उपस्थितम् ।

अतिथिन्तं विजानौयाज्ञातिथिः पूर्वमागतः ॥

बुधार्त्तस्तृषितः आन्तो दूरादध्वन आगतः ।

तं पूजयेत् प्रयत्नेन सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥

देशो भार्याग्निमन्त्रिहितः । कालो वैश्वदेवान्तादिः ।

मनुः,—

नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकन्तथा ।

उपस्थितं गृहे विद्यात् भार्या यत्राग्नयोऽपि वा ॥

एकग्रामीणोऽत्रैकग्रामवासी, साङ्गतिकः-चित्रपरीक्षामादिभिः

सर्वैः सह सङ्गतो भवति । गृहे निवासस्थाने भार्या यत्राग्नयो-

ऽपि वेति न केवलं गृहे अतिथिरपि तु प्रोषितस्यापि ग्रामान्तरे

अथ भार्या अग्निर्वा तत्रापीत्यर्थः ॥

यमः,—

अतिथिं पूजयेद्यस्तु आन्तश्चादृष्टपूर्वकम् ।

सदृशं गोशतं तेन दत्तं स्यादिति मे मतिः ॥

न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वदेशं नाम वा कुलम् ।

अध्वनोऽभ्यागतं विप्रं भोजनार्थमुपस्थितम् ॥

देशं नाम कुलं विद्यां पृष्ट्वा योऽयं प्रयच्छति ।

न स तत् फलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति ॥

चरणः स्वशाखा ॥

देवलः,—

न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं जन्म चैव हि ।

चित्तन्तु भावयेत्तस्मिन् व्यासः स्वयमुपागतः ॥

व्यासः स्वयमुपागत इति तस्मिन्नतिथौ बुद्धिं कुर्यादित्यर्थः ।

यमः,—

देशं गोत्रं कुलं विद्यामन्त्रार्थं यो निवेदयेत् ।

वैवस्वतेषु धर्मेषु वान्ताग्रौ स निरुच्यते ॥

बृहस्पतिः,—

आगतस्यासनं दद्यात् आन्तस्य शयनन्तथा ।

दक्षितस्य च पानीयं क्षुधितस्य च भोजनम् ॥

चक्षुर्दृष्ट्यान्मनो दद्याद्वाचन्दद्याच्च सुनृताम् ।

एवं साधारणो धर्मश्चातुर्वर्णोऽब्रवीन्मनुः ॥

प्रीयते स्वागतेनाग्निरासनेन शतक्रतुः ।

पितरः पादशौचेन भोजनेन प्रजापतिः ॥

विप्रपादोदकक्षिप्त्वा यावन्तिष्ठति मेदिनी ।

तावत् पुष्करपात्रेण पिवन्ति पितरो जलम् ॥

यस्याध्वखिन्नाः पथिकाः गृहमायान्ति कर्षिताः ।

पूज्यन्ते तृणभूम्याद्यैः^१ पितरस्तेन पुत्रिणः ॥

कर्षिताः अतिपीडिताः ।

द्वचः,—

^१सुधावस्त्रानि वक्ष्यामि विशिष्टे गृहमागते ।

मनश्चक्षुर्मुखं वाचं सौम्यं दद्याच्चतुष्टयम् ॥

अभ्युत्थानमिहागच्छ पूर्वात्तापः प्रियान्वितः ।

उपासनमनुब्रज्या कार्याण्येतानि यत्नतः ॥

ईषद्वस्त्रानि चान्यानि भूमिरापस्तृणानि च ।

पादशौचं तथाभ्यङ्गमाश्रयः शयननन्था ॥

किञ्चिद्रात्रौ यथाशक्ति न स्यान्नाश्रन् गृहे वसेत् ।

मृज्जलं चार्थिने देयमेतान्यपि सतां गृहे ॥

ईषद्वस्त्रानि अग्रयज्ञसाध्यानि उपासनमन्तिके ।

यत्यधिकारे पुनर्द्वचः,—

तपो जपैः कृशीभूतो व्याधितोऽवमथार्हकः ।

^२वृद्धो गृहगृहीतश्च यश्चान्यो विकलेन्द्रियः ॥

नौरुजश्च युवा चैव [भिक्षुर्नावमथार्हकः^३ ।

सन्धूषयति तत्स्थानं वृद्धः पौडयतीति च ॥

नौरुजश्च युवा चैव] ब्रह्मचर्यादिनश्चति ।

ब्रह्मचर्यादिनश्च कुलं गोचश्च नाग्रयेत् ॥

१ (ग) भूम्यापैः ।

२ मूले स्वधावस्त्रानि ।

३ (ग) बद्धः ।

४ (ग) [] चिद्धितांशः पतितः ।

वसन्नावसथे भिक्षुर्मैथुनं यदि सेवते ।
 तस्यावसथनाथस्य मूलान्यपि निवृत्तन्ति ॥
 आश्रमे च यतिर्यस्य विश्राम्यति सुहृत्तकम् ।
 किन्तस्यानेन धर्मेण कृतकृत्यो हि स स्मृतः ॥
 जन्मप्रभृति यत् पापं गृहस्थेन तु यत्कृतम् ।
 निर्माज्जयति तत् सर्वमेकरात्रोषितो यतिः ॥

आवसथार्हकोऽत्र गृहे वासयितुमुचितः । वृद्धोऽक्षमः ।
 यद्गृहीतो भूताद्यभिभूतः ।

यमः,—

नाग्निहोत्रेण दानेन नोपवासोपलेपनैः ।
 देवताः परितुष्यन्ति यथा चातिथिपूजनैः ॥
 अतिथिः पूजितो येन ध्यायेत मनसा शुभम् ।
 न तत् क्रतु-शतैर्वापि तुल्यमाहुर्मानवीषिणः ॥
 आसनं पादशौचञ्च दौपमन्त्रं प्रतिश्रयम् ।
 दद्यादेतानि यः पञ्च सर्वज्ञः सर्वदक्षिणः ॥
 अन्नदः प्राणदो ज्ञेयो रूपदो वस्त्रदः स्मृतः ।
 स हि सर्वप्रदो नाम यो ददाति प्रतिश्रयम् ॥
 गृहस्थैरपि यद्भुक्तं स्नातकैर्वेदपारगैः ।
 यतिनाऽपि च यद्भुक्तं तच्छ्रेयो नेतरैस्तथा ॥
 यत् किञ्चित् कुरुते ध्यायी दातुरङ्गं प्रयच्छति ।
 तस्मात् महत्फलं दानं ध्यायिने स्नातके तथा ॥

अश्वमेध-सहस्रेण राजसूय-शतेन च ।

पुण्डरीक-सहस्रेण योगिष्वावसथो वरः ॥

आन्तायादृष्टपूर्वाय विप्रायाध्वनि वर्त्तिने ।

ददाति योऽन्नमक्षिष्टं भ यज्ञैः सर्वदक्षिणः ॥

प्रतिश्रयो वासगृहं । श्रेयः प्रशस्ततरं । इतरैर्यथोक्त-गृहस्था-
दन्यैः, पुण्डरीको यागविशेषः^१ । अक्षिष्टमुत्तुष्टम् ।

अतिथये दद्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः,—

प्रतिश्रयं तथा श्रयां पादाभ्यङ्ग प्रदौपकम् ।

प्रत्येक-दानेनाप्नोति गोप्रदानसमं फलम् ॥

यमः,—

येषामनश्नन्तिथिर्विप्राणां वा ब्रजेद्गृहात् ।

ते वै खरत्वमुष्ट्रत्वमश्वत्वमुपपेदिरे ॥

यस्य चैव वसेद्विप्रो गृहे कश्चिदभोजितः ।

न तस्य देवाः पितरो हव्यं कव्यञ्च भुञ्जते ॥

अतिथिर्यस्य भग्नशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।

सुकृतान्तस्य यत् किञ्चित् सर्वमादाय गच्छति ॥

अतिथिर्यत्र वै ग्रामे भिद्यमाणः प्रयत्नतः ।

शेते निरशनस्तत्र ब्रह्महत्या विधीयते ॥

अपि शाकं पचानस्य शिखोऽङ्गेनापि जीवतः ।

स्वदेशे परदेशे वा नातिथिर्विमना भवेत् ॥

अग्नयोऽतिथिमिच्छन्ति सोऽतिथिः स्वर्गमिच्छति ।
स्वर्गोऽप्यीच्छति दातारं सम्यक् सुकृतकारिणम् ॥

पराशरः,—

अतिथिर्दत्तं भग्नान्नं गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।
न तस्य पितरोऽग्नन्ति दशवर्षाणि पञ्च च ॥
अग्निहोत्रं जरत्कन्या द्वारे च पशुवन्धनम् ।
अतिथिर्वैश्वदेवान्ते निर्द्वैत्यवमानतः ॥

जरज्जरायुक्ता द्वारे पशुवन्धनं स्वकाले यवसोदकाद्यदाने सति ।

मनुः,—

वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यदन्योऽतिथिराव्रजेत् ।
तस्यैवान्नं यथाशक्ति प्रपद्यान्न बलिं हरेत् ॥
वैश्वदेवे वैश्वदेवान्नपाके, निर्वृत्ते कृतप्रयोजने निःशेष इति
यावत् । अतिथिरतिथिलक्षणोपेतः । बलिं हरेदिति मनुष्य-
यज्ञव्यतिरिक्त-पाकयज्ञोपलक्षणम् ।

विष्णुपुराणे,—

पथिकाश्च ह्यनाहारा ये च सायं गृहागताः ।
तेषां गृहस्थः सर्व्वेषां प्रतिष्ठा योनिरेव च ॥
प्रतिष्ठा आश्रयः । योनि अन्नादिदानेन जीवनहेतुः ।
दिनेऽतिथौ च विमुखे गते यत् पातकं नृणाम् ।
तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्य्योद्वे विमुखे गते ॥

आपस्तम्बः,—

शकराचक्षेदतिथीन् वासयति पार्थिवान् लोकानभिजयति

द्वितीयेनान्तरीक्षान् द्वितीयेन दिव्यान् । चतुर्थेन परतो-
लोकानपरिमिताभिरपरिमितान् लोकानभिजयतीति विज्ञायते ।

मनुः,—

इतरानपि सख्यादीन् सम्प्रीत्या गृहमागतान् ।

प्रकृत्याऽन्नं यथाशक्ति भोजयेत् सह भार्यया ॥

आदिशब्देन सम्बन्धिवान्धवादीनामुपादानं, प्रकृत्य प्रकर्षेण
सक्त्य सह भार्यया गृहस्थस्तान् भोजयेदित्यर्थः । एवञ्च
भार्यायाः परिवेशनादावन्वयः ।

याज्ञवल्क्यः,—

भोजयेत् स्नागतान् काले सखि-सम्बन्धि-वान्धवान् ।

अहःशेषं सहासीत शिष्टैश्च^१ सह बन्धुभिः ॥

काले भोजनकाले ।

मनुः,—

राजर्त्विक्-स्नातकाचार्य-प्रिय-श्वशुर-मातुलान् ।

अर्हयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरात् पुनः ॥

राजाऽत्राभिषिक्तः चन्द्रियधर्मेण प्रजापालः ।

राजा च श्रोत्रियश्चैव यज्ञकर्म्मण्युपागते ।

मधुपर्केण सम्पूज्यो नत्वयज्ञ इति स्थितिः ॥

गौतमः,—

क्षत्रिगाचार्य-श्वशुर पित्र्य मातुलानामुपस्थाने मधुपर्कः

संवत्सरे पुनर्यज्ञविवाहयोरर्वाक् । राज्ञश्चाश्रोत्रियस्यासनोदके ।

ऋत्विगादौनां गृहागमने सति मधुपर्केण पूजा संवत्सरे पुन-
रुपस्थाने मधुपर्क इत्यर्थः । यज्ञ-विवाहयोरर्वांगिति यज्ञ-
विवाहयोरुपस्थाने संवत्सरादर्वांगपि मधुपर्को देयः । राज्ञ
इति ओत्रियस्य राज्ञः संवत्सरादर्वांगपि मधुपर्को देयः ।
अओत्रियस्य राज्ञ आसनोदक एव ।

आपस्तम्बः,—

‘मधुपर्काह्ने वेदाध्यायः । आचार्य्य ऋत्विक् स्वातको राजा
र्क्ष धर्मयुक्तः । आचार्य्याय ऋत्विजे श्वशुराय राज्ञ इति परि-
संवत्सरादुपतिष्ठज्ञो गौर्धमधुपर्कस्य । दधि मधुसंसृष्टं मधुपर्कः ।
पयो वा मधुसंसृष्टम् । (अभावे उदकम्)² ।

वेदाध्यायोऽधीतवेदः । परिसंवत्सरात् प्रतिसंवत्सरम् ।

मनुः,—

सुवासिनीः कुमारांश्च रोगिणो गर्भिणीस्तथा ।

अतिथिभ्योऽय एवेतान् भोजयेदविचारयन् ॥

सुवासिनी ऊढा कन्या । कुमारा बालाः ।

गोतमः,—

भोजयेत् पूर्वमतिथिं कुमार व्याधित सुवासिनी स्त्रविरान्
जघन्यांश्च ।

अतिथिभोजनस्य गोतमेन बालादिभोजनात् पूर्वमुक्तं
तदतिथेरभ्यर्हितत्वं बोधयितुं विवक्षितम् ।

१ मूले गोमधुपर्काह्नेः ।

२ मूले वा ।

३ (क) (ख) पुस्तके चिह्नितांशो नास्ति ।

यदा बालादीनां भोजने पौर्वापर्यमनादयं किन्तु दम्पत्योः
श्रेष्ठभोजनमिष्टम् ।

मनुः,—

अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्ते विचक्षणः ।

स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः ॥

इत्येकवाक्यतया एतेष्वभुक्तवत्सु स्वयञ्च भोक्तव्यमित्येवाभिमतम् ।

आपस्तम्बः—

सर्वान् वैश्वदेवभागिनः कुर्वीताश्चचाण्डालेभ्यो नानर्हद्भ्यो
दद्यादित्येके ।

सर्वानन्नार्थिनः वैश्वदेवभागिनः वैश्वदेवान्नभागिनः कुर्यात् ।
आश्चचाण्डालेभ्य इत्यभिविधावाङ्किति अनर्हद्भ्यः श्वचाण्डाल-
पाण्डेभ्यः । अनर्हतामदाने न दोषः, दाने पुण्यमिति व्यवस्था ।

नन्दिपुराणे,—

यतेर्ब्राह्मणपूर्वन्तु भैक्ष्यमन्नं सदा गृही ।

देवलः,—

अमृतं भोजयेद्दिप्रं स्वगृहे सति सर्पिषि ।

परत्र निरयं घोरं गृहस्थः प्रतिपद्यते ॥

मिष्टमन्नं स्वयं भुक्त्वा पश्चात् कदम्बं लघु ।

ब्राह्मणं भोजयेन्मूर्खो निरये चिरमाविशेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

कुटुम्बिनो भोजनीयाः सामर्थ्याद्धिभवे सति ।

सौदता यत् कृतं तेन तत् पापं स समश्रुते ॥

स्वसामर्थ्यभोज्यतुल्यं भोज्यम् ।

यमः,—

अपचन्तमतिक्रम्य पचन्तं यस्तु भोजयेत् ।

मृषिकाणां ब्रजेद्योनिं वर्षाणामधिकं शतम् ॥

एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ।

स याति परमं स्थानं तेजोमूर्तिः पथार्जुना ॥

परमं स्थानं परमं पदं पथार्जुना ऋजुना वर्त्मना ।

न तु जन्मपरम्पराक्रमेण ।

वशिष्ठः,—

गृहेष्वभ्यागतं महयेद्यथाशक्तिं चान्नेन सर्वभूतानि गृहस्थः ।

महयेत् पूजयेत् ।

गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तपते तपः ।

चतुर्णामाश्रमाणाञ्च गृहस्थस्तु विशिष्यते ॥

पैठौनसिः,—

सर्व एव गृहस्थमूलास्तदुपजीविनः ।

गृहस्थस्यैव पूजादिकर्तृत्वात् ।

वसिष्ठः,—

यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।

एवं गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षुकाः^१ ॥

मनुः,—

यस्मात्तद्योऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् ।

गृहस्थैरेव धार्यन्ते तस्माच्छ्रेष्ठाश्रमी^२ गृही ॥

तथा,—

गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण गृही भवेत् ।

न चैव पुत्रदारेण स्वकर्षपरिवर्जितः ॥

क्रियाः पञ्चयज्ञाद्याः । स्वकर्ष पञ्चयज्ञात्मकम् ।

तथा,—

अस्नात्वा चाप्यङ्गत्वा च अदत्त्वा ये च भुञ्जते ।

देवादीनामृणौ भूत्वा नरकन्ते व्रजन्त्यधः ॥

भविष्यपुराणे,—

अङ्गत्वा वैश्वदेवन्तु ये भुञ्जन्ते बुधाः खग ! ।

तथा विना तु साक्ष्येण मृगयोनिं व्रजन्ति ते ॥

विना साक्ष्येण अतिथ्यातिथ्यादिरहितेन ।

आपस्तम्बः,—

यस्याग्नौ न ह्वयते यस्याग्नं न दीयते । न तद्भोक्तव्यम् ।

यस्यान्नस्य ।

जाबालः,—

अस्नाताग्नी मलं भुङ्क्ते अजपी पूय-शोणितम् ।

अदत्त्वा तु क्मिं भुङ्क्ते अदत्त्वा विषभोजनम् ॥

यमः,—

अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।

इन्द्रियप्रौतिजननं वृथापाकं विवर्जयेत् ॥

बौधायनः,—

न चैव कचिददत्त्वा भुञ्जीत ।

अथाप्यन्नान्नगीतौ श्लोकौ उदाहरन्ति ।

यो मामदत्वा पिहदेवताभ्यो
 मृत्यातिथीनां स्वसुहृज्जनस्य ।
 सम्यन्नमग्नन् विषमन्ति मोहात्
 तमदम्यहन्तस्य च मृत्युरस्मि ॥
 कृताग्निहोत्रः कृतवैश्वदेवो
 पूज्यातिथीन् मृत्यजनावशिष्टम् ।
 तुष्टः शुचिः अद्धदन्ति यो मां
 तस्यामृतं स्यां च स मां भुनक्ति ॥

भोजयेदित्यनुवृत्तौ—

वशिष्टः,—

स्वगृह्याः कुमारीबालवृद्धतरुणप्रजाताः, ततोऽपरान् गृह्यान् ।
 श्वचाण्डालपतितवायसेभ्यो भूमौ निर्व्वपेत् । शूद्रायोच्छिष्ट-
 मनुच्छिष्टं वा दद्यात् । श्रेष्ठं दम्यती बुञ्जीयाताम् । सर्व्वोप-
 योगे तु पुनः पाकः कार्य्यः ।

तरुणप्रजाता नवप्रसूता, गृह्या गृहभवाः परिचारकाः ।
 उच्छिष्टानुच्छिष्टदानविकल्पः आश्रितानाश्रितशूद्रविषयः सद-
 मच्छूद्रविषयो वा बोद्धव्यः । सर्व्वोपयोगे सर्व्वस्यान्नस्य उपयोगे
 आतिथ्यादिना । १[सर्व्वस्यान्नस्यातिथिभिर्भोजने कृते यदाऽन्यत्
 प्रयोजनमस्ति तदा पुनः पाकः कार्य्यो न पुनर्वैश्वदेवादि
 कार्य्यमिति कल्पतरुः] ।

१ (ख) (ग)—भुक्त्वाऽतिथिः ।

२ (ख) पुस्तके [] चिह्नितांशो नास्ति ।

याज्ञवल्क्यः,—

बालसुवासिनौ वृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ।

सम्भोच्याऽतिथिमृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥

एते दम्पत्योरवश्यं भर्त्तव्याः ।

भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्त्ता आहुक्रियापरः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ॥

भार्या स्त्रीया, आहुक्रिया आहुकरणं नमस्कारेण नम इति मन्त्रेण ।

पराशरः,—

षट्कर्माभिरतो नित्यं देवतातिथिपूजकः ।

ऊतशेषन्तु भुञ्जानो ब्राह्मणो नावमौदति ॥

षट्कर्माणि यज्ञादौनि ।

॥ इति गृहसंस्कारेऽतिथिपूजातरङ्गः ।

पञ्च महायज्ञाः समाप्ताः ॥

अथ भोजनविधिः ।

तत्र दक्षः,—

पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।

देव-पितृ-मनुष्याणां कौटानाञ्चोपदिश्यते ॥

संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ।

संविभागो विभज्य प्रतिपत्तिः ।

मनुः,—

विधसाग्री भवेन्नित्यं नित्यश्चामृतभोजनः ।

विधमं भुक्तशेषन्तु यज्ञशेषमथामृतम् ॥

अमृतममृतवत्तृप्तिकरं पवित्रञ्च ।

देवस्य,—

स्नात्वा प्रक्षाल्य पादौ तु सग्वस्त्रालङ्कृतः शुचिः ।

पञ्चयज्ञावशिष्टञ्च यो भुङ्क्ते सोऽमृताशनः ॥

उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य यत्नतः ।

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत शुचिः पीठमवस्थितः ॥

बौधायनः,—

प्रक्षालितपाणिपादोऽप आचम्य शुचौ संवृते देशे अन्नमुपहृत-
मुपसंगृह्य—कामक्रोध-लोभमोहानपहृत्य सर्वाभिरङ्गुलीभिः
शब्दमकुर्वन् प्राश्नीयात् । न पिण्डशेषं पात्र्यामुत्सृजेत् । मांस-
मत्स्य-तिल-मधुसंस्पृष्टं प्राश्नाप उपसृश्याग्निमुपसृशेत् ।

संवृते वस्त्रादिना आवृते देशे उपविशेति शेषः । उपहृत-
मुपनीतं उपसंगृह्य निकटस्थे पात्रे समादरेण सम्यक् गृहीत्वा
शब्दमकुर्वन् भक्षणे क्रियमाणे शीत्कारादिकमनाचरन्मौनस्यैवाग्रे
विधानात् ।

पिण्डशेषमशितुं गृहीताऽन्नस्य शेषं पात्र्यां भोजनस्य ।

शङ्खः,—

चतुष्कोणं द्विजातीनां त्रिकोणं चक्षियस्य तु ।

मण्डलाकृति वैश्यस्य शूद्रस्याभ्युक्ष्यं स्मृतम् ॥

ब्रह्मपुराणे,—

आसनस्थस्तु यो दर्पात् पङ्क्तिमध्यमुपसृष्टेत् ।
 विशेद्भोजनभूमिञ्च अप्रचालितपाणिमान् ॥
 स सर्वेषाम्नु यत्पापं तद्गृह्णाति नराधमः ।
 तस्मादहिरूपसृष्ट्य आचान्तः प्रविशेद्गृहम् ॥
 उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ शुद्धासनान्विते ।
 चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्तुलञ्चार्द्धचन्द्रकम् ॥
 कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ।
 ब्रह्मरुद्रेन्द्रचन्द्रार्का वसवो मण्डलान्तरात् ॥
 निवेदितं नरैरन्नं यस्माद्गृह्णन्ति नान्यथा ।
 अहत्वा मण्डलं ये तु भुञ्जतेऽधमयो नयः ॥
 तेषाम्नु यच्चरन्तांसि हरन्त्यन्नस्य तद्वलात् ।
 पात्रेष्वन्नानुरूपेषु पुत्रमृत्यानुजैः सह ॥
 भूम्यां पात्रं प्रतिष्ठाप्य मौनेनान्नन्तु भक्षयेत् ।
 पवित्रपाणिः प्रथमं लभेत्तत्राघमर्षणम् ॥
 अन्नानुरूपेषु धनानुरूपेषु अघमर्षणं अघमर्षणजं पुण्यम् ।

व्यामः,—

भूमौ पात्रं प्रतिष्ठाप्य यो भुङ्क्ते वाग्यतः शुचिः ।
 भोजने भोजने चैव त्रिरात्रफलमश्नुते ॥

मनुः,—

आयुष्यं प्राप्नुवती भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणमुखः ।
 अयं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते चतुर्भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः ॥

आयुष्यं आयुषे हितमेवं यशस्यं, श्रियं चतं वाञ्छन्ति
शेषः । चतं सत्यं यज्ञं वा ।

हारीतः,—

नोदङ्मुखः शयनासने वाश्रीयत् ।

न कार्णायसे न मृत्पात्रे न भिन्नावकीर्णं ।

कार्णायसे लौहपात्रे । मृत्पात्रे मृत्तिकाघटितभाजने ।
भिन्ने विघटिते । अवकीर्णं दुष्टभोजनाद्यपवित्रीकृते । नोदङ्मुख
इति तु निषेध चतमवाञ्छताम् ।

वामनपुराणे,—

भुञ्जीत नैवेह च दक्षिणामुखो

न च प्रतीचीमभि भोजनीयम् ।

अथमपि प्रत्यङ्मुखनिषेधो निष्कामविषयः । सकामस्य तन्मुख-
भोजनविधानात् । दक्षिणामुखभोजननिषेधस्तु जीवन्मातृविषयः ।

पुष्टिकामाधिकारे—

वाग्यतो दक्षिणामुखो भुञ्जीत । अनायुष्यन्त्वस्य भोजनं
मातुरित्युपदिशन्ति ।

इत्यापस्तम्बवाक्यात् ।

विष्णुपुराणे,—

नैकवस्त्रधरो नार्द्रपाणिपादो नरेश्वर ।

विशुद्धवदनः प्रीतो भुञ्जीत न विदिङ्मुखः ॥

प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि न चैवान्यमना नरः ।

विदिङ्मुखः आग्नेयकोणादिमुखः, प्राङ्मुख उदङ्मुखो वेत्यत्र
भुञ्जीतेत्यन्वयः । वाकारस्थानास्थायाम् ।

यसः,—

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत पञ्चाङ्गैर्वाग्यतः शुचिः ।

भुञ्जीत ह्यार्द्रपादसु नार्द्रपादः स्वपेषिणि ॥

आर्द्रपादसु भुञ्जानः शतं वर्षाणि जीवति ।

पञ्चाङ्गैर्वाग्यतः करद्वय-चरणद्वय-वदनार्द्रैः । पुनरार्द्रपाद इत्यभि-
धानं पादार्द्रतायामादरद्योतनार्थम् ।

विष्णुपुराणे,—

स्नातो यथावत् कृत्वा तु देवर्षिपितृतर्पणम् ।

प्रश्नस्तरत्नपाणिस्तु भुञ्जीत प्रयतो गृही ।

कृतवापो ऊते चाग्नौ शुद्धवस्त्रधरो नृपः ।

प्रश्नस्तरत्नानि गारुडादीनि कृतवापो देवताद्यर्थे कृतनिर्व्वापः ।

मनुः,—

सायम्प्रातर्मनुष्याणामशनन्देवनिर्म्मितम् ।

नान्तरा भोजनं कार्यमग्निहोत्रसमो विधिः ॥

सायम्प्रातःशब्दावत्र रात्रि-दिनपरौ ।

तथा कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनाम् (नित्यम्) ।

अह्नि तथा तमस्विन्यां सार्द्धं प्रहरयामान्तः ।

नान्तरा भोजनं कार्यमग्निहोत्रसमो विधिः ॥

अहःशब्दोऽत्र दक्षानुसारात् पञ्चमाहर्भागपरः । तमस्विनी
रात्रिः, सार्द्धं प्रहरयामान्तः सार्द्धं प्रहरमध्ये ।

मनुः,—

पूजयेद्गन्धनन्नित्यमद्याचैतदकुत्सयन् ।

दृष्ट्वा हृथेत् प्रशंसेच्च अभिनन्देच्च सर्व्वशः ॥

पूजितं ह्यगन्धनन्नित्यं बलमूर्ज्जञ्च यच्छति ।

अपूजितञ्च तद्भक्तमुभयं नाशयेदिति ॥

ब्रह्मपुराणे,—

अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः ।

अस्माकं नित्यमेतदस्त्विति भक्त्या प्रवन्देत ।

अन्नं विष्णुं स्तुतुं प्राह नित्यमेव जनार्दनः ॥

यो भान्ददाति प्राणाय भुञ्जानः शास्त्रविद्विजः ।

प्राणान्नं मां सदा ध्यायेत् स मां संपूजयेत् सदा ॥

वासेन पाणिना पात्रं गृहीत्वा भुवि संस्थितम् ।

तेजोऽसीति जपंस्त्वनं प्रणमेदमृतञ्च तत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

उपघातादृते दोषं नान्नस्योदीरयेद्बुधः ॥

उपघातोऽत्र श्वपाकादिस्पर्शः ।

बृहद्गतातपः,—

परिधानमापोऽग्नानं पूर्व्वमाच्छादनं परम् ।

भवत्यन्नमनग्रं^१ हि सोत्तरीयं तथाऽमृतम् ॥

पूर्व्वं यदापोऽग्नानं तत् परिधानं तेन तदन्नमनग्रं भवत्य-
मृतञ्च ।

याज्ञवल्क्यः,—

आपोशानेनोपरिष्ठा^१दधस्तादश्रता तथा ।

अनममृतञ्चैव कार्यमन्नं द्विजन्मना ॥

ब्रह्मपुराणे,—

आपोशानञ्च गृहीयात् सर्वतीर्थमयञ्च यत् ।

अमृतोपस्तरणमसीति विष्णोरन्नमयस्य च ॥

हस्तेन लङ्घयेन्नान्नं सोदकेन कदाचन ।

दम्भाद्यो लङ्घयेद्भुञ्जन् तेनान्नं निहतं भवेत् ॥

हतञ्चान्नमभक्ष्यत्वं तस्य याति दुरात्मनः ।

पञ्चगामञ्च भुक्त्वादौ कचिद्वेश्मनि सङ्कटे ॥

पात्रमुद्धृत्य शेषन्तु भक्षयेत् साङ्कराङ्गयात् ।

पित्रे कर्माणि भुञ्जानो भूमौ पात्रं न चालयेत् ॥

तथा,—

प्राणेभ्यस्त्वथ पञ्चभ्यः स्वाहाप्रणव-संयुताः ।

पञ्चाङ्गतीस्तु जुह्यात् प्रलयाग्निनिभेषु च ॥

प्राणेभ्यः प्राणादिभ्यः—ब्रह्मपुराणे वक्ष्यमाणेभ्यः । स्वाहा-प्रणव-

संयुताः प्रणवाद्याः स्वाहान्ताः ॥

विष्णुपुराणे,—

प्राणे तप्ते तु तप्यन्ते नित्यं भुक्त्वा^१र्कचक्षुषः ।

व्याने तप्ते तु तप्यन्ते ओत्रे द्वे ककुभस्तथा ॥

१ मूले आपोशानेनोपरिष्ठात् । अघस्तादनमता तथा ।

अपाने तप्ते तप्यन्ते बुद्धिर्वाग्विभव^१स्तथा ।
 समाने तप्ते तप्यन्ते मनः पर्जन्यविद्युतः ॥
 उदाने तप्ते तप्यन्ते वाय्वाकाशौ च सर्व्वदा ।
 तप्तेषु तेषु तप्तं स्यात् जगत् सदसदात्मकम् ॥
 प्रजाढ्यो ब्रह्मचारी स्यात् पशुर्नैर्बद्धते च मः ।
 प्राणाग्निहोत्रविद्विप्रो दाता च स्यात् समृद्धिमान् ॥
 भुक्ताऽमृताऽपिधानार्थं पिवेत्तोयं सकृत् सकृत् ।
 येनान्नं न भवेन्नग्नं जीवद्भूतं जगत्त्रये ॥
 एवं भुञ्जन् सदा विप्रो ज्ञातिप्राधान्यमाप्नुयात् ॥

हारीतः,—

अथ ब्राह्मणानां भोजनविधिं वक्ष्याम्यहं — स्वातोऽहतवामा
 शुक्लवाषाः शुचिः पवित्रात्मा प्राङ्मुख-आसीनः पाणौ प्रचान्य
 दशहोतारं निगद्य इन्द्रं गच्छ स्वाहा इति, ध्यायेदत्यक्तं पुरुषम् ।
 तत्तेजोऽसौत्यन्नमाह्रियमाणमभिमन्त्रयेत् । द्यौस्त्वा ददात्विति
 नीयमानं । भुक्त्वा प्रतिगृह्णात्विति प्रतिगृह्णाग्निरग्निजन्मना
 जातवेदो घृतं चचुरमृतं मत्वा सन् ॥

अर्कः त्रिधाभुजसो विमानोऽजस्रो घर्षो
 हविरग्निनाहरस्मि प्रथमजो ऋतस्य पूर्वं देवेभ्यो
 अमृतस्य नाम यो मां ददाति इह देहमावहदिदमन्नं
 मर्दर्थमसौत्यन्नमभिमन्त्रयेत् ।

अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ।

त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारः त्वं विष्णोः परमं पदम् ॥

आपो ज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोम् ।

अमृतोपस्तरणमसीत्यपः प्राश्य प्राणाय स्वाहेत्यैकैकया आहुत्या
सर्वान् प्राणान् प्रीणाति । समस्तानपि पिबेदथ ।

अथ मैत्रायणेर्मतम्—

आयुषे स्वाहेति दर्शिताः प्राणाहुतीरायुष्कामं भुञ्जीतेत्येवं
ह्याह । यथाकाममश्रुते अन्तश्चरसीत्यभिधाय इदममृतयोनौ
सत्ये ज्योतिश्निति परमात्मानि स्वाहेति प्राणाद्यात्मानम् ।

तेन प्राणाय स्वाहेति हृदयदेशमालभ्य जपति प्राणानां
ग्रन्थिरसि इति प्राणदेशं विष्णोर्जठरमसीति नाभिदेशम् ।

देवानामसि श्रेष्ठ उग्रस्तं पितरो वृथामृतत्वमस्मभ्यं रुद्रे
तदस्तु ऊतं तव स्वाहेति ।

पुनरपि हृदयदेशमालभ्य सावित्रीञ्जानुभाष्य त्रिरापो रसानां
वह्मनां रसभुक् समस्तान्नपाककर्षष्टिः प्रीयतां विश्वभुगिति ध्यायेद-
व्यक्तं पुरुषम् । सूत्रपुरीषे रथ्यामाक्रम्य श्लशानञ्जान्तः पुनराचामेत् ।

एवञ्च यो ब्राह्मणो भुङ्क्ते स पुण्यतमो भवति पङ्क्तिपावनो
भवत्युभयतः पक्षाणि तर्पयति देवांश्च तर्पयति पितॄंश्च तर्पयति
मनुष्यांश्च तर्पयति भोज्यस्थानं पुनाति ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छत्येवं
ह्याहेति । दशहोता चित्तस्रक् चित्तमाज्यमित्यादिको मन्त्रः ।

इन्द्र गच्छ स्वाहेति मन्त्रान्तेन चित्तस्रगित्यादि दश-
होतमन्त्रा दर्शिताः ।

एवमन्तमुच्चार्य अथक् पुरुषं जगत्कारिणं प्राणानित्यनेन प्राणादि-वायुपञ्चकग्रहणमाहुतिपदमत्रानामिकाङ्गुष्ठमात्राद्यान्न-परिग्रहाय ।

तथा कन्दोगोपनिषदि वाक्यकारः,—

ममं प्रथमाहुतिमित्याहुति धर्मप्रज्ञप्तिं श्लोकगृहीतैरिति एतच्च वृद्धद्रविडविवरणकारेण विवृतम् ।

श्लोकता निर्दिश्यतेऽनामिकाङ्गुष्ठेन यावद्गृह्यते तावत्कृतस्तद्-गृहीतैस्तथा ह्याहुतिर्गृह्यमाणा दृश्यते इति जयसामी ।

चिन्तामाहुतिं निगिरेत् । न दन्तभिन्नां कुर्यात् । अपरदेश आहुतयः आयुषे स्वाहेत्यादयः । काम्या यथाकाममित्यादेरय-मर्थः । शेषाहुतिषु निगिरणनियमो नास्ति अन्तश्चरसीत्यभि-धार्य अन्तश्चरसीत्यादिनामृताभिस्तरणमसीत्युहितान्नेनाभिधार्य जुहोति अप इति शेषः ।

सावित्रीं त्रिरुच्चार्य आपोरमनामित्यादिमन्त्रेण अथक् पुरुषं ध्यायेत् । एवम्भूतेतिकर्त्तव्यताके भोजने वैश्वानरविद्याविदो ब्रह्म-विदोऽधिकारः । इत्युपनिषदेदिनः ।

अथञ्चार्थः प्राणा ह्यात्माते अन्नमित्यनुवादेन द्योत्यते ।

बौधायनः,—

अथ शाल्बीनयाद्यावराणामात्मयाजिनां प्राणाहुतौर्व्याख्या-स्यामः । सर्व्वावश्यकवसाने संसृष्टोपलिप्ते देशे प्राङ्मुख उपविश्य उद्धृतमाङ्घ्रियमाणं भूर्भुवःस्वरोमित्युपस्थाय वाचं यच्छेत् । न्यस्तमन्नं महाव्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकञ्च परिषिच्य सव्येन पाणिना

विमुञ्चन्मृतोपस्तरणमसीति पुरस्तादपः पीत्वा पञ्चान्नेन प्राणा-
हुतौर्जुहोति ।

प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माविशा प्रदाहाय
प्राणाय स्वाहा ।

अपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माविशा प्रदाहाय
अपानाय स्वाहा ।

व्याने निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माविशा प्रदाहाय व्यानाय
स्वाहा ।

उदाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माविशा प्रदाहाय
उदानाय स्वाहा ।

समाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माविशा प्रदाहाय
समानाय स्वाहा ।

इति पञ्चान्नेन प्राणाहुतौर्जुहोत्वा—दृष्णीभूय व्रतयेत् प्रजापतिं
मनसा ध्यायेत् ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

आसीनः प्राङ्मुखोऽश्रीयात् वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।

अस्कन्दयंस्तन्मनाश्च भुक्त्वा चाग्निमुपस्पृशेत् ॥

धर्वभक्ष्यापूप-फल-कन्द-मूल-मांसानां दन्तैर्नावयेत् । नाति-
सुहितोऽमृतापिधानमसीत्यपः पीत्वाऽऽचान्तो हृदयदेशमभि-
स्पृशति । प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो मा विशन्तकस्तेनान्नेनाप्याय-
स्वेति । पुनराचम्य दक्षिणे पादाङ्गुष्ठे पाणिं निश्चावयति ।

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः स्वाङ्गुष्ठञ्च समाश्रितः ।

ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणात् विश्वभुक् ॥ इति ।

इति कृतानुमन्त्रग्रहणमूर्द्धहस्तः समाचरेत् ।

अद्धायां प्राणे निवेश्यामृतं ऊतं शिवो माविश प्राणमन्त्रे-
नाप्यायस्व ।

अद्धायां अपाने निवेश्यामृतं ऊतं शिवो माविश अपान-
मन्त्रेनाप्यायस्व ।

अद्धायां व्याने निवेश्यामृतं ऊतं शिवो माविश व्यानमन्त्रे-
नाप्यायस्व ।

अद्धायासुदाने निवेश्यामृतं ऊतं शिवो माविश उदान-
मन्त्रेनाप्यायस्व ।

अद्धायां समाने निवेश्यामृतं ऊतं शिवो माविश समान-
मन्त्रेनाप्यायस्व ।

इति पञ्चभिर्ब्रह्मणि स आत्मा अमृतत्वायेत्यचरेणात्मनि
योजयेत् । सर्व्वत्र क्रतुयाजिनामात्मयाजी विशिष्यत इति ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

यथा तुलमैषौकमग्नौ प्रोतन्तुद्यते । (एवं सर्वाणि पापानि
दहन्ते ह्यात्मयाजिनः ।)

केवलाघो भवति केवलादौ मोघमन्नं विन्दत इति । स
एवमेव अहरहः सायं प्रातर्जुह्यादङ्गिर्वा सायमिति । मूलं ।

शालिनो गृहवासशीलाः गृहस्थाः । याथावरा नित्यमटन-
स्वभावाः साग्निगृहस्थभेदाः । आत्मयाजिनो अग्निमेव परमात्म-
बुद्ध्या य उपासते । आवश्यकं खानादि-पञ्चयज्ञान्तं । संमृष्टं मार्ज-
न्यादिसंशोधितं । उपलिप्तं गोमयापाभ्यां ? । उद्धृतमन्नमिति शेषः ।

उपस्थाय तत्सम्मुखतया नम्रीभूय वाचं यच्छेत् । न्यस्तं
पात्रकृतं प्रदक्षिणमन्नसुदकमित्युदकेन प्रदक्षिणमन्नं सर्वतः
परिषिच्येत्यर्थः । पञ्च प्राणाङ्गतीः प्रथमं वाचं यच्छेत्तुक्तेः
पुनस्त्वर्णौग्रहणं पञ्चाङ्गत्यनन्तरमपि वाङ्मयमलाभाय । स्कन्दयन्
अन्नमविकिरन् ।

अग्निमुपसृष्टेदित्यनेन शालीनादीनां त्रयाणां तिलादि-
संस्पृष्टाभक्षणीयान्नभक्षणेऽपि कृतेऽग्निरुपसृष्टं नित्यवदङ्गमित्युक्तम् ।

कन्दानि शूराणादीनि । मूलानि मूलकादीनि । भक्ष्य-
पदादेवापूपादिलाभे तेषां पुनर्ग्रहणं दोषाधिक्याय । दन्तैर्नावहेत्
दन्तैः खण्डयित्वा न भक्षयेत् ।

सर्वभक्ष्येत्यादिषु कर्मण्येवार्थत्वात् षष्ठी । पञ्चभिरिति
प्रकृतत्वादनन्तरोक्तमन्तैः, ब्रह्मणि स आत्मा अमृतत्वायेति, अनेन
मन्त्रेणाचरेण. परब्रह्मणा आत्मानं जीवं योजयेत् । एकत्वेन
ध्यायेदित्यर्थः । अङ्गिर्वा सायमिति सायं भोजनासंभवेऽङ्गिरेव
प्राणाङ्गत्यादि सर्वं कुर्यादित्यर्थः ।

तथा,—

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनशंसु तपश्चरेत् ।

प्राणाग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णी भवेत्तु सः ॥

अन्यत्र प्रायश्चित्तात् प्रायश्चित्ते तदेव विधानम् ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

अन्तरा प्रातराश्व सायमाश्वन्तथैव च ।

सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥

औदुम्बरश्चमसस्ताम्रमयं पात्रं, सुवर्णनाभलज्जास्य मध्यनिहित
सुवर्णलं, न चान्येनापौत्यनेनात्यन्तनिकटैः पुत्रादिभिरपि न तत्र
भोक्तव्यमित्युक्तम् । यावद्भासं यावद्भासयितुं शक्यते नापजहीत
सव्येन पाणिना पात्रं न त्यजेत् । अथवाऽपजहीतेत्यथञ्च पात्र-
ग्रहणाऽग्रहण विकल्पः षोडशग्रहणाऽग्रहणवद्भवस्थितः ।

अत्र कपर्दिना-यदि प्रथमं पात्रस्य धारणमुपक्रान्तं तदा
धारणमेव । अथाधारणमुपक्रान्तं अधारणमेव कार्यमित्युक्तम् ।

आप्रोदकीभावात् यावत्प्रचुरजलसम्बन्धम् । एतच्चान्युपसर्गं
तिलमांसादि-संस्पृष्टान्नभोजनविषयम् । दिवा न भुञ्जीत पुनरिति
शेषः । स्नात्नीपाकोऽत्र पक्षादिचरुः । उद्देश्यानि देवपितृव्यं
स्वयमुद्देश्यविषयीकृतानि ।

यज्ञोपवीतीत्यपि सोत्तरवस्त्रच्छादनः । सोपरिवस्त्र एव
भुञ्जीत नोत्तरीयवासोव्यतिरेकेण भोजनकाले सूत्रादिना
कार्यमिति कपर्दिभाष्यम् ।

वशिष्टः,—

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत । तूष्णीं साङ्गुष्ठं कृत्स्नं घासं ग्रसेन्न
च मुखशब्दं कुर्यात् ।

अन्नमिति सिद्धान्तं तेन ताम्बूलादिभक्षणे प्राङ्मुखादिनियमो
नास्तीति लभ्यते । तूष्णींग्रहणादवभाषणविरहे सिद्धे पुनर्मुख-
शब्दनिषेधः फुत्कारादिध्वनिनिवृत्तये ।

मनुः,— न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहं नातिसौहित्यमाचरेत् ।

नातिप्रगे नातिसाधं न साधं प्रातराग्नितः ॥

उद्धृतन्नेहं खल्लादि, अतिप्रगे अतिनवोदितसूर्य्ये अतिसायं
सूर्यास्तमनकाले । प्रातराशितः प्रातराहारदत्तः ।

न तृतीयमथान्नीयान्न चापथं कदाचन ।

विष्णुपुराणे,—

अन्नीयान्नमना भूत्वा पूर्व्वन्तं मधुरं रसम् ।

लवणाश्चौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्ततः ॥

प्राग्द्रवं पुरुषोऽन्नीयान्नमध्ये तु कठिनाशनः ।

अन्ते पुनर्द्रवाशी च बलारोग्यन्न मुञ्चति ॥

ब्रह्मपुराणे,—

कुर्यात् चौरान्तमाहारं न च पश्चात् पिवेद्दधि^१ ।

जठरं पूरयेदङ्गं अन्नैर्भागं जलेन च ॥

वायोः सञ्चरणार्थञ्च चतुर्थमवशेषयेत् ।

देवस्तः,—न भुञ्जीताद्यतं नित्यं गृहस्थो भोजनं स्वयम् ।

पवित्रमथ हृद्यञ्च सर्पिराङ्गरघापहम् ॥

आपस्तम्बः,—

न नावि भुञ्जीत तथा प्रासादे कृतभूमौ भुञ्जीत ।

नावि आसीन इति शेषः । प्रासादे प्रासादस्थोपरीत्यर्थः ।

कृतभूमौ मृत्तिकाप्रक्षेपसम्पादितायां भूमौ ।

ब्रह्मपुराणे,—

यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यस्तु फूत्कारसंयुतम् ।

प्रसृताङ्गुलिभिर्व्यस्तु तस्य गोमांसवच्च तत् ॥

नाजीर्णे भोजनं कुर्यात् स्याच्च नातिबुभुक्षितः ।
 हृत्स्थश्चरथयानोद्ग-प्रासादस्थो न भक्षयेत् ॥
 अग्नानान्तर्गतो नैव देवालयगतोऽपि वा ।
 शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न वासने ॥
 न सन्ध्ययोश्च न मध्याह्ने नार्द्धरात्रे कदाचन ।
 नार्द्रवासा नार्द्रशिरा न चायज्ञोपवीतवान् ॥
 न प्रसारितपादस्तु पादारोपितपाणिमान् ।
 नावसक्थिकसंस्थश्च न च पर्यङ्कितास्थितः ॥
 न वेष्टितशिराश्चापि नोत्सङ्गकृतभाजनः ।
 नैकवस्त्रो दुष्टमध्ये सोपानत्कः सपादुकः ॥
 न चर्मोपरिसंस्थश्च चर्मवेष्टितपार्श्ववान् ।
 अन्नस्य जन्मकालुष्यं दुष्पक्तिश्च न कुत्सयेत् ॥
 घासशेषन्तु नाश्नीयात् पीतशेषं पिवेन्न तु ।
 श्राकमूलफलेष्वादि दन्तच्छेदैर्न भक्षयेत् ॥
 सञ्चयेन्नान्नमन्नेन विक्षिप्तं पात्रसंस्थितम् ।
 बहूनां भुञ्जतां मध्ये न चाश्नीयात्चरान्वितः ॥
 वृथा न विकिरेदन्नं नोच्छिष्टः कुचचित् व्रजेत् ।
 न स्पृशेच्च शिरो विप्रः सोच्छिष्टेनैव पाणिना ॥
 तिलकल्कं जलं क्षीरं दधि क्षौद्रं घृतानि च ।
 न त्यजेदर्द्धजग्धानि शक्नुंश्चाथ कदाचन ॥

प्रसृताङ्गुलिभिः परस्परसंलग्नाङ्गुलिभिः । स्याच्च नाति-
 बुभुक्षितः अतिशयितबुभुक्षया चिरमात्मानं न पीडयेदित्यर्थः ।

यानमचोक्तातिरिक्तं दोलादि । पर्यङ्किका मञ्जिका । दुष्टाः
पनितादयः । चर्म्मवेष्टितपार्श्ववान् कृतसन्नाहादिः ।

अन्नस्य जन्मकालुष्यं दुष्पत्तिञ्च न कुत्सयेत् । जन्म निन्दित-
देशोत्पत्तिं कालुष्यं मालिन्यं दुष्पत्तिर्म्मन्दपाकः । पीतशेषं जल-
पात्र एवावशिष्टम् । दन्तच्छेदेर्दन्तैश्छित्वा क्षित्वा । अन्नेनापूपादिना
तेन पात्रविकीर्णमन्नमपूपादिना न वर्तुलीकुर्व्यादित्यर्थः । अर्द्ध-
जग्धानि किञ्चिद्भुक्तानि ।

महाभारते,—

पानीयं पायसं सर्पिर्मधुशेषं दधीत्यपि ।

निरस्यं शेषमेतेषां न प्रदेशस्तु कस्यचित् ॥

निरस्यमत्याज्यं शेषशब्दः सर्वत्र सम्यज्यते ।

ब्रह्मपुराणे,—

अथेकपङ्क्त्या नाञ्जीयात् संवृतः स्वजनैरपि ।

को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत् ॥

भस्मस्तम्भ जलद्वारमार्गैः पङ्क्तिञ्च भेदयेत् ।

विष्णुपुराणे,—

नासन्दीर्घस्थिते पात्रे नादेशे च नरेश्वरः ।

नाकाले नातिसङ्कीर्णं दत्त्वाऽग्नञ्च नरो गमेत् ॥

नाशेषं पुरुषोऽञ्जीयात् अन्यत्र जगतीपते ।

मण्डाम्बु-दधि-सर्पिभ्यः सक्तुभ्यश्च विवेकवान् ॥

आसन्दी वेत्रादिघटितासनविशेषः । अदेशे रथ्यादौ ।

अकाले सन्ध्यादौ ।

मण्डः,—

सक्तवः सर्पिषाऽभ्यक्ताः श्रौतवारिपरिषुताः ।

नातिसार्द्रा नचात्यच्छा मण्ड इत्यभिधीयते ॥

इति चरकोक्तः ।

शङ्खलिखितौ,—

न भोजनार्थं पाकशालां प्रविशेत् । न वृथापाकं पाचयेत् ।

न वृथापाकमश्नीयात् ।

हारीतः,—

न क्रुद्धो नान्यमना नाभिभाषमाणोऽश्नीयात् । न शिशून्
भर्त्सयन् । नाप्रदाय प्रेक्षमाणेभ्यो न च तदश्नीयाद्येन देवपितृ-
मनुष्यार्थं न कुर्यात् । एवं ह्याह—

आत्मार्यं भोजनं यस्य रत्यर्थं यस्य मैथुनम् ।

वृत्यर्थं यस्य चाधीतिर्निष्फलं तस्य जीवितम् ॥

यो भुङ्क्ते वेष्टितशिरा यस्य भुङ्क्ते उदङ्मुखः ।

सोपानत्कस्य यो भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम् ॥

प्रेक्षमाणेभ्यः प्रकर्षेण साकाङ्क्षमौक्षमाणेभ्यो बालादन्येभ्यः ।

देवपितृमनुष्यार्थमिति पञ्चयज्ञोपलक्षणम् । भुज्यत इति भोजनं

भोज्यमन्नमिति यावत् ।

यमः,— अश्नाति यो भृत्यगणस्य मध्ये

मिष्टान्नमेको रसगृध्रवुद्धिः ।

दीनैः कटाक्षैरभिवीक्ष्यमाणो

व्यक्तं विषं हालहलं स भुङ्क्ते ॥

विष्णुः,—

नगो-ब्राह्मणोपरागे वाञ्छीयात् । चन्द्रार्कोपरागे नाञ्छीयात् ।
न च राजव्यसने । प्रवसितश्चाग्निहोत्रौ यदाग्निहोत्रं कृतं मन्येत
तदाञ्छीयात् । यदाकृतं मन्येत वैश्वदेवमपि । पर्वणि च यदा कृतं
मन्येत । पर्वणि नाञ्छीयाच्चार्द्धरात्रे । न मध्याह्ने । न सन्ध्ययो-
नार्द्रवासा नैकवासा । न नग्नः । न जलस्थः ।

नोत्कूटकः । न भिक्षासनगतः । न च शयनगतः, न च
भिन्नभाजने नोत्सङ्गे न भुवि न पाणौ । लवणं यत्र दद्यात् न
तदञ्छीयात् ।

न बालकं निर्भर्त्सयन्, नैकान्तोष्णम् । नोद्धृतस्नेहम् । न दिवा
धानाः । न रात्रौ तिलसम्बद्धं न दधिसक्तून् । न कोविदार वट
पिप्पल शणशाकम् । नादत्वा नाकृत्वा । नानार्द्रपादः । नानार्द्रकर-
मुखश्च नोच्छिष्टे दृढमादद्यात् । न चार्क्षतारकं वीचेत । न मूर्ध्नि
सृष्टेत् । न ब्रह्म कीर्त्तयेत् । प्राङ्मुखोऽञ्छीयात् । दक्षिणा-
भिमुखो वा । अभिनन्द्यानं । सुमनाः सगन्धलिप्तश्च । न निःशेष-
कृत् स्यात् । अन्यत्र दधि मधु सर्पिः सक्तूपलमोदकेभ्यः^१ ।

नाञ्छीयाद्भार्यया सार्द्धं नाकाग्रे च तथोत्थितः ।

बद्धनां प्रेचमाणानां नैकस्मिन् बह्वस्तथा ॥

शून्यालये वङ्गिगृहे देवागारे तथैव च ।

पिवेच्चाञ्जलिना तोयं नाति सौहित्यमाचरेत् ॥

गोब्राह्मणोपरागे गोब्राह्मणव्यसने । पारिजातेन तु उपरोधे इति
पठित्वा निरोध इति विवृतम् । प्रवसितोपरागोऽत्राग्निहोत्रदेशं
त्यक्त्वा दूरं गतः । नोत्कटो नोत्कटासनः । भिन्नं स्फुटितं न भुवीति
कृतेति शेषः । यन्न दद्यादिति देवादिभ्य इति शेषः । यन्न दद्यान्न
तदश्रीयात् । यज्जातीयं न दद्यात्तज्जातीयन्नाश्रीयादित्यर्थः ।
अग्रदानपूर्वकत्वाद्भोजनस्य नादत्वाद्यमिति ब्राह्मणादिभ्य इत्यर्थः ।
नादत्वा देवेष्वित्यर्थः । निःशेषकृत् अशेषभोजी । आकाशे
निराधारे भोजनासम्भवादासन्दौकादावित्यर्थः । एकस्मिन् प्रेच-
माण इति विभक्तित्वत्ययेनान्वयः ।—(बहूनां प्रेचमाणानामित्य-
नादरे षष्ठी ।) बहून् साभिलाषाननादृत्य तेन तेषां प्रेचणं
वारयित्वेत्यर्थः ।

तथा,—

न भावदुष्टमश्रीयान् भाण्डे भाषदूषिते ।

शयानः प्रौढपादस्तु कृत्वा चैवावसक्थिकाम् ॥

भावदुष्टमशुचित्वेन तर्कितम् । प्रौढपादोऽत्रासनजङ्घाद्या-
रोपितपादः ।

मनुः,—

एकवस्तो न भुञ्जीत कपाटमपिधाय वा ।

भूमौ देवान्तरौकृत्य भिन्नपात्रेण चाशनम् ॥

नाहारमुपभुञ्जीत तिष्ठन् गच्छन् हसन्नपि ।

अग्रामे ग्रामतो वापि सन्निकृष्टे मृते सति ॥

न भुञ्जीताशनं धीमानधर्म्यं, शोकस्य कारणात् ।

भिन्नपात्रे नचाग्रनं कार्यमिति शेषः । स्वग्रामे मृते सति ।
ग्रामतो ग्रामे सन्निकृष्टे सति मृते सति सप्तम्यन्तात्तसिः ।
अधर्म्यमधर्मसाधनम् ।

बृहस्पतिः,—

न स्पृशेद्वामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।
न पादौ न शिरो वस्तिं न पदा भाजनं स्पृशेत् ॥
वस्तिर्नाभ्यधोदेशः । न शिरो न वस्तीत्युभयत्रापि नञो-
ऽन्वयः । समाह्वारे वा द्वन्द्वः ।

न भुञ्जितेत्यनुवृत्तावुशनाः,—

नानाचान्तः खट्वाखट्वा न चोत्तानः कदाचन ।
गोतमः,—
न रात्रौ प्रैथ्याहृतम् ।
रात्रौ प्रैथ्येण दासादिना अनौतं न किमपि भक्षणीयमित्या-
चार्यमस्करी ।

मनुः,— नाश्रीयाङ्गार्यया सार्द्धं नैनामीचेत चाश्रतीम् ।

वशिष्ठः,—

भार्यया सह नाश्रीयादवैर्यमपत्यं भवति ।
वाजसनेयके विज्ञायते ।

अङ्गिराः,—

ब्राह्मणा सह योऽश्रीयादुच्छिष्टं वा कदाचन ।
१ न तस्य दोषं मन्यन्ते नित्यमेव मनौषिणः ॥

उच्छिष्टमितरस्त्रीणां योऽश्रीयाद्ब्राह्मणः कश्चित् ।

प्रायश्चित्ती स विज्ञेयः सङ्कीर्णो मूढचेतनः ॥

ब्राह्मणीपदमिह पतिसमानवर्णोपलक्षणम् । तेन पतिसवर्णया
पत्न्या ब्राह्मणस्य सहभोजनं कार्यमन्यथा न कार्यं तदपि चाध्वन्येव ।

ब्राह्मण्या भार्यया साद्वं कचिद्भुञ्जीत वाध्वनि ।

असवर्णस्त्रिया साद्वै भुक्त्वा पतति तत्क्षणात् ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणे,—

विप्रस्त्वेवमुपस्पृश्य पादाङ्गुष्ठे च दक्षिणे ।

हस्ताभ्यां मन्त्रवद्दद्यात् विधिवच्चावनेजनम् ॥

सम्प्राज्यैर्वाह जानू च गोप्रदानफलं लभेत् ।

भुक्त्वा चैव प्रतिष्ठेत न चाप्यार्द्रेण पाणिना ॥

आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत्पात्रमनुद्धृतम् ।

उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावन्नोन्मूच्यते मही ॥

शातातपः,—

विद्यमानेन हस्तेन ब्राह्मणोऽज्ञानदुर्वलः ।

तोयं पिवति वक्त्रेण श्वाऽसौ जायेत नान्यथा ॥

उद्धृत्य वामहस्तेन यस्तोयं पिवति द्विजः ।

सुरापानेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजाप्रतिः ॥

हस्तं प्रचात्य गण्डूषं यः पिबेदविचक्षणः ।

स देवांस्य पितृन्सैव आत्मानं चापि घातयेत् ॥

बौधायनः,—

भुञ्जानेषु च विप्रेषु यस्तु पात्रं परित्यजेत् ।

भोजने विघ्नकर्त्ताऽसौ ब्रह्महत्या तथोच्यते ॥

पात्रत्यागोऽत्र देशान्तरगमनम् ।

विष्णुपुराणे,—

भुक्त्वा चैव तथा सम्यक् प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ।

आचान्तः पुनराचामेत् पाणी प्रक्षाल्य मूलतः ॥

स्वस्थः प्रश्नान्चित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः ।

अभीष्टदेवतानाञ्च कुर्वीत स्मरणं नरः ॥

अग्निराध्यायतां धातून् पार्थिवान् पवनेरितः ।

दत्तावकाशो नभसा जरयत्यस्तु मे सुखम् ॥

अन्नं वक्ष्याय मे भूमेरपामग्न्यनिलस्य च ।

भवत्वेतत् परिणतं^१ ममास्त्वव्याहतं सुखम् ॥

प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा ।

अन्नं पुष्टिकरञ्चास्तु ममास्त्वव्याहतं सुखम् ॥

अगस्तिरग्निर्वड्गवानलश्च

भुक्तं मयाचं जरयत्वशेषम् ।

सुखं ममेतत् परिणामसम्भवं

यच्छत्वरोगो मम चास्तु देहे ॥

विष्णुः समस्तेन्द्रियदेहदेही

प्रधानभूतो भगवान् यथैकः ।

सत्येन तेनान्नमशेषमेत-

दारोग्यदं मे परिणाममेतु^२ ॥

१ (ग) परिणतौ ।

२ (ख) (ग) एतत् ।

विष्णुर्धृथा तथैवान्नं परिणामश्च वै तथा ।
 सत्येन तेन मङ्गलं जीर्ज्वलन्नमिदन्तथा ॥
 इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमार्ज्जदधोदरम् ।
 अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्द्रितः ॥

आपस्तम्बः,—

यत्र मुच्यते तत् समूह्य निर्हत्यावोक्ष्यतं देशममत्रेभ्यो लेपान्
 संहत्याङ्गिः संश्लिच्योत्तरतः शुचौ देशे रुद्राय निनयेदेवं वास्तु
 शिवं भवतु ।

समूह्य वर्द्धन्यादिना संश्लिष्य निर्हृत्योच्छिष्टमपनीयावोक्ष्याङ्गिः
 प्रश्लिच्योत्तरतः संश्लिष्योत्तरतः संश्लिष्योत्तरतः संश्लिष्योत्तरतः
 पात्राणि उत्तरतो गृहात् । वास्तुगृहं शिवं भद्रम् ।

हारीतः,—

पश्चात् पत्नी शेषं बलिं हरेत् ।

एतच्च पाकभाण्डावशिष्टेनान्नेन बलिहरणं कर्त्तव्यं, इत्याचार्य-
 जयस्वामिमतम् ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे भोजनविधितरङ्गः ॥

अथ भोज्याभोज्यानि ।

तत्र गोतमः,—

प्रशस्तानां स्वकर्म्मसु द्विजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत ।

प्रशस्तानां सम्यक् स्वकर्म्मपरत्वेन स्तुतानाम् ॥

यमः,—

ब्राह्मणस्य सदाऽश्रीयात् चत्रियस्य तु पर्वसु ।

प्रकृतेषु च वैश्यस्य शूद्रस्य न कदाचन ॥

अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं चत्रियस्य पयः स्मृतम् ।

वैश्यस्य त्वन्नमेवान्नं शूद्रस्य रुधिरं स्मृतम् ॥

ब्राह्मणान्नं चत्रियान्नं वैश्यान्नं शौद्रमेव च ।

तां तां योनिं ब्रजेदिप्रो भुक्त्वान्नं यस्य वै मृतः ॥

पर्वसु पौर्णमास्यादिषु प्रक्रान्तेषु गोमङ्गलादिषु । शूद्रान-
निषेधोऽसच्छूद्रान्नविषयः, सच्छूद्रस्य त्वन्नं गोभूम्यादिलाभार्थं
भोक्तव्यम् । तदलाभे तदपि न भोक्तव्यम् ।

तथाच ब्रह्मपुराणे,—

राज्ञां पर्वणि वैश्यानामश्रीयान्मङ्गले गवाम् ।

गोभूमिरन्नं होमार्थं सच्छूद्रस्य गृहे तथा ॥

आपस्तम्बः,—

सर्ववर्णानां स्वधर्मे वर्त्तमानानां भोक्तव्यं शूद्रवर्जमित्येके ।

मनुः,—

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।

आददौतामसेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम् ॥

अश्राद्धिनो नित्यश्राद्धाकारिणः । अवृत्तौ आपदि । एक-
रात्रिकं एकाहोरात्रनिर्व्वाहकमन्नम् ।

हारीतः,—

शूद्रान्नेन तु भुङ्क्तेन जठरस्थेन यो मृतः ।

स वै खरत्वमुद्वलं शूद्रत्वञ्चोपगच्छति ॥

पैठीनसिः,—

गृहमेधी न शूद्रान्नमश्रीयादायुर्बलन्तेज इति व्यपक्रामति ॥

वशिष्ठः,—

शूद्रान्नेनोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते दिजः ।

स भवेच्छूकरो ग्राम्यस्तस्य वै जायते कुले ॥

शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः ।

जुह्वन् वाय जपन् वाऽपि गतिमिष्टां न विन्दति ॥

शूद्रान्नेन तु भुङ्क्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति ।

यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा न च स्वर्गार्हको भवेत् ॥

यमः,— शूद्रान्नेनोदरस्थेन ब्राह्मणो यस्तनुं त्यजेत् ।

आहिताग्निस्तथा यज्वा स शूद्रगतिमाप्नुयात् ॥

यश्चाहिताग्निर्विप्रस्तु शूद्रान्नेनाभिवर्त्तते ।

पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति आत्मा व्रतं च योऽग्नयः ॥

शूद्रान्नेनाभिवर्त्तते शूद्रान्नेन भुङ्क्तेनेत्यर्थः ।

अङ्गिराः,—

षण्मासान् यो दिजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम् ।

स च जीवन् भवेच्छूद्रो मृतः स्या चैव जयते ॥

विष्णुपुराणे,—

सम्योच्चैव तु गृह्णीयात् शूद्रान्नं गृहमागतम् ।

भविष्यपुराणे,—

उपक्षेपेण धर्मेण शूद्रान्नं यः पचेद्विजः ।

अभोज्यं तद्भवेदन्नं स च विप्रः पुरोहितः ॥

अभोज्यं ब्राह्मणस्थानं वृषलेन निमन्त्रितम् ।

तथैव वृषलस्थानं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ॥

शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कं शूद्रेण च सहासनम् ।

शूद्राज्ज्ञानागमः कश्चिज्ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥

उपक्षेपरूपोऽत्र धर्मः शूद्रेण ब्राह्मणाय पाकार्थमन्नसमर्पणम् ।

यत्तु— यथा यतस्ततोऽप्यापः शुद्धिं यान्ति नदीकृताः ।

शूद्रादिप्रगृहे ह्यन्नं प्रविष्टसु सदा शुचि ॥

इत्यङ्गिरोवाक्यं तत् सच्छूद्रान्नविषयम् । ब्राह्मणेन शूद्रात्
प्रतिग्रहादिना यत्न्यन्नं तत्परमिति लक्ष्मीधरः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

शूद्रेषु दासगोपालकुलमिचार्द्धश्रीरिणः ।

भोज्यान्ना नापितश्चापि यस्यात्मानं निवेदयेत् ॥

गोपालो यस्यैव गाः पालयति तस्यैव भोज्यान्न इति भर्तृ-
यज्ञाचार्यः । कुलमित्रं कुलक्रमादागतमैत्रीशाली, अर्द्धश्रीरी
मिखिला कर्षकः । नापितः चुरकर्षोपजीवौ । सोऽपि स्वकीय
एव विवक्षितः । आत्मनो निवेदनं कुलतः श्रीलतो वा दृष्टार्थि-
तया उपचारविशेषेण च स्वाभिप्रायकथनपूर्वकं तदा ग्रहणम् ।

यादृशोऽस्य भवेदात्मा ^१यादृशञ्च चिकीर्षितम् ।

यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ॥

इति मनुवचनात् ।

देवलः,—

सुदासो नापितो गोपः कुम्भकारः कृषीबलः ।

ब्राह्मणैरपि भोज्यान्नाः पच्येते शूद्रयोनयः ॥

कृषीबलोऽर्द्धश्रीरी, एषामन्नमनापद्यपि ग्राह्यम् । आपदि
तु पक्वान्नमपि ग्राह्यम् ।

शूद्राधिकारे गोतमः,—

पशुपाल चेन्नकर्षक कुलसङ्गत वणिक् कारयित प्रचारकाः
भोज्यान्नाः ।

वणिक् च शिल्पी कारयिता नापित इति मस्करी ।
प्रचारकः पूर्वकः पूर्वरीत्याऽऽत्मनिवेदक एव यः शूद्रो वणिक्
शिल्पी (तस्करादिको) न भवति तदाऽभोज्यान्न इत्यर्थः ।

अङ्गिराः,—

गोरसञ्चैव सक्तूंश्च तैलं पिण्याकमेव च ।

अपूपान् भक्षयेच्छूद्राद्यच्चान्यत् पयसा कृतम् ॥

पयसा दुग्धेन कृतं लड्डुकादि ।

हारीतः,—

कन्दुपकं पयःपकं पायसं दधि सक्तवः ।

एतान्यशूद्रान्नभुजो भोज्यानि मत्तुरव्रवीत् ॥

पराशरः,—

तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न सृष्टमिति द्विजः ।
द्विजाग्रकरसंस्पृष्टं सर्वं तद्धविरुच्यते ॥

यमः,—

यथा जलं निर्गमनेष्वपेयं
नदीगतं तत् पुनरेव पेयम् ।
तथाऽन्नपानं विधिपूर्वमागतं
द्विजातिपाचान्तरितं न दुष्यति ॥
निर्गमनं वाप्यादिपतितवारिप्रवाहदेशः ।

मनुः,—

नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिहते तथा ।
स्त्रिया क्लीवेन च ऊते भुञ्जीत ब्राह्मणः कश्चित् ॥
अश्लीकमेतत् साधूनां यच्च जुह्वत्यमी हविः ।
प्रतीपमेतद्देवानां तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥
मत्तकूट्ठातुराणान्तु न भुञ्जीत कदाचन ।
केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः ॥

अश्रोत्रियोऽध्ययनशून्य च्छलिक् यजमानो वा । तते वितते
प्रारब्ध इति यावत् । ग्रामयाजी यावत्तावद्नेकयाजकः ।
यज्ञोपनयते बह्वनिति पर्यालोचनया बह्वनामुपनेतेति विश्व-
रूपाचार्यः । स यस्य होमकर्त्ता तस्यान्नं न भोज्यमिति ।
स्त्रिया ऊते स्त्रिया होमे ऊते स्त्रिया यच्च वैश्वदेवादिकं कृतम् ।
अश्लीकमश्लीकरं प्रतीपं प्रतिकूलम् ।

तथा तत्रैव,—

गवा चान्नमुपघ्नातं घृष्टान्नञ्च विशेषतः ।
 गणान्नं गणिकान्नञ्च विदुषा च जुगुप्सितम् ॥
 स्नेह-गायनयोश्चैव तच्छृणो वार्द्धिकस्य च ।
 दीक्षितस्य कदर्यस्य वद्धस्य निगडस्य च ॥
 अभिशस्तस्य षण्डस्य पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च ।
 शुक्तं पर्युषितञ्चैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च ॥
 चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ।
 ऊग्रान्नं सूतिकान्नञ्च पर्याचान्तमनिर्द्दृशम् ॥
 समासमाभ्यां विप्राभ्यां विषमं सममेव च ।
 पूजातो दीयमानञ्च ग्राह्यं वा देयमेव च ॥
 अनर्चितं वृथा मांसं अवीरा-नगरिणोस्तथा^१ ।
 पिशुनानृतिनोश्चैव क्रतुविक्रयिणस्तथा^२ ॥
 शैलूषस्य तथैवान्नं तुल्लवाय कृतघ्नयोः ।
 कर्म्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च ॥
 सुवर्णकर्तुर्व्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ।
 श्ववतां शौण्डिकानाञ्च चेलनिर्णेजकस्य च ॥
 रजकस्य^३ नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ।
 मृद्वन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानाञ्च सर्वशः ॥
 अनिर्द्दृशञ्च प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव च ।

१ कचित्-अवीरायाश्च योषितः ।

२ (क) (ग) पाठः—विक्रयिकस्य च ।

३ (ग) रङ्गकस्य ।

घुष्टान्नं भुञ्जतामत्र ये केचन वुभुक्षिता इत्याद्याधुस्य यदन्नं दीयते । गणः समूहः । गणिका वेश्या । विदुषा जुगुप्सितं वेदार्थविद्भिर्मध्यस्थैर्निन्दितं जुगुप्सित एव वा तत्र दृष्टदोषानुमानं, गायनो गानेन यो जीवति, कदर्यः कृपणः । वद्धस्य रज्ज्वादिना नियन्त्रितस्य निगडस्य निगडवतः सम्बन्धलक्षणया । अथवा निगडेन वद्धस्येत्यर्थः—तृतीयार्थं षष्ठी । पुंस्त्वस्त्री व्यभिचारिणी । भुक्तं यदन्नरसद्रव्यान्तरसम्बन्धादस्त्वतां गतं तच्चात्यन्तं वज्ज्यं, अत्यन्तं भुक्तमाख्यातमिति वृहस्पत्युक्तेः ।

शूद्रोच्छिष्टं शूद्रं भोजयित्वा यदुद्धृतम् । क्रूरोऽनुजप्रकृतिः । उच्छिष्टभोजी प्रतिषिद्धोच्छिष्टभोजी । ऊग्रो दारुणकर्मा । ऊग्रो राजेति मञ्जरौकारः । सूतिकान्नं सूतिकासुद्दिश्य यत् क्रियते तदन्नं तत्कुलैरपि न भोक्तव्यम् । पर्याचान्तमितरानेकपङ्क्तिस्था-
नभिभूय यत्रान्ने भुज्यमाने केनाप्याचम्यते तदन्नम् । अनिर्द्देशं सूतिकान्नं, विद्यादिना तुल्ययोर्विषमार्चनया प्रदीयमानमन्नं न भोक्तव्यमेवं विद्यादिभिर्विषमयोः समपूजया दीयमानमन्नं न भोक्ष्यं दात्रापि न तथा देयम् ।

अनर्चितं पूजार्हस्य यदवहेलया दीयते । वृथामांशं देवादि-
पित्राद्युद्देशेन यन्न दत्तम् । अवीरा पतिपुत्रशून्या, नगरी नगरस्वामी । पिशुनः परोक्षे परापवादवक्ता । अनृतौ अत्यन्त-
मसत्यवक्ता कूटसाध्यादिवादी । क्रतुविक्रयिकः मदीयथागात्तव फलमस्तित्युक्त्वा यो धनमादत्ते । शैलूषो नटः । तुल्यवाचः शौचिकः । कृतघ्नः कृतं यो न मन्यते । उपकृतस्य हन्तेति मिताचराकारः ।

कर्मारो लोहकारः । निषादो जातिविशेषः । रङ्गावतारकः नट-
गायनान्यो रङ्गावतरणकर्मजीवनवान् । वेणो वेणुहेदेन यो जीवति,
वरुड इति विश्वरूपः । श्ववतां मृगयार्थकुक्कुरपोषकाणां । श्रौण्डिको
मद्यविक्रेता । नृशंसो निर्दयः । उपपतिर्जारः । स्त्रीजितानां
भार्यावशवर्त्तिनां सर्वशः सर्वव्यवहारेषु । अनिर्दृशश्च प्रेतानां
दशाहाभ्यन्तरे प्रेतमुद्दिश्य यत्त्यक्तमसूतकिनोऽपि ।

याज्ञवल्क्यः—

क्रूरोय-पतित-ब्राह्म-दाम्भिकोच्छिष्ट-भोजिनाम् ।

नृशंस-राज-रजक-कृतघ्न-वधजीविनाम् ॥

चेलधाव-सुराजीव-सहोपपतिवेश्मनाम् ।

पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चक्रिकवन्दिनाम् ॥

एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ।

ब्राह्मः पतितसावित्रीकः । नृशंसो निर्दयः । राजा भूपतिः ।
रजको वस्त्रादीनां रागकारी । वधजीवी प्राणिवधेन यो
जीवति । चेलधावो वस्त्रनिर्णयनकर्त्ता । सुराजीवो मद्यविक्रयी
सहोपपतिवेश्मनां सहोपपतिना जारेण सहितं वेश्म येषां वर्त्तते ते ।
पिशुनः परदोषाख्यानशीलः । चक्रिकः तैलिकः । शाकटिकश्चेति
लक्ष्मीधरः । वन्दौ स्तावकः । सोमविक्रयी सोमलताविक्रेता ॥
तथा,— नटनर्त्तकतन्त्राणश्चर्माकारः सुवर्णकृत् ।

स्थाणु पाषण्ड गणिका अभोज्यान्नाः प्रकीर्त्तिताः ॥

गान्धर्वो लोहकारस्तु सूचिकस्तुन्नवायकः ।

चक्रोपजीवी रजकः कितवस्तस्करस्तथा ॥

ध्वजी-मालोपजीवी च शूद्राध्यापकयाजकौ ।

कुलालश्चित्रकर्मा च वार्द्धुकिश्चर्मविक्रयी ॥

कुलालोऽखकीयोऽत्र विवर्चितः । शूद्रस्याखभूतस्येति
वशिष्ठवचनात् । कुम्भकारो भोज्यान्न इति देवलविधानन्तु खकीय
कुम्भकारविषयम् !

सुमन्तुः,—

अभिगस्त-पतित-पौनर्भव-भ्रूणह-पुंश्चल्यस्त-विगस्तकार^१-
तैलिक-चर्मिकध्वजि-सुवर्णकार-लेखक-पण्ड-वन्धकी-गण-
गणिकान्नानि चाभोज्यानि । शौकरिक व्याध निष्पच^२ रजक
वन्धक वरुड चर्मकारा अभोज्यान्ना अप्रतियाह्लाः ।

अभिगस्तोऽपवादविषयः । पौनर्भवः पुनर्भूतपुत्रः । पौनर्भवस्तु
विवादरत्नाकर एवास्माभिरुक्तः । विगस्तं धनुरादि विविधम् ।
शस्तमिह खड्गादि । ध्वजी मद्यविक्रेता । लेखकोऽत्र चित्रकारः ।
पण्डो नपुंसकः । वन्धकी खैरिणी । शौकरिकः शूकरोपजीवी ।
निष्पचः पाकाकारी । यतिर्ब्रह्मचारी ।

अन्नमनाद्यमित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः,—

शूद्रस्य चाखभूतस्य उपपत्तिर्यस्योपमन्यते यश्च गृहान् दहेत्
यश्च वधार्होपमन्यते ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

१ मूले—अशुचिशस्तकार ।

२ मूले चाक्रिक— ।

३ (ग) निषाद ।

नाश्रन्ति श्वतो^१ देवा नाश्रन्ति वृषलीपतेः ।

भार्याजितस्य नाश्रन्ति यस्य चोपपतिर्गृहे ॥

वधार्हण विषादिना ।

गोतमः,—

उच्छिष्टं पुंस्यभिशस्तानपदेश्य दण्डिकं तचकं कदर्थ्यं
वन्धनिकं चिकित्सकं मृगय्वनिषुचारि उच्छिष्टभोजि-गण-
विदेषिणामपांक्त्यानां प्रागर्चनादुर्वलात् । वृथान्नाचमनोत्थान-
व्यपेतानि ।

उच्छिष्टमस्त्रामिकम् । अनपदेश्योऽज्ञातकुलाचारः । दण्डिकोऽत्र
निग्रहनियुक्तः । वन्धनिको गुप्तिग्रहनियुक्तः । चिकित्सकः
चिकित्सोपजीवी । मृगय्वनिषुचारौत्येकपदं । तेनानिषुचारि-
मृगयुपरिग्रहः । न मृगयोरिषुचारिणः परिवर्ज्यमन्नमिति
वशिष्टवचनात् । प्रागर्चनात् दुर्वलात् । प्राक् ये आङ्गप्रकरणे
अपांक्तेया बोधिताश्चौरादयस्त्यक्तात्मपर्यन्ताः तेषां प्रायश्चित्तात्
प्रागन्नं न भोक्तव्यं । दुर्वलो हीनप्रजननकोशः आङ्गप्रकरण
एवोक्तः । वृथान्नं यद्देवाद्यनुद्देशेनात्मार्थं पच्यते । आचमन-
मपेतमर्द्धभुक्ते यत्राचान्तम् । उत्थानमपेतं यत्रार्द्धभुक्ते एवोत्थितम् ।

शङ्खलिखितौ,—

भौतरुदिताक्रन्दितावक्रुचुत—परिभुक्त—विस्मितोन्मत्तावधूत-
राज-पुरोहितान्नानि वर्जयेत् ।

१ कचित् मूले श्वपतेः ।

२ मूले मृगयुक्ता उच्छिष्टः ।

भीतः चस्तः । रुदितोऽश्रुपातवान् । आक्रन्दितः दुःखप्रयुक्त-
सन्नतशब्दवान् । अवकूष्टो जुगुप्सितः । चुतो हिकावान्,
परिभुक्तो निःशेषान्नभोजनशीलवान् । अवधूतः सज्जनबहिष्कृतः ।
सर्व्वत्रादिकर्मणि क्तः । तेन भयादयो वर्त्तमाना एव निमित्तमिति
नेतव्यं । राजा जानपदेश्वरः । पुरोहितो यस्य कस्यचित् ।
एतेषामन्नं न भोक्तव्यम् ।

तथा,—

विद्विषाणस्य नाश्रीयात् ब्रह्मच्छित् पापकर्मणाम् ।

आद्धसूतगणान्नानि परिभूतानि यानि च ॥

विद्विषाणो विद्वेषणशीलः । आद्धमिह प्रेतश्राद्धम् । सूतो
ब्राह्मण्यां चत्रियाज्जातः । परिभूतानि तिरस्कृतानि ।

अन्नमभोज्यमित्यनुवृत्तावापस्तम्बः,—

सर्व्वेषां शिल्पजीविनां ये च शस्त्रमाजीवन्ति ये चाधिकं
वन्धकम् । भिषक् । वार्द्धुषिको दीक्षितो, अक्रौतराजको अग्नी-
षोमीयसंस्थायामेव ऊतायां वपायां दीक्षितस्य भोक्तव्यम् ।
यज्ञार्थं वा निर्दिष्टे शेषान्नं मुञ्जीरन्निति ब्राह्मणम् ।

राज्ञां प्रेथकरो । अहविर्याजौ । चारी । अविधिना च
प्रव्रजितः । यस्याग्निमपास्यति । यस्य सर्व्वान् वर्ज्जयति । सर्व्वान्नौ
च ओन्नियो निराकृतिर्दृषलीपतिः । मत्त उन्नत्तो बद्धोणिकः
प्रत्युपविष्टो यस्य प्रत्युपवेशयते तावन्तं कालं ।

ये चाधिकं वन्धकं उपजीवन्तीत्यनुषङ्गः । वार्द्धुषिकोऽत्र
समर्थं पण्यमादाय महार्थं यः प्रयच्छति ।

इत्यादिनोक्तः ।

अक्रौतराजकोऽक्रौतसोमस्तताकः । अग्नीषोमीयसंख्या अग्नी-
षोमीयपशुयागसमाप्तिः । वपायां कृतायां अग्नीषोमीयं पशावेव
निर्दिष्टं प्रेषणमेवात्र प्रेथ्यं अहविर्याजी नरादिरुधिरा-
दीनामभिचारकर्म्मसु होता । चारी चरः । अविधिना प्रव्रजितः
शास्त्रोक्तरीतिं विहाय प्रव्रजितः चतुर्थाश्रमी । अपास्त्यतीति
अविधिनेति शेषः । सर्वान् अनिन्द्यान्पि । निराकृतिरधौत-
वेदोऽप्यध्यापन-ब्रह्मयज्ञादिशून्यः । वद्धोणिकः-उत्तमर्णः ।

स चेदुपविष्टो भवति अधमर्णं प्रति धनग्रहणार्थं अनश्वनुपविष्टो
भवति तदा तावत् कालमभोज्यान्नः यस्य प्रत्युपवेशयते यश्चाधमर्ण-
मृणदानेन प्रत्युपवेशयते ।

तथा पुण्यस्थेऽप्यतो भोक्तव्यं पुण्यस्य चानौप्यतो न भोक्तव्यम् ।

पुण्यस्य पुण्यवतः, ईप्यतो याचमानस्य । तथा यस्य कुले
म्रियते न तत्रानिर्दृशाहे भोक्तव्यम् । तथानुत्थितायां स्रुतिकायां
अन्तःशवे च । अन्तःशवेऽग्नौचानधिकारिणोऽपि यस्य गृहमध्ये
शवस्तद्गृहे यदन्नम् ।

वशिष्टः,—

अग्नौचे यस्य शूद्रस्य मृतके वापि सुक्तवान् ।

स गच्छेन्नरकं घोरं तिर्य्यग्योनौ च जायते ॥

अनिर्दृशाहे परशवे^१ नियोगाद्भुक्तवान् द्विजः ।

कृमिभ्रूत्वा स देहान्ते तां विष्टां समुपाश्रुते ॥

१ अनिर्दृशाहे पारशवे । इति माधवभाष्यीयः पाठः ॥

परशवे यदीयमशौचं यस्य न भवति स तस्य परः परस्य
शवे मृतकाशौचमध्ये ।

देवलः,—

पतितान्नमभोज्यान्नमपांक्तियान्नमेव च ।

शूद्रान्नं कुत्सितान्नञ्च दूषितं परिवर्जयेत् ॥

अभोज्या—पुंश्चल्यादयः स्मृत्यन्तरोक्ताः । दूषितं कृमिकेश-
कौटादिभिः ।

यमः,— यस्य प्राणान्विसृजेत भुक्त्वा आहुं नवं द्विजः ।

अयाज्यासु तु घोरासु तिर्यग्योनिषु जायते ॥

उत्पाद्यते तु यो गर्भो भुक्त्वा आहुं नवं द्विजः ।

न स विद्यामवाप्नोति चौणायुश्चैव जायते ॥

अयाज्यासु तिर्यग्योनिषु यागार्हकागाद्यन्य-तिर्यग्योनिषु ।

नवं आहुं प्रेतआहुं भुक्त्वा यो गर्भं उत्पाद्यते स विद्याह्वीनः
चौणायुश्च भवति इति द्वितीयस्रोकार्थः ।

तथा,—

अधीत्य चतुरो वेदान् साङ्गोपाङ्गान् विशेषतः ।

नरेन्द्रस्य गृहे भुक्त्वा कृमियोनौ प्रजायते ॥

अधीत्यापीत्यर्थः ।

राजाच्च हरते तेजः शूद्राच्च ब्रह्मवर्चसम् ।

वैश्याच्च स्मृतिकान्नञ्च लोकेभ्यः परिक्रान्ति ॥

तथा,— राजाच्च स्मृतकस्याच्च चौरस्याच्च तथैव च ।

मृतके स्मृतके चाच्च स्वर्गस्थमपि पातयेत् ॥

तेजः शापानुग्रहचमलं लोकेभ्यः सुकृतार्जितेभ्यः ।

अवधूतमवज्ञातं सरोषं विस्मयान्वितम् ।

गुरोरपि न भोक्तव्यमन्नं सत्कारवर्जितम् ॥

अवधूतं यदुच्छिष्टं वाग्दुष्टमपि यद्भवेत् ।

अशुद्धया कृतं दत्तमभोज्यं तद्विजातिभिः ॥

अवल्लिप्तस्य मुखस्य दुर्वृत्तस्य च दुर्मतेः ।

अन्नमशुद्धानस्य यो भुङ्क्ते भ्रूणहा तथा ॥

स्वसुतानश्च यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलम् ।

श्वशुरान्नमिति पारिजातपाठः ।

तथा,—

नृणामाहुर्मलं चान्नं सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ।

दुष्कृतं हि मनुष्यस्य अन्नमाश्रित्य तिष्ठति ॥

यो यस्यान्नमिहाश्नाति स तस्याश्नाति किल्बिषम् ।

अवधूतं त्यक्तं । वाग्दुष्टं भक्ष्यमभक्ष्यतया वाग्विषयीकृतम् ।

अवल्लिप्तस्य गर्वितस्य भ्रूणहा तथा गर्भहन्तृसमो भवतीत्यर्थः ।

तथा,—

विष्टा वार्द्धषिकस्यान्नं रुधिरं ब्रह्मघातिनः ।

मलं हि रजकस्यान्नं चर्मकारस्य किल्बिषम् ॥

पापं तथान्नं शौण्डस्य घाण्टिकस्य तथैव च ।

अङ्गिराः,—

जन्मप्रभृति-संस्कारे बालस्यान्नस्य भोजनम् ।

असपिण्डैर्न भोक्तव्यं श्लेशानान्ते विशेषतः ॥

जन्मप्रभृतिसंस्कारेऽन्नस्य भोजने प्राप्तेऽपि सपिण्डैर्निमन्त्रितै-
रपि न भोक्तव्यं, अग्रानान्ते तु विशेषत इत्यर्थः ।

तथा,—

अग्रजानान्तु नारीणां न चाश्रीयाच्च तद्गृहे ।

मोहाद्वा यस्तु भुञ्जीत स पूयं नरकं व्रजेत् ॥

अग्रजा अनपत्या ।

भविष्यपुराणे,—

यो गृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते ।

अन्नन्तस्य न भोक्तव्यं वृथा पाको हि स स्मृतः ॥

शातातपः,—

यत्र नाश्रन्ति वै देवाः पितरश्च तथाऽतिथिः ।

वृथापाकः स विज्ञेयो न तस्याद्यात् कथञ्चन ॥

मतुः,—

राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।

आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्माविकर्त्तिनः ॥

कारुकां प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च ।

गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्यः परिक्रान्ति ॥

पूय^१ञ्चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम् ।

विष्टा वाङ्मूषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥

य एभ्योऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः ।

तेषान्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥

१ (ग) पुस्तके रूपं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्याश्च तथा श्रियम् ।

स्वतन्त्र नानास्वत्वास्तदानि मेलकौकृतानि गणान्नानि ।

पैठौनसिः,—

गणान्नं गणिकान्नञ्च दुष्कृतं, वार्द्धुषेर्विष्ठा, सांवत्सर ज्योतिषिक-
ग्रामकूटान्नं विषं, वन्धकीनां रेतो भिषक् शल्यकृतः पूयं । परिवित्ति-
परिवेविदान विद्वप्रजनन वृषलीपतिदिधिषुपति पुनर्भृषुत्राणां
रुधिरं पतितानाञ्च ।

सांवत्सरो ज्योतिषिकः, ग्रामकूटो ग्रामकपटव्यवहारशीलः ।
परिवेविदानः परिवेत्ता विद्वप्रजननः श्लिङ्गशिश्रचर्मा । दिधिषु-
र्ज्येष्ठायामपरिणीतायां परिणीता ॥

वशिष्ठः,—

अद्धानस्य भोक्तव्यं चौरस्यापि विशेषतः ।

नत्वेवं वज्रयाज्यस्य यज्ञोपनयते बह्वन् ॥

वज्रयाज्यो बह्वनां याजकः ।

मनुः,—

ओत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्य च वार्द्धुषेः ।

मीमांसितोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥

तान् प्रजापतिरित्याह माह्वं विषमं समम् ।

अद्वापूतं वदान्यस्य हतमश्रुयेतरत् ॥

कदर्यः कृपणः । वदान्यो दाता ।

बौधायनः,—

शुचेरशद्धानस्य अद्धानस्य चाशुचेः ।

मीमांसितोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥

तान् प्रजापतिरित्याह मा कृद्धं विषमं समम् ।

हतमश्रद्धानस्य अद्धापूतं विशिष्यते ॥

आदित्यपुराणे,—

विष्णुं जामातरं मन्ये तस्य मन्युं न कारयेत् ।

अप्रजायान्तु कन्यायां नाश्रीयात्तस्य वै गृहे ॥

ब्रह्मदेयाविशेषेण देवे भोज्यं सदैव तु ।

गन्धर्वैश्चैव देवैश्च कुर्यादै गमनागमम् ॥

ब्रह्मदेयां न वै कन्यां दत्त्वा भुञ्जीत् कदाचन ।

अथ भुञ्जीत मोहाद्यः स पूयं नरकं व्रजेत् ॥

मनु-यम-वशिष्टाः,—

अन्नादेर्भूणहा माष्टिं पत्यौ भार्याऽपचारिणी ।

गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किञ्चिषम् ॥

इति प्रत्येकमन्नादिभिरन्वीयते । माष्टीति संयोजयतीत्यर्थं

प्रयुक्तम् ।

ग्रातातपः,—

वनस्यतिगते सोमे पराज्जं ये तु भुञ्जते ।

तेषां मासकृतो होमो दातारमधिगच्छति ॥

वनस्यतिगते सोमे अमावास्यायामित्यर्थः ।

मनुः,—

उपासते ये गृहस्थाः परपाकमवुद्धयः ।

तेन ते पशूनां प्रेत्य व्रजन्यन्नाद्यदायिनाम् ॥

अन्नाद्यमन्नम् ।

यमः,—

स्वपाके विद्यमाने यः परपाकं निषेवते ।
 सोऽश्वत्वं शूकरत्वञ्च गर्दभत्वञ्च गच्छति ॥
 परपाकेन पुष्टस्य दिजस्य गृहमेधिनः ।
 द्रष्टुं दत्तं तपोऽधीतं यस्यान्नन्तस्य तद्भवेत् ॥
 यस्यान्नेन तु भुक्तेन भार्या समधिगच्छति ।
 यस्यान्नन्तस्य ते पुत्रा अन्नाद्रेतः प्रवर्त्तते ॥

याज्ञवल्क्यः,—

परपाकरुचिर्न स्यादनिन्द्यामन्त्रणादृते ॥

हारीत-जमदग्नी,—

ब्राह्मणाच्चेन दारिद्र्यं क्षत्रियाच्चेन प्रेक्षता ।
 वैश्याच्चेन तु शूद्रत्वं शूद्राच्चेनैरकं व्रजेत् ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे भोज्याभोज्यतरङ्गः ॥ * ॥

अथाभक्ष्याणि ।

तत्र कथं विप्रान् मृत्युर्जिघांसतीति ऋषिप्रश्नानन्तरम् ।

मनुः,—

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।

आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥

लघुनं गृञ्जनञ्चैव पलाण्डुं करकाणि च ।

अभक्ष्याणि द्विजातीनां असेध्यप्रभवानि च ॥

लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा ।

श्लुञ्च गव्यं पेयूषं यत्नेन परिवर्जयेत् ॥

आलस्यमिह सामर्थ्यं सत्यपि अवशकर्तव्यप्रयत्ने वैमुख्यम् ।

अन्नदोषो जात्यादिभिः ।

तदुक्तं भविष्यपुराणे—

जातिदुष्टं क्रियादुष्टं कालाश्रयविदूषितम् ।

संसर्गाश्रयदुष्टञ्च सङ्क्षेपं स्वभावतः ॥

लघुनं गृञ्जनञ्चैव पलाण्डुं करकाणि च ।

वार्त्ताकु नाडिकोलो^१चुमुपेयाज्जातिदूषितम् ॥ •

न भक्षयेत् क्रियादुष्टं यद्दुष्टं पतितैः पृथक् ।

कालदुष्टन्तु विज्ञेयं ह्यस्तनं चिरसंस्थितम् ॥

दधिभक्ष्यविकारांश्च मधुवर्जन्तदिष्यते ।

सुरा लघुनसंसृष्टं पेयूषादिसमन्वितम् ॥

संसर्गदुष्टमेतद्धि शूद्रोच्छिष्टवदाचरेत् ।
 शूद्रोच्छिष्टान्तु विज्ञेयं पूर्वं शूद्रे प्रदर्शितम् ॥
 विचिकित्सा तु हृदये यस्मिन्नेव प्रजायते ।
 सहस्रेष्वन्तु विज्ञेयं पुरीषन्तु स्वभावतः ॥
 रमदुष्टं विकाराद्धि रसस्येति प्रदर्शितम् ।
 पायम-क्षीर-पूपादि तस्मिन्नेव दिने तथा ॥

गृञ्जनं लशुनसदृशः कन्दभेदः । लशुनानुकारी लोहितः
 मूक्षकन्द इति तु हलायुधः । पलाण्डुर्लशुनानुकारी तदधिक-
 स्थूलकन्दः । परांडुरिति यस्य प्रसिद्धिः । करका काष्ठकृत्रिका
 कनकचि इति यस्य प्रसिद्धिः ।

यदधिकृत्य ब्रह्मपुराणम्,—

मधुकैटभकृत्राणां त्रिशीर्षस्यासुरस्य च ।
 विष्णुना हन्यमानानां यन्मेदः पतितं भुवि ॥
 पिण्डोपमन्तु खड्गखण्डं करकं चैत्यसन्निभम् ।
 कृत्राकं कृत्रसदृशं दैत्यदेहसमुद्भवम् ॥ इति

अमेध्यप्रभवानि साक्षाद्विष्टाजातानि तण्डुलीयकादौनि शाका-
 नीति याज्ञवल्क्योक्तेः । यानि तु साक्षाद्विष्टाजातानि न भवन्ति
 किन्तु विष्टाक्रान्तभूभूतानि तेषां पुष्पफलान्यदुष्टान्येव ।

अमेध्येषु च ये वृक्षा उप्ताः पुष्पफलोपगाः ।
 तेषामपि न दुष्यन्ति पुष्पाणि च फलानि च ॥

इति बौधायनाभिधानात् ।

अत्र वृक्षग्रहणाच्छाकादीनां निषेध एव । साक्षादमेध्यजातेषु वृक्षेषु यानि पुष्पफलानि तानि निषिद्धान्येव ।

वृक्षनिर्व्याधो वृक्षान्निःसृतो रसः कठिनतां गतो लाशक इति प्रसिद्धः । ब्रश्चनं केदनं ब्रश्चनप्रभवांस्तथा ब्रश्चन-प्रभवान् लोहितानपि वर्जयेदित्यर्थः ।

तथा च तैत्तिरीयश्रुतिः,—

अथो खलु य एव लोहितो यो वा आब्रश्चनान्निर्येषति तस्य नाश्वत्वं । काममन्यस्येति ।

तेन कर्पूरादीनामनिषेधः । अलुर्बहुवारः । पेयूषं नव-प्रसूतायाः क्षीरं यदग्निसंयोगात् काठिन्यं भजते तच्चेद्भक्ष्यं तदा त्याज्यम् । अलावुरत्र वर्तुलाकारा ।

अलावुं वर्तुलाकारां वार्ताकुं कुन्दसन्निभाम् ।

इति वचनात् ।

वार्ताकुपदमपि एतदनुसारात् श्वेतवार्ताकुपरमित्यन्ये । वार्ताकुः कण्टकारिकेति हलायुधः । नाडिका कलम्बिका । काञ्चदुष्टमित्यादिह्यस्तनं पर्युषितं सर्वमभक्ष्यम् । दधि-भक्ष्य-विकाराश्च दधिगोधूमादिप्रभवाः पर्युषिता अपि भक्ष्यतया ये बोधितास्तेऽपि चिरावस्थित्या मन्दरसगन्धा वृत्ता यदि तदा तेऽपि न भक्ष्याः । मधु पुनश्चिरावस्थित्या मन्दरसगन्धमपि भक्ष्यम् ॥

यमः,—

लशुनं गृञ्जनञ्चैव विलेयं सुमुखन्तथा ।

करकाणि पलाण्डुञ्च वर्जयेच्च सदा बुधः ॥

वरं स्वयं विश्रस्थापि सर्वमांसानि भक्षयेत् ।
 न च कृत्वाकमश्रीयाद्विजात्यपसदोऽपि सन् ॥
 भूमिजं वृक्षजं वापि कृत्वाकं भक्षयन्ति ये ।
 ब्रह्मघ्नांस्तान् विजानीयाद्ब्रह्मवादिषु गर्हितान् ॥
 विलेयो द्रुतमलम् । सुमुखः सर्पविशेषः ।
 तदुक्तं विश्वकोषे,—

सुमुखस्तार्क्ष्यतनये फणिभेदे च पण्डिते । इति ।
 विश्रस्य हिंसयित्वा ।

हारीतः,—

कृत्वाकं विद्धराहञ्च पलाण्डुं लशुनन्तथा ।
 भक्षयन् वै पतेद्विप्रो यदि स्यात् सर्व्ववेदविद् ॥
 विद्धराहो ग्रामशूकरः ।

देवलः,—

क्षेष्मातको ब्रजफली कौसुभं नाडमस्तकान् ।
 गृञ्जनञ्चेति शाकानामभक्ष्याणि प्रचक्षते ॥
 पलाण्डुं लशुनं भुक्तं निर्यासञ्चेति सर्व्वशः ।
 कुटुब्धं श्वेतवृन्ताकं कुम्भाण्डञ्च न भक्षयेत् ॥

क्षेष्मातको बज्रवारकः । कौसुभः कुसुभसम्भवः । नाडं
 कलम्बिका । मस्तकं वर्तुलालावुः । श्वेतवृन्ताकं श्वेतवार्त्ताकुः ।
 निर्यासो लोहितः । लोहितान् वृक्षनिर्यासानिति दर्शनात् ।
 कुलत्प इति हलायुधः । कुम्भाण्डं कुम्भार इति प्रसिद्धम् ।
 स्थलकुम्भीति हलायुधः ।

नित्यमभोज्यमित्यनुवृत्तौ गोतमः,—

किमलय कियाकु लगुन निर्यास लोहिता ब्रसनाश्च ।
दारु-वक-वलाक टिट्ठिभ-नक्तञ्चरा अभक्ष्याः ।

किमलयो नवपल्लवः । कियाकुः अहिक्काकम् । सुदर्शना
इति हलायुधः ।

अभोज्यप्रकरणे आपस्तम्बः,—

तथा कौलालौषधीनाञ्च । कलञ्ज पलाण्डु परारी(रि)काः ।
यच्चान्यत् परिचक्षते । ^१कृत्याकभोज्यमिति ब्राह्मणम् ।

कौलालः सुरा तदर्थं स्थापिता या ओषधयो ब्रौह्मादयः ।
किलालौषधयस्तेषां विकार इति शेषः । कलञ्जो लगुनविशेषः ।
परारिका पलाण्डुविशेषः ।

रमोनो दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धो महौषधम् ।

हिरण्यस्य पलाण्डुश्च नवतक्कः परारिका ॥

गृञ्जनं यवनेष्टस्य पलाण्डोर्द्दृशं जातयः ।

इति स्मृतिमञ्जरीकारलिखित-वैद्यकश्लोकात् ।

तथा यच्चान्यदेवंविध कोविदारादि शिष्टाः प्रचक्षते तदपि न
भोज्यमिति शेषः ।

उग्रनाः,—

कुसुमं नाङ्गिकाशकं वृन्ताकं पौतिकन्तथा ।

भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः ॥

वृन्ताकमत्र श्वेतवार्त्ताकुः । श्वेतवृन्ताकमिति देवलवचनात् ।
तितरा इति हलायुधः । पौतिकं कण्टाकरञ्जभवम् ।

पैठैनसिः,—

वृन्ताक नाडिका पोतु कुसुम्भाऽऽसन्नकाश्चेति शाकदल-
नामभोज्याः ।

असन्नकः कुशसदृशस्तृणविशेष इति ब्रह्मचारिकाण्डे
लङ्गीधरः ।

विष्णुः,— न कोविदार वट पिप्पल शाकम् ।

हारीतः,— परमान्नं कृशरमांसं यावकापूपान्नं शस्कुलीर्न
पाचयेदात्मार्थं । न वा स्रक्षोदुम्बर दधित्य नोप मातुलुङ्गानि
भक्षयेत् । परमान्नं पायसम् । अपूपाः पौलिका इति प्रसिद्धाः ।
दधित्यः कपित्यः, नोपः कदम्बः । मातुलुङ्गो बीजपूरकः ।

वर्जयेदित्यनुवृत्तौ— याज्ञवल्क्यः,—

देवतार्थं हविः शिगुर्लोहितव्रश्चनानि च ।

अनुपाकृतमांसानि विड्जानि करकाणि च ॥

देवतार्थं बल्यपहारादि । हविर्होमार्थं चरुपुरोडाशादि ।
शिगुः शोभाञ्जनः । अनुपाकृतं पशुयागादौ मन्त्रवत्तृणेन
पशोःस्यर्गनास्त्रं यदुपकरणं तच्छून्यम् ।

तथा,—

वृथा कृशर संथाव पायसापूपशस्कुलीः ।

वृथा आत्मार्थं यत् पच्यते न देवाद्युद्देशेन । वृथान्न-

प्रतिषेधे कृतेऽपि तद्विशेषाणां कृशरादीनां पुनः प्रतिषेधस्तद्गच्छणे
 दोषाधिक्यद्योतनार्थम् । प्रायश्चित्तद्योतनार्थमिति लक्ष्मीधरः ।
 कृशरस्तिलमुद्गाभ्यां सह सिद्ध ओदनः । संयावो दृत-क्षीर-
 गोधूमचूर्ण-सिद्धः । तकोरिकेति प्रसिद्धः । पायसं दुग्धयवागूः ।
 शक्कुली मुद्गादिचूर्णसिद्धा मतिला स्नेहपक्वा । स्नेहपक्वगोधूम-
 विकार इति हलायुधः ।

यमः,—

यवागू कृशरश्चैव पूष पायस शक्कुलीः ।

अक्षीषपक्वमांसञ्च मत्स्यानप्यनुपाकृतान् ॥

वर्जयेत् सर्वशुक्तानि देवान्नानि हवींषि च ।

स्नेहेन तु समायुक्तं नैव सर्वं प्रयोजयेत् ॥

यवाग्वादिकमत्रापि दृष्टेति विवक्षितम् । अक्षीषपक्वमांसं
 भौमोष्णपक्वमांसं मत्स्यस्थानुपाकृतत्वं मांसवत् । देवान्नानि देवोद्देशेन
 त्यक्तानि । हवींषि आत्ममात्रार्थसाधितानि । स्नेहेन तु समा-
 युक्तमतिहीनस्निग्धरसम् ।

गोतमः,—

उद्धृतस्नेह विलेय पिष्टाकमथितप्रमृतीनि चान्तवीर्याणि
 नाश्रीयत् ।

विलेयं दृतमलं, आन्तवीर्यं गृहीतसारम् ।

देवलः,—

न बीजान्युपभुञ्जीत रोगापत्तिमृते बुधः ।

फलान्येषामनन्तानि बीजानान् विनाशयेत् ॥

नाश्रीयात् पयसा नक्तं भुक्तं चेन्न स्वपेन्निशि ।

न चीरमुत्सृजेत् प्राप्तं पवित्रं हि पयः स्मृतम् ॥

बीजशब्दः कुम्भाण्डादिबीजपरः ।

यमः,—

भिन्नभाण्डे न भुञ्जीत न रात्रौ दधिशक्तुकान् ।

दिवा दधित्यधानासु रात्रौ तु दधिशक्तुषु ॥

कोविदारे च रजके तस्करे स्मृतके तथा ।

स्नेहातके तथा ऽलक्ष्मीर्नित्यमेव कृतालया ॥

स्मृतके जननमरणाशौचे ।

तथा,—

काक-कुक्कुट-संसृष्टं भक्तं वा कृमिसंयुतम् ।

अभोज्यं तद्विजानीयाद्गर्भराजवचो यथा ॥

ब्रह्मपुराणे,—

राजमाषाः स्थूलमुद्गास्तथा वृषक-चाषकौ ।

मसूरः शतपुष्पाश्च कुसुम्भः श्रीनिकेतनम् ।

शस्यान्येतान्यभक्ष्याणि न च देयानि कस्यचित् ॥

राजमाषो वर्बटो ववल्लीति प्रसिद्धः । स्थूलमुद्गो मेथी इति प्रसिद्धः । वृषकचाषकाविति स्थाने हलायुधेन वृषकवासका-
विति पठित्वा वृषको वासको यवासो दुरालभेति व्याख्यातम् ।
शतपुष्पा सौक इति प्रसिद्धा । श्रीनिकेतनं ओषधीविशेष इति
हलायुधः ।

पतत्रिणाऽवलीढञ्च शुना संस्पृष्टमेव च ॥

उदक्या रजस्वला । पतत्रिणाऽवलीढञ्च चटकेनास्त्रादितम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

शुक्तं पर्युषितोष्णञ्च अस्पृष्टं पतितेक्षितम् ।

उदक्यास्पृष्टं मधुष्टं पर्यायान्नञ्च वर्जयेत् ॥

मधुष्टं कौर्त्युद्दोषणार्थं यद्वत्तं पर्यायान्नं अन्यस्थानं यदन्यस्मै
व्यपदेशेन दत्तम् ।

यथा,—

ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददत् ।

उभावेतावभोज्यान्नौ भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥ इति

आपस्तम्बः,—

अप्रयतोपहतमन्नमप्रयतं नत्वभोज्यम् । अप्रयतेन शूद्रेणोपहत-
मभोज्यम् । यस्मिंश्चान्ने केशःस्थादन्यद्वा अमेध्यम् । अमेध्यैरव-
स्पृष्टञ्च^१ । कौटो वामेध्यसेवी मूषकलाङ्गं वा । पदा वोपहतं
रैसिचा वा शुना वापपात्रेण वा स्पृष्टं दुष्टमुपहतं दास्या वा
नक्तमाहतं । भुञ्जानं वा यत् । यच्च शूद्र उपस्पृशेत् अनर्हद्विवां
समानपङ्क्तौ भुञ्जानेषु वा यत्रानुत्यायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेद्वा
मनुष्यैरवघ्रातं अन्यैर्वाऽमेध्यैः ।

अप्रयतोपहतं अशुचिना स्पृष्टं अप्रयतमशुचि नत्वभोज्यं
नाभोज्यमेव किन्त्वग्न्याधिश्रयणादिना शुद्धीकृत्य भोज्यम् । अप्रयतेन
तु शूद्रेण स्पृष्टं सर्वथा अभोज्यम् ।

अमेध्यमूषरमृत्तिकादि, अमेध्यैर्लशुनादिभिः सृष्टं कीटो-
 जमेध्यसेवी यस्मिन्नने न तद्भोज्यमिति सम्बन्धः । मूषकला मूषक-
 विष्टा अङ्गं तस्यैव पुच्छपादादि । पदा चरणेन सिचा वस्त्रप्रान्तेन
 प्रचालितेनापि सृष्टं शुना कुकुरेण दृष्टं सृष्टञ्चापपात्रेण
 पतितादिना आहृतमानीतम् । दास्या चेत्यत्र स्त्रीत्वमविवक्षितं
 न्यायसाम्यात् । उपसृष्टेदित्यत्र तदन्नं किञ्चिद्भुक्तमप्यभोज्य-
 मित्यन्वयः ।

अनर्हद्विरपांतेयैः समानपङ्कगामन्नमभोज्यमनर्हद्विर्वा समान-
 पङ्क्तौ यत्र किञ्चिद्भुक्तेषु कश्चिदनुत्थाय मृत्यादेरुच्छिष्टं प्रयच्छेत्तत्रै-
 वैषां किञ्चिद्भुक्तमप्यन्नमभोज्यमेवमाचामेदित्यत्र कुत्सयित्वा एहि
 भक्षभूतं वेत्याद्युक्त्वा मनुष्यैरवघ्रातं प्रयत्नेनेति शेषः । अमेध्यै-
 र्मांज्जार्गर्द्भादिभिः ।

शङ्खलिखितौ,—

तत्र भक्ष्याणि पेयानि वर्जयेत् अमेध्यपतित-चाण्डाल-
 पुष्कश-रजस्वला-कुणप-कुष्ठिसृष्टानि ।

पुष्कशो स्वेच्छजातिविशेषः । कुणपः शवः ।

दृहस्यतिः,—

नाद्याच्छास्त्रनिषिद्धन्तु भक्ष्यभोज्यादिकं द्विजः ।

मांसं विगर्हितञ्चैव भुक्तं बद्धविधन्तथा ॥

अत्यस्त्रं भुक्तमाख्यातं निन्दितं ब्रह्मवादिभिः ।

विगर्हितमिह शिष्टनिन्दितम् ।

देवलः,—अभोज्यं प्राङ्गराहारं भुक्तं पर्युषितं सदा ।

अन्यत्र मधुशक्तुभ्यां भक्ष्येभ्यः सर्पिषो शुद्धात् ॥

अवलीढञ्च मार्जार-धाङ्ग-कुक्कुट^१-मूषकैः ।

भोजने नोपभुञ्जीत तदमेध्यन्तु धर्मतः ॥

विशुद्धमपि चाहारं मक्षिकाकृमिबन्तुभिः ।

केशलोमनखैर्वापि दूषितं परिवर्जयेत् ॥

भक्ष्येभ्यो मोदकशर्करादिभ्यः ।

अश्लीयादित्यनुवृत्तौ हारीतः,—

न रजस्वलाया दत्तं न पुंश्चल्या न कुड्मया न मलवद्वाससा
नापरया द्वारा पक्वं न द्विःपक्वं न शुक्तं न पर्युषितं । अन्यत्र
गुडपिष्टक-सक्तु-स्नेह-गोरम-तैलादिषु पक्वात् । न तैल दध्यनुपानं
न वा चुतान्नं न जुगुप्सितम् ।

मलवद्वाससा विष्ठानुलिप्तवस्त्रया । अपरयाद्वारा रजस्वला-
दिभिरन्यद्वारा तैलादिषु पक्वादिति तैलपक्वात् । आर्षत्वादत्र
सप्तम्यलुक्, स्नेहः सार्षपादि । तैलादिरित्यादिशब्दात् घृतग्रहणम् ।
न तैलदध्यनुपानं भोजनान्ते तैलं दधि वा यथा भवति तथा
नाश्लीयादिति तात्पर्यार्थः ।

अभोज्यमित्यनुवृत्तौ गोतमः,—

पर्युषितमशाकभक्ष्यस्नेह-मांस-मधूनि ।

शाकादिकं विहाय पर्युषितं न भक्षयेदित्यर्थः । भक्ष्यशब्देन
मोदकादिग्रहणम् ॥

ग्रङ्गलिखितौ,—

नापणौयमन्नमश्रीयात् । न द्विःपकं न भुक्तं न पर्युषितम् ।
अन्यत्र राग-वुक-षाड़व-दधि-गुड़ गोधूम-यवपिष्टकविकारेभ्यः ।
आपणौयं हृष्टक्रीतम् । रागा वस्त्रगालितामुद्गदाङ्गिम-
मांसाद्याः प्रलेहाः । वुकं वुक इति प्रसिद्धम् । षाड़वाः
खादन्नकटकखादाः प्रलेहा एव ।

वशिष्टः,—

अन्नं पर्युषितं भावदुष्टं सङ्गलेखं^१ पुनःसिद्धमाममांशं च्चौष-
पकं कामन्तु दध्ना दृतेन वाभिघारितमुपभुञ्जीत ।
आमं तण्डुलादि एतान्यपि दध्ना दृतेन वाभिघारितानि वा
भुञ्जीत भोज्यान्तरासम्भव इति कविकल्पतरुकारः ।

आपस्तम्बः,—

नापणौयमन्नमश्रीयात् । तथा रसानाममांसमधुलवणानीति
परिहाय्य । तैलसर्पिषी तु प्रयोजयेदुदके अवधायान्नं पर्युषित-
मग्राच्चापेयानाद्यं शुक्तञ्च । फाणितं पृथुकं तण्डुलं करम्भं भरुजं
सक्तं शाकं मांसं पिष्टं चौरविकारौषधिं वनस्पतिं मूलं फलवर्ज्यं^२
शुक्तं^३ वापरयोगम् ।

रसा गुडादयः । उदके उदकपात्रे मणिकादौ निधाय
अखाद्यापेयानाद्यं—खाद्यान्नाद्ये कठिनमृदुभक्ष्ये पिष्टकाद्योदना-
दीनि । पेयं प्रसिद्धं भुक्तं पर्युषितमपि नाभ्यवहार्यम् । फाणित-

मिचुरसविकारः पाकसाध्यो द्रवः खण्डविकृतिः । फेना इति यस्य प्रसिद्धिरिति हलायुधः ।

पृथुकतण्डुलास्त्रिपिटकाः करम्भा दधिसक्तवः । भरुजा धानाः । माषव्यादिप्रकार इति हलायुधः । शुक्तं वा अपरयोगमिति । अपरेषान्नेन योगो यस्येति वैयधिकरणेऽपि वज्रब्रीहिः । यच्च शुक्तमग्राह्यमपेयमनाद्यमुक्तं तद्व्यान्तरासंसिर्गि । शुक्तान्तु केवलमिति गोतमदर्शनात् ।

वृहस्पतिः,—

दधि भक्ष्यं शुक्तमपि यच्चैव दधिसम्भवम् ।

कन्दमूलफलैः पुष्पैः ग्रस्तैः शुक्तासवन्तु यत् ॥

अविकारि भवेन्मद्यमभक्ष्यन्तद्विकारकत् ।

कन्देत्यादेरयमर्थः कन्दादिभिः कृतं शुक्तं यदि मोहादिविकारकरं न भवति तदा भक्ष्यं नो चेन्निति ॥

यमः,—

शुक्तानि हि द्विजोऽज्ञानि न भुञ्जीत कदाचन ।

प्रचालितानि निर्दोषाण्यापद्धर्मा यदा भवेत् ॥

मसूरं माषसंयुक्तं तथा पर्युषितं हि यत् ।

तत्तु प्रचालितं कृत्वा भुञ्जीताज्याभिघारितम् ॥

यच्छुक्तं पर्युषितञ्च मसूरमाषसंयुक्तं तत्प्रचाल्याभिघार्य चापदि भोज्यमित्यर्थः ।

मनुः,— यत्किञ्चित् स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यभोज्यमगर्हितम् ।

तत्पर्युषितमप्याद्यं हविःशेषञ्च सर्व्वतः ॥

चिरस्थितमपि त्वाद्यमस्नेहात्तं द्विजातिभिः ।

यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रिया ॥

यमः,—

अपूपाश्च करम्भाश्च धानाश्च वटसक्तवः ।

ग्राकं मांसं मसूरञ्च सूपं कसरमेव च ॥

यवागूं पायसश्चैव यच्चान्यत् स्नेहसंयुतम् ।

सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्तञ्च परिवर्जयेत् ॥

देवीपुराणे,—

न च कृशरूपानि पायसं दधिसर्पिषौ ।

वृथामांसञ्च नाश्रीयात् पितृदेवविवर्जितम् ॥

ब्रह्मपुराणे,—

चाण्डालपतितामेथ्यकुण्पैः कुष्ठिना तथा ।

ब्रह्मघ्न-सूतिकोदका कौलेयककुटुम्बिभिः ॥

दुष्टं वा केशकौटाक्तं मृद्वस्त्रकनकाम्बुभिः ।

शुद्धमद्यात् सहस्रेखं प्रसृतञ्चोष्णमेव च ॥

कौलेयककुटुम्बिभिः कौलेयकाः श्वानः कुटुम्बिनो येषां

ते तथा ।

तथा,— उच्छिष्टेन तु शूद्रेण संस्पृष्टः परिवेषकः ।

द्रव्यहस्तस्तु यत्किञ्चिद्दद्यात्तच्च न भक्षयेत् ॥

तथा,—

एकेन पाणिना दत्तं कदाचन न भक्षयेत् ।

घृतं तैलञ्च लवणं पानीयं पायसन्तथा ॥

भिचा तु हस्तदत्ता या न सा ग्राह्या तु कुचचित् ।

शूद्रभुक्तावशिष्टन्तु नाद्याङ्गाण्डस्थितं त्वपि ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

भिन्नभाण्डगतं तदन्मुखवातोपशामितम् ।

तत् सूक्ष्मापक्वमस्त्रिन्नमवलीढमसंस्कृतम् ॥

पिष्टशाकेषु पयसां विकारान्नृपनन्दन ।

तथा मांसविकाराश्च वर्ज्याश्चैव चिरोषिताः ॥

भविष्यपुराणे,—

आयसेन तु पात्रेण यदन्नमुपनीयते ।

भोक्ता विष्टासमं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत् ॥

अङ्गुल्या दन्तकाष्ठञ्च प्रत्यक्षलवणञ्च यत् ।

मृत्तिकाभक्षणञ्चैव तुल्यं गोमांसभक्षणैः ॥

अथ दुग्धानि ।

तत्र मनुः,—

अनिर्द्दशाया गोः क्षीरमौद्गमेकशफन्तया ।

आविकं सन्भिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥

आरण्यानाञ्च सर्वेषां मृगाणां माहिषं विना ।

स्त्रीक्षीरञ्चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥

अनिर्द्देशा गौः यस्याः प्रसवानन्तरं दशदिनानि नापक्रान्तानि ।
एकशफा एकचुरा वड्वादयः । आविकं मेघौदुग्धं । सन्धीनि
या चतुमती वृषमिच्छति ।

तदुक्तं हारौतेन । सन्धीनि या वृषस्यन्ती तस्याः पयो न
पिबेत् । चतुमङ्गवतीति ।

विवत्सा मृतप्रजा । आरण्यमृगाः रुरु-महिषपृषतादयः ।

गोतमः,—

गोश्च चौरमनिर्द्देशायाः सूतके चाजामहिष्योश्च नित्यमाविक-
मपेयं औष्ट्रमेकशफश्च स्यन्दिनी यमसू सन्धिनीनाञ्च ।

सूतके प्रसवे वृत्ते अनिर्द्देशाया दशदिनान्यनपक्रान्तवत्याः ।
स्यन्दिनी वत्सं विनैव प्रसूवत्स्तनी । यमसूर्यमजापत्या ।

बौधायनः,—

अनिर्द्देशाहा सन्धिनी^१ । चौरमपेयं विवत्सान्यवत्सायाश्च ।
अनिर्द्देशायाः सन्धिन्याश्च^२ चौरमपेयम् । अन्यवत्सा या अन्यवत्सेन
दुह्यते ।

आपस्तम्बः,—

सर्वं मद्यमपेयं तथैडिकं^३ पयः ।

ऐडिकमिति सरलच्छागः । स तु इडिक इत्येव लोके
प्रसिद्धः तत्भवमैडिकं पयः ।

१ (ख) (ग) स्यन्दिनी ।

२ (ख) (ग) स्यन्दिन्याश्च ।

३ मूले ऐलकं ।

न पिवेदित्यनुवृत्तौ । हारीतः,—

नान्यवत्सायाः स्नेहयोगात् । न हतवत्सायाः शोकाभिभूत-
त्वात् । न निर्क्षिप्तायाः असत्त्वात् । नान्यस्याच्छिद्यात्मना
ऽश्लीयात् । एवं न नवप्रसूतायाः सरजस्त्वात् ।

सप्तरात्रादित्येके दशरात्रादित्यपरे मासेन पेयं^१ भवतीत्यपरे ।
एवं ग्राह्याः ।

द्वौ मासौ पाययेद्वत्सं तृतीये द्विस्तनं दुहेत् ।

चतुर्थे त्रिस्तनं दुह्याद्यथान्यायं यथाबलम् ॥

अत्र विवत्सा विप्रकृष्टवत्सा निर्क्षिप्ता निःशेषेण दुग्धा ।
नान्यस्य गोराच्छाद्य दुग्धं मासेन गृह्णीयादुपयुज्यादित्यर्थः ।
पेयूषमभिनवदुग्धम् ।

यमः,—

वर्जयेद्गोरवत्साया औद्भ्रमेकशपक्षं यत् ।

आरणानाञ्च सर्वेषां वर्जयित्वा तु माहिषम् ॥

ब्रह्मपुराणे,—

वृत्तफेनं वृत्तान्मण्डं पेयूषमथवाऽपि गोः ।

सगुडं मरिचाक्तन्तु तथा पर्युषितं दधि ॥

दीर्घान्तक्रमपेयञ्च नष्टस्वादु च फेनवत् ।

प्रमादाद्भक्षितैरेभिर्वने पक्षं व्रतञ्चरेत् ॥

वृत्तादिति पञ्चमी षष्ठ्यर्थं मण्डमुपरिभागः । सगुडञ्च
मरिचाक्तञ्च पेयूषपदोपात्तदुग्धमेव निषिद्धमिति हलायुधः ।

मगुडं मरिचाक्तञ्च पर्युषितं दध्नेवेत्यन्ये । दीर्घं विभक्तीभूत-
दधिभागम् ।

यमः,—

भुक्त्वा तु चीरलवणं चिराच्च वने वसेत् ।

भविष्यपुराणे,—

कापिलं यः पिवेच्छूद्रो नरके परिपच्यते ।

ऊतश्रेष्ठं पिवेद्विप्रो विप्रः स्यादन्यथा पशुः ॥

हलायुधे आपस्तम्बवाक्यम्,—

चक्षिथश्चैव वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ।

यः पिवेत् कापिलं चीरं न ततोऽन्योऽस्य पुण्यकृत् ॥

ब्रह्मपुराणे,—

अपि प्रयाणसमये रात्रौ न प्राशयेद्दधि ।

मधुपर्कप्रदानन्तु वर्ज्यं यित्वा तु कामतः ॥

दिवा धानासु वसति रात्रौ च दधिसक्तुषु ।

अलक्ष्मीः कोविदारेषु कपित्थेषु सदा स्थिता ॥

शङ्खः,—

माहिषं गव्यमाजञ्च भक्ष्यं चीरेषु निर्दिशेत् ।

अथ पक्षिणः ।

तत्र मनुः,—

क्रव्यादान्^१ शकुनीन् सर्वान् तथा वै ग्रामवासिनः ।

अनिर्दिष्टांश्चैकशफान् टिट्ठिभञ्च विवर्जयेत् ॥

कलविङ्कं स्रवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम् ।

सारसं रज्जुदालञ्च दात्यूहं शुक्रसारिकम् ॥

प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टि-नखविष्किरान् ।

निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लूरमेव च ॥

वकञ्चैव वलाकञ्च काकोलं खञ्जरीटकम् ।

मत्स्यादान् विद्धराहांश्च मत्स्यानेव च सर्व्वशः ॥

क्रव्यादो मांसाग्निनो गृध्रादयः । ग्रामवासिनः पारावता-
दयः । उभयत्रापि शकुनीनित्यन्वयः । अनिर्दिष्टान् श्रुतौ—
भक्ष्यत्वेनाकथितान् ।

ओष्ठं वाङ्मालभेत तस्य च मांसमग्नौयादिति श्रुतौ—
एकशफमांसस्यापि यज्ञे भक्ष्यताविधानात् । कलविङ्को ग्राम-
चटकः । तस्य शकुनीन् ग्रामवासिन इत्यनेन निषेधे लब्धे पुन-
र्निषेध आरण्यककलविङ्कनिषेधाय । स्रवः स्रवनेनैवाहारं यः
करोति । रज्जुदालकः काष्ठकुड्कः यस्य कठह—इति प्रसिद्धिः ।
दात्यूहः कालकण्ठो डाऊक इति प्रसिद्धः । प्रतुदाः चञ्चा प्रतुश्च
भक्षणशीलाः । जालपादा आढ्यादयः । जालपादा आढिविशेषा
जलवा इति प्रसिद्धाः ।

अगस्त्योपदेशे— घृतकुम्भसमास्तत्र सरावीर्भक्षयिष्यसि । इति
 रामायणदर्शनादविगीताचाराच्चेत्यन्ये । कोयष्टिकः कोटा इति
 प्रसिद्धः । नखविष्किराः नखैर्वितुद्य ये भक्षयन्ति वनकुक्कुटादयः ।
 विमञ्जतो मत्स्यादान् मण्डूकप्रभृतीन् । शौनं शूनात्मकस्थानभवं
 मांसम् । वल्लूरमुत्तप्तशुष्कमांसम् ।

उत्तप्तशुष्कमांसं स्यादल्लूरन्तु त्रिलिङ्गकम् । इत्यमरात् ।
 काकोलो दग्धकाकः । मत्स्यादान्नक्रादीन् सर्वशः सर्वप्रकारेण ।
 याज्ञवल्क्यः,—

कलविङ्गं सकाकोलं कुररं रज्जुदालकम् ।
 जालपादान् खञ्जरीटानविज्ञातान् मृगद्विजान् ॥
 चाषांश्च रक्तपादांश्च (शौ) शौनं वल्लूरमेव च ।
 मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्थहं वसेत् ॥

कुरर उत्क्रोशः । उत्क्रोश-कुररौ समावित्यमरकोषात् । स च
 कङ्कन इति प्रसिद्धः । चाषः कराम इति प्रसिद्धः । रक्तपादाः
 कादम्बादयः ।

देवलः,—

बलाका हंस दात्यूह मृङ्गराजक चित्रकाः ।
 उलूक-कुरर-श्वेन-गृध्र-कुक्कुट-वायसाः ॥
 चकोरः कोकिलो रज्जाः कुटिलाश्चाषमण्डूकाः ।
 कङ्केलो वरणो भास शतपत्र श्ववङ्गमाः ॥
 उत्क्रोशो बर्हिणः क्रौञ्चश्चक्रवाकः शिलीमुखः ।
 पारावत-कपोतौ च अभक्ष्याः पक्षिणः स्मृताः ॥

भृङ्गराजो धूम्राटो धनच्छुआ इति प्रसिद्धः । चित्रकः
चित्रकपोतः । चेतक इति प्रसिद्धः । कङ्कोलो हितपचः ।
कङ्कारौति प्रसिद्धः । कुररपदादेवोत्क्रोशनिषेधे सिद्धे पुन-
रुत्क्रोशोपादानं दोषातिशयार्थम् ।

अभोज्यमित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः,—

शकुनानाञ्च—विधून^१ वि(ष्कि)ष्कर जालपादाः कलविङ्ग स्रव
हंस चक्रवाक भास वायस पारावत ककुभ शारङ्गाः पाण्डुक
कपोतक क्रौञ्च (गृध्र श्येन) कुरर वकवलाकाः मज्जु टिट्ठिभ
मण्डलनक्तञ्चराः । दाव्वाघाट चटक तैलातक हारीत खञ्जरीट
कुक्कुट शुक सारिकाः । कोकिल क्रव्यादा ग्रामोपचारिणश्चा-
ग्रामचारिणश्च ।

विधूनो विधूनातीति विधूनः । भासः भल्लचरो गृध्रविशेषः ।
शारङ्गो भ्रमरः । मण्डलो वाग्गुदो वादुर इति प्रसिद्धः । नक्तञ्चरा
रात्रौ चारिणः उलूकादयः । दाव्वाघाटः काष्ठकुट्टकः हारीतो
हरितपचः कपोताकारः । ग्रामचारिणः-ग्राम एव सदा चरन्ति ।

अभक्ष्यप्रकरणे आपस्तम्बः,—

कुक्कुटो विकिराणां स्रवः प्रतुदां । क्रव्यादः । हंस सारस^२
चक्रवाक सुपर्णाश्च । कुञ्च क्रौञ्च वा(ङ्घ्रि)भ्राणस लक्ष्मणवर्जम् ।

सारसः काष्ठकुट्टकः ।

१ मूले विषु ।

२ (क) (ग) पुस्तके () चिह्नितांशो नास्ति ।

३ मूले—भास ।

भक्ष्यानुवृत्तौ बौधायनः,—

पक्षिणस्तित्तिरि कपोत कपिञ्जल वाङ्मै^१णस तणमयूरा
वारुणवज्जाः पञ्चविधिराः ।

तणमयूरः खटमोरा इति प्रसिद्धो मयूरविशेषः । अत्र कपोतो
वनकपोतः ।

यत्तु वन्यपारावतः कपोतो वेत्यभक्ष्यगणे याज्ञवल्क्ये कपो-
तोक्तिः सा ग्रामकपोताभिप्राया ।

ग्रङ्गः,—

तित्तिरञ्च मयूरञ्च लावकञ्च कपिञ्जलम् ।

वाङ्मैणसं वर्त्तकञ्च भक्ष्याणाह यमः सदा ॥

कपिञ्जलो गौरतित्तिरः । वाङ्मैणसम्—

कृष्णधीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः ।

इति लक्षितः ।

वर्त्तको वटयी इति प्रसिद्धः । अत्र मयूरस्तृणमयूरपरः पूर्व्वेण
सममेकवाक्यानुरोधात् ॥

अथ पञ्चादयः ।

तत्र देवलः,—

अभक्ष्याः पशुजातीनां गोखरोश्वाश्चकुञ्जराः ।

सिंहव्याघ्रर्क्षसरभाः सर्पाऽजगर-जालकाः ॥

आरतुमूषिक माज्जार नकुल ग्रामशूकराः ।

श्व शृगाल मृग द्वीपि गोलाङ्गुल नृमर्कटाः ॥

श्वचो भल्लूकः, सरभोऽष्टाङ्गिः पशुविशेषः । अजगरः सर्पभेदः ।
आरतुर्महामूषिकः । मूषिकः स्वल्पमूषिका । मृगशब्दोऽज्ञात-
मृगपरः । अज्ञातांश्च मृगद्विजानिति याज्ञवल्क्यवचनात् ।

ग्राम्यारण्यान् पशूनश्नन्ति यथा—

अज मेष महिष हरिण खड्ग हरु पृषत न्यङ्कु ऋच महारण्य-
वासिनश्च महावराहान् ।

इत्यादि हारीतवचनात् ।

हरुर्वज्रशाखशृङ्गो मृगः । पृषतो विन्दुयुतो मृगः । श्वचो
मृदुशृङ्गो वेस इति प्रसिद्धः । न्यङ्कुः सम्बरसदृशः शृङ्गरहितो
मृगविशेषः ।

आजं गव्यञ्च यन्मांसं मधूरञ्च विवर्जयेत् । इति हारीतवचनं
न्यायोपात्तयज्ञादिविशेषविषयमिति नेयम् ।

द्वीपी चिचकव्याघ्रः चितौघा इति प्रसिद्धः । गोलाङ्गुलः
कृष्णमुखो वानरः ना मनुष्यः । मर्कटो गोलाङ्गुलान्यमर्कटः ।

यमः,—

गवाश्चगर्दभोऽङ्गांश्च श्वशृगालं तथैव च ।

विष्किरान् प्रतुदान् भुक्त्वा सद्यः पतति वै द्विजः ॥

विष्किरोऽत्र नखत्रिष्किरः,—

नित्यमभोज्यमित्यनुवृत्तौ गोतमः,—

उभयतोदन्त-केशलोमैकशफ-कलविद्ध-स्रवचक्रवाकहंसाः ।

उभयतोदन्ता मनुष्यादयः । केशिशब्दो गवयजातिपरः ।
अलोमानः सर्पादयः । तथानुपददवसन्न वृथामांसानि ।

अनुपददत् स्वाभाविकदन्तपतनपूर्वसमये भक्ष्योऽप्यभक्ष्य इत्यर्थः ।
अवसन्नो व्याधिग्लानः ।

अभोज्या इत्यनुवृत्तौ वशिष्ठः,—

गौरगवय सरभा^१श्चानुद्दिष्टाः अथाधेन्वनडुहौ मेधौ तु
वाजसनेयके विज्ञायते । खङ्गे तु विवदन्तेऽग्राम्यशूकरे च ।

गौरो ऽश्वसदृश आरण्यपशुः । मेधौ मेधो यज्ञस्तदङ्गभृतौ ।
खङ्गे च विवदन्ते अग्राम्यशूकरे चेति । खङ्गाग्राम्यशूकरयोर्मुनिभेदेन
भक्ष्योक्तेः । आङ्गादिविनियुक्तविषयतया व्यवस्थितो विकल्पः ।

ब्रह्मपुराणे,—

पशोश्च मार्क्यमाणस्य न मांसं ग्राहयेद्विजः ।

पृष्ठमांसं गर्भशय्यां शुष्कमांसमथापि वा ॥

भूमेरन्तरितं कृत्वा मृङ्गिश्चाच्छादितञ्च यत् ।

पक्वमांसमृचौषन्तु प्रयत्नात्तन्न भक्षयेत् ॥

भूमेरन्तरितं कृत्वा मृङ्गिराच्छाद्य यत् पक्वं तन्मांसं न भक्षयेत् ।
चचौषशब्दोऽत्र भौमोन्नपकपरः ।

मनुः,—

न भक्षयेदेकचरानज्जातांश्च मृगद्विजान् ।

भक्षयेद्वा^२ समुद्दिष्टान् सर्वान् पञ्चनखांस्तथा ॥

एकचराः स्वभावत एकाकिनो ये चरन्ति सर्पादयः ।
अज्ञातान् नामतः स्वभावतो रसवीर्यपाकतश्च । समुद्दिष्टान् शास्त्रे
भक्ष्यत्वेन कथितान् ।

अभक्ष्यप्रकरणे आपस्तम्बः,—

पञ्चनखानां गोधा कच्छप श्वाविट्च्छल्यक खड्ग शश पूति-
खषवर्जम् ।

श्वाविट् मेधा, यस्य साहीति प्रसिद्धिः । शल्यकः मेधा-
सदृशः शल्कवान् । पूतिखषः प्राणिविशेषो हिमवति प्रसिद्ध इति
कपर्दी ।

मनुः,—

श्वाविधं शल्यकीं गोधां खड्गं कूर्मं शशांस्तथा ।

भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वङ्गरनुक्तांश्चेकतोदतः ॥

एकतोदतः एकतोदन्तान् । एवञ्च पञ्च पञ्च नखा इति
रामायणीय परिसंख्या तु अतिरिक्तशल्यकीशब्दविषयत्वेन परामृश्य
समर्थनीया ।

ग्रामारण्यानामित्यादि महावराहानित्यन्तमभिधाय—

पुनर्हारीतः,—

शशक शल्यक मेधा गोधा-कूर्म-वर्त्तिक-तित्तिरि-मयूर-
वाङ्गीणस-लावक-वक-पिञ्जलान् सशल्कांश्च मत्स्यान् न्यायोपपन्नान्
भक्षयेत् । मेधा सल्लवती निषिद्धान्य-कुररविधिर्विहित-
माचालाभे द्रष्टव्या ॥

अथ मत्स्याः ।

तत्र मनु-यमौ,—

यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद् उच्यते ।

मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥

आपस्तम्बः,—

अभक्ष्यष्टो मत्स्यानाम् । सर्पशीर्षो मृदुरः क्रव्यादो ये चान्ये
विहताः^१ यथा मनुष्यशिरसः ।

सर्पशीर्षः सर्पस्तेव शिरो यस्य सः । मृदुरो मकरः क्रव्यादा
नक्रादयः ।

यमः,—

अभक्ष्या मकर सर्प सरौष्टप कङ्कु मयूर वर्ष्मिक नक्र
कर्कट शिशुमारा ये चान्ये हयकर्णिकाः । ये चान्येऽश्लक्ता
उभयकाशाः ।

सर्पोऽत्र जलसर्पो डण्डुभः । सरौष्टपोऽत्र जलौकाः ।
कङ्कुर्जलकाकः । मयूरोऽत्र जलचरो मयूरसदृशः पक्षी । खयर
इति प्रसिद्धः । वर्ष्मिकः सर्पसदृशो मत्स्यविशेषः । उभयकाशा
उभयतोमुखाः ।

तथा,—

मत्स्यांश्चाशकलान् सर्वान् वेदाध्यायी विवर्जयेत् ॥
वेदाध्यायी त्रैवर्णिकः ।

पैठीनसिः,—

कुलीर वातुकि-पूतन जलानर्त्तं चिप्रगाश्वेत्यभक्ष्याः ।

तथा,—

ग्रत्कैर्युक्ता मत्स्या भक्ष्याः । इतरे त्वभक्ष्याः ।

देवलः,—

शम्बूकः शुक्तिर्नखशुक्तिः शिशुमारः स्रवङ्गमः ।

मत्स्याश्च विहता नैकभक्ष्या जलौकसः ॥

शुक्तिः शुक्तिका । नखशुक्तिर्दीर्घशुक्तिका । स्रवङ्गमोऽत्र मण्डूकः ।

मनुः,—

पाठीन-रोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ।

राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सगृत्कांश्चैव सर्व्वशः ॥

आद्यावदनीयौ । नियुक्तौ हव्यकव्ययोः आद्धाद्यर्थं
विनियुक्तौ ।

भक्ष्यमित्यनुवृत्तौ बौधायनः,—

मत्स्याः— सहस्रदंष्ट्रश्चिलिचिमो वर्ष्मि वृहच्छिरोमशकरि
रोहितराजीवाः ।

चिलचिमः स्थलचरः लोहिताकारः स्थलचरो रोहितसदृशः ।
राजीवः सहस्रजम्बिलः पाठीनः । वर्ष्मिर्वायवो वासुरिति
प्रसिद्धः । निषेधस्तु प्राच्योऽन्यायोपात्तविषयः ।

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे अभक्ष्यतरङ्गः ॥

अथ मांसभक्षणवर्जनयोर्विधिः ॥

तत्र मनुः,—

एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यं विशेषतः ।
 मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥
 प्रोचितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया ।
 यथाविधि नियुक्तस्य प्राणानामपि^१ चात्यये ॥
 प्राणस्थानमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ।
 जङ्गमं स्थावरञ्चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥
 चराणामन्नमचरा दंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः ।
 अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणाञ्चैव भौरवः ॥
 नात्ता दुष्यत्यदन्नाद्यान् प्राणिनोऽहन्यहन्यपि ।
 धात्रैव सृष्टाश्चाद्याश्च प्राणिनोऽन्तार एव च ॥
 यज्ञाय जग्धिर्मांसस्तेष्वेव दैवो विधिः स्मृतः ।
 अतोऽन्यथा प्रवृत्तिस्तु राक्षसो विधिरुच्यते ॥
 क्रौत्वा स्वयं वायुत्पाद्य परोपकृतमेव च ।
 देवान् पितॄश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यति ॥

एतदुक्तं द्विजातीनां इत्यनेन पूर्वोक्तभक्ष्याभक्ष्यत्वकथनं न
 शूद्रमधिकृत्य किन्तु ब्राह्मणादि-वर्णत्रयमधिकृत्येत्युक्तं । तेन
 लशुनादिभक्षणं शूद्रस्य निर्दोषं तन्मध्यगकाकादिभक्षणन्तु महाजन-
 विगानात् शूद्रस्यापि निषिद्धं । वक्ष्यमाण मांसवर्जनविधानन्तु

साधारणं वर्ज्जने तु विधिः सङ्कल्पात्मकः । प्रोचितमत्र यज्ञार्थं
मन्त्रैः संस्कृतं, असंस्कृतान् पशून्मन्त्रैरित्यादिवाक्यविशेषात् ।

ब्राह्मणानाञ्च काम्यया— त्वमस्मिन्कार्यं मांसं भक्षयेति
ब्राह्मणेच्छातश्चैकवारमेव । सकृत् ब्राह्मणकाम्ययेति यमवचनात् ।
असकृत्त्वे दोष एव ।

प्राणानामपि चात्यय इति—यदा मांसभक्षणविरहेण प्राणात्ययः
सम्भाव्यते तदा मांसं भक्षयेदित्यर्थः । एतेषामेव पूर्वोक्तानामनुवादाः
प्राणस्थानमित्यादयः । चरा हरिणादयः । अचरास्तृणादयः दंष्ट्रिणः
शार्दूलदयः । अदंष्ट्रिणो मृगादयः । सहस्ता मनुष्यादयः । अहस्ता
मत्स्यादयः । शूराः आखेटकादिशौण्डाः । भौरवः कातरा
हरिणादयः । यज्ञायेति तादर्थ्यं चतुर्थी । जग्धिरदनम् ।

स्वयमुत्पाद्येति चत्रियमधिकृत्य,—

चत्रियाणाञ्च यो दृष्टो विधिस्तमपि ते प्रष्टुम् ।

वैर्य्यणोपार्जितं मांसन्तथा खादन्न दुष्यति ॥

आरण्याः सर्व्वदैवत्याः प्रोचिताः सर्व्वशो मृगाः ।

अगस्त्येन पुरा राजन् मृगयाऽनेन गृह्यते ॥

अतो राजर्षयः सर्व्वे मृगयां यान्ति भारत ।

लिप्यते न च दोषेण न चैतत् पातकं विदुः ॥

इति महाभारतदर्शनात् ।

क्रीत्वा स्वयं वेत्यनेन देवाद्यर्चनपूर्व्वकं मांसमदोषमित्युक्तम् ।

याऽपि मांसवर्ज्जने फलश्रुतिः साध्येतत्—प्रकरण-लभ्यमांसभक्षण-
वर्ज्जनविषया न निरुक्तादिविषया तदाचरणे दोषश्रवणात् ।

याज्ञवल्क्य-विश्वामित्रौ,—

प्राणात्यये तथा आद्धे प्रोचितं द्विजकाम्यया ।

देवान् पितृश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दोषभाक् ॥

भक्ष्यंश्चापि मांसानि शेषभोजी न लिप्यते ।

श्रौषधार्थमशक्तौ वा नियोगाद्यज्ञकारणात् ॥

शेषभोजी देवाद्यर्चनशेषभोक्ता । श्रौषधार्थमौषधफलार्थम् ।
अशक्तौ मांसभक्षणं विना सामर्थ्यविरहे । तेन यत्र मांसभक्षणं
विना सामर्थ्यमतौव मन्दं भवति तत्र भक्षणे न दोष इत्यर्थः ।
नियोगः आद्धे निमन्त्रणम् । यज्ञकारणात् यज्ञसिद्ध्यर्थं भक्ष्यन्नपि
न लिप्यत इति सम्बन्धः ।

यमः,— भक्षितं प्रोचितं मांसं सकृद्वाह्मणकाम्यया ।

देवे नियुक्तः आद्धे वा नियमे तु विवर्जयेत् ॥

सकृदेकवारं सकृद्वाह्मणकाम्यया इत्यन्वयः । नियमे मांस-
वर्जनव्रते सति । एतच्च प्रोचितं विहाय सर्वैरेव संवध्यते ।
प्रोचिते तु प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् । एवमन्यस्मिन्नपि मांस-
भक्षणाभ्यनुज्ञाने याज्ञवल्क्याद्युक्तबलवत्प्रमाणविषयं विहाय नियमे
तु वर्जयेदिति योज्यम् ।

बृहस्पतिः,—

रोगी नियुक्तो विधिना कृतं विप्रवृत्तस्तथा ।

मांसमद्याच्चतुर्द्वेषा परिसंख्या प्रदर्शिता ॥

अतोऽन्यथा तु योऽश्लीयात् विधिं हित्वा पिशाचवत् ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावत् प्राप्नोति मारणम् ॥

रोगी चात्र मांसैकापनेयरोगः । निद्युक्तः श्राद्धे निमन्त्रितः,
विधिना वेदोक्तप्रकारेण । ऊतं ऊतावशिष्टम् । विप्रवृतो
विप्रेण मांसभक्षणे कृतप्रार्थनः । चतुर्द्धा चतुःप्रकारेण, परिसंख्या
इह परिगणनमात्रम् ।

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन्मांसं न दुष्यति ।

इत्यादिभिर्मांसभक्षणाभ्यनुष्ठानात् ।

हारीतः,—

वृथामांसस्य भोक्ता तु प्राश्य कृच्छ्रश्चरेद्बुधः ।

काम्यया ब्राह्मणानान्तु यथाकामं समश्नुते ॥

मनुविष्णु,—

असंस्कृतान् पशून् मन्त्रैर्नाद्यादिप्रः कथञ्चन ।

मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्यात् शाश्वतं विधिमास्थितः ॥

प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसमिति यदुक्तं तस्येदं विवरणम् । शाश्वतं
नित्यं वेदबोधत्वात्^१ । आस्थित आश्रितः ।

यमः,—

यजुषा संस्कृतं मांसं पृष्ठमांसं विवर्जयेत् ।

पृष्ठमांसं पृष्ठसम्बन्धि पशुमांसम् ।

पैठीनभिः,—

श्राद्धे तु मांसमश्रीयात् तथाऽतिथिनिमित्तके ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावन्निरयमश्नुते ॥

अतिथ्यर्थमुपात्तमतिथिना भक्ष्यमित्यर्थः । यो नाश्नाति तं
प्रत्युत्तरखण्डेन निन्दामाह यावन्ति पश्चिति ।

मनुः,—

नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नास्ति मानवः ।

स प्रेत्य पशुतां याति मन्भवानेकविंशतिम् ॥

यमः,—

आमन्वितस्तु यः श्राद्धे दैवे वा मांसमुत्सृजेत् ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावन्निरथमश्रुते ॥

हारीत-शातातपौ,—

चक्षिष्यैस्तु मृगव्येन विधिना ममुपार्जितम् ।

श्राद्धकाले प्रशंसन्ति सिंहव्याघ्रहतञ्च यत् ॥

विषग्रस्तहतञ्चैव व्याधि-तिर्यग्घतञ्च यत् ।

न प्रशंसन्ति वै श्राद्धे यत्तु मन्त्रविवर्जितम् ॥

मृगव्येनाखेटकेन । विधिना विषकृद्वादिशौर्येण । तिर्यग्वोऽच
सिंहव्याघ्रेतरपशवः ।

गोतमः,—

व्यालहताऽदृष्टदोष वाक्-प्रशस्तान्यभ्युक्ष्योपभुञ्जीत ।

व्यालाः^१ सिंहादयः सत्यन्तरोक्ताः, अदृष्टदोषमनिश्चितदोष ।

वाक्प्रशस्तं शुचि अशुचि वेति सन्दिग्धं यदन्येन शुचीत्युक्तं,
तदभ्युक्ष्योपभुञ्जीत इत्यर्थः ।

आपस्तम्बः,—

हिंसार्थेनाऽभिनाच्छिन्नं मांसमभक्ष्यम् ।

हिंसार्थेन प्राणिवधार्थमेव निश्चितेन अग्निना पाकार्थं यत्
कृतम् । असिपदमत्रोपलक्षणम् । तेनास्त्रान्तरस्य तथाविधस्य
ग्रहणम् ।

मनुः,—

नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञोऽनापदि द्विजः ।
जग्ध्वा ह्यविधिना मांसं प्रेत्य तैरद्यतेऽवशः ॥
न तादृशं भवत्येनो मृगं हन्तुर्ह्यनार्थिनः ।
यादृशं प्रेत्य भवति वृथामांसानि खादतः ॥
मांसं स भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम् ।
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
स्वमांसं परमांसेन यो वर्द्धयितुमिच्छति ।
यत्र यत्राभिजायेत स भवेद्वाधिपीडितः^१ ॥
शुक्ला तु मोहान्मांसानि नरः पुष्ट्यर्थमात्मनः ।
अकृत्वा ह्यात्मनः शुद्धिं तिर्यग्योनिषु पच्यते ॥

शुद्धिः प्रायश्चित्तम् ।

मनुः,—

यस्य भक्षयते मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।
स लोकेऽप्रियतां याति व्याधिभिश्चैव पीड्यते ॥

हारीतः,—

मातृकात् पैतृकाच्चैव किंलिषाज्जन्तुसम्भवः ।
यो यस्य भक्षयेन्मांसं स तस्याश्नाति किंलिषम् ॥

१ मूले-अनभ्यर्च्यः पितॄन् देवान् ततोऽन्यो नास्तिपुण्यकृत् ।

भक्षयित्वा तु यो मांसमद्भिः शौचं समाचरेत् ।
 हिंसन्ति^१ देवतास्तस्य अशुचेः शुचिदर्शिनः ॥
 किल्बिषमत्र शुक्रशोणिते ।

तस्य मांसं तन्मथत्वात्तत् किल्बिषमिहोच्यते ।
 देवलः,—

आत्माथं खादुक्कामित्वा^२ज्जीवघातं न घातयेत् ।
 कष्टं हि व्यालधर्म्भित्वाज्जीवमांसोपजीवनम् ॥

मनुः,—

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।
 संस्कृतां चोपहृतां च खादकश्चेति घातकाः ॥

अनुमन्ता हननस्वीकर्ता । विशसिता अङ्गविभाग-
 व्यापारकर्ता । निहन्ता प्राणवियोगफलकव्यापारकर्ता । संस्कृतां
 मांसपरिष्कारकर्ता । उपहृतां परिवेशनकर्ता ।

यमः,—

यस्तु खादति मांसानि प्राणिनां जीवितैषिणाम् ।
 हतानाञ्च मृतानाञ्च यथा हन्ता तथैव सः ॥
 अनुमन्ता विशस्ता च निहन्ता क्रयविक्रयी ।
 घातकाः सर्व्व एवैते संस्कृतां षष्ठ उच्यते ॥
 निदिशादनुमन्ता च विशस्ता ग्रासनात्तथा ।
 हननेन तथा हन्ता धनेन क्रयिकस्तथा ॥

विक्रीयौ च धनादानात् संस्कर्त्ता तत्प्रवर्त्तनात् ।
 धनेन चोपभोगेन बध्वन्धेन चाप्यथ ॥
 त्रिविधस्तु बधो ज्ञेयो भोक्ता तच्चातिरिच्यते ।
 घातकाः षट् समाख्याता भोक्ता तच्च च सप्तमः ॥
 षष्ठां तेषां सकाशात् भोक्ता तच्चातिरिच्यते ।
 क्रैतारं व्रजते पादो पादो भोक्तारमृच्छति ॥
 घातकं व्रजते पादः पादमिच्छन्त्यतस्त्रयः^१ ।
 यदि तत्खादको न स्यात् घातको न तथा भवेत् ॥
 खादको घातकः क्रैता त्रयस्तुल्या न संशयः ।
 न भूमेर्ज्जायते मांसं न च वृक्षात् प्ररोहति ॥
 घोरं प्राणिवधं कृत्वा तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ।
 यस्तु खादति मांसानि ब्राह्मणो वेदवित्तया ॥
 स पच्यते निरालम्बे नरके तेन कर्मणा ।
 भक्ष्याण्यपि च मांसानि यस्तु तानि न भक्षयेत् ॥
 अभक्षणेन मांसानां साक्षाद्वृर्द्धश्च तुष्यति ।
 सर्वेषामेव मांसानां महादोषस्तु भक्षणे ॥
 अभक्षणे तु धर्मः स्याद्विशिष्ट इति नः श्रुतम् ।

तथा,—

वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
 मांसानि तु न खादेद्यस्तथोः पुण्यफलं समम् ॥

फलमूलाशनैर्धैर्मन्यन्नानाञ्च भोजनैः ।

न तत् फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥

याज्ञवल्क्यः,—

सर्वान् कामानवाप्नोति अश्वमेधफलन्तथा ।

गृहेऽपि निवसन् विप्रो मुनिर्मांसविवर्जनात् ॥

वृहस्पतिः,—

रोगान्तोऽभ्यर्थितो वापि यो मांसं नास्ति लोलुपः ।

फलं प्राप्नोत्ययत्नेन सोऽश्वमेधसवस्य च ॥

मद्यं मांसञ्च भूतानां मैथुनं ललनं स्मृतम् ।

तदेव विधिना कुर्वन् स्वर्गमाप्नोति मानवः ॥

नन्दिपुराणे,—

क्लेदि दुर्गन्धि विवृतं जुगुप्सास्यदमेव च ।

मांसं न भक्षयेद्दिद्वान् न खादु परमं हि तत् ॥

यस्तु सम्यक् स्वधर्मस्थो गुरुशुश्रूषणे रतः ।

गच्छेत्लोकं शुभं मर्त्यो दिव्यं देवनिषेवितम् ।

तमेव दिवसं मांसाद्विरतो लोकमाप्नुयात् ॥

तमेव दिव्यं देवनिषेवितमेव । दिवसमेकदिवसम् ।

यो मांसं वर्जयेन्मांसं पुरुषः शुभमानसः ।

स याति स्वर्गमतुलं दिव्यलोकसमृद्धिमान् ॥

यत्तपो घोरसङ्कल्पं पुष्करेषु समाः शतम् ।

तस्मा फलमवाप्नोति तत्फलं मांसवर्जनात् ॥

चन्द्रसूर्यग्रहे यस्तु दद्यात् पृथ्वीं चराचराम् ।

गयायाञ्च तपो धीरं यच्चाब्दशतमाचरेत् ॥
 एवं विधाय परमान् स लोकान् प्राप्नुयान्नरः ।
 लोकान् दिव्यानवाप्नोति सर्व्वदा मांसवर्ज्जनात् ॥
 यश्चोपदेशं कुरुते परस्य तु महात्मनः ।
 मांसस्य वर्ज्जनफलं मोऽमांसादफलं लभेत् ॥

महाभारते,—

मांसि मास्यश्चमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
 न खादति च यो मांसं समसेतद्युधिष्ठिर ! ॥
 यस्तु वर्षशतं पुण्यं तपस्तप्येत् सुदारुणम् ।
 यश्चैवं वर्ज्जयेन्मांसं समं वा स्थानं वा समम् ॥

मांसं वर्ज्जयेन्मांसमिति शेषः ।

तथा,—

कौमुदन्तु विशेषेण शुद्ध(क्ल)पञ्चनराधिप ।
 वर्ज्जयेत् सर्व्वमांसानि धर्म्मो ह्यत्र विधीयते ॥
 चतुरो वार्षिकान् मासान् यो मांसं परिवर्ज्जयेत् ।
 चत्वारि भद्राण्यप्नोति कीर्त्तिमायुर्यशो बलम् ॥
 अथवा मासमध्येकं सर्व्वमांसान्यभक्षयन् ।
 अतीत्य सर्व्वदुःखानि सुखं जीवेन्निरामयः ॥
 ये वर्ज्जयन्ति मांसानि मासशः पञ्चशोऽपि वा ।
 तेषां हिंसानिवृत्तानां ब्रह्मल्लोको विधीयते ॥
 मासन्तु कौमुदं पञ्चं वर्ज्जितं सर्व्वराजभिः ।
 सर्व्वभूतात्मभूतैस्तैर्विज्ञातार्थ-परापरैः ।

नाभागेनेत्यादिना राज्ञः प्रकृत्य—

एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्रैः पुरा मांसं न भक्षितम् ।

शारदं कौसुदं मांसं ततस्ते स्वर्गमाप्नुवन् ॥

ब्रह्मलोके च तिष्ठन्ति ज्वलमानाः श्रिया वृताः ।

उपास्यमाना गन्धर्वैः स्त्रीसहस्रसमन्विताः ॥

तदेवमुत्तमं धर्ममहिंसाचरणं शुभम् ।

ये चरन्ति महात्मानो नाकपृष्ठे वसन्ति ते ।

मधु मांसञ्च ये नित्यं सर्व्वे ते मुनयः स्रुताः ॥

मधु मांसञ्चेति वर्ज्जयन्तीति शेषः ।

मनुः,—

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिश्च महाफला ॥

न मांसभक्षणे दोष इत्यादि विहितमांसभक्षणाभिप्रायम् ।

निवृत्तिर्मांसादिवर्ज्जनसङ्कल्पः । महाफला स्वर्गादिफला ।

भक्षणेजन्यदृष्ट्यपेक्षया स्वर्गादिर्मांसहत्वात् ।

नन्दिपुराणे,—

यदि वा न समर्थः स्यात् सदा मांसविवर्ज्जने ।

वर्ज्जयेद्यने मुखे कृतस्वर्गमतिर्नरः ॥

चतुर्थी चाष्टमी चैव द्वादशी च चतुर्दशी ।

पञ्च पक्षाणि वर्ज्यानि षडशीतिमुखानि च ॥

संक्रमश्चापि सूर्यस्य विषुवौ चापि वार्षिकौ ।
मांसान्तु विरतो मर्त्यः स्वर्गं याति दिनत्रयम् ॥
दिनत्रयं विरत इत्यन्वयः ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे मांसभक्षणवर्जनतरङ्गः ॥

अथ पशुहिंसाविधिनिषेधौ ।

तत्र मनुः,—

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।

यज्ञस्य मृत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥

मृत्यै भरणाय । सर्वस्य देवादेः ।

ओषधः पशवो वृक्षास्त्रिर्यज्ञः पक्षिणस्तथा ।

यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितौः^१ पराः ॥

मधुपर्कं च सोमे च पितृदेवतकर्माणि ।

अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥

एव्यर्थेषु पशून् हिंसन् वेदतत्त्वार्थविद्विजः ।

आत्मानञ्च पशूंश्चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ॥

या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिंश्चराचरे ।

अहिंसामेव तां विद्याद् वेदाङ्गर्क्षो हि निर्वभौ ॥

तथा,— गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः ।

नावेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् ॥

कुर्यात् दृतपशुं सङ्गे कुर्यात् पिष्टपशुन्तथा ।
 न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत् कथञ्चन ॥
 यावन्ति पशुरोमाणि तावत् कृत्वैव मारणम् ।
 वृथापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥
 योऽहिंसकानि भूतानि निहन्त्यात्महितेच्छया ।
 स जीवंश्च मृतश्चैव न कश्चित् सुखमेधते ॥

गुरौ वसन् ब्रह्मचारौ । गृहस्थश्च गृहे वसन् । अरण्ये
 वसन् वानप्रस्थः । अवेदविहितां भक्षणमात्रार्थमेव कृतम् ।
 आपदि चुधादिक्लेशे प्राणात्ययसम्भावनायान्तु विहितत्वात् कर्त्तव्यैव
 हिंसा ।

दृतपशुं पशुकार्यं दृतम् । सङ्गे लोकाचारप्राप्तयज्ञादौ पशु-
 वधप्रसङ्गे तत्र पशुं दृतं पिष्टं कुर्यादित्यर्थः ।

तथा,—

यो बन्धनबधक्लेशं प्राणिनां न चिकीर्षति ।
 स सर्वस्य हितप्रेषुः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥
 यद्धायति यत् कुरुते रतिं बध्नाति यत्र च ।
 तत्तदाप्नोति यत्नेन यो हिनस्ति न किञ्चन ॥

हारीतः,—

यथात्मनस्तथाऽन्येषां यो विद्वान् स्वस्तिमिच्छति ।
 स सर्वलोकप्रवरे ब्रह्मलोके महीयते ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे पशुहिंसाविधिनिषेधतरङ्गः ॥

अथ मद्यापेयत्वम् ।

यमः,—

सुरा समलमन्त्रानां मांसानाञ्च मलं सुरा ।
मलं हि सर्वभूतानां सुरा धर्मेषु कथ्यते ॥
तस्माद्विजैर्न पेयैषा न च याच्या कथञ्चन ।
समलं मलमित्यर्थः । धर्मेषु धर्मशास्त्रेषु ।

मनुः,—

सुरा वै मलमन्त्रानां पाप्मा च मलमुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्वश्च न सुरां पिवेत् ॥
गौडौ माध्वौ च पैष्टौ च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥
यत्तत्तत्पिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् ।
ब्राह्मणेन न चात्तव्यं देवानामश्रता हविः ॥
अमेध्ये वा पतेन्मत्तोऽवैदिकं वायुदाहरेत् ।
अकार्यमन्यत् कुर्याद्वै ब्राह्मणो मदमोहितः ॥
यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्लाव्यते सकृत् ।
तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वञ्च स गच्छति ॥

गौडौ गुडोद्भवा । माध्वौ मधूद्भवा । पैष्टौ पिष्टोद्भवा ।

अत्र मुख्या सुरा पैष्टी यथैका पैष्टी सुरा त्रिभिर्द्विजातिभि-
रपि न पातव्या तथान्याऽपि सर्वा द्विजोत्तमैर्ब्राह्मणैर्न पातव्या ।
मधूद्भवायान्तु सुरायां चत्रियवैश्वयोर्न पाने दोषः ।

तथा च यमः,—

कामादपि हि राजन्यो वैश्यश्च सुममाहितः ।

पिवेतां मधु तावत्तु न दोषं कञ्चिदृच्छतः ॥ इति

हारीते तु द्विजोत्तमैरित्यत्र द्विजातिभिरिति यः पाठस्तत्र
द्विजातिशब्दो ब्राह्मणपरः । तत् ब्राह्मणेन नात्तथ्यमिति वाक्य-
शेषादिति लक्ष्मीधरः । यच्चरच्च इति-यस्माच्चरच्चः पिशाचाना-
मिदमन्नं यत् मद्यादि तद्ब्राह्मणेन न भक्ष्यम् ।

विष्णुः,—

गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैवैका तथा सर्वा न स्पृष्टव्या द्विजातिभिः ॥

माध्वीकमैचवं टाङ्गं कौलं खर्जूरपानसम् ।

मृद्वीकारसं माध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम् ॥

अमेथ्यानि दग्नैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य च ।

राजन्यश्चैव वैश्यश्च स्पृष्टा चेतो न दुष्यति ॥

द्विजातिभिर्वाङ्मणैः । माध्वीकं मधुकपुष्पप्रभवम् । ऐचव-
मिचुरसप्रभवम् । टाङ्गं कपित्थरसप्रभवम् । कौलं कोलिभवम् ।
(कोलिर्वदरी) खर्जूरं खर्जूरफलभवम् । पानसं पनसफल-
भवम् । (पनसः कण्टकीफलं) मृद्वीकारसं द्राक्षाद्रवजम् ।
माध्वीकं मधुकार्यम् । मैरेयं धातुपुष्पम् गुडधान्याम्बुसहितमिति
शब्दार्णवे वाचस्यतिः ।

उग्रनाः,— मद्यमदेयमपेयमनिग्राह्यम् ।

अनिग्राह्यमस्त्रीकार्यम् ।

वर्जयेदित्यनुवृत्तौ गोतमः—मद्यन्नित्यं ब्राह्मणः ।

वृहस्पतिः,—

सौचामण्यां तथा मद्यं श्रुतौ भक्ष्यमुदाहृतम् ।

यमः,—

मद्यं पीत्वा तु यो विप्रो ब्रह्म व्याहरते कश्चित् ।

वृताङ्गतिमहस्त्रेण न च किञ्चिदुपाश्रुते ॥

ब्राह्मण्यमौहते यस्तु जायमानः पुनः पुनः ।

न तेन मद्यं पातयं दातव्यञ्च न कस्यचित् ॥

भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणे देवलः—

अथातयामं रसवत् प्रत्यगं सुपरिश्रुतम् ।

द्रव्यं द्रव्येषु धर्मज्ञैरेतन्मेध्यतमं स्मृतम् ॥

सुरामरिष्टमैरेद्यं मधु माध्वीकमासवम् ।

धान्याम्बु शुक्लवर्णञ्च न पेयं ब्राह्मणैर्दिज ॥

अथातयाममपरिश्रुतं रसवत् अच्युतरसं परिश्रुतं वस्त्रपूतम् ।

इत्यभूतमश्रुतमपि भोक्ष्यम् ।

अरिष्टः,—

मद्याधिकारिकद्रव्य खदिराद्यैर्विनिर्मितम् । आसवः सन्धानकं

धान्याम्बु शुक्लजातम् ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे मद्यापेयत्वरङ्गः ॥

अथ भोजनोत्तरकर्म ।

तत्र दत्तः,—

भुक्त्वा तु सुखमाख्याय तदन्नं परिणामयेत् ।
 इतिहासपुराणद्वैः षष्ठ-सप्तमकौ नयेत् ॥
 अष्टमे लोकयात्रा तु बहिः सन्ध्यामतः पुनः ।
 सुखमाख्याय अन्नपरिणामानुकूलां स्थितिं विधाय ।
 याज्ञवल्क्यः,—

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां कृत्वाग्नीस्तानुपास्य च ।
 सृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातिदत्तोऽथ संविशेत् ॥
 तानग्नीनुपास्वाराध्य संविशेत् शयीत ।
 दत्तः,—

होमो भोजनकालस्य यच्चान्यद्गृहकृत्यकम् ।
 कृत्वा चैव ततः पश्चात् स्वाध्यायं किञ्चिदाचरेत् ॥
 प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।
 यामद्वयं शयानस्य ब्रह्मभूयाय कल्पयेत् ॥

ध्रुवं प्रकृत्य ब्रह्मपुराणे,—

शिशुमारस्तु यः प्रोक्तः स ध्रुवो यत्र तिष्ठति ।
 सन्निवेशश्च तस्यापि गृह्येष्व मुनिषत्तम ॥
 यदक्ला कुरुते पापं दृष्ट्वा तं निशि मुच्यते ।
 यावत्यश्वेह ताराश्च शिशुमाराश्रिता दिवि ॥
 तावन्त्येव तु वर्षाणि जीवन्त्यभ्यधिकानि च ।

अभ्यधिकानि शतवर्षादिति शेषः ।

तथा,—

उत्तानपादस्तस्याथ विज्ञेयो ह्युत्तरो मनुः ।
यज्ञो धरश्च विज्ञेयो धर्मो मूर्ध्निमास्थितः ॥
हृदि नारायणश्चान्ते अश्विनौ पूर्वपादयोः ।
वरुणश्चार्य्यमा चैव पश्चिमे तस्य सक्थिनी ॥
शिश्रः संवत्सरस्तस्य मित्रोऽपानं समाश्रितः ।
पुच्छेऽग्निश्च महेन्द्रश्च कश्यपोऽथ ततो ध्रुवः ॥
तारका शिशुमारस्य नास्तमेति चतुष्टयम् ।

विष्णुः,—

नार्द्रपादः सुषान्नोत्तरशिराः^१ । न नग्नो नानुवंशे । नाकाशे
न पालाशे शयने । न पञ्चदारुहते । न गजभग्नकृते । न विद्युद्गघ-
कृते । न भिन्ने । नाग्निस्तुष्टे । न घटसिक्तद्रुमजे । न अश्वान-
शून्यालयदेवतायतनेषु । न चपलमध्ये । न नारीमध्ये । न गोगुरु-
ज्जताशनसुराणामुपरि । नोच्छिष्टो न दिवा स्वपेक्ष सन्ध्ययोः ।
न भस्मनि देशे न चाशुचौ नार्द्रे । न च पर्वतमस्तके ॥

अपरशिराः पश्चिमशिराः । वंशो गृहमूर्द्धन्यकाष्ठमिह
अनुवंशं वंशदैर्घ्यानुगमेन । आकाशे अनावृतदेशे पञ्चदारुहते
परस्परविजातीयपञ्चदारुहते ।

तदुक्तं वाराहेण,—

एकद्रुमेण धन्यं वृक्षद्वय-निर्मितञ्च धन्यतरं त्रिभिरात्मज-

वृद्धिकरं चतुर्भिर्यो यशश्चायुष्यं पञ्चवनस्यतिरचिते पञ्चत्वं
याति तच्च यः श्रेते । षट् सप्ताष्ट-तरूणां काष्ठघटिते कुल-
विनाश इति ।

न चपलमध्ये शयनविरोधिचापलवतां मध्ये आर्द्रदेश
इत्यनुषङ्गः ।

मार्कण्डेयपुराण,—

नोदङ्मुखः स्वपेज्जन्तु न च प्रत्यक्शिरा नरः ।

शिरस्त्र्यगस्तिमाधाय शयीताऽथ पुरन्दरम् ॥

प्राक्शिरश्शयने विद्या धनमायुश्च दक्षिणे ।

पश्चिमे प्रबला चिन्ता हानिर्मुक्त्युत्तरे ॥

उग्रनाः,—

न तैलेनाभ्यक्तशिराः शयीत ।

मनुः,—

नैकः सुष्याच्छून्यगृहे शयानं न प्रबोधयेत् ।

पैठीनसिः,—

न ग्रीणायां खट्वायामुपविशेत् । नादारेण प्रविशेत् । ना-
दौक्षितः कृष्णचर्मणि सुष्यात् । न सन्धिवेलायां शयीत । नान्य-
पूर्वं । नानुवंशास्तीर्णे नाश्रुपौठोपाधाने न तिर्यग्दक् प्रत्यक्-
शिराः । न नग्नो नाशुचिर्न चासने नोच्छिष्टे न प्रगे ।
नोच्चैर्निशायां भाषेत ।

अन्यपूर्वं पूर्वमन्योपभुङ्क्ते प्रगे प्रातःकाले ।

सुष्यादित्यनुवृत्तौ ।

शङ्खलिखितौ,—

न विशीर्णखट्वायां नान्यवर्णोपसेवितायामनभ्युक्ष्य भूतथच-
ग्रहायतनेषु न अशानवल्मीक-महावृक्षच्छायासु न पर्वणि
रभसोत्सवे वा ।

पर्व प्रतिपत्पञ्चदशोः सन्धिः । रभसोत्सवे हर्षोत्पादक-
पुत्राद्युत्पत्तौ ।

मनुः,—

ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा ।

पर्ववर्जं व्रजेदेनां तद्रतो रतिकाग्रया ॥

ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।

चतुर्भिरितरैः सार्द्धमहोभिर्ऋतुगर्हितैः^१ ॥

तासामाद्याश्वतसश्च निन्दितैकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेषासु प्रशस्ता दशरात्रयः ॥

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियो ऽयुग्मासु रात्रिषु ।

तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ॥

पुमान् पुंसोऽधिके शुक्ले स्त्री भवेदधिके स्त्रियः ।

समेऽपुमान् पुंस्त्रियो वा चीणेऽल्पे च विपर्ययः ॥

निन्द्यासु षट्स्यपि हि स्त्रियो रात्रिषु वर्ज्यन् ।

ब्रह्मचार्यैव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन् ॥

ऋतुकालाभिगमौति—ऋतुः स्त्रीणां गर्भग्रहणयोग्यः समयः ।

१ (ख) सद्भिर्गर्हितैः ।

२ क्वचित् निन्द्याखण्डासु चान्यासु ।

तत्रावश्यं स्त्रीगमनमेव व्रतं यस्य स ऋतुकालाभिगामीत्यर्थः ।
 व्रते इति सूत्रेण णिनिः पर्ववर्जमिति ऋतावनृतावपि तद्व्रतो
 भार्यारतिगमनकाम्यया युक्तगमनव्रतः । एतच्च गमनं सकामाया
 रक्षणार्थम् । एकादशीत्यादिकं ऋतूपक्रमदिनादारभ्य । अयुग्मासु
 पञ्चम्यादिषु संविशेत् अभिगच्छेत् । मने स्त्रीपुंसयोस्तुल्ये शुके ।
 अप्रुमानपुंसकः पुंस्त्रियौ वेति द्वैधीभूते शुके बोध्यम् ।

तथा च यमः,—

यदि संयोगकाले तु पुरुषो रागमोहितः ।

द्विधा समुत्सृजेच्छुक्रं यमकन्तत्र जायते ॥ इति

चीणे निःसारे अल्पे अल्पपरिणामे । विपर्ययो गर्भानुत्-
 पत्तिः । ब्रह्मचार्य्येव ब्रह्मचर्य्यसाध्यफलवानेव ।

वृद्धश्रातातपः,—

ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात् स्नानं नैथुनिनः स्मृतम् ।

अनृतौ तु सदा कार्य्यं शौचं मूत्रपुरीषवत् ॥

द्वावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनङ्गतौ ।

शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥

शुचिलं स्नानादिकं विनापि ।

गोतमः,—

न मिथुनीभूय शौचं प्रति विलम्बेत ।

पराशरः,—

ऋतुस्नातां तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

स गच्छेन्नरकं घोरं ब्रह्महेति तथोच्यते ॥

यमः,—

चतुस्त्रातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
घोरायां ब्रह्महत्यायां पच्यते नात्र संग्रहः ।
भार्यामृतसुखे यस्तु सन्निधौ नोपगच्छति ।
पितरस्तस्य तं मामं तस्मिन् रेतसि शेरते ॥

देवलः,—

खदारांश्च चतुस्त्रातान् सुखश्लेषोपगच्छति ।
भ्रूणहत्यामवाप्नोति गर्भमप्य विनाशय सः ॥

सुखो रोगादिशून्यः ।

बौधायनः,—

त्रौणि वर्षाण्यृतुमतीं यो भार्यां नोपमर्षति ।
स तुल्यं भ्रूणहत्याया दोषमृच्छत्यसंग्रहम् ॥
चतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यश्च गच्छति ।
तुल्यमाहुस्तयोर्दोषमयोनौ यश्च सिञ्चति ॥
नोपगच्छेत् प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्त्तवदर्शने ।
समाने शयने चैव न शयीत तथा सह ॥
रजसा विभुतां नारीं न रस्याभ्युपगच्छतः ।
प्रज्ञा तेजो यश्चक्षुरायुश्चैव प्रह्वीयते ॥
तां विसर्ज्यतस्तस्य रजसा समभिभुताम् ।
प्रज्ञा(तेजो)लक्ष्मणौर्ध्वश्चक्षुरायुश्चैव प्रवर्द्धते ॥

देवलः,—

अशुद्धदिवसेत्येतां मैथुनार्थं यदि व्रजेत् ।
आयुः प्रज्ञा च धर्मश्च तस्य पुंसः प्रह्वीयते ॥

तस्माच्चिराच्च चाण्डालीं पुष्पितां परिवर्जयेत् ।

अवेचेत च तां नित्यं रथ्याभस्मनिषेवणैः ॥

अवेचेत रचेत रथ्याभस्मनिषेवणैरित्यत्राध्याह्नोत्सुकशब्द
योगात् प्रसितोत्सुकाभ्याञ्चेति तृतीया तेन रथ्याभस्मनिषेवणै-
रौत्सुक्यं निवारयेदित्यर्थः ।

वशिष्टः,—

न मलिनवाससा सह संविशेत् । न रजस्वलाया नायोग्या ।
अयोग्या अप्राप्ततारुण्या ।

गोतमः,—

नाकल्यां नारीमभिरमेत । न रजस्वलां न चेनां स्निष्येत् ।
नाकल्याम् ।

अकल्यां रोगिणीं । न कन्यां स्निष्येदित्यर्थः ।

आद्धानन्तरं शङ्खलिखितौ ।

चतुस्त्रातां तदहोरात्रं परिहरेत् । नार्त्तवे । न दिवामैथुनं प्रजेत् ।
क्लीवा अल्पवीर्याश्च दिवा प्रसूयन्ते अल्पायुषश्च । तस्मादेतद्वर्जयेत्
प्रजाकामः । पितृणां नेह वै तन्तुं विच्छिन्द्यात् प्रयतेताच्छेदाय
येनाप्रतिष्ठः पतति तस्मात् प्रजाकामः प्रजया प्रतिष्ठेत ।

तन्तुःसन्तानः, अच्छेदाय सन्तानस्याविच्छेदाय न शब्दो
निषेधाय अप्रतिष्ठः प्रजानुत्पत्त्याऽप्राप्तनिष्ठः पतति तस्मादुत्पत्त्यर्थं
यतितव्यम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तामां^१ युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्यैव पर्व्याद्याश्चतस्रश्च विवर्जयेत् ॥

एवं गच्छन् स्त्रियं चामां मघां मूलञ्च वर्जयेत् ।

सुखे इन्दौ सकृत् पुत्रं लक्षणं जनयेत् पुमान् ॥

यथाकामी भवेदापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

पर्व्याणि-पौर्णमास्यामावास्याष्टमीचतुर्दशीसंक्रान्तयः । चामा
अत्राल्पबला अचमता च यदि रजस्वलाव्रतैर्न भवति तथाप्या-
हारापकर्षेण कर्त्तव्या । सुखे बलवति । इन्दुग्रहणं शुभग्रहा-
न्तरस्योपलक्षणम् । सकृत् एकस्यां रात्रौ एकवारं न वारान्तरं
गच्छेदित्यर्थः ।

तदुक्तमायुर्वेदे,—

वामशायी दिभोजी च षण्मूची दिःपुरीषकृत् ।

सकृन्मैथुनकारी च । इत्यादि

ताभामाद्याश्चतस्र इति मनूक्तं चतुर्थे आह्वयेदिति
पैठीनस्यादिनिषेधो अपत्यस्याल्पायुष्यदोषाय एवञ्चापत्यदीर्घायुष्य-
कामो यदि स्यात्तदा न चतुर्थ्याङ्गच्छेत् । अतत्कामस्येङ्गच्छेदिति
व्यवस्था ।

तदुक्तमापस्तम्बेन ।

चतुर्थीप्रभृति उत्तरोत्तरां प्रजानिःश्रेयसार्थमिति ।

विष्णुः,—

नाष्टमी—चतुर्दशीषु स्त्रियमुपेयात् । न आर्द्धं भुक्ता । न
आर्द्धं दत्ता । नामन्वितः आर्द्धे । न व्रतौ । न दौक्षितः ।
न देवायतने । न अज्ञानशून्यालयेषु । न वृक्षमूलेषु । न

दिवा । न सन्ध्ययोः । न मल्लिनां नाभ्यक्तां नाभ्यक्तो न
रोगार्त्ताम् ।

न ह्येनाङ्गीं नाधिकाङ्गीं तथैव च वयोऽधिकां ।

नोपेयाद्गर्भिणीं भार्यां दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥

दीक्षितः दीक्षास्यसंस्कारवान् । अवभृथेष्टिं यावत् । तत्र
दीक्षोन्मोचनात् । रोगार्त्तां व्याधिपौडिताम् । स्त्रियाः पुरुषस्य
वा उपगमनजनितश्च तत्सम्बद्धो वा रोगो विवक्षितः । वयोऽधिका
अत्र उपरतरजस्का ।

मनुः,—

अमावस्यामष्टमीञ्च पौर्णमासीञ्चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मचारौ भवेन्नित्यमनृतौ स्नातको द्विजः ॥

वशिष्ठः,—

नातीर्थं उपेयात् । तीर्थमत्र योनिः ॥

अथोदाहरन्ति ।

यस्तु पाणिगृहीताया आस्ये कुर्वीत मैथुनम् ।

भवन्ति पितरस्तस्य मांसरेतोभुजः सदा ॥

या स्वादनभिचारेण रतिः सा धर्म्यमाश्रिता ।

अनभिचारो योन्यनतिक्रमः ।

अपि च काठके प्रवचने विज्ञायते—

अपि श्वो विजनिष्यमानाः पतिभिः सह शयीरन् । इति

स्त्रीणामिन्द्रदत्तो वरः ।

बौधायनः,—

यस्तु पाणिगृहीताया मुखे गच्छति मैथुनम् ।

तस्येह निष्कृतिर्नास्तीत्येवमाह प्रजापतिः ॥

पैठीनसिः,—

अयुग्मेनाचरतः स्त्री जायते युग्मे पुमान् भवति । संवृते
देशे मैथुनमाकुर्येत् ॥ न प्रथमे न द्वितीये न तृतीये न
चतुर्थे आकुर्येत् । दिवस इति शेषः ।

॥ इति सप्रक्रिय-महासान्धिविग्रहिकठक्कुर-वीरेश्वरात्मज-
सप्रक्रिय-महासान्धिविग्रहिकठक्कुर-श्रीचण्डेश्वरविरचिते
गृहस्थरत्नाकरे भोजनोत्तरकर्म्मतरङ्गः ॥

अथ रजस्वलाधर्माः ।

तत्र हारीतः,—

रजःप्राप्ता ^१चाधः शयीत न च देवकार्यं कुर्यात् ।

भूमौ कार्णायसे पाण्डोर्मृण्मये वाञ्छीयात् ॥

रजःप्राप्ता रजःप्राप्तवती अधो भूमौ असृष्टत्वादेव साक्षाद्देव-
कार्यनिषेधे भिद्वे— न च देवकार्यं कुर्यादित्यभिधानं तदन्त-
प्रेक्षणं तद्रूपपुष्पनैवेद्यादिप्रत्यवेक्षणमपि न कुर्यादित्येतत्परम् ।
कार्णायसमयःपात्रम् ।

वशिष्ठः,—

चिरात् रजस्वलाऽऽचिर्भवति । सा नाञ्छ्यात्, नाप्सु स्नायात्,
अधःशयीत, न दिवा सुष्यात्, नाग्निं स्पृशेत् । न खर्व्वेणापः
पिवेत् । न रज्जुं प्रमृजेत् । न दन्तान् धावयेत् । न मांस-
मश्नीयात् न ग्रहान्निरीचेत् । न हसेत् । न किञ्चिदाचरेत् ।
नाञ्जलिना जलं पिवेत् न लोहितायसेन वा ।

विज्ञायते हीन्द्रः त्रिशीर्षाणाम् त्वाष्ट्रं हत्वा पापना गृहीत-
मात्मानममन्यत । तं सर्वाणि भूतानि अभ्याक्रोशन् भूणहन्ति ।
स स्त्रिय उपधावत् । अस्यै मे भूणहत्यायै तृतीयं भागं प्रति-
गृहीतेति । ता अब्रुवन् किं नो भूयादिति । सोऽब्रवीत् वरं
वृणुध्वमिति । ता अब्रुवन् ऋतौ प्रजा विन्दामह इति । कामं
माविजनितः सम्भवासेति । तथेति ताः प्रतिजगृहः^१ । सैषा

१ (ख) चेदधः ।

२ मूले अधिकः पाठः तृतीयं ब्रह्महत्यायाः ।

ब्रह्महत्या मासि मास्याविर्भवति तस्माद्रजःस्वलाया अन्नं नाश्नी-
यात् । भूणहत्याया एवैषा रूपं प्रतिमुच्यास्ते कञ्चुकमिव ।

तदाहुः ।

अञ्जनाभ्यञ्जनमेवास्या न प्रतिगच्छन् तद्धि स्त्रिया अन्नमिति ।
तस्मात्तस्यामन्नं न वीभत्सन्ते^१ । मैवं मेधमुपागमदिति ।

उदक्याऽन्वासते येषां ये च केचिदनग्नयः ।

^१कुलञ्चाश्रोत्रियं येषां सर्व्वे ते शूद्रधर्म्मिणः ॥

ग्रहानादित्यादीन् किञ्चिद्गृहलेपनाद्यपि । सर्व्वो वामहस्तः ।
लोहितायसेन ताम्रपात्रेण । पापना गृहीतममन्यत पापसमुद्रो-
ऽहमिति मतिं कृतवान् । आविजनितः सम्भवामेति आविजननादा-
प्रसवात् सम्भवाम भिद्युनौभवामेत्यर्थः । आविजनित इति भाव-
लक्षणे इत्यादिना भावे तसन्प्रत्ययः । प्रतिमुच्यावध्य अन्नमञ्जनम-
भ्यञ्जनञ्च । अञ्जनं मैथुनं स्नेहवद्द्रव्यलक्षणसाम्यात् । अभ्यञ्जनमालि-
ङ्गनमञ्जनमभि तस्य वृत्तेः । न चैनां श्लिष्येदिति गोतमवचनात् ।

अश्नीयात् उपभुञ्जीत भूणहत्या ब्रह्महत्या यतस्तस्या अञ्जना-
भ्यञ्जनमेवान्नं तस्मात्तस्या ओदनादिरूपमन्नं न वीभत्सन्ते न
निन्दन्ति यद्यञ्जनाभ्यञ्जनमात्रे माऽशुचिस्तदा यज्ञचर्यायां
शुचिःस्थादित्यत आह मैवं मेधमुपागमदिति । मेधो यज्ञः ।
मा एवं विधास्यती यज्ञं गच्छेदित्यर्थः । अन्वासते उपासनं
कुरुते ।

१ मूले तस्यास्तत्र न च मन्यन्ते ।

२ (ख) गृहस्थाः श्रोत्रियाः पापाः ।

पैठीनभिः,—

अथ रजस्वलां परिहरेत् । त्वाङ्गं विश्वरूपं जघान वज्रेणेन्द्रः तं देवा भूणहन्तिवदन् । स स्त्रिय उपादधौत । अस्यै भूणहत्यायै तृतीयं भागं प्रतिगृह्णीत वरं दास्यामि ततो अंशं तृतीयं ब्रह्महत्यायाः स्त्रियः प्रपद्यन्ते एवं भूमिर्वनस्यतयस्यैकं तासां वरं तुष्टुः प्रायच्छत् ।

भूमेः स्थिरत्वं वृक्षाणां किञ्चनप्ररोहणं स्त्रीणां सर्वकाले सम्भवन्तस्माद्रजस्वलां नोपासौत । ब्रह्महत्याप्रमुक्तां तां चतु-
रात्रेण स्नातां सर्वकर्माणि कारयेत् ।

सर्वकर्माणि देवपित्र्यतिरिक्तानि ।

पुनः पैठीनभिः,—

त्रिरात्रं मलवद्दासो धार्यमाणो न स्नायात् । न भुञ्जीत नाज्यात् न नखान्निहन्तेत् । नापमार्जयेत् । न रज्जुं सृशेत् । न दन्तान् धावयेत् । न गन्धान् सेवेत । न प्रणीयात् । न खर्व्वेण पिबेत् । न पर्णैश्च न प्रघ्रायिणीं । न गोपीत्यं गवामिव जलादिपानम् ।

अत्रैव तैत्तिरीयश्रुतिः,—

या मलवद्दासा भवति । यस्ततोऽभिजायते सोऽभिग्रस्तो यामरणे तस्यै स्तेनोपायं पराचीन्तस्यै हतमुखो अप्रगर्भा या स्नाति तस्या अप्समादृका । या अभ्यज्यात् तस्यै दुश्कर्मा जायते । या प्रलिखति तस्यै खलतिरथ या नारी मांसं भुङ्क्ते तस्यै काणो जायते, या दन्तान् धावति तस्यै श्वावदन्तः । या नखान्निहन्ति

तस्यै कुनखौ या कृणाति तस्यै क्लीवः । या रज्जुं सृजति तस्या
उदल्लवः ? । या पर्णेन पिवति तस्यै उन्मत्तकः । या खर्व्वेण
पिवति तस्याः खर्व्वः । तिस्रो रात्रौर्ब्रतञ्चरेत् अञ्जलिना पिवेत् ।
खर्व्वेण पात्रेण प्रजाये गोपीत्यायति ॥

॥ इति गृह्यसूत्रनाकरे रजस्वलाधर्मातरङ्गः ॥

अथ पर्व्वकृत्यानि ।

तत्र मनुः,—

साविचान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात् पर्व्वसु नित्यशः ।

पितृंश्चैवाष्टकास्त्रैन्नित्यमन्यष्टकासु च ॥

सावित्राः सवितृदेवताकाः ते च गायत्र्याऽक्षतद्रव्येण च
कार्याः ।

शान्तिकामस्तु जुह्यात् गायत्रीमक्षतैः शुचिः ।

इति शङ्खवचनात् ।

धर्मद्वारा ऐहिकानिष्टनिवृत्तिः शान्तिः । पर्व्वसु चतुर्दश्या-
दिषु । नित्यग्रहणात् पर्व्वस्ववश्यकर्त्तव्यता प्रतीयते ।

विष्णुः,—

पर्व्वेण होमान् कुर्व्वीत् । न तृणमपि किञ्चात् । अल-
ङ्कृतस्तिष्ठेत् । एवमाचारसेवी स्यात् ।

किञ्चात् हिंस्यात् ।

आपस्तम्बः,—

दिवादित्यः सत्त्वानि गोपायति नक्तञ्चन्द्रमाः । तस्मादमा-
वस्थायां निशायां स्वाधीय आत्मनो^१ गुप्तिमिच्छेत् प्रायत्येन ब्रह्म-
चर्य्येण काले चर्य्यया च सह एतां रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ वसतः ।

स्वाधीयो भृशतरं गुप्तिं रक्षां प्रायत्येन अप्रायत्यनिमित्त
दुष्टासु रथोपमर्ज्जनवर्ज्जनादिना सम्यक् शौचाचमननिष्पादनेन ।
एवं ब्रह्मचर्य्येण काले चर्य्यया मुख्यकालत्रयप्रातरादौ तत्तत्-
कर्म्मकरणेन ॥

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

पौर्णमासीममावस्थामधःस्वापो विधीयते ।

अनाहिताग्नेरप्येष पश्चादग्नेर्विधीयते ॥

अनाहिताग्निरत्र स्मार्त्ताग्निमान् ।

बौधायनः,— पर्व्वसु च नाधीयीत न स्त्रीमुपेयात् । पर्व्वसु
रक्षःपिशाचान्यभिचारवन्ति भवन्तीति ।

पैठीनसिः,—

न पर्व्वसु तैलं चुरं मैथुनं मांसमुपेयात् । नामावस्थायां
दृष्टानि किञ्चात् ।

उपेयादुपभुञ्जीत ।

वामनपुराणे,—

हिनन्ति वीरुधो यस्तु वीरुत्संखे निशाकरे ।

पत्रं वा पातयत्येकं ब्रह्महत्यां स विन्दति ॥

वौरुत्संस्थे वनस्पतिसंस्थे ।

यमः,—

आसप्तमं कुलं हन्ति शिरोऽभ्यङ्गे चतुर्दशी ।

मांसाशने पञ्चदशी कामधर्मे तथाऽष्टमी ॥

वृद्धशातातपः,—

दन्तकाष्ठममावस्या मैथुनञ्च चतुर्दशी ।

हन्ति सप्तकुलन्तस्य तैलग्रहणमष्टमी ॥

षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी उभौ पचौ चतुर्दशी ।

अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे चुरे भगे ॥

षष्ठ्यां तैलमनायुष्यमष्टम्यां पिशितन्तथा ।

चौरकर्म चतुर्दशां तथा पर्वणि मैथुनम् ॥

सर्वपर्वसु षष्ठ्याञ्च सामान्येनैव सर्वतैलादिप्रतिषेधे सिद्धे
तत्तत्तिथिविशेषसम्बन्धेन तैलादिविशेषनिषेधो दोषविशेषार्थः ।

देवलः,—

पञ्चदश्याञ्चतुर्दश्यामष्टम्याञ्च विशारदः ।

तैलं मांसं व्यायञ्च चुरकर्म विवर्जयेत् ॥

अत्र च षष्ठ्यादिशब्देन तिथिवाचिना तत्तदवच्छिन्नकाल इति
प्रतिपादनात् यावत् षष्ठ्यादितिथिकालमेव मांसादिनिषेधः ।
न तु तदुपलक्षिते अहोरात्रे, उपलक्षणपरत्वे प्रमाणाभावात् ।
अतएव देवपितृमनुष्ययोः पूर्वापराह्नयोर्विहितत्वात् तत्कालव्याप्य-
तिथिसमादरः ।

विष्णुपुराणे,—

चतुर्दशष्टमी चैव अमावस्याऽथ^१ पूर्णिमा ।
 पर्वण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥
 तैलस्त्रीमांससम्भोगौ पर्वस्त्रेतेषु वै पुमान् ।
 विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः ॥
 अशेषपर्वस्त्रेतेषु तस्मात् संयमिभिर्नरैः ।
 भाव्यं सञ्ज्ञास्वदेवेज्याध्यान-जप्य-परायणैः ॥

वराहपुराणे,—

वैष्णवं प्रकृत्य वराह उवाच ।

षष्ठी चाष्टम्यमावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।
 मैथुनं नैव सेवेत द्वादशीञ्च मम प्रियाम् ॥
 अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां षष्ठ्याञ्च द्वादशीन्तथा ।
 अमावस्याञ्चतुर्थ्याञ्च मैथुनं योऽधिगच्छति ।
 तिर्यग्गोनिं स गच्छेत् मम लोकं न गच्छति ॥

तथा चाण्डालशपथे,—

षष्ठ्यष्टम्यमावास्या उभौ पक्षौ चतुर्दशी ।
 अस्नातानां गतिं गच्छेद्यद्यहं नागमे पुनः ॥

भविष्ये,—

सप्तम्यां स्पृशतस्तैलमिष्टा भार्या विनश्यति ।

मनुः,—

अमावास्यामष्टमीञ्च पौर्णमासीञ्चतुर्दशीम् ।
ब्रह्मचारी भवेत्तावत् प्रत्यहं स्नातको द्विजः ॥

वामनपुराणे,—

नन्दासु नाभ्यङ्गमुपाचरेच्च
क्षौरञ्च रिक्तासु जयासु मांसम् ।
पूर्णासु योषित् परिवर्ज्जनीया
शेषासु सर्वाणि समारभेत ॥
नाभ्यङ्गमर्कं न च भूमिपुत्रे
क्षौरञ्च शुक्रेऽथ कुजे च मांसम् ।
बुधे च योषां न समाक्रमेत
शेषेषु सर्वाणि सदैव कुर्यात् ॥
चित्रासु हस्ते श्रवणे च तैलम्
क्षौरं विशाखा-प्रतिपत्सु वर्ज्यम् ।
मूले मृगे भाद्रपदे च मांसं
योषिन्मघा कृत्तिक सोत्तरासु^१ ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे पर्व्वकृत्यतरङ्गः ॥

अथ ब्राह्मणकर्म-धर्म-वृत्तयः ।

तत्र मनुः,—

एतत् वोऽभिहितं कृतं विधानं पाञ्चयज्ञिकम् ।

द्विजातिमुख्यवृत्तीनां विधानं श्रूयतामिह ॥

हारीतः,—

अध्यापयेदधीयीत याजयेत यजेत वा ।

प्रतिगृहीयाद्द्याच्च षट्कर्मा ब्राह्मणः स्मृतः ॥

याजनाध्यापनादिभ्यस्तथा दानप्रतिग्रहैः ।

विराजः स्वर्गमायाति विमानैः सहितो द्विजः ॥

विराजत इति विराजः शोभमान इति यावत् ।

मनुः,—

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनन्तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव षट् कर्माण्ययजन्मनः ॥

षष्ठान्तु कर्मणामस्य^१ त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापनञ्चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥

जीविका वृत्त्युपायः । विशुद्धोऽत्र यत्प्रतिग्रहे प्रतिग्रहीतुः
प्रायश्चित्तं नोक्तम् ।

वृत्त्यधिकारे आपस्तम्बः,—

दायाद्यं शिलोञ्जौ चान्यत्रापरिगृहीतम् ।

दायमादत्त इति दायादः पुत्रादित्स्य कर्म । दायो
धनग्रहणमपरिगृहीतमस्वामिकं नौवारादि ।

हारीतः,—

द्विविधमपि गृहस्थं प्राहुः शालीनं यायावरञ्च । शालीनात् पुण्यतरौ यायावरः श्रेयान् । सर्वावस्थासु बह्वोऽस्य शाला इति शालीनः शालावानिति वा शालीनः शालायामात्मवृत्तिभिर्लीनः शालीनः । स द्विविधो गृह्यशालीनस्तेताशालीनश्चेति ।

गृह्यशालीनो जातपुत्रायाधानं संवत्सराद्वा शुश्रूषावान् । स एव द्विविधः सम्यन्नवृत्तिरसम्यन्नवृत्तिश्चेति । तयोरसम्यन्नवृत्तिः श्रेयान् स व्याख्यातः । सम्यन्नवृत्ति^१ र्याजनवृत्तिः कृषिवृत्तिश्च ।

गृह्यशालीनो गृह्यशालावान् । चेताशालीनो गार्हपत्याग्नि-
त्रयवान् । जातपुत्रायाधानं संस्क्रुर्युरिति शेषः । जात-
पुत्रायाधानमित्यत्र पुत्रशब्दः प्रथमावहुवचनान्तः । शकल्य-
मतानाश्रयणेन यकारस्यालोपः संवत्सराद्वा शुश्रूषावान् इति ।

यः शुश्रूषावान् गृह्याग्निपरिचरणवान् भवति संवत्सरादूर्द्ध्व-
माधानं कुर्यादित्यर्थः । तयोरसम्यन्नवृत्तिः समाख्यात इति सद्यः-
कृताधानोऽसम्यन्नवृत्तिः शिलोष्कादिवृत्तिः । सम्यन्नवृत्तिर्व्याख्यातः ।
योऽयं सम्यन्नवृत्तिर्हारीतानादित्याग्नीनाधायेत्यादिना कथितः ।

पुनर्हारीतः,—

ऋतामृतोपहत सम्यन्नवृत्त्यापत्षड्वृत्तयो भवन्ति । ऋतमुच्छ-
शीलं भैक्ष्यममृतमयाचितोपपन्नाभ्यामध्यापनादिति उपहतवृत्तिः
सम्यन्नवृत्तिः सद्गो याचितम् । आपवृत्तिः कृषिः । आसां पूर्वाः
श्रेयस्यो भवन्ति । अध्यापनादिति च विहितवृत्तिलक्षणम् ॥

मनुः,—

अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।
 या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥
 यात्रामात्रप्रसिद्धार्थं स्त्रैः कर्माभिरगर्हितैः ।
 अक्लेग्नेन शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयम् ॥
 क्षतान्मृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा ।
 सत्यानृताभ्यामपि वा^१ न श्ववृत्त्या कथञ्चन ॥
 क्षतमुञ्कशीलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
 मृतन्तु याचितं भैक्ष्यं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥
 सत्यानृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
 सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

उञ्कशीलमिति समाहारे द्रव्यः । उञ्कः खलचेचगतस्वाम्यौ-
 दास्यविषयफलस्योच्चयनम्, शीलः स्वाम्यौदास्यविषयकर्षितचेच-
 शस्त्रमञ्जरीचरणम्, भैक्ष्यशब्दोऽसिद्धानभिचापरः सिद्धानभिचाया
 गृहस्थमधिकृत्य निषेधात् ।

तथा चाङ्गिराः,—

अनापदि चरेद्यस्तु सिद्धां भिक्षां गृहे वसन् ।
 दशरात्रं पिवेदज्जमापत्काले अहं दिजः ॥ इति
 वज्रं दृतं, द्रोहोऽत्र न मारणं किन्तु पौडाभाचम् । अन्यैस्त्वल्प-
 द्रोहेणैवेत्येव पठितं तत्राप्ययमेवार्थः । यात्रा प्राणवृत्तिः, माच-
 शब्दो भोगार्थमन्नदानव्यवच्छेदपरः ।

चृतादित्यनुवृत्तौ यमः,—

आद्याश्चतस्रः श्रेष्ठाः स्युर्ब्राह्मणानाञ्च वृत्तयः ।

ब्राह्मणस्येत्यनुवृत्तौ गोतमः,—

कृषि-वाणिज्ये चास्त्रयंकृते कुशीदश्चेति ।

न दोषायेति शेषः । कुशीदं वृद्धयं धनप्रयोगः ।

प्रथमग्रहणमापत्सु स्त्रयंकृतस्याभ्यनुज्ञानार्थम् । कुशीदवृत्तिर्धर्म्येति
प्रदेशान्तरेऽभिधानात् ।

वृहस्पतिः,—

कुशीदं कृषि वाणिज्यं प्रकुर्वीतास्त्रयंकृतम् ।

आपत्काले स्त्रयं कुर्वन्नेनसा युज्यते द्विजः ॥

हारीतः,—

अग्नीनाधायोज्ज्वलाभ्यामयाचितोपपन्नं साधुभ्यो याचनात् ।

सद्भ्यो वा याचनाद्देवमनुयातिथिभ्योऽन्नादानं कुर्वते ।

साधवो निर्दोषमात्राः । सन्तो विदांसः ।

पैठीनसिः,—

अथ गृहस्थधर्माश्चरित्यन्तलोपेन धर्मस्य वृत्तिमुपाददीत ।

मनुः,—

कुंशूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।

त्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥

चतुर्णामपि चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनाम् ।

ज्यायान् परः परो ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः ॥

षट्कर्म्मैको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते ।

१ द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति ॥

कुशूलधान्यकः उष्टिकापरिमितधान्यवान् । कुम्भी कलशी
त्यहैहिक इति ईहा चेष्टा तस्याभावमैहिकं धान्यं त्यहं
त्यहगमकमैहिकं यस्य तथोक्तः । श्वोभवं श्वस्तनमन्न-
नदस्यास्तीति श्वस्तनिकः सद्यः प्रचालनवृत्तिरित्यर्थः ।

अश्वस्तनिकापेक्षया त्यहैहिक वैगुण्यदर्शनात्तदव्यवहितकुशूल-
धान्य-कुम्भीधान्ययोस्तदव्यवहितषड्विंशद्वाद्वाप्यर्थेन (?) धान्य-
मादाय परिमाणं बोध्यम् । अयञ्च वृत्तिविशेषपरिग्रहो
धर्मातिशयार्थं गृहस्थमात्रविषयो न याथावरविषयः । अनन्तरमेव
चतुर्णामुत्तरोत्तरश्रेष्ठतामुक्त्वा षट्कर्मेको भवत्येषामित्युक्तेः ।
(षड्वृत्तयः)१ कृषिवाणिज्यान्तर्भावेण, पूर्वोक्तोष्कादीनां वृत्तित्यागे
मानाभावात् ।

न च वाणिज्यं याथावरत्वं पुरस्कृत्य विहितं षट्कर्मेको
भवतीत्यादि, षट्कर्माण्युष्कशिलायाचित्तायाचितकृषिवाणिज्य-
रूपाणि । त्रिभिर्मुष्कशिलायाचितैः । द्वाभ्यामुष्कशिलाभ्यां
ब्रह्मसत्रेण उज्ज्वेन, ब्रह्मसत्रशब्दस्तु ब्राह्मणानां सततचाणकारित्वेन
उज्ज्वे प्रवर्तते ।

याज्ञवल्क्य-विश्वामित्रौ,—

कुशूल-कुम्भीधान्यो वा त्यहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा ।

जीवेद्वाऽपि शिलोऽज्ज्वेन श्रेयानेषां परःपरः ॥

१ (ग) क्वायात्मक ।

२ (क) (ख) पुस्तके () चिह्नितांशः पतितः ।

हारीतः,—

शालीनादात्मवृत्तिचापनादर इति यायावरः । दश दश रात्रीर्वसन् प्रयातीति यायावरः । परास्वष्टसु वृत्तिषु वरया आत्मानं चापयतीति यायावरः । स द्विविधः । कृतप्रस्थानो-
ऽकृतप्रस्थानश्चेति ।

यस्य विधिवद्वापनं कृत्वाग्नेय्यां प्रातरुदिते वैश्वानर्य्येष्ट्या मन्त्रतो दिग्द्रव्यादौनि प्रतिष्ठापयन्ति स कृतप्रस्थानः । अथ यस्य विधिवद्वापनं कृत्वाग्नेय्यां प्रातरुदिते वैश्वदेव्येष्ट्या दिग्द्रव्यादि मन्त्रतो न प्रवर्त्तयन्ति सोऽकृतप्रस्थानः ।

ब्रह्मवदस्य ऋषिलं सम्यद्यते स प्रथमेष्ट्या एनसो विमुच्यते । द्वितीयया देवेभ्यः प्रकाशः समानलोकस्य भवति । तृतीयया ब्रह्मर्षिलं सम्यद्यते तस्माद्ब्रह्मणि स्थितो नामन्त्रतः शयनासना-
हारविहारोत्थानदानोपप्रदानः स्यात् ।

तस्य पर्व्वसु वपनञ्चाग्निपरिचरणञ्च स्वयं होमोपस्थानञ्चोपहृत्य गार्हपत्याय निवेदनं यथोक्तानां बलिहोमानां करणं स्वाश्रय-
विशेषाणामख्यापनं धर्मोपरोधिनामर्थानां वर्जनम् ।

अथाष्टौ वृत्तयो भवन्ति,—

उञ्क-शिलाऽयाचितोपपन्न-सन्दर्शन- वभुस्कन्धः कुट्टाल-
ङ्कपोतौ चेति । एतासामेकतमया वृत्त्या परयाऽवरया वा यत्र यथा वर्त्तनं तथा चापयेत् । अथोनिः कण्डुलस्थानं गोस्थानं धान्यकरणलवणमिति— पञ्चोञ्कस्थानानि । सूनं ग्रीर्णमनुज्ञातं शिलमित्याहुः ।

ब्राह्मणक्षत्रियविज्जोऽयाचितोपपन्नानां शूद्रेभ्योऽप्येके । आपदि
सन्दर्शयन्नात्मार्थं गृह्णीयात् । सन्दर्शी भिक्षेतेत्येवमुदाहरन्ति ।

पर्णशिखया पञ्च सीता वाह्येद्वभुस्कन्ध आकालात् । कुदाली
राज्ञो भागं दद्यादन्यत्र जगतीपतेः । अन्नविशेषेभ्यो वृत्त्युपपत्तौ
मोमेनेद्वाऽग्निं चित्वा सर्व्वस्वं दत्त्वाङ्गुष्ठानामिके संयम्य घोवायामासज्य
कपोतवदेकैकं गृह्णीयाद्विन्नाद्विन्नवृत्तिरित्येके इति तु ताभि-
र्वृत्तिभिराहृत्य पूर्व्ववत् कुर्यात् ।

षण्मासान् कृच्छ्रान् प्रत्याहृतात्मा यमनियमानिति यायावरः ।
परं ब्रह्मामृतमाप्नोति यद्गत्वा नेह जायते । आत्मवृत्तियापना-
दित्यत्र यापनं सङ्कोचः ।

अष्टवृत्तयोऽत्रैवाग्रे वापनं आग्नेयी चेष्टिः पूर्व्वदिने कार्य्यं ।
प्रातरुदिते तु वैश्वानर्यां दद्याद् दमां दिशं ब्रज इदं द्रव्यं यवान्
ब्रीहौन् वा आहरेति ।

यस्य दिग्द्रव्यादीनि प्रतिष्ठापयन्ति ऋत्विजः स कृतप्रस्थानः ।

अकृतप्रस्थानस्तु यस्य पूर्व्ववद्वापनादि कारयित्वा प्रातरुदिते
वैश्वदेवेष्ट्या अस्यां दिशि तिष्ठ इदं द्रव्यमहार्य्यन्वेतदिति
दिग्द्रव्यादीनि प्रवर्त्तयन्ति आदिशन्ति ऋत्विजः ।

प्रथमा इष्टिराग्नेयी द्वितीया वैश्वानरी तृतीया वैश्वदेवी
देवेभ्यः सकाशात् प्रकाशत इति प्रकाशो द्योतमान इति यावत् ।

नामन्त्रतः शयनासनादिति न मन्त्रं विना द्वितीयार्थं तमिः ।
उपप्रदानं प्रतिग्रहः तस्य पर्व्वस्विति यद्यप्याहिताग्निताया वपनादीनि
लब्धानि तथापि तेषां पुनरुक्तिर्नियमार्या ।

गार्हपत्यनिवेदनं त्वप्राप्तमेवास्तेति विधीयते आश्रमविशेषा
याथावरत्वादयः । एकतमयेति वृत्तिसङ्करनिषेधात् । यापयेत्
गमयेत् समयमिति शेषः । गोस्थानं यत्र गोभ्यो यवादि दौयते ।
धान्यकरणं खलं, लवणं चैवमधिकरणव्युत्पत्त्या । अनुज्ञातमिह
स्वाम्युपेक्षितं सन्दर्शयन्नात्मार्थं गृहीयादिति निकटस्थे स्वामिनि
तदुपेक्षितमपि धान्यादि सन्दर्शयन्नेव गृहीयादित्यर्थः ।

आत्मार्थं वर्त्तनार्थं न तु भोगार्थं सञ्चयार्थं वा । सन्दर्शयित्वा
भिचेतेति सन्दर्शयित्वा भिचां कुर्यात् न तु वाचेति । वभ्रु-
स्कन्धवृत्तिमाह पर्णशाखेत्यादि पर्णः पक्षाग्रः तच्छाखया
पञ्च सौता लाङ्गलपट्टतीर्वाहयेत् । वभ्रुस्कन्धो वभ्रुवर्णवृषस्कन्ध-
च्छायः, आकालाद्यावदौजवपनकालं, केचित्तत्तुविंशतिसौता इति
पठन्ति ।

कुडालीवृत्तिमाह कुडालीति । कपोतीमाह अन्नविशेषेभ्य
इत्यादि अयाचितादिलाभेनान्नादिविशेषातिरेके सति सोम-
यागादि कृत्वा उक्तप्रकारां कपोतीमनुतिष्ठेत् ग्रीवायामासज्य
प्रसेचिकादिपात्रमिति शेषः ।

भिन्नाङ्गिभ्यवृत्तिरित्येके कापोत्ये च भिन्नादिदौर्णाद् द्रोण्यादे^१-
र्यदेकैकवौजादानं सा भिन्नवृत्तिरित्येके मन्यन्ते । तेनात्रापि
सर्वस्वदानादौतिकर्त्तव्यता । तस्या एव वृत्तेः कपोतीत्वात् ।
अतएवाष्टम्यास्तदनन्तरमभिधानं पूर्ववत् कुर्यात् ।

गार्हपत्यनिवेदनादिषण्मासान् कृच्छ्रानित्यनुपङ्गः । कृच्छ्राः

प्राजापत्या विशेषानुपादानात् । प्रत्याहतात्मा यमनियमान
कुर्यादित्यनुषङ्गः । प्रत्याहतात्मा च प्रत्याहृतो विषयेभ्यो निव-
र्त्तित आत्मा येन स तथोक्तः ।

बौधायनः,—

अथ शालीन यायावरचक्रचरधर्माकाङ्क्षिणां नवभिवृत्तिभि-
र्वर्त्तमानानां तेषां तद्वर्त्तनाद्वृत्तिरित्युच्यते । शालाश्रयत्वात्
शालीनत्वम् । अनुक्रमणाचरणचक्रचरत्वं । वृत्त्या वरथा यातीति
यायावरत्वं । ता अनुव्याख्यास्यामः ।

षष्टिवर्त्तनी कौटाली भ्रुवा संप्रचालनी समूहा पाल(लि)नी
शिलोञ्छा कापोती सिद्धेच्छेति नवैताः । तासामेवाऽन्यापि
दशमीवृत्तिर्भवत्यानवमवृत्तेः ।

केशश्रुलोमनखानि वापयिलोपकल्पयते । कृष्णाजिनं कम-
ण्डलुं यष्टिं वीव(रु)धं कुशाहार^१मिति तैत्तिरीयेणेश्या प्रस्थास्यति
वेष्टानय्या वा ।

अथ प्रातरुदिते आदित्ये यथासूचमग्निं प्रज्वाल्य गार्हपत्यमार्ज्यं
विलाप्योत्पूय सुकुसुवं गृहीत्वा आहवनीये वास्तोष्पत्यं जुहोति ।
वास्तोष्पते प्रतिजानीहि अस्मान्नित्यमनुद्रुत्य^२ वास्तोष्पते समथा
संसदा त इति याज्यथा जुहोति सर्व्व एवाहिताग्निरित्येके ।

निर्गत्य ग्रामान्ते ग्रामसीमान्ते वाऽवतिष्ठते । तत्र कुटीं
मठं वा करोति कृत्वा प्रविशति कृष्णाजिनादीनामुपकृतानां
यस्मिन् यस्मिन्नर्थे येन यत् प्रयोजनं तेन तत् कुर्यात् ।

१ मूले कुतपहारं ।

२ क्वचित् इति पुरोऽनुवाक्यामनूय ।

प्रसिद्धमग्नीनां चरणं सिद्धं दर्शयौर्णमासाभ्यां यजनं प्रसिद्ध-
माश्रयणं, प्रसिद्धः पञ्चानां महायज्ञानामनुप्रयोग उत्पन्नानामौष-
धीनां निर्व्वापणं दृष्टम्भवति विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं निर्व्वपामीति
वा तुष्णीं वा यथैता अङ्गिः प्रोचति विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं प्रोचा-
मीति तुष्णीं वा ताः संस्तुत्य साधयन्ति^१(ति) ।

तस्याध्यापन-याजनप्रतिग्रहा निवर्त्तन्ते अन्ये च यज्ञकृतव
इति । हविष्यञ्चरेद्रुतोपायनीयं दृष्टं भवति । तद्यथा सर्पिर्मिश्रं
दधिमिश्रमचारत्नवणमपर्युषितं ब्रह्मचर्य्यमृतौ वा गच्छति पर्व्वणि
पर्व्वणि केशश्मश्रुमनखवापनं शौचविधिश्च ।

॥ इति गृहसंस्कारनाकरे ब्राह्मणकर्म धर्मवृत्तिः ॥

अथापवृत्तिः ।

तत्र मनुः,—

शिलोऽङ्गमप्याददीत विप्रो जीवन् यतस्ततः ।

प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयान् ततोऽप्युङ्कः प्रवर्त्तते ॥

मुख्यया वृत्त्या जीवनाभावे यतस्ततो, अपहृष्टादपि शिलोऽङ्का-
वाददीत । न तु प्रतिग्रहात् । तस्मात् प्रतिग्रहात् शिलोऽङ्कौ
श्रेष्ठौ तथोरपि चाभावे प्रतिग्रहः । तथा स्वधर्मो वरं विगुणो
न पारक्योऽनुष्ठितः ।

परधर्मैर्ण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ।

शङ्खलिखितौ,— तस्य स्वधर्म एव श्रेयान् अन्योऽप्यनुष्ठितो नावरसेवितो यदन्यसेवी हि ब्राह्मणो जघन्येषु प्रवर्त्तत इति । तस्मात् प्रशस्तममयाचारः सर्वतश्च प्रतिगृह्णीयात् । नात्मनस्ततो वृत्तिमिच्छेत् कामं त्रयाणां वर्णानां याजनं कुर्वीत धर्मेण तेभ्यो वृत्तिमादाय धर्मकृत्येषूपहरेत् ।

तस्य ब्राह्मणस्य स्वधर्मः स्ववृत्तिः शिखोष्कप्रतिग्रहादिः । अन्योऽपि यथाकथञ्चिद्विहितोऽपि । अवरः चत्रियादिः । प्रशस्त-ममयाचारः प्रशस्ताः शिष्टाः समयः सिद्धान्तः, आचरतीत्या-चारः तेन शिष्टसिद्धान्ताचारकर्त्तव्यः । सर्वतः शूद्रादेरपि प्रतिगृह्णीयात् । अन्यकृत्यापेक्षया शूद्रप्रतिग्रहस्यापि कथितत्वात् । ततः शूद्रादिप्रतिग्रहेण वृत्तिं भोगं तेन जीवनमाचार्यं तत्कार्यं न तु भोगार्थमिति । धर्मेण शास्त्रतः ।

मनुः,—

अजीवंसु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा ।

जीवेत् चत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥

उभाभ्यामप्यजीवंसु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।

कृषिगोरक्षमादाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम् ॥

यथोक्तेनाध्यापनयाजनादिना । चत्रधर्मेण प्रजादिरक्षणेन प्रत्य-नन्तरोऽनन्तर एव हिशब्दस्तस्यैव हेतुत्वद्योतनाय तेनानापवृत्ति-कालेऽपि अन्तरितवृत्तिर्दोषायैवेत्युक्तं भवति । उभाभ्यां स्व-चत्रिय-वृत्तिभ्यां कृषिगोरक्षमिति वैश्यवृत्तिप्रदर्शनार्थं तेन वाणिज्यमपि ग्राह्यम् ।

जीविकामिति अग्निहोत्रं जुहोतीतिवत् प्रत्यवायकृत्यपेक्षया कर्मत्वं । कृषिश्चात्र स्वयंक्रताऽनुज्ञायते । स्वकीयाया अनाप-
वृत्तित्वज्ञानात् ।

अत्यापत्काले ब्राह्मणस्येत्यनुवृत्तौ—

गोतमः,—

याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः सर्व्वेषाम् । पूर्व्वः पूर्व्वी गुरुः ।
तदभावे चरित्रवृत्तिः । तदलाभे वैश्ववृत्तिः । सर्व्वेषाम-
प्रशस्तानामपि ॥

वशिष्ठः,—

कामं वा स्वयं कथ्योत्पाद्य तिलान् विक्रीरन् । नव-
याज्ययाजनं प्रतिनिषिद्ध-प्रतिग्रहेऽस्तीति ।

अथाप्युदाहरन्ति—

अग्नय इव दौष्यन्ते जपहोमैर्द्विजोत्तमाः ।

प्रतिग्रहेण शाम्यन्ति उदकेनाग्नयो यथा ॥

प्रतिग्रहेण निषिद्धेन ।

शङ्खलिखितौ,—

आपत्काले ब्राह्मणस्य मातापितृमतो बहुमृत्युस्थानन्तरिका
वृत्तिरिति विकल्पः । तत्र ब्राह्मणेषु चरित्रगुणसम्यक्वृत्ते-
र्दौर्ध्वल्यमाख्यातं यद्व्युक्ते स धर्मस्तस्थानन्तरा वृत्तिः चात्रोभि-
निवेशस्त्वयाणां व्यावृत्तौ याजनाध्यापनप्रतिग्रहाणाम् । एवमप्यजीवन्
वैश्ववृत्तिमेवोपजीवेत् ।

विकल्पो विमर्षो निश्चय इति यावत् । अनापत्काले

ब्राह्मणवृत्तिरपि आपत्काले अनन्तरवृत्तिरिति व्यवस्थितविकल्प इति हलायुधः ।

चात्रोऽभिनिवेशः चत्रियवृत्तिनिष्ठता शिलोऽङ्गाद्यनन्तरं बुधः तदसम्भवे चत्रियवृत्त्या वापत्काले ऽसाधुभ्यः प्रतिगृह्णीयात् । वृत्ति-सङ्करं न कुर्यात् । कर्म-वर्णसङ्करं न कुर्यात् । कुलशुद्ध्यर्थ-मापत्काले वैश्यवृत्त्यसम्भवे असाधुरिह यत्प्रतिग्रहः कृष्याद्यपेक्षया अपकृष्टः, “श्रेयान् स्वधर्मा विगुणः, इति विगुणप्रतिग्रहादेः श्रेष्ठत्वाभिधानं शूद्रादिप्रतिग्रहादिविषयम् ।

याजनाध्यापनप्रतिग्रहानुवृत्तौ—

बौधायनः,—

तदशक्तौ चत्रधर्मेण जीवेत् प्रत्यनन्तरत्वात् ।

नेति गोतमः,—

न हास्यार्थमपि ब्राह्मण आयुधमादधीत ।

अत्युग्रो हि चत्रधर्मा ब्राह्मणस्य ।

अथाप्युदाहरन्ति—

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सवर्णानाञ्च सङ्करे ।

गृह्णीयातां विप्र-विशौ शस्त्रं धर्मव्यपेक्षया ॥

वैश्यवृत्तिरनुष्ठेया चत्रधर्मेण शस्त्रधारणादन्येन धर्मार्थमेव ब्राह्मणस्य शस्त्रधारणविधानात् ।

चात्रेण धर्मेण जीवेत् विशां वाप्यापदि द्विजः ।

निस्त्रीर्यार्थं समुत्सृज्य पाप्यात्मानं भवेत् पथि ॥

विशां वेति कर्मणेत्यचानुषङ्गः । निस्तौर्यार्थं पदमिति विप^१-
रौतानुषङ्गः । अर्थं वृत्तिविनियुक्तं मसुत्सृज्य त्यक्त्वा आत्मानं
पाथ्य पावयित्वा पथि भवेत् स्वधर्माचरेदित्यर्थः ।

नारदः,—

आपत्स्वनन्तरा^२ वृत्तिब्राह्मणस्य विधीयते ।
वैश्ववृत्तिस्ततश्चोक्ता न जघन्या कथञ्चन ॥
न कथञ्चन कुर्वीत ब्राह्मणः कर्म वार्षलम् ।
वृषलः कर्म ब्राह्मणं^३ पतनीये हि चैतयोः ॥
उत्कृष्टञ्च निकृष्टञ्च द्वयोः कर्म न विद्यते ।
मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते ॥
आपदं ब्राह्मणस्तीर्त्वा-चचवृत्त्यज्जितैर्धनैः^४ ।
उत्सृज्य चचवृत्तिं तां कृत्वा पावनमात्मनः ॥
तस्यामेव तु यो वृत्तौ ब्राह्मणो रमते रसात्^५ ।
काण्डपृष्ठस्थुतो मार्गात् सोऽपांक्तियः प्रकीर्त्तितः ॥

अनन्तरा मन्निहिता जघन्या शूद्रवृत्तिः । वृषलस्येदं वार्षलं
पतनीये पतनकर्त्तृभूते कृत्यलुटो वज्रलमित्यनेन कर्त्तरि अनौप-
प्रत्ययः । मध्यमे चचियवृत्ति-वैश्ववृत्त्यात्मके कर्मणी । काण्ड-
पृष्ठो ब्राह्मणाधमः ।

१ (ग) विपरिणतानुषङ्गः ।

२ (ख) (ग) आपद्यनन्तरम् ।

३ (ख) मूलं कर्म वा ब्राह्मणं । (क) कर्म न ब्राह्मणम् ।

४ (ग) क्षत्रवृत्त्यादृते जने ।

५ (ग) सदा ।

वृहस्पतिः,—

कुसौद कृषि-वाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयंकृतम् ।
 आपत्काले स्वयं कुर्वन्नैनसा युज्यते द्विजः ॥
 लब्धलाभः पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्चापि पूजयेत् ।
 ते हृष्टास्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संग्रहः ॥

तद्दोषं कुसौदादिवृत्तिकृताधर्मम् ।

वणिक्कुसौदं दद्यात् वस्त्रगोकाञ्चनादिकम् ।
 कृषिवलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च ॥
 पण्येभ्यो विंशकं दत्त्वा पशुवर्णादिकं शतम् ।
 वणिक्कुसौद्यदोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजने ॥

महाभारते,—

फलाच्छुक्लाच्च वसनान्मृदुस्निग्धाच्च भोजनात् ।
 अपरप्रेष्यभावाच्च ऊर्द्धमिच्छन् ब्रजत्यधः ॥
 अपरप्रेष्यभावः स्वातन्त्र्यमाचमम् ।

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे आपदवृत्तितरङ्गः ॥

अथ कृषिः ।

तत्र मनुः,—

वैश्यवृत्त्या तु जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।

हिंसाप्रायां पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः मद्दिगर्हिता ।

भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ॥

भूमिशयान् भूम्याधारशायिकौटादीन् । अयोमुखं फालवत् ।

वैश्यवृत्त्याऽपि जीवद्वां ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां वैश्यवृत्त्यन्तरामम्भ्रव
एव कृषिः कार्य्येत्यर्थः ।

बौधायनः,—

कृषिर्वेदविनाशाय वेदः क्षत्रिविनाशकृत् ।

शक्तिमानुभयं कुर्यादशक्तस्तु कृषिं त्यजेत् ॥

हारीतः,—

सहस्रं लाङ्गलं तद्वाङ्गणे न विद्यते ।

आपद्याचरितलाद्यदि कुर्याद्यथार्थम् । यथार्थं यावदाप-
न्निस्तीर्यते तावदनतिक्रमेण ।

बौधायनः,—

प्राक् प्रातराकर्षी स्यात् । अस्यूतनामिकाभ्यां समुष्काभ्यामतु-
दन्नवया मुहुर्मुहुर्भुच्छन्दयन् ।

वृहस्पतिः,—

विदधीत गवाभ्यासे तथा राजपथस्य च ।

ऊषरं मूषिकाव्याप्तं चेन्न यत्नेन वर्जयेत् ॥

गर्त्तानुपं सुसेकञ्च समन्तात् चेचसंयुतम्
सुकृष्टञ्च तथा काले वापयन् फलमश्नुते ॥

हारीतः,—

आपत्सु च कृषिं प्राहुः । कृषिर्वेदायोजनवदायोज्य बाल-
वृद्धकृशान्तादीन् वर्जयेत् अदीर्घवेणप्रतोदेन शनैर्वाहयेत् । यष्टि-
सुष्टिलोद्गारनिजानुयोक्तैर्द्रावणाक्रोशनप्रभृतिभिर्नाभिघ्नितान् पर्वसु
न मन्धिवेलयोर्वाहयेत् ।

दिहलक्षते वा परियोगोऽवमृज्य मोक्षणं मृदुरक्षायायां
पानाहारादीन् दद्यात् । कृमि-कौट-किलीतक-दंश-मशक-
माचिका-निवृत्ति-सुमर-श्रीतवातोष्णाभिवर्षषूद्धरणकर्णकण्डूयन-
धूपान्निवात-प्रच्छन्नसमुपस्तीर्णादिषु च गोपयेत् । सन्न-भग्न-
विल्लग्नान्तां औषध-यवस-लवण-स्नेहादिषु यथार्थं पवल-लवण-
मर्दनपुलाकाभिहारेषु बलिहोमादीन् कुर्यात् ।

देवलः,—

स्नात्वाऽनडुहोऽलङ्कृत्य ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

सौरभेयाणां पुण्यमिति षड्भागं राज्ञे दत्त्वा पञ्चमात्
ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

अथाप्यत्रोदाहरन्ति ।

यूपोऽयं निहितो मध्ये मेधिनामेह कर्षकैः ।

तस्मादतन्द्रितो दद्यादन्नधान्यार्थदक्षिणाः ॥

भूमिं कृद्धोषधिं कृत्वा हत्वा कौटपिपौडिकाम् ।

पुनन्ति खलु यज्ञेन कर्षका नात्र संशयः ॥

आयोजनवत्— आयोजनमग्निचयने गृह्योक्तान्तदत् । आर्तः
पिपासाः । आदिशब्देन रोगादियहणम् । वाह्येदृषभानिति
शेषः । अरतिरिह प्रसृतिकनिष्ठाङ्गुलिहस्तः । द्रावणं चासार्थ-
कश्राद्युत्थानं आक्रोशनं म्रियत्स्वेत्यादिसाक्षेपभाषणम् । आदिशब्देन
कश्राद्वारकतर्ज्जनादियहणम् । द्विहलकते पुनःकर्षणाय परियोगो
हलस्य सम्यक् योगः तेन द्वितीयवाहनं पर्वदावपि कुर्व्यादित्यर्थः ।

अवमृज्य हस्तादिना धूलिकर्दमादौनपास्य मृदुवत् आश्यासय-
न्निव । किलीतको गवादिस्थलादिदेशोद्भवो रक्तपाथी कौट-
विशेषः । निवृत्तयश्चमराः सृमरो गणचारिचुद्रमक्षिकाः कृमि-
कौटादिषु उपद्रवहेतुषु यथायोगमुद्वरणादिभिर्गोपयेत् । सन्नो-
ऽवसन्नः, विलग्नः पङ्कादौ मग्नः ।

यथार्थमेतान् भग्नादौन् औषधयवसादिषु भोजयेत् । पवनः
प्लवनं । पुलाको यूपाद्यपनेयहेतुव्यापारः । अभिहारः खलाङ्गुह-
प्रत्यानयनम् । सौरभेयाणां पुण्यं कल्याणमस्त्विति ब्राह्मणं
भोजयेदित्यर्थः । षड्भागं राज्ञे दत्वेति ।

तदुक्तं गृहस्यतिना,—

राज्ञे दद्याच्च षड्भागं देवतानाञ्च विंशकम् ।

त्रिंशद्भागञ्च विप्राणां कृषिं कृत्वा न दोषभागिति ॥

हारीतः,—

अष्टागवं धर्महलं षड्गवं जीवितार्थिनाम् ।

चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम् ॥

बालानां दमनञ्चैव वाहनञ्च न शस्यते ।

वृद्धानां दुर्वलानाञ्च प्रजापतिवचो यथा ॥

देवतः,—

पुंस्त्वोपघातं नस्यां वा वाहनानान्न कारयेत् ।

वृद्धं युग्मं न युञ्जीत जीर्णं व्याधितमेव वा ॥

ब्रह्मपुराणे,—

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च काश्यपः सुरभी तथा ।

इन्द्रः प्रचेताः पर्जन्यः शेषश्चन्द्रार्कवज्रधः ॥

बलदेवो हलं भूमिर्दृषभौ रामलक्ष्मणौ ।

रत्नोद्भौ जानकी सीता युगं गमनमेव च ॥

एते द्वाविंशतिः प्रोक्ताः प्रजानां पतयः शुभाः ।

गोमङ्गलेषु सम्पूज्याः कृष्यारम्भे महोत्सवे ॥

अर्घ्यैः पुष्पैस्तथा धूपैर्माल्यैर्नैः पृथक् पृथक् ।

सदृच्छिणैर्विधानेन होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ॥

ततः शाकुनसूक्तेन वाद्यशब्देन भूरिणा ।

हलेन वाहयेद्भूमिं स्वयं स्नातः खलङ्कृतः ॥

पूर्वोत्तरां दिशं गच्छेत् क्रमात् पौरन्दरीं शुभाम् ।

कृत्वा प्रदक्षिणावर्त्तनैश्चान्यभिमुखोद्यतः ॥

विमुच्य वृषभौ बीजं पुरुषो लक्षणावितः ।

दक्षः सुवामाः स्रग्वी च सुवर्णजलसेचितम् ॥

सुवर्णपात्रे कृत्वा तु प्राङ्मुखो निर्वपेद्भुवि ।

उभ्या बीजञ्च तत्रैव भोक्तव्यं बन्धुभिः सह ॥

उत्सवश्चैव कर्त्तव्यो गीतवाद्यसमाकुलः ।

न षण्डं वाहयेत् धेनुं न गां भारेण पौडयेत् ।

न वाहनौयाः शिशिरे वृषभा यत्र कुचसित् ॥

देवौपुराणे,—

सुकृशं पृष्ठदेशे तु स्कन्धदेशे च यो वृषम् ।

वाहयेद्गुह्यभारेण स तु भारशतं हरेत् ॥

रामायणे,—

ये दुर्व्वलं परिश्रान्तं बालिशः पापनिर्भयः ।

वाहयिष्यत्यनङ्गाहं स गोघ्नः पापमाप्स्यति ॥

शक्तं समर्थं बलिनं वृषं यो वाहयिष्यति ।

ग्रामोपहारसंयुक्तं न स पापं प्रयास्यति ॥

वृहस्पतिः,—

कृशाऽतिवृद्धं चुद्रञ्च रोगिणं प्रपञ्चायिनम् ।

काणं खञ्जञ्च^१ नादद्यात् वाह्यं प्राज्ञः कृषीवलः ॥

इति गृहस्यरत्नाकरे कृषितरङ्गः ।

अथ ब्राह्मणस्यापहृतौ वाणिज्यम् ॥

तत्र मनुः,—

इदन्तु वृत्तिवैकल्यात्त्यजतो धर्म्मनैपुणम् ।

विट्पण्यमुद्धृतोद्भारं विक्रेयं वृत्तिवर्द्धनम् ॥

सर्व्वविमानपोहेत कृतान्नञ्च तिलैः सह ।

१ (ग) चुद्रञ्च ।

अश्विनो लवणञ्चैव पशवो ये च मानवाः ॥
 सर्वञ्च तान्तं रक्तं शाणचौमाविकानि च ।
 अपि वै स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥
 आपः शक्त्वं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्वशः ।
 चौरं चौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥
 १ आरण्यांश्च पशून् सर्वान् दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ।
 मद्यं नीलिञ्च लाक्षाञ्च सर्वान्श्चैकग्रफांस्तथा ॥
 त्रपु-श्रीशे तथा लौहं तैजसानि तु सर्वशः ।
 वालांश्चर्मांस्तथास्थीनि वसाः स्नावानि रोचनाम् ॥

धर्मनैपुणं स्वधर्मरक्षणकौशलम् । विट्पणं वैश्यविक्रेयम् ।
 उद्धृतोद्धारमुद्धृत उद्धारः सारभूतो मांसादिर्यस्य तद्व्ययम् । रसा
 अत्र कटुश्चादिषड्रसान्यतमप्रधानानि द्रव्याणि । अपोहेत वाणिज्ये
 त्यजेत् । कृताञ्चं पक्वाञ्चमिहाश्विनः पाषाणाः । रसत्वेनैव लवण-
 निषेधसिद्धौ पुनर्लवणनिषेधग्रहणं तदधिकदोषग्रहणाय ।
 तान्तं तन्तुनिर्मितम् वस्त्रादि, रक्तमिह लोहितम् । शाणचौमा-
 विकानि त्वलोहितान्यप्यपोहेतेत्यपिशब्दाद्भ्रम्यते ।

सोमं सोमलताम् । चौद्रं मालिकम् । मधु पुष्परसः ।
 दंष्ट्रिणः शूकरादीन् एकग्रफानश्वादीन् । पशुपदादेव सर्व-
 पशुनिषेधे लब्धे पुनर्दंष्ट्रैकग्रफग्रहणं तद्वाणिज्यदोषोत्कर्षद्योतनार्थं,
 स्नावानि स्नायूनि ।

१ (क) (ख) पुस्तकद्वये आरण्यानित्यादि पंक्तित्रयं पतितं ।

२ (ग) ज्ञापनार्थं ।

वाससौ चौरं मूलकं फलमौषधम् । मधु-मांस-दणोदकापथ्यानि
पशवस्य हिंसासंयोगे पुरुषवशाकुमारी वेहतश्च नित्यं भूमि-
त्रौहियवाऽवयस्य वृषभ धेन्वनुहस्यैके ।

अपथ्यं विषादि । वशा वन्ध्या गौः । कुमारी अल्पवया
गौः । वेहत् गर्भघातिनी गौः । वृषभ आधानसमर्थो वृषभः ।
तदन्योऽनुदुहपदेनोक्त इत्यपौनरुक्त्यम् ।

आपस्तम्बः,—

अविहिता वाणिज्या ब्राह्मणस्य । 'यदि व्यवहरेत् पणानामप-
णानि व्युदस्यन् । मनुष्यान् रसान् (रागान्) गन्धान् च चर्मं गवां
वशां स्नेहचर्मादि तोश्चकौल्ले पिप्पलिमरीचे । धान्यं मांसमायुधं
सुकृताशश्च तिलतण्डुलांस्त्वेव धान्यस्य विशेषेण न विक्रीणीयात् ।

पणानामपणानि विक्रेतव्यानामप्ये अपणानि अनर्हविक्रेयाणि
व्युदस्यन् परिहरन् स्नेहचर्मादि सन्धानहेतुर्वृचनिर्यासः । तोश्चा
ईषदिरुढं बीजं कौल्लं मद्यजनकमन्नं सुकृता सद्विहिता धान्यस्य
मध्ये तिलतण्डुला इत्यर्थः ।

पैठौनभिः,— विद्यापूर्त्तमिष्टं गावः शङ्खश्च, ऊर्णाश्चेति
विक्रेयाणि ।

अविक्रेयाणि ब्राह्मणेनेत्यनुवृत्तौ—

उग्रनाः,— शुक्ति-विष-तुष-कुतप-मलिल-सोम-गन्ध-क्षौम-
रक्तवस्त्र-कौशेय-चर्मकम्बलप्रभृतौनि ।

बौधायनः,—

पितृन् वा एष विक्रीणीते यस्मिन्नान् विक्रीणीते । प्राणान्

वा एष विक्रीणीते यस्तण्डुलान् विक्रीणीते । सुकृतं वा एष
विक्रीणीते यः पणमानो दुहितरं ददाति ।

अपणमित्यनुवृत्तौ वशिष्ठादयः,—

धान्यानान्तिलानाहुः ।

अत्राप्युदाहरन्ति ।

भोजनाभ्यञ्जनाद्यानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः ।

कृमिर्भूत्वा स विष्टायां पितृभिः सह मज्जति ॥

रसगन्धतिलानाञ्च लाक्षाक्षवणमर्पिषाम् ।

भू-गोऽग्निचीरमेषाणां तैलाश्वजलवाससाम् ॥

मांस-कृष्णाजिनानाञ्च विक्रेता सर्वविक्रयी ।

स्नेहद्रव्य—रसानाञ्च सत्त्वानां जीवतामपि ॥

विक्रेता दानपुण्यानां प्रोच्यते भूणहा बुधैः ।

वक्ता च दानपुण्यानां शपथे पुण्यविक्रयी ॥

त्रपुत्रीशायसानाञ्च धातूनामपि सर्वशः ।

वज्र-शुक्ति-प्रवालानां मणीनां माक्षिकस्य च ॥

मया दत्तं गोभूहिरण्यादि अन्यद्वा सुकृतं कृतं नश्यत्वित्यर्थः ।

महाभारते,—

विक्रयं हौह सोमस्य गर्हयन्ति मनीषिणः ।

प्रतिरूपककर्त्ता च भूणहा सोऽपि कथ्यते ॥

स्नेहद्रव्यं तिलादि । प्राणवतां दानपुण्यानां शपथकरणे

वक्तव्यन्वयः ।

ये चैनं क्रौण्ते तात ये च विक्रीणते जनाः ।

ते वै वैवस्वतं प्राप्य रौरवं यान्ति सर्व्वशः ॥
 क्रीणते वाणिज्यार्थमिति प्रकरणात् । तातेति सम्बोधनम् ।
 कागलेयः,—

न वेदविक्रयं कुर्यादग्निविक्रयमेव च ।
 यो धर्मविक्रये पुंसां नरकः सोऽत्र जायते ॥
 तस्मान्न विक्रयो धर्म्यः अग्निहोत्रे तथैव च ।
 प्रख्यापनं प्राध्ययनं प्रश्नपूर्व्वः प्रतिग्रहः ॥
 याजनाध्यापने वादः षड्विधो वेदविक्रयः ।

अग्निहोत्रोऽत्राग्नित्रयपरः । प्रख्यापनं सुविद्याया अतिशयेन
 कथनं । प्राध्ययनं अनध्यायेऽप्यध्ययनम् । प्रश्नपूर्व्वः प्रतिग्रहः
 कियदनेन पठितं किं कुलमस्येति पृष्ट्वा यद्वीयते । यदार्थं वेद-
 रागिमस्त्वलितं पठसि तदेदं दास्यामीत्यन्ये । याजनाध्यापने
 भृतिग्रहणपूर्व्वके । वादोऽत्र पणग्रहणपूर्व्वकः ।

भविष्यपुराणे,—

वेदविक्रयजं नेष्टुं स्त्रिया यच्चार्जितं धनम् ।
 न देयं पितृदेवेभ्यो यच्च क्लीवात् खगाधिप ॥
 अनुयोगेन यो दद्यात् ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् ।
 स पूर्व्वं नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम् ॥
 वेदाचराणि यावन्ति नियुज्यादर्थकारणात् ।
 तावती भूणहत्या वै वेदविक्रयवाप्नुयात् ॥
 यमः— गवां विक्रयकारी तु गवि रोमाणि यानि तु ।
 तावत् वर्षसहस्राणि गवां गोष्ठे कृमिर्भवेत् ॥

शङ्खलिखितौ,—

न विक्रीणीयादविक्रयाणि । तिल दधि चोद्र-लवण लाक्षा-
मद्य-मांस-कृतान्न-स्त्री-पुरुष-हस्त्यश्व-गो-वृष-गन्ध-रस-चौम-कृष्णा-
जिन-सोमोदक-नीलविक्रयात्मयः पतति ब्राह्मणः ।

नीलमिह नीलवस्त्रादयः ॥

मनु-हारीतौ,—

मद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ।

त्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः चौरविक्रयात् ॥

इतरेषान्तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ।

ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥

पतति अतिशयितपापो भवति । न तु तस्य ब्राह्मण-
कर्त्तव्यकर्मानधिकारः । तस्य ब्रह्महत्यादि-पञ्चकान्यतम-साध्य-
त्वात् । शूद्रो भवतीत्यपि निन्दातिशयद्योतनाय ब्राह्मणस्य शूद्रत्वा-
सम्भवात् । इतरेषामेतद्वाक्योक्त-मांसादिचतुष्कातिरिक्तानाम् ।
नियच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः ।

हारीतः,—

यस्तु सधृत्य सम्भारं दुर्भिक्षं समुदीचते ।

हीनार्धमानदाता वै प्राप्नो दुर्भिक्षकण्टकः ॥

हीनसङ्करमानैश्च यश्चैव हरते मलम् ।

स मलः प्रोच्यते प्राज्ञैः प्रजानां मलहारकः ॥

हीनार्धमानदाता हीनार्धेण मानेन बहुमूल्यं गृहीत्वा विक्रीते-
त्यर्थः । दुर्भिक्षकण्टकः दुर्भिक्षे लोकशत्रुः । हीनसङ्करमानैः

हीनेनार्थेन सङ्करेणापद्रव्यमिश्रेण मानेनेति विशेषणेन मेथ-
द्रव्याल्पताहेतुना एतैर्यो हरेत् । मलं मलिनद्रव्यं पापहेतुत्वात् ।

मनुः,—

काममुत्पाद्य कथान्तु स्वयमेव कृषीवलः ।

विक्रीणेत तिलान् शुद्धान् धर्मार्थानचिरस्थितान् ॥

शुद्धानपद्रव्यशून्यान्, धर्मार्थान् धनसाध्यावश्यकधर्मभिद्वा-
र्थान् । अचिरस्थितान् अर्घ्याधिक्यार्थाद्य चिरमनवस्थितान् ।

तदुक्तं नारदेन,—

अग्रक्तौ भेषजस्यार्थं यज्ञहेतोस्तथैव च ।

यद्यवश्यन्तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः ॥

रसा रसैर्निमातव्या नत्वेवं लवणं रसैः ।

कृतान्नञ्चाकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः ॥

निमातव्याः परिवर्त्तनीयाः । कृतान्नमोदनशक्तादि ।

गोतमः,—

विनियमस्तु रसानां रसैः पशूनाञ्च लवणकृतान्नयोस्तिलानाञ्च
समेन आमेन तु पक्वस्य सम्यत्यर्थः ।

रसानां दृतादौनां रसैस्तैलादिभिः पशूनाञ्च पशुभिरिति
शेषः । लवणस्य सम्यतिरिक्तेन केनापि समेन कृतान्नस्य केनापि
समेन कृतान्नेन तिलानान्धान्येन समेन आमेन तु पक्वस्य सम्य-
त्यर्थः । तात्कालिकावश्यककार्यार्थम् ।

यमः,—

न तिलास्तैलतां यान्ति न गावो यान्ति क्षीरताम् ।

रसास्तेषां न विज्ञेया यथा गावस्तथा तिलाः ॥

हारीतः,—

नियमस्तु रसादीनां विक्रयो नैव दुष्यति ।

यज्ञार्थन्दक्षिणार्थञ्च^१ प्रजापतिवचो यथा ॥

योऽयं नियतविनिमयरूपो विक्रयः स यज्ञार्थं दक्षिणार्थञ्च
कृतो न दुष्यति ।

वशिष्ठः,—

रसा रसैः समतो हीनतो वा निमातव्या नत्वेव लवणं रसैः ।

तिल-तण्डुल पक्वान्नं विद्या मनुष्याश्च विहिताः परिवर्तकेन ।

समतो हीनतो वा इति तृतीयान्तात्तस्मिन् तेन समैर्गन्धैर्नैव
परिवर्तनीया रसाः । नत्वधिकं ग्राह्यमित्यर्थः ।

तिलतण्डुलानुवृत्तावापस्तम्भः,—

^२विहितेष्वेषां मिथो विनिमयः अग्नेन चान्नस्य मनुष्याणां
मनुष्यैः, रसानाञ्च रसैः, गन्धानाञ्च गन्धैः, विद्यया विद्यानाम् ।
अक्रोतपण्यैर्व्यवहरेत् । मुञ्जवल्जैर्मूलफलैस्तृणकाष्ठैरविहृतेर्नात्यन्त-
मनुरमेत्^३ । तच्च वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ।

अक्रोतपण्यैः क्रयव्यतिरिक्तप्रकारोपपन्नैः व्यवहरेत् विक्रयं
साधयेत् । तृणकाष्ठैरित्यनेनोपात्तयोर्मुञ्जवल्जयोः पुनरुपादानं
विक्रयस्यातिशयाभ्यनुज्ञानाय नात्यन्तमनुरमेत् । नात्यन्तमर्थं
कुर्यात् । वृत्तिं मुख्याम् ।

१ (ग) दक्षिणानाञ्च ।

२ मूले— अविहिताः ।

३ मूले अन्ववस्येत् ।

बोधायनः,—

दणकाष्ठमविकृतं विज्ञेयम् ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

पञ्चवैकतोदन्ता अश्मा च लवणोद्धृतः ।

एतद्वाङ्मण ते पणं तन्तुश्चारजनीकृतः ॥ इति ।

अश्मा पाषाणः, लवणोद्धृतः लवणादन्यः । अयञ्चाश्मविक्रयो-
ऽत्यन्तापदि । सत्यन्तरे लवणाश्मनोर्द्वयोरपि निषेधात् ।
अरजनीकृत कुसुमादिभिर्न रक्तीकृतः ।

नारदः,—

ब्राह्मणस्य च विक्रेयं शुष्कं दारु दणानि च ।

गन्धद्रव्यैरका वेत्त मूलं दलकुशादृते ॥

स्वयं विप्रौषेणं विदलं फलानां वदरेङ्गदे ।

रज्जुः कार्पासिकं सूत्रं तच्चेदविकृतभवेत् ॥

एरका दणविशेषः । दलं शास्त्राद्यादिः । विदलमिह वल्कलम् ।

शङ्खलिखितौ,— शुष्काकाष्ठ वदरेङ्गदवल्ककार्पासिकसूत्रै-
रविकृतैर्द्रव्यमाहरेत् ।

हारीतः,— पूर्ववृत्तिष्वजीवन् शुष्काकाष्ठविक्रेयं कुर्वीत ।

गा एव वा रचेत् ।

शङ्खलिखितौ,—आपन्नतो ब्राह्मणः कामं जिजीविषुरेकान्तरितां
वृत्तिमास्थाय पण्यमिति ब्रूयात् । सकृदेवोक्तमूल्यमिच्छेत् ॥

इति गृहस्थरत्नाकरे वाणिज्यतरङ्गः ॥

अथ पाशुपाल्यम् ।

तत्र शङ्खलिखितौ,—

गावो रचेत् तासु पीतासु पिबेत् । अवतिष्ठन्तीषूपविशेत् ।
न स्त्रयं सुखापयेत् । न शनैर्द्राक्षाख्या पृष्ठतोऽभिहन्यात् ।
नातीर्थेन विषमेनान्योदकेऽवतारयेत् बाल-वृद्ध-कृश-रोगान्ताः
शान्ता उपासीत । शक्तिः प्रतीकारं कुर्यात् । गवामेष
धर्मोऽन्यथा विज्ञवः ।

उपासीत परिचरेत् । गवामेष धर्मो न तदन्यरक्षणीयानाम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

परिभूयाऽथ गा मोहादवीचिनरके नरः ।
गोभिर्निश्चामनिर्भिन्नो दह्यते नरकाग्निना ॥
तस्मान्मार्गं नयेत्तासु चौरिवृक्षोत्पवल्कलैः ।
हे श्रीमातस्त्वं मां पाहि वत्सायेति ब्रुवन् वचः ॥
गोब्राह्मणार्थं संग्रामे निहतः शाङ्करं पदम् ।
योऽपि कश्चिन्नरो याति किं पुनर्ब्राह्मणादयः ॥

इति गृहसंस्कारनाकरे पाशुपाल्यतरङ्गः ॥

अथ ब्राह्मणस्यापहृतौ कुशीदम् ।

तत्र नारदः,—

आपदं निस्तरेदैशः कामं वार्द्धुषिकर्षणा ।

आपत्स्वपीह^१ कष्टासु ब्राह्मणस्य न वार्द्धुषम् ॥

एवञ्च कष्टतरासु आपत्स्वेव कुशीदस्य ब्राह्मणे अवसरः ।

पैठीनमिः,—

लोके ब्राह्मण-राजन्यौ वार्द्धुषिकं न दद्याताम् ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

समर्घं धनमुद्धृत्य^२ महार्घं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्द्धुषिको ज्ञेयो ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥

समर्घमल्पफलं, उद्धृत्य उद्धारं कृत्वा, महार्घं बहुफलम् ।

तथाच बौधायनः,—

यः समर्घं गृहीत्वाणं महार्घं सम्रयच्छति ।

स वै वार्द्धुषिको ज्ञेयः सर्वधर्मेषु गर्हितः ॥

यमः,—

समर्घं पण्यमाहृत्य महार्घं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्द्धुषिको ज्ञेयो ये च वृद्धा प्रयुञ्जते ॥

समर्घमिह यथाप्रचरन्मूल्यं महार्घञ्चेह प्रचरन्मूल्याधिकमूल्यं
वृद्धा शास्त्रानुज्ञातवृद्धा । अर्थमिति शेषः । वाणिज्या-कुशीदयो-
रापद्यपि अनुज्ञाने एवंविधयोर्निषेधः ।

वृहस्पतिः,—

भागाय द्विगुणादूर्ध्वं चक्रवृद्धिश्च गृह्यते ।

मूलञ्च मोदयं दद्यात् वार्द्ध्यं तद्विगर्हितम् ॥

भागोऽत्र द्विगुणभूत-धनाधिकवृद्धिग्रहणम् । चक्रवृद्धिः
कलायामेव या कला । मोदयं यावद्दत्तं तावतोऽधिकं मूल्यं तेन
यदाऽल्पं मूल्यं दत्त्वा तदेव मोदयं बोद्धव्यम् ^१(मूलत्वेनैव मूल-
ग्रहणसमये गृह्णाति सोऽपि वार्द्ध्यं विगित्यर्थः) ।

नारदः,—

वृद्धिस्तु योक्ता धान्यानां वार्द्ध्यं तदुदाहृतम् ।

अत्र शास्त्रानुमतत्वं बोद्धव्यम् ।

पैठीनसिः । वार्द्ध्यं परिहरेत् ।

अत्राप्युदाहरन्ति ।

वार्द्ध्यं विभूषणं चैव तुलायामवरोपितौ ।

अतिष्ठद्भूषणं कोट्यां वार्द्ध्यं विः समकम्पत ॥ इति

वार्द्ध्यं विश्वाच पूर्वमुक्तः ।

वृहद्ब्रह्मन्तरं लघुहारीतः,—

ब्रह्मघ्नं वृद्धिजीवञ्च तुलायां समधारयन् ।

अतिष्ठद्ब्रह्महा कोट्यां वृद्धिजीवस्त्वकम्पत ॥

मनुः,—

न पापं ब्रह्महृत्तेषां न पापं गुरुहिंसके ।

न पापमग्निदाहृणां न पापं वृषलीपतेः ॥

१ (ग) पुस्तके () चिह्नितांशः अधिकः पाठः ।

सर्वपापाधिकां वृद्धिं भूषणा समतोलयत् ।

ब्राह्मणः चक्षियो वापि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत् ॥

कामन्तु सुखधर्मायें दत्त्वा पापीयसेऽल्पकम् ।

वृद्धिं निन्दितां धर्मार्थमवश्यकत्वायें पापीयसे हीनजातीयाय
अल्पकमत्र यावतो धनस्य वृद्ध्या अवश्यकर्तव्यमिद्धिः तावता ।

ब्राह्मण-चक्षियावित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः,—

कामं वा विलुप्तकृत्याय पापीयसे दद्याताम् ।

पैठीनमिः,—

कामन्तु पापीयसे दद्याद्दशेत्येके । न व्यायसीं वृद्धि-
मुपाददीत न त्वेव कनीयसौम् ।

दशपणसंख्यया एकस्मै पापीयसे दद्यादित्यर्थः । वृद्धेरधिकत्व-
मल्पत्वञ्च शास्त्रानुमत-वृद्धापेक्षया । कनीयस्या वृद्धेर्निषिद्धत्वेनोपा-
दानमावश्यककर्माननुकूलायाः ।

वशिष्ठः,—

वशिष्ठवचनप्रोक्तां वृद्धिं वार्द्धुषिके गृणु ।

पञ्चमाषाश्च विंशत्यामेवं धर्मो न हीयते ॥

विंशतिरिह कार्षापणानाम् । तच्च पञ्चमाषा वृद्धिर्ग्राह्या ।
माषाश्च-माषो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः कार्षापणस्य तु ।

इति नारदवचनान्नेयाः । इयञ्च वृद्धिः प्रतिमासं ग्राह्या ।

अशीतिभागं गृह्णीयान्मासाद्वार्द्धुषिकः शते । इत्युक्तेः ।

बृहस्पतिः,—

अशीतिभागो वर्द्धेत लाभो दिगुणतामियात् ।

प्रयुक्तं सप्तभिर्वर्षैस्त्रिभागोनेन संशयः ॥

व्यासः,—

सबन्धे भाग आशीतः साष्टभागः सल्लग्नके ।

निराधाने द्विकशतं मासलाभ उदाहृतः ॥

आशीतोऽशीतितमः । अथमेव सल्लग्नके स्वकीयाष्टभाग-
सहितः । निराधाने बन्धकल्लग्नकशून्ये ।

द्विकं शतं प्रगृह्णीत सतां धर्ममनुस्मरन् ।

द्विकं शतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्लिषी ॥

तथा द्विकमपि शतं गृह्णानो नैव दोषभाक् ।

अत्र च सबन्धकाबन्धकविषयतया विरोधपरीहारः ।
सबन्धे भाग आशीत इति व्यासोक्तेः ।

हारीतः,—

राणपञ्चविंशत्यां मासे अष्टपणा वृद्धिः । एवं षड्भिर्मासै-
श्चतुर्भिर्वत्सरैर्द्विपर्यागतं सन्तिष्ठते । एषा धर्मावृद्धिर्ज्ञानया
धर्माश्च्यवते ।

पुराणमिह षोडशपणाः पणं काकिनौचतुष्टयम् । तथैव
प्रसिद्धेः । द्विपर्यागतं द्विगुणीभूतं सन्तिष्ठते न पुनर्वर्द्धत इति
यावत् ।

मनुः,—

द्विकं त्रिकं चतुष्कञ्च पञ्चकञ्च शतं समम् ।

मासस्य वृद्धिं गृह्णीयादणानामानुपूर्वशः ॥

दिकं दे वृद्धी दीयेते यस्मिन् ऋणे तत् । एवं त्रिकाद्यपि
समं तुल्यम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

अग्नीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सवन्धके ।

वर्णक्रमाच्छतं दिनिश्चतुष्यञ्चकमन्यथा ॥

अन्यथा बन्धकलग्नकविरहेण ।

मनुः,—

नातिमंवत्सरीं वृद्धिं न वा दुष्टां पुनर्हरेत् ।

चक्रवृद्धिः काञ्चवृद्धिः कारिता कायिका च या ॥

अधिकानि च विवादरत्नाकर एव प्रपञ्चितानि तत्र द्रष्टव्यानि ।

वृहस्पतिः,—

वहवो वर्त्तनोपाया ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ।

सर्वेषामपि चैतेषां कुशीदमधिकं विदुः ॥

अनावृष्ट्या राजभयान्मूषिकाद्यैरुपद्रवैः ।

कृष्यादिके भवेद्भूतानिः कुशीदे सा न विद्यते ॥

शुक्लपत्रे तथा कृष्णे रजन्यां दिवसेऽपि वा ।

उष्णे ग्रीतेऽतिवर्षे वा वर्द्धनं विनिवर्त्तते ॥

दिशं गतानां या वृद्धिर्नानापण्योपजीविनाम् ।

कुशीदं कुर्वतः सम्यक् साऽस्मिन् तस्यैव जायते ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे कुशीदतरङ्गः ॥

अथान्यापहृतयः ।

तत्र मनुः,—

विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिः कृषिः ।

धृतिर्भैक्ष्यं कुशौदञ्च दृश जीवनहेतवः ॥

विद्या वेदविद्याव्यतिरिक्ता । शिल्पं चित्रादिकर्म ।
भृतिर्वेतनम् । विपणिर्वाणिज्यम् । गोरक्ष्यकुशौदवाणिज्यानां
श्लोकनिवद्धत्वमात्रेणोपन्यासः । वृत्तेश्वानापहृत्तिता ज्ञेया ॥

याज्ञवल्क्यः,—

कृषिः शिल्पं धृतिर्विद्या कुशौदं शकटं गिरिः ।

सेवाऽनूपं नृपो भैक्ष्यमापन्नौ जीवनानि तु ॥

कागलेयः,—

शकटं शाकिनौ गावो जालमस्यन्दनं वनम् ।

अनूपं पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः ॥

शकटं धान्यादिवहनभारद्वारेण । शाकिनौ शकवाटिका ।
जालं मत्स्याद्याहरणेन । अस्यन्दनमेकत्रावस्थानं व्ययाधिक्यविरह-
द्वणादिलाभो वृत्तिः । वनं फलमूलाद्याहरणेन । अनूपं जलप्राप्तौ
देशः स च विषशालूकाद्याहरणेन । गिरिस्तदसाधारणवस्त्राद्या-
हरणेन ।

गोतमः,—

सर्वथा वृत्तिरशक्तावशौद्रेण तदप्येके प्राणसंग्रथे तद्वर्णसङ्करा-
भक्ष्यनियमस्तु प्राणसंग्रथे । ब्राह्मणः शस्त्रमाददीत ।

सर्वथा प्रतिषिद्धवृत्ति-विक्रयवृत्ति-संकरादिभिः । अशक्तौ

अवश्यकार्य-कर्मासम्पत्तौ अग्नौद्रेण शुद्रसाधारणोच्छिष्टाशनाद्य-
न्येन । तदपि शौद्रमपि कर्म । प्राणसंग्रहे एके वृत्तिमन्यन्ते ।
आत्मनोऽवश्यभर्तव्यानाच्चेति शेषः । तद्वर्णसङ्करस्तेन शुद्रवर्ण-
सङ्करः सहाभनादिः । अभक्ष्यं लशुनादि नियमो निवृत्तिः,
तस्याभावोऽभक्ष्यनियमः । तेन प्राणसंग्रहे वर्णसङ्करदोषो भक्ष्य-
नियमो नास्तीत्यर्थः ।

ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीत प्राणधारणार्थमिति शेषः । सर्वथा
प्रतिषिद्धविक्रयादि-वर्णसङ्करादिभिरिति महार्थं तृतीया । तेन
प्राणधारणासम्भवे ब्राह्मणेन सर्वथा प्रतिषिद्धविक्रयादिकमपि
शस्त्रधारणमपि कार्यमित्यर्थः ।

अङ्गिराः,—

व्याधितस्य दरिद्रस्य कुटुम्बात्प्रच्युतस्य च ।

अध्वानं वा प्रपन्नस्य भिक्षाचर्या विधेयते ॥

व्याधितत्वाद्यत्र सर्वथा पाकानुपपत्तिलक्षकम् ।

हारीतः,—

चतुर्वर्णेषु वा भैक्ष्यमेकान्नं वा द्विजातिषु ।

स्वकर्त्तव्योपाज्जितं भैक्ष्यं विधिना त्वनसूयया ॥

वायुतुल्यं प्रशंसन्ति षष्ठ्यो न्यायकोविदाः ।

स्वकर्त्तव्या . यथोक्ताध्यापनादिप्रयोजनेन । विधिना च
समाहृत्य तद्वैद्यमित्याद्यनन्तरोक्तप्रकारेण । वायुतुल्यं शुद्धतया ।

मनुः,—

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि च षडनश्रता ।

अश्वस्तनविधानेन कर्त्तव्यं हीनकर्म्मणः ॥

खलात् चेत्त्रादगाराद्वा यतो वाऽप्युपलभ्यते ।

आख्यातव्यन्तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥

ब्रह्मखं न च हर्त्तव्यं चित्रियेण कदाचन ।

दस्यु-निष्क्रिययोः स्वर्णं न जीवन् हर्त्तुमर्हति ॥

अश्वस्तनविधानेन एकदिनमात्रोपयोगेन । दस्युश्चौरः ।

निष्क्रियो विहितक्रियारहितः । तयोर्ब्राह्मणयोरपहर्त्तव्यमित्यर्थः ।

तथा,—

अलिङ्गी लिङ्गवेषेण यो वृत्तिमुपजीवति ।

स लिङ्गिनं हरत्येनस्तिर्यग्योनौ च जायते ॥

याज्ञवल्क्यः,—

बुभुक्षितस्त्यहं हिला धान्यमब्राह्मणाद्वरेत् ।

प्रतिगृह्य तदाख्येयमभियुक्तेन धर्म्मतः

प्रतिगृह्य गृहीत्वा ।

हारीतः,—

आरोग्यवृत्तिः चिकित्सितमुपपत्ति-वृष-वेशोपजीवनं वैतस्या
वणिक् कैराटो वाङ्मणिको अनृती कितववृत्ति वाद-प्रेष्य-
तार्किकाश्ववृत्तिः, राजपौरुष्यं दम्भजीवनं कल्कवृत्तिः । परस्त्रा-
हरणं स्नेहवृत्तिर्वधवन्धोपपत्युजीववृत्तयश्चेताः किल्बिषवृत्तयो
निरयानुशिष्टाः । पापयोनिषु जायन्ते तस्मान्नासवृत्तिः स्यात् ।

आरोग्यवृत्तिरौषधविक्रयवृत्तिः । चिकित्सितं रक्तप्रतिक्रिया-
वृत्तिः । उपपत्युपजीवनं स्वभार्याजारोपजीवनवृत्तिः । वृषोप-

जीवनं भाटकादिवृत्तिः । वेश्योपजीवनं मूख्येन स्त्रीसमर्पणम् ।
 वैतस्या नाम्नवृत्तिः । वणिक् पण्यजीवनवृत्तिः । कैराटी अविक्रय-
 विक्रयवृत्तिः । वार्द्धुषिकी कुशीदवृत्तिः । अनृतवृत्तिः कपट-
 वृत्तिः । कितववृत्तिः द्यूतकारवृत्तिः । वादवृत्तिः कलहेन वृत्तिः ।
 प्रेथवृत्तिः सेवावृत्तिः । तार्किकोऽच कुहेतुवादवृत्तिः । आश्व-
 वृत्तिः कलादिना परद्रव्योपमर्दनवृत्तिः । राजपौरुष्यं राज-
 भयकथनेनोत्कोचादानम् । दम्भजीवनं कल्कवृत्तिरिति सामा-
 नाधिकरणं दम्भस्य व्यक्ता हि कल्कता । च्छलेन परस्वाहरणं
 स्तेयवृत्तिः । निरयानुशिष्टा नरकयातनां प्राप्ताः ।

देवलः,—

चिकित्सां ज्योतिषं रूपं शकटं तिलपीडनम् ।

सुरासुलाञ्च नाजीवेत् पुत्राचार्यलमेव च ॥

लाचा-मञ्जिष्ठ-मांसानि मधुस्रोहविषाणि च ।

आजीवन् वृषलोऽप्यार्यः कर्मणा तेन वर्जितः ॥

रूपं वेश्यादिरूपवज्जीवनोपायः । शकटनिषेधो दुर्भिक्षं
 विना । पुत्राचार्यत्वं आचार्यतया पुत्रादूनग्रहणम् ।

शङ्खलिखितौ,—

नान्तरितां नाविशिष्टां नाधिकां न समां न हीनां न
 कुम्भितां नानर्थकारीं वृत्तिं लिप्सेत् ।

अन्तरितां वर्णक्रमेण व्यवहिताम् । यथा ब्राह्मणस्य वैश्य-
 वृत्तिः । अविशिष्टा सत्प्रतिग्रहादौ सम्भवति असत्प्रतिग्रहादिका ।
 अधिका खोत्कृष्टवर्णसम्बन्धिनी । समा आवश्यककर्त्तव्योपसमर्था ।

हीना शूद्रसम्बन्धिनी । कुत्सिता निन्द्यकर्म्मत्वेनोपात्ता । अनर्थकरी
वल्लवदनिष्टहेतुः ।

मनुः,—

नेहेतार्थान् प्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्म्मणा ।

न कल्यमानेष्वर्थेषु नार्त्तावपि यतस्ततः ॥

प्रसङ्गेन गौतवाद्यादिना कल्यमानेष्वर्थेषु धनेषु मत्सु,
यतस्ततोऽधिगन्तव्यतादेः ।

लघुहारीतः,—

अधिकारौ तु यो यस्य स दासस्तस्य कौर्त्तितः ।

तस्माद्विजोत्तमेनैतत्कार्यं कर्म्म न कर्हिचित् ॥

अधिकारी तु यः पूर्त्तमिष्टं वा कर्म्म कारयेत् ।

स गच्छेन्नरकं धोरं यस्वार्थस्तस्य तत् फलम् ॥

इति जीवनार्थदत्तधनातिरिक्त-प्रभुधनेनाधिकारी न धर्म-
माचरेदिति तात्पर्यम् ।

व्यासः,—

वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ।

अथकार्यग्रतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत् ॥

अकार्यग्रतं निन्दिता वृत्तिः ।

दत्तः,—

तृतीये च ततो भागे पोथ्यवर्गार्थसाधनम् ।

माता पिता गुरुभार्या प्रजा दीनः समाश्रितः ॥

अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोथ्यवर्ग उदाहृतः ।

ज्ञातिर्वन्धुजनः क्षीणस्तथाऽनाथः समाश्रितः ॥
 अन्येऽपि धनयुक्तस्य पोष्यवर्ग उदाहृतः ।
 ज्ञानविद्वांसश्च दातव्यमन्यथा नरकं व्रजेत् ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पोष्यवर्गं सदा भरेत् ।
 भरणं पोष्यवर्गस्य स्वर्गसाधनमुत्तमम् ॥
 नरकं पीडने चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् ।
 स जीवति पुमानेको बह्वभिर्भ्योऽनुजीव्यते ।
 जीवन्तोऽपि मृतास्त्वन्ये पुरुषाः सोदरम्भराः ॥
 बह्वर्थं जीव्यते कैश्चित् कुटुम्बार्थं तथाऽपरैः ।
 आत्मार्थं न च शक्नोति स्वोदरेणापि दुःखितः ॥

अर्थसाधनं धनार्जनं, दीनः समाश्रित इत्येको बोध्यव्यः ।
 तेनादीनः समाश्रितोऽपि न तथा । अभ्यागतोऽवासबन्धी
 ग्रामान्तरादागतः । ज्ञातिः पितृबन्धुः । बन्धुर्मातृबन्धुः । अनाथः
 पित्रादिपोषकशून्यः । ज्ञानवित् वेदशास्त्रवेत्ता ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरेऽन्यापह्निततरङ्गः ॥

अथ प्रतिग्रहविधिः ।

तत्र व्यासः,—

द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत् प्रशस्तेभ्यो द्विजोत्तमः ।

अथ राजादिपात्रेभ्यो न तु शूद्रात कथञ्चन ॥

मनुः,—

राजतो धनमन्विच्छेत् संसीदन् स्नातकः क्षुधाम् ।

याज्यान्तेवासिनो वापि नत्वन्यत इति स्थितिः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

राजाऽन्तेवासि आर्य्येभ्यः सीदन्निच्छेद्वनं क्षुधा ।

दम्भि-हैतुक-पाषण्डि-वकटृत्तौश्च वर्ज्येत् ॥

राजशब्दः चञ्चिनृपतिपरः ।

न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः ।

इतिवचनात् ।

लोकरञ्जनार्थमेव कर्मानुष्ठायी दम्भी । हैतुकः हेतुवादरतो

युक्तिवलेन सर्वत्र संशयकारौ । पाषण्डिनस्तथैवाद्याः ।

वकवदस्य वर्त्तनमिति वकटृत्तिः ।

नारदः,—

अर्थानां भूरिभावाच्च देवत्वाच्च^१ महात्मनाम् ।

अथान् प्रतिग्रहो राज्ञां नान्येषां ब्राह्मणादृते ॥

देवत्वं अष्टलोकपालांशत्वात् मन्वादिभिः संस्तुतत्वाच्च ।

ब्राह्मणश्चैव राजा च दावयेतौ धृतव्रतौ ।
 नैतद्योरन्तरं किञ्चित् प्रजा-धर्माभिरक्षणात्^१ ॥
 धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रक्षार्थं शासतोऽशुचीन् ।
 मेध्यमेव धनं प्राकृत्स्नीकृत्वापि महीपतेः ॥

अशुचिरिह कृतापराधः ।

शुचीनामशुचीनाञ्च सन्निपातो यथाऽक्षसाम् ।
 समुद्रे समतां याति तद्वद्राज्ञां धनागमः ॥
 यथाग्नौ संस्थितं दीप्ते शुद्धिमायाति काञ्चनम् ।
 एवं धनागमाः सर्व्वे शुद्धिमायान्ति राजनि ॥
 स्वधर्मे ब्राह्मणस्तिष्ठन् वृत्तिमाहरते नृपात् ।
 नासङ्गः प्रतिगृह्णीयाद्ब्राह्मणो विभवे सति^२ ॥
 अशुचिर्वचनाद्यस्य शुचिर्भवति पुरुषः ।
 शुचिश्चैवाशुचिः सद्यः कथं राजा न दैवतम् ॥
 विदुर्य्य एवं दैवत्यं राज्ञो ह्यमिततेजसः ।
 तस्य ते प्रतिगृह्णन्तो न क्षिप्यन्ते कथञ्चन ॥

शिलोक्कवृत्त्यनन्तरं मनुः,—

सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धनं वा पृथिवीपतिः ।
 याच्यः स्यात् स्नातकैर्विप्रैरदिह्यंस्यागमर्हति ॥
 अकृतञ्च कृतात् चेत्तात् गौरजाविकमेव च ।
 हिरण्यं धान्यमन्नञ्च पूर्वं पूर्वमदोषकृत् ॥

१ मूले प्रजा धर्मेण रक्षतोः ।

२ (क) वर्गेभ्यो नियमे सति ।

कुप्यं सुवर्णरजताभ्यामन्यत् कांस्यादि । धनमदित्सन्
दातुमवाञ्छन् त्यागमर्हति ।

तस्य राष्ट्रे न वस्तव्यमिति मेधातिथिः । अकृतमकृष्टं कृतात्
कृष्टात् । अन्नं पक्कम् ।

बौधायनः,— तस्य वृत्तिर्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यरथकारेभ्यः लिप्सेत
भिचेत वाग्यतस्तिष्ठन् ।

रथकारो माद्विधेयं करणस्त्रियां जातः । लिप्सेत अप्रार्थित-
मिति शेषः । भिचेत पक्कान्नमिति शेषः ।

शङ्खलिखितौ,—

भिचमाणा वा निमित्तान्तरं ब्रूयात् । न रज्जावतारं कुर्यात् ।
न स्त्रीं नाप्राप्तव्यवहारानपर्याप्तसन्निधानाननुद्दिष्टान्नं भिचेत ।

यदर्थं भिचेत तमेवार्थं कुर्यात् शेषमृत्विग्भ्यो निवेदयेत् ।
यो वाऽन्यः साधुतमस्तस्मै दद्यात् ।

निमित्तान्तरं भिक्षाप्रयोजकं विवाहयज्ञादि । रज्जो नृत्यादि-
स्थानं तदवतारे भिक्षार्थन्तत्र गमनम् । अप्राप्तव्यवहारान् षोडश-
वर्षानवयस्कान् अपर्याप्तसन्निधानान् दानायोग्यदेशकालस्थान्
अनुद्दिष्टान्नं भिक्षानिमित्तं यज्ञविवाहाद्यतिरिक्तं निमित्तमन-
भिधाय भिचेतेति न स्त्रीमित्यादिभिरन्वीयते ।

मनुः,—

न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः ।

शूलि-चक्रि^१-ध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम् ॥

दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।

दशध्वजसमो वेशो^१ दशवेशसमो नृपः ॥

सूना प्राणिवधस्थानम् । चक्रं सर्षपादिवहनस्थानम् । तदस्या-
स्तीति चक्री । ध्वजवान् शौण्डिकः । वेशोऽत्र गणिकावृत्तिः ।

दशशूनासहस्राणि यो वाहयति शौण्डिकः^२ ।

तेन तुल्यं स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥

यो राज्ञः प्रतिगृह्णीयात् लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः ।

स पथ्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ॥

तामिषमन्धतामिषम् महारौरव-रौरवौ ।

नरकं कालसूत्रञ्च महानरकमेव च ॥

संजीवनं महावीचीं तपनं मम्रतापनम् ।

संघातकञ्च काकोलं कुशूलं^३भूतमृत्तिकम् ॥

लोहशङ्कुमृत्चौषन्तु पन्थानं शाल्मलीं नदीम् ।

असिपत्रवनञ्चैव लोहदारकमेव च ॥

एतद्विदन्तो विद्वांसो ब्राह्मणा वेदवादिनः ।

न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति प्रेत्य श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणः ॥

यमः,—

अराजन्यप्रसूतस्य राज्ञः स्वच्छन्दवर्त्तिनः ।

घोरः प्रतिग्रहस्तस्य मध्वाखादो विषोपमः ॥

राजकिल्बिष-दग्धानां विप्राणामकृतात्मनाम् ।

१ (क) समा वेश्या ।

२ (क) सौनिक ।

३ मूले कुट्टलं ।

स्त्रिजानामिव बीजानां पुनर्जन्म न विद्यते ॥
 तस्मात् प्रतिग्रहं राज्ञो वर्ज्यन्ति मनौषिणः ।
 दैवताच्चैर्दिजानैश्च पुनरप्याग्रयन्ति ते ॥
 तथैव राजमहिषी-राजामात्यपुरोहिताः ।
 पापेनार्द्धेन संयुक्ताः सर्वे ते राजधर्मिणः ॥

अज्ञतात्मनां निन्दितराजप्रतिग्रहाचरणेन पुनर्जन्मश्रेष्ठवताम् ।
 दैवतानैरित्यादि देवस्व-ब्राह्मणस्वाभ्यामपि वरमात्मा षोषणीयो
 न तु राजप्रतिग्रहेणेति तात्पर्यार्थः ।

हारीतः,—

दशशूना-सहस्राणि अज्ञा राजा करोति वै ।
 तान्येव कुरुते राज्ञो घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥
 अर्द्धार्द्धेन तु ततोऽमात्यः सेनानी-दण्डनायकौ ।
 तदर्द्धार्द्धमथार्द्धार्द्धमाश्रितोपाश्रितेषु च ॥

अङ्गिराः,—

षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्राक्षं ज्ञानदुर्वलः ।
 जीवन् स तु भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ॥
 एते दोषा भवन्त्यत्र शूद्रादेव प्रतिग्रहे ।
 अनुग्रहप्रवृत्तस्य न दोषोऽङ्गिरसो मतम् ॥

अनुग्रहप्रवृत्तस्य अग्रिमखण्डस्यगुर्वादेः ।

तथा,—

संस्कारैः शुद्ध्यति ह्यामं धान्यं तेन शुचि स्मृतम् ।
 तस्मादामं ग्रहीतव्यं मृत-सूतान्तरेष्वपि ॥

पक्वान्नवर्जं विप्रेभ्यो गौर्धान्यं चक्षियात्तथा ।

वैश्वेभ्यः सर्वधान्यानि शूद्राद्वाह्यास्तथा पणाः ॥

संस्कारैः कथनादिभिः, पणस्तान्त्रिकः कार्षिकः । एतच्चाप-
ङ्गतस्येति कल्पतरुः ।

यमः,—

अनिर्दृशाहे प्रेतस्य प्रतिगृह्णन्ति वै द्विजाः ।

समाः शतसहस्रन्तु नरकं पर्युपासते^१ ॥

प्रेतस्यानिर्दृशाहे मृतकाग्रौचमथे ।

अपांक्तेयानुवृत्तौ—शूद्रयाजनानन्तरं मनुः,—

वेदविच्चापि विप्रोऽस्य लोभात् कृत्वा प्रतिग्रहम् ।

विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाभसि ॥

हारीतः,— पतित-दुष्कृतेभ्यः प्रतिगृहीतमस्वर्ग्यमयाजिकम् ।

न तेन पुण्यार्थानाप्नोति । अतिदेशवादाभ्यामर्थात् स्वयं ब्राह्मण-
मभিজित्य तामसमन्यस्यै दौयमानं प्रतिषिध्य स्वयं प्रतिगृह्णन् तस्य
दुष्कृतमाप्नोति । आनृशंस्यार्थं प्रतिगृह्णन् तेभ्योऽहत्वोपयोगानां
स्तेन्यमसत्कार्यार्थं निमज्जत्यात्मार्थं निवध्नाति । एतैः प्रतिग्रहोप-
शयैः प्रतिगृह्णन्निरयाय कल्पते ।

दुष्कृतेभ्यः उपपातकिभ्यः ।

बृहस्पतिः,—

असतोऽपौदमादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति ।

धनस्त्रामिनमात्मानं सन्तारयन्ति दुष्कृतात् ॥

यमः,— यस्तु लब्धं पुनर्दद्यात् प्रतिगृह्य यतस्ततः ।

१यः संपृच्छति राजानं का वा भवति दक्षिणा ॥

जानताऽजानता वापि यत्किञ्चिद्दुष्कृतं भवेत् ।

सर्वन्तरति धर्मात्मा प्रतिगृह्य पुनर्ददत् ॥

सक्ताः प्रतिग्रहे ये च न तु दाने कथञ्चन ।

तेषां वैवस्वतः प्राह नद्विंशं गमनं क्वचित् ॥

सक्ता आमङ्गवन्तः ।

मनुः,—

गुरुन् भृत्यानुज्जिहीर्षन्नर्चिष्यन् देवतातिथीन् ।

सर्वथा प्रतिगृह्णीयान्न तु द्रव्येत् स्वयं ततः ॥

गुरुषु न व्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ।

आत्मनो वृत्तिमन्विच्छन् गृह्णीयात् साधुतः सदा ॥

एतेष्वपि च कार्येषु समर्थः सन् प्रतिग्रहे ।

नादद्यात् कुलटा-षण्ड-पतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥

गुरवः पित्रादयः । उज्जिहीर्षन् बुधाद्यवसन्नानुद्धर्तुमिच्छन् ।

अर्चिष्यन् देवतातिथीनिति गुरुभृत्यप्रतिसन्धानमावश्यकं कार्य-
मित्यर्थः । सर्वतः सङ्गोऽसङ्गः । न द्रव्येत् स्वयं तत इति
प्राणरक्षातिरिक्तं भोगादि तेन न कुर्यादित्यर्थः ।

गुरुषु न व्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन्निति तैर्विना वा गृहे
वसन् जीवत्स्वपि गुर्वादिषु प्रकारान्तरेण संभवद्वृत्तिषु आत्म-
वृत्त्यर्थं साधुतः साधुभ्यो धार्मिकेभ्य एव प्रतिगृह्णीयादित्यर्थः ।

गोतमः,—

एधोदक-मूल-फल-मध्वभयाभ्युद्यत-शय्यासनावसथ-यान-पथो-
दधि-धान्य-^१मर्षप-प्रियङ्गु मार्ग-शाकानि अप्रणोद्यानि सर्व्वेभ्यः ।
पितृदेवगुरुभरणे चान्यवृत्तिश्चेन्नान्तरेण शूद्रात् ।

अभ्युद्यतं अभिमुखं दातुमानौतसेधोदकादन्यदपि । एधा-
दीनि दातुर्गृहादिवर्त्तीनि । अभ्युद्यतानि अथाचितान्यपि
अप्रणोद्यानि न प्रत्याख्येयानि । आवसथो गृहं, मार्गं भृगमांसम् ।
पितृदेवगुरुभरणे चान्यदिति आद्धाद्यर्थमन्यदपि न प्रत्याख्येय-
मित्यर्थः ।

सुमन्तुः,—

अभोज्यान्नानामपि पुष्प-फल-मूल-शाक-तण्डुल-काष्ठ-धान्यानि
चेन्नस्थान्यम्बु तडागे गोष्ठञ्च पय आददतामदोषः ।

चेन्नमत्रोत्पत्तिस्थानम् ।

आपस्तम्बः,—

मध्वन्नं मार्गं मांसं भूमिर्मूलफलानि रक्षा गव्यूतिर्निवेशनं
युग्यं वासश्चोद्यतः^१ प्रतिगृह्णाणि एतान्यपि नानन्तेवास्युद्धृतानि ।

रक्षा चाणम् । गव्यूतिर्गोमार्गः । उग्रस्तच्छास्त्रावर्त्ती, अन्तेवासी
शिश्वः । तेनोद्धृतानि प्रापितानि ।

हारीतः,—

आमं वा गृह्णीरन् कृताञ्जस्य वा चिरमस्य न सुभिचाः ।

१ शश्वरीति क्वचित् पाठः ।

२ (क) उग्रग्रहः ।

स्वयमप्यवृत्तौ सुवर्णं वा दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत । नात्यन्त-
मभ्यसेद्वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ।

आमं व्रीहितण्डुलादि कृतान्नस्येत्यन्तर्भावितस्तोकयोगे षष्ठौ ।
तेन कृतान्नस्य विरमस्य ज्वणादिरसशून्यस्य स्तोकं यावद्भृत्य-
भरणोचितं तावदुद्यतोऽपि ग्राह्यमित्यर्थः । न सुभिन्नाः स्युर्यदि
सुखेनान्नदातारो लोका न सुस्तेन दुर्भिन्न इत्यर्थः ।

आदित्यपुराणे,—

अपि पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णन्ति साधवः ।

पृथिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनं ह्येतदुत्तमम् ॥

मनुः,—

एधोदकं मूलफलं अन्नमभ्युद्यतञ्च यत् ।

सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वयाभयदक्षिणाम् ॥

अग्न्यां कुशं गृह्णान् गन्धानपः पुष्पमणीन्दधि ।

धान्यान् मत्स्यान् पथो मांसं आकञ्चैव न निर्नुदेत् ॥

अभयमत्र दृष्टान्तार्थमुक्तं तस्य मुख्यदानासम्भवात् । मणयो
रत्नानि । पथो दुग्धम् । न निर्नुदेत् न त्यजेत् ।

अङ्गिरो-बौधायनौ,—

खलचेन्नगतं धान्यं वापौकूपगतं जलम् ।

अभोज्यादपि तद्ग्राह्यं यच्च गोष्ठगतं पथः ॥

विच्छिन्नेषु च पक्षेषु हविराश्रयणेषु च ।

दृष्टिं न विहतां कुर्यात् सुकृतञ्च न लोपयेत् ।

पक्वान्वज्जं विप्रेभ्यो हविर्वा चक्षियादपि ।

वैश्यान्तु सर्वधान्यानि शूद्राद्वाह्यं न किञ्चन ॥

यच्च चेचगतं धान्यं खले वाऽथ गृहादहिः ।

सर्वकालं ग्रहीतव्यं शूद्रेभ्योऽप्यङ्गिरोमतम् ॥

प्रतिवर्णमिदं दृष्टं प्रतिग्राह्यं द्विजोत्तमैः ।

तथापि च पयः पेयं द्विजेभ्योऽप्यङ्गिरोमतम् ॥

विच्छिन्नेषु पक्षेषु पक्वादिकरणकालेषु । आश्रयणादिषु दश-
पौर्णमासस्यस्ति-र्यावता भवति तावदर्थमभोज्यान्नादपि यथोक्तं
धान्यादि प्रतिग्राह्यमित्यर्थः । पयो जलमिह ।

तथा राश्रीकृतं धान्यं खलचेत्रेऽथवा भवेत् ।

सर्वकालं ग्रहीतव्यं शूद्रेभ्योऽप्यङ्गिरोमतम् ॥

सुपात्रे यत्तु विन्यस्तं सुखं तच्छुचि नित्यग्रः ।

पात्रान्तरगतं ग्राह्यं शूद्रात् खगृहमागतम् ॥

शूद्रवेष्मनि विप्रेण चौरं वा यदि वा दधि ।

निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम् ॥

आमं मांसं मधु घृतं धानाः चौरमथौषधम् ।

गुड-तक्र-रसाः ग्राह्या निवृत्तेनापि शूद्रतः ॥

शाकञ्च मत्स्य मूलानि कटुकाः शक्तवस्त्रिलाः ।

इक्षुफलानि पिष्ट्याकं प्रतिग्राह्याणि सर्वतः ॥

सर्वकालं स्मृतकादावपि । सर्वतः सर्ववर्णैभ्यः । कटुका-
स्त्राण्डुलानां कणाः ।

याज्ञवल्क्यः,—

कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धः पुष्पं दधि क्षितिः ।

मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥

अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मणः ।

अन्यत्र कुलटा-षण्ड-पतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥

जाबालः,—

अभ्युद्यतं गृहे भैक्ष्यं ग्राह्यं तत् सर्वतः स्वयम् ।

आत्मनैव शुभायातं नियुज्याद्भुतके परम् ॥

अभ्युद्यतं दातुमुपक्रान्तम् । शुभायातमनिषिद्धकमायातं आत्म-
नैवोपयोक्तव्यं नियुज्याद्भुतके परमशुभायातमित्यर्थः ।

मनुः,—

आहृतामुद्धृतां भिक्षां पुरस्तादप्रवेशिताम् ।

मेने प्रजापतिर्ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मणः ॥

नाश्रन्ति पितरस्तस्य दशवर्षाणि पञ्च च ।

न च हयं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते ॥

चिकित्सक-कृतज्ञानां शल्यहर्तुस्तु वाङ्मूषेः ।

षण्डस्य कुलटायाञ्च उद्यतामपि वर्जयेत् ॥

आहृता ग्राहकसमीपमानीता । भिक्षाऽत्र ग्रासमात्रम् ।
ग्रासप्रमाणा भिक्षा स्यादिति सूतेः । अप्रवेशिता साक्षात्
परम्परया वा न याचिता । चिकित्सको वैद्यः । शल्यहर्त्ता
शिरावेद्यः ।

यमः,—

चिकित्सकस्य मृगयोर्व्वेशायाः कितवस्य च ।

षण्ड-सूतिकयोश्चैव उद्यतामपि वर्ज्जयेत् ॥

वग्निष्ठः,—

अद्धानस्य भोक्तव्यं चौरस्यापि विशेषतः ।

नत्वेवं बद्धयाज्यस्य यश्चोपनयते बह्वन् ॥

चिकित्सकस्य मृगयोः शल्यहर्त्तुश्च पाणिनः ।

षण्डस्य कुलटायाश्च उद्यताऽपि न गृह्यते ॥

पाणिनो वागुरिकस्य ।

तथा—शस्त्रं विषं सुरा चाप्रतिघाह्याणि ब्राह्मणस्य ।

शङ्खलिखितौ,—

न मद्यं प्रतिगृह्णीयात् ।

आदित्यपुराणे,—

किं करिष्यति विप्रोऽसौ गृह्णन्नुभयतोमुखीम् ।

सहस्रं वारुणाः पाशाः क्षुरधाराग्निसन्निभाः ॥

पूर्णं वर्षसहस्रे च पाश एकः प्रमुच्यते ।

एतामवस्थामाप्नोति गृह्णन्नुभयतोमुखीम् ॥

असत्प्रतिग्रहाश्चान्येऽस्त्राभिर्दानरत्नाकरे देयादेयतरङ्गे प्रदर्शिताः ।

याज्ञवल्क्यः,—

विद्या-तपोभ्यां हीनेन न च ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।

गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥

मनुः,—

न द्रव्यानामविज्ञाय विधिं धर्म्यं(मर्थं) प्रतिग्रहे ।

प्राज्ञः प्रतिग्रहं दद्यादवसीदन्नपि क्षुधा ॥

विधिर्मान्नप्रयोगाद्यात्मिका इतिकर्तव्यता ।

तथा,—

हिरण्यं भूमिमश्वं गामन्नं वासस्त्रिलान् गृहम् ।

अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत् ॥

हिरण्यमायुरन्नञ्च भृगौर्वाप्युष^१तस्तनुम् ।

अश्वश्चक्षुस्त्वचं वासो दृढन्तेजस्त्रिलः प्रजाः ॥

अतपास्त्रनधीयानः प्रतिग्रहरुचिर्नरः^२ ।

अभ्यस्यश्मश्रुवेनेव सह तेनैव मज्जति ॥

तस्मादविद्वान् विभियाद्यस्मात्तस्मात् प्रतिग्रहात् ।

स्वल्पकेनापि गृह्णन् हि पङ्के गौरिव सीदति ॥

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गान्तत्र वर्ज्येत् ।

प्रतिग्रहेण ह्यस्याशु ब्राह्मं तेजः प्रश्नाम्यति ॥

हिरण्यान्ने आयुरुषतो दहतः, भू-गावौ तनुमुषतो यस्मात्तस्मा-
दपि सुविशुद्धादपि । प्रसङ्गोऽत्यामङ्गः ।

याज्ञवल्क्यः,—

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।

ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति पुष्कलान् ॥

यमः,—

सर्वदेवाभिगमनात् सर्वयज्ञनिषेवणात् ।
 गवां कोटिप्रदानाच्च श्रेयस्तस्य विनिग्रहः ॥
 यश्च याचनको नित्यं न स स्वर्गस्य भाजनम् ।
 उद्वेजयति भूतानि यथा चौरस्तथैव सः ॥

व्यासः,—

प्रतिग्रहरुचिर्न स्यात् याचार्थन्तु समाहरेत् ।
 स्थित्यर्थादधिकं गृह्णन् ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥

महाभारते,—

धर्मार्थं यस्य वित्तेहा तस्यानीहा गरीयसी ।
 प्रचालनाद्धि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥
 धर्मार्थं आवश्यककर्मातिरिक्त-कर्मार्थमित्यर्थः ।
 प्रयागतौर्थं प्रतिग्रहे तौर्थस्य निष्फलतामुक्त्वा—

मत्स्यपुराणे,—

तस्मात्तौर्थं न गृह्णीयात् पुण्यध्यायतनेषु च ।
 निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तो भवेद्विजः ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे प्रतिग्रह-तरङ्गः ॥

अथ क्षत्रिय-वैश्य-कर्म-धर्मवृत्तयः ।

तत्र मनुः,—

त्रयो धर्मा निवर्त्तन्ते ब्राह्मणाः क्षत्रियं प्रति ।

अध्यापनं याजनञ्च तृतीयञ्च प्रतिग्रहः ॥

वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्त्तेरक्षिति स्थितिः ।

न तौ प्रति हि तान् धर्मान् मनुराह प्रजापतिः ॥

शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक्-पशु-कृषिर्विशः ।

आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं यजिः ॥

वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य रक्षणं क्षत्रियस्य च ।

वार्त्ताः कर्मैव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्मसु ॥

ब्राह्मणस्थेमे ब्राह्मणाः । वार्त्ता कृषि-पशुपाल्यवाणिज्याः ।

विशिष्टान्युत्कृष्टानि ।

पराशरः,—क्षत्रियेण प्रजाः पाल्याः शस्त्रपाणिः प्रचण्डवान् ।

निर्जित्य परमेन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् ॥

लौहकर्म तथा रत्न-पशूनां परिपालनम् ।

वाणिज्य-कृषिधर्मानां वैश्ववृत्तिरुदाहृता ॥

प्रचण्डवान् पुरुषसहायवान् ।

दानमध्ययनं यजिरित्यनुवृत्तौ शङ्ख-लिखितौ ।

पूर्वधर्म एव क्षत्रियः, शस्त्रार्जन-क्षत्रबाण-व्यवहार-दण्डरक्ष-
णानुशासनमिति वृत्तिः ।

पूर्वधर्म एव वैश्यः, कृषिः पशुपाल्यं वाणिज्यं योनिपोषणं
वृत्तिप्रयोग इति वृत्तिः ।

पूर्वधर्मोऽध्ययन-यज्ञदानादिः, शस्त्रेणार्जनं शस्त्रार्जनं, चत-
चाणं चतादभिवाद्रक्षणम् । व्यवहारो वादिनोः शङ्काप-
करणम् । अनुशासनं वर्णानां निजधर्मेण व्यवस्थापनम् । योनिपोषणं
वृद्धयर्थं वड्वादिपोषणम् । पाशुपाल्यं वेतनेन पशुरक्षणम् ।

हारीतः,— धनुर्वेदव्रतस्नातः चत्रियोऽध्ययन-यजन-दान
धर्मशिष्टपरिपालनाशिष्टनिग्रहगतोऽभिजितषड्भागवृत्तिव्रतैकदेशी ।
वैश्योऽध्ययन-यजनदानधर्मक्षपि-पशुपाल्य-वणिकवृत्तिः ।

धनुःस्नातः अधिगतधनुर्वेदविद्यः । एवं वेदव्रतयोरपि ।
अभिजितानां शत्रूणां भूम्यादीनां षड्भागग्रहणम् ।

देवलः,—

चत्रधर्मोऽध्ययनेषु दानैर्देवपितृपूजनम् । ब्राह्मणशुश्रूषणं वैश्य-
शूद्रपरिपालनम् । वणिकशुल्कोपजीवनं वर्णाश्रमव्यवहारसंस्थापनं
पापनिग्रहो गुणवत्परिग्रहो व्यवहारार्जनं धर्मचरितानुपालनं हस्त्य-
श्वरथप्रवरणश्चिन्ताऽभ्यासः । शस्त्रोपायाश्रयत्वं कोषदण्डावेक्षणम् ।
परचक्रापणाटवीतस्करदह्यमानाप्त कुलीनाध्यक्षप्रतिषेधलब्ध शूर-
निजैश्वरदण्डप्रणयनं धर्मविशुद्धौ चाधैर्यमुत्साहः । शौर्यं शक्तत्वं
अयाचनमिति ।

वैश्यधर्मोऽध्ययनयजनप्रदानैर्धर्मानुष्ठानं ब्राह्मणचत्रियशुश्रू-
षणम् । पापवर्जनं कलत्रपोषणं कर्षणं पशुपालनं भारोद्धहन-
पथ्यव्यवहार-नर्तन-गायन-तालावतरण-रङ्गोपजीवनञ्चेति ।

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे चत्रियवैश्यकर्म-धर्मतरङ्गः ॥

अथ द्रव्याणां धर्म्याधर्म्यस्वत्त्वानि ।

तत्र मनुः,—

सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव ॥

वित्तागमो धनोपायः, दायः कुलक्रमागतं धनम् । लाभो निध्यादिलाभः । जयोऽत्र शत्रोरभिभवः । प्रयोगः कुश्रीदम् । कर्मयोगः कृषिवाणिज्यादिः ।

गोतमः,— स्वामी रिक्त्य-क्रय-संविभाग-परिग्रहाधिगमेषु । ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं चक्षियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्य-शूद्रयोः ।

स्वामी भवतीति शेषः । संविभागो भर्तृदाय इति भर्तृयज्ञः । परिग्रहः अनन्यपूर्व्वारण्यमहिष्यादिपरिग्रहः । अधिगम आक-
राधिलब्धः । एतानि सर्व्ववर्णतुल्यानि । ब्राह्मणस्याधिकमसाधारणं प्रतिग्रहादि । विजितं संग्रामे अधिकं चक्षियस्य । निर्विष्टमिह कर्मचरणेनोपात्तम् ।

नारदः,—

धनमूलाः क्रियाः सर्वाः यत्नस्तस्यार्ज्जने^१ मतः ।

रक्षणं वर्द्धनं भोग इति तस्य विधिः क्रमात् ॥

तत् पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं शुद्धं श्रवणमेव च ।

कृष्णञ्च तस्य विज्ञेयो विभागः सप्तधा पुनः ॥

श्रुत-शौर्य-तपः-कन्या-शिव्य-याज्यान्वयागतम् ।

धनं सप्तविधं शुद्धमुदय^२स्तस्य तद्विधः ॥

१ क्वचित् तत्साधने ।

२ (क) उद्योगः ।

श्रुतागतमध्ययनादिलब्धम् । शौर्यगतं जयेन लब्धम् ।
तपसागतं जपहोमदेवार्चनादिलब्धम् । कन्यागतं कन्यया सह
श्वशुरादितो लब्धम् । श्रियागतं श्रियालब्धं गुरुदक्षिणादि ।
याज्यागतं चतुर्विक्कर्माणा लब्धम् । अन्वयागतं दायलब्धम् ।
उदयः फलं । तद्धिः शुद्धः ।

तथा,—

कुम्भीद-कृषि-वाणिज्य-शुल्काश्रित्यानुवृत्तिभिः ।

कृतोपकारादाप्तञ्च श्रवणं समुदाहृतम् ॥

अनुवृत्तिः सेवा ।

तथा,—

पार्श्विकद्यूतचौर्यार्त्तिं प्रतिरूपकसाहसैः ।

व्याज्येनोपार्जितं यच्च तत् कृणुं समुदाहृतम् ॥

पार्श्विकं उत्कोचादिलब्धं, आर्त्तिः परपीडा । प्रतिरूपकं
द्रव्याभासः, साहसः चौर्यम् । व्याजः वह्निचयात्रादिव्याप्तोपद्रव्य-
मिश्रीकरणम् ।

तथा,— तेन क्रयो विक्रयश्च दानं ग्रहणमेव च ।

विविधाश्च प्रवर्तन्ते क्रियाः संभोग एव च ॥

तेन त्रिविधेन शुक्लादिना ।

तथा,—

यथाविधेन द्रव्येण यत् किञ्चित् कुरुते नरः ।

तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च ॥

तत् पुनर्दादश्रविधं प्रतिवर्णाश्रयात् स्मृतम् ।

वृत्त्युपात्तेन विहितवृत्त्युपात्तेन ।

विष्णुपुराणे,—

पाकसंस्था हविःसंस्थाः सोमसंस्थाश्च संस्थिताः ।

धने यतो मनुष्याणां यतेतातो धनार्जने ॥

महाभारते,—

धनेन तु विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः ।

उच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥

दुर्भिक्षादेव दुर्भिक्षं क्लेशात् क्लेशं भयाद्भयम् ।

मृतेभ्यः प्रमृता यान्ति दरिद्राः पापकारिणः ॥

उत्सवादुत्सवं यान्ति स्वर्गात् स्वर्गं सुखात् सुखम् ।

अदधानाश्च दान्ताश्च धनाढ्याः शुभकारिणः ॥

अहिरण्यमदासीकमल्पान्नाढ्यामगोरसम् ।

गृहं कृपणवृत्तीनां नरकस्यापरो विधिः ॥

धर्मणार्थः समाहार्यो धर्मलब्धं त्रिधा धनम् ।

कर्त्तव्यं धर्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः ॥

एकेनांशेन धर्मस्तु कर्त्तव्यो भूतिमिच्छता ।

एकेनांशेन कामस्याप्येकमंशं विवर्द्धयेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

पादेन तस्य प्रावर्त्यं कुर्यात् सच्चयमात्मवान् ।

अर्द्धेन चात्मभरणं नित्यं नैमित्तिकन्तथा ॥

पादञ्चार्द्धार्द्धमर्थस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत् ।

एवञ्चाचरतः पुत्र अर्थः साफल्यमृच्छति ॥

भविष्यपुराणे,—

वित्तसाध्यं न यः कुर्याद्भर्माद्योपि हि द्विजः ।

न तत् फलमवाप्नोति प्रलोभाक्रान्तमानसः ॥

तस्मात्त्रिभागं वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् ।

भागद्वयञ्च धर्मार्थमनित्यं जीवनं यतः ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे स्वत्वास्वत्वतरङ्गः ॥

अथ शूद्र-धर्म-कर्मवृत्तयः ।

तत्र मनुः,—

विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ।

शूश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मा निःश्रेयसः परः ॥

शूचिरुत्कृष्टवर्णेषु मृदुवागनहङ्कृतः ।

ब्राह्मणापाश्रयो नित्यसुल्लिखितोऽश्रुते ॥

उत्कृष्टवर्णेषु चन्द्रियवैश्यात्मकेषु ब्राह्मणापाश्रयः वृत्त्यर्थं
चन्द्रियादिशूश्रूषापरोऽपि ब्राह्मणे निवेदितात्मा जातितः उत्कृष्टि-
जातित उत्कृष्टः । उत्कृष्टमिति क्वचित् पाठः । उत्कृष्ट-
सुत्कृष्टम् ।

बृहस्पतिः,—

शौचं ब्राह्मणशूश्रूषा सत्यमक्रोध एव च ।

शूद्रकर्म तथा मन्त्रो नमस्कारोऽच देशितः ॥

हारीतः,—

न शूद्राय वृत्तिं प्राक्तः त्रिवर्णशूद्रा वाऽस्य वृत्तिः । दानधर्म-
दत्येके ।

विशिष्टः,— एतेषां परिचर्या शूद्रस्य । अनियता वृत्तिः ।
अनियतकेशवेशाः । सर्वेषां वा मुक्तशिखावर्जम् ।

एतेषां त्रैवर्णिकानां अनियता एतावद्दातव्यमिति नियम-
शून्या । अनियतकेशवेशाः । अनियताः केशाः वेशाः शूद्रस्ये-
त्यन्वयः । सर्वेषां ब्राह्मणादीनां मुक्तशिखावर्जं मुक्तशिखत्वं
कैरपि न कार्यमित्यर्थः ।

मनुः,—

शूद्रस्य वृत्तिमाकाङ्क्षन् चवमाराधयेद्यदि ।
धनिनं वाऽप्युपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेत् ॥
स्वर्गार्थमुभयार्थं वा विप्रमाराधयेत्तु सः ।
यातब्राह्मणशब्दो हि स ह्यस्य कृतकृत्यता ॥

तथा,—

विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्तयेत् ।
यत्ततोऽन्यद्वि कुरुते तद्भवत्यस्य शक्तिः ॥
कल्प्यते तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद्यथार्हतः ।
शक्तिश्चाप्येच्छ दाक्ष्यच्च मृत्यानाञ्च परिग्रहम् ॥
उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।
पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छदाः ॥

यातब्राह्मणशब्दश्च यातः प्राप्तो ब्राह्मणशब्दो ब्राह्मणशूष-
कोऽयमित्याकारः शब्दो येन स तथा । ब्राह्मणसेवनादन्य-
द्वतोपवासादि । तैर्दिजातिभिः । खकुटुम्वात् कुटुम्बार्थधनात् ।
शक्तिः सामर्थ्यात् । दाढ्यं कार्येषु पाटवम् । मृत्यानाञ्च परिग्रहं
पुत्रदारादि, उच्छिष्टं मुक्तशेषम् । एतच्चोच्छिष्टाशनं अकृतदार-
परिग्रहस्य । इतरस्य पाकयज्ञाधिकारात् । पुलाका इहामार-
धान्यानि । परिष्कृताः कत्रोपानहादयः ।

गोतमः,— शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिः । तस्यापि सत्यम-
सत्यमक्रोधः श्रौचाचमनार्थं पाणिपादप्रक्षालनमेवैके । आङ्गकर्म
मृत्यभरणमुदारवृत्तिः । परिचर्या चोत्तरेषां तेभ्यो वृत्तिं
लिप्सेत । जीर्णान्युपानच्छत्रवासकूर्चादीनि । उच्छिष्टाशनं
शिल्पवृत्तिश्च पञ्चार्यमाश्रयेत् ॥

कर्त्तव्यत्वेन चीणोऽपि तेन चोत्तरतस्तदर्थोऽस्य निश्चयः स्यात्
अनुज्ञातोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः पाकयज्ञैः स्वयं याचेतेत्येके ।

एकजातिरेकजन्मा उपनयनात्मकद्वितीयजन्मविरहात् । आच-
मनार्थं आचमनेतिकर्त्तव्यतायां पाणिपादप्रक्षालनमेवेत्येवकारबलेन
सुखादिस्पर्शननिवृत्तिः । एके इतिवचनाद्गोतममते सुखादिस्पर्शः
सदार्थपरिगृहीतशूद्रविषयः ।

तदाह बोधायनः ।

शूद्राणामार्याधिष्ठानात् मासि मासि वापनमार्षवदाचमन-
कल्प आचमनेतिकर्त्तव्यता । उपवौतवस्त्रविन्यासादि । आर्य-
परतन्त्राणां शिल्पजीविनां आर्यवदित्यादि ।

यथा दिजानामास्यस्यर्गसहितआचमनविधिरेवं शूद्राणान्न-
दाश्रितानामित्यर्थः ।

तेनाचमनार्थं आचमनकार्यं शूद्रस्य जलाद्याहरणमन्तरेणैव
पाणिपादप्रक्षालनेनैवाचमनकार्यमिद्विरिति कल्पतरुकारादीनां
व्यवस्था न युक्ता आचारविरोधात् वचनविरोधाच्च ।

उत्तरेषामुत्कृष्टानां ब्राह्मणादीनां कूर्चकृष्णमयमासनं तेनार्षेण
क्षीणो वृत्तिहीनः । तेन शूद्र उत्तर १ अर्घः क्षीण इत्यनुषज्यते ।
तदर्थश्चार्यप्रयोजकः । अस्य शूद्रस्य निचयो धनसञ्चयः, स्वयं
स्वयमेव न पत्नीपुत्रदारेण । एके स्वयमित्युक्तेर्गौतममते
ब्राह्मणद्वारा पाकयज्ञान् कारयेत् । प्रतिष्ठाहोमादौ तथा-
दर्शनात् । एष विकल्पो व्यवस्थितः— अशक्तावन्यद्वारा शक्तौ तु
स्वयमेव । अथवा असच्छूद्रविषयतया व्यवस्थितविषयः ।

मनुः,—

शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्त्तिनाम् ।

वैश्वक्त्रैश्चकल्पस्तु दिजोच्छिष्टञ्च भोजनम् ॥

न्यायवर्त्तिनामतिशयित-दिजगुरुशूद्रापरारणम् । शौचकल्पः
सूतकापगमाद्याचारकल्पः ।

याज्ञवल्क्यः,—

शूद्रस्य दिजशूद्रा तयाऽजीवन् वणिग् भवेत् ।

शिल्येर्वा विविधैर्जीवेत् दिजातिहितमाचरन् ॥

भार्यारुचिः शुचिर्भृत्यभर्ता आङ्गक्रियारतः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञाच्च हापयेत् ॥

भार्य्यारुचिः स्वभार्य्यारुचिः । आङ्गक्रिया आङ्गकरणम् ।

नमस्कारेण मन्त्रेण नम इत्यनेनैव पूज्यवाचकचतुर्थ्यन्तपद-
सहितेन ।

मनुः,—

अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां कर्तुं शूद्रो दिजन्मनाम् ।

पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत् कारुककर्म्मभिः ॥

यैः कर्म्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते दिजातयः ।

तानि कारुककर्म्माणि शिष्यानि विविधानि च ॥

अत्ययोऽत्यन्तपीडा ।

पराशरः,—

लवणं मधु तक्रं वा दधि मद्यं दृतं पयः ।

न दुष्येत् शूद्रजातीनां क्वचित् सर्वेषु विक्रयम् ॥

कालिकापुराणे,—

विक्रयं सर्वपण्यानां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक् ।

मधु-चर्म्म-सुरा-लाचामुक्त्वा मांसञ्च पञ्चमम् ॥

अथञ्च सर्वनिषेधः शूद्रस्यानापदि, नात्यन्तापदि बोद्धव्य इति

कल्पतरुः ।

मद्ये विधिनिषेधयोर्दर्शनात्तादृशविषयपरमेवेदमुचितमिति
तु प्रमाणविदः ।

देवलः,—

लाचामाञ्जिष्ठमांसानि मधुलोहविषाणि च ।

आजीवन् वृषलोऽप्यार्यैः कर्मणा तेन वर्जितम् ॥

अथञ्च विधिनिषेधः सच्छूद्रस्य । पूर्वं लवण मधुमद्य-
मित्यनुज्ञानमसच्छूद्रविषयमिति पारिजातः । इदमपि मधुमात्र
एवेति प्रमाणविदः ।

शूद्रं प्रकृत्य विष्णुपुराणे,—

भक्ष्याभक्ष्येषु नास्यास्ति पेयापेयेषु वै पुनः ।

नियमो मुनिशार्दूल तेनासौ साध्वितौरितम् ॥

एतच्चावश्यं सङ्कोचनीयं काकादिभक्षणस्य शूद्रेऽपि शिष्टा-
चारात् प्रायश्चित्तोपदेशान्निषेधाच्च ।

व्यासः,— न चेह शूद्रः पततीति निश्चयो ।

न चैव संस्कारमथार्हतीति ॥

श्रुतिप्रयुक्तं न च धर्म्ममश्रुते ।

न चैव धर्म्मात् प्रतिषेधनं श्रुतौ ॥

न चैव शूद्रः पततीति मांसादिविक्रयेणापि । संस्कारमिहोप-
नयनं श्रुतिप्रयुक्तं श्रुतिबोध्यमग्निहोत्रादि । धर्म्मात् श्रुतिकथितात् ।

मनुः,—

न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति ।

नास्याधिकारो धर्म्मेऽस्ति न धर्म्मात् प्रतिषेधनम् ॥

धर्म्मेऽवस्तु धर्म्मज्ञाः सतां धर्म्ममनुष्ठिताः ।

मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥

यथा यथा हि यदृत्तमातिष्ठत्यनसूयकः ।

तथा-तथैनञ्चामुञ्च लोकमाप्नोत्यनिन्दितः ॥

शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसञ्चयः ।

शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव वाधते ॥

धर्मो श्रौते धर्मात् श्रौतात् । मन्त्रवर्जं वैदिकमन्त्रवर्जम् ।

मनुः,—

अनार्यमार्यकर्माणमार्यं वाऽनार्यकर्माणम् ।

संप्रधार्याब्रवौद्धाता न समौ नासमाविति ॥

अत्र समत्वविरह आर्यस्य उत्कृष्टजातीयत्वात् । असमत्व-
विरह आर्यस्यापि नीचकर्माकारित्वात् ॥ तेन तस्योत्तरेण
शूश्रूषादिकं न कार्यमित्यर्थः ।

शूद्राधिकारे नरसिंहपुराणे,—

अथाचितः प्रदाता स्यात् कृषिवृत्तिं समाश्रयेत् ।

पुराणं शृणुयान्नित्यं नरसिंहस्य पूजनम् ॥

कुर्यादिति शेषः ।

महाभारते,—

दूराच्छूद्रेणोपचर्यो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् ।

संसृश्य परिचर्यस्तु वैश्येन चित्रियेण च ॥

पैठीनसिः,—

ब्राह्मं प्राजापत्यं वा स्थानं ब्राह्मणस्य । ऐन्द्रं राजन्यस्य ।

मातुतं वैश्यस्य । गान्धर्वं शूद्रस्य ।

खे खे कर्मण्यभिरताः खं खं स्थानं व्रजन्ति ते ।

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे शूद्रधर्मकर्मवृत्तितरङ्गः ॥

अथ स्नातकव्रतानि ।

तत्र मनुः,—

ततोऽन्यतमथा वृत्त्या जीवंस्तु स्नातको द्विजः ।

स्वर्गायुष्ययशस्थानि व्रतानीमानि धारयेत् ॥

वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।

तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् ॥

स्वकमाश्रमविहितं, नित्यं यावज्जीवम् । अतन्द्रितः अनालस्यः ।

यथाशक्ति-असम्भवे किञ्चिदङ्गहीनमपि । एतच्च नित्यविषयम् ।

व्यासः,—

वर्णाश्रमाश्रितो धर्म्मो वेदकर्म्माश्रितो मतः ।

विद्वान् हि वैदिकं कर्म्म कुर्वाणोऽभौष्टमश्रुते ॥

प्रमाणं^१ वैदिकं कर्म्म गुणनिष्ठं^२ तथेतरत् ।

गुणभूतोऽतिप्रमाणं वाधयन् यात्यधोगतिम् ॥

वेदकर्म्माश्रितो वैदिककर्म्माणि गुणभूतः । इतरत् स्मार्त्तादि
गुणनिष्ठम् स्मृत्याचारनिष्ठम् । अतिप्रमाणं वेदम् ।

मनुः,—

वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्वा महायज्ञक्रियाः क्षमाः ।

नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥

वेदाभ्यासोऽत्र ब्रह्मयज्ञादिः ।

विष्णुः,—

श्रुतिस्मृत्युदितः सम्यक् साधुभिर्यश्च सेवितः ।

तमाचारं निषेवेत धर्मकामो जितेन्द्रियः ॥

सत्कर्मोपदेशे दत्तः,—

सन्ध्या स्नानं जपो होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम् ।

वैश्वदेवेक्षणातिथ्यमुद्धृतञ्चाथ शक्तितः ॥

आतिथ्यासम्भवे स्लोकमयन्नमुद्धरणीयम् ।

सम्बर्त्तः,—

कुर्याद्गृहाणि कर्माणि स्वभार्यापोषणं परम् ॥

चतुर्कालाभिगामी स्यात् प्राप्नोति परमां गतिम् ।

परं श्रेष्ठं धर्ममाह्वरिति शेषः । इति लक्ष्मीधरः ।

सुमन्तुः,—

शेषान्नमृतुगामित्वं पञ्चयज्ञाः स्वकर्मा च ।

तुल्यैश्च सह सम्बन्धो गृहस्थस्य विधीयते ॥

तुल्यैश्च सह सम्बन्धोऽसत्युत्तमे ।

मनुः,—

उत्तमैरुत्तमैर्भित्तं सम्बन्धानाचरेत् सह ।

निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत् ॥

उत्तमानुत्तमान् गच्छन् हीनान् हीनांश्च वर्ज्यन् ।

ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवाये तु शूद्रताम् ॥

प्रत्यवायोऽत्र विपरीतकरणम् ।

तथा,—

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन् रियति ॥

न रिच्यति न वाध्यते । इदं वैकल्पिकविषयम् । येन धर्मेण ।
तथा,— इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः ।

अतिप्रसक्तिश्चैतेषां मनसा संनिवर्तयेत् ॥

बृहस्पतिः,—

सख्यं समधिकैः कुर्यादुपेयादौश्वरं सदा ।
वैरं निर्हेतुकं वादं न कुर्यात् केनचित् सह ॥
ज्ञाति-बन्धु-विवाहोभ्यो मित्रमभ्यधिकं स्मृतम् ।
समानमसमानं वा प्रकुर्वीत प्रयत्नतः ॥
शोकाराति-भय-त्राण प्रीति-विश्रम्भभाजनम् ।
आपदलक्ष्य मित्रञ्च लोके बद्धधिकञ्च तत् ॥
असमानोऽधिविश्रम्भो विश्वासस्तस्य गर्हितः ।

वशिष्ठः,— आहार-निर्हारं विहार-योगः

सुसंवृता धर्मविदा तु कार्य्याः ।

वाग्बुद्धिवैर्याणि तपस्तथैव

धनायुषौ गुप्ततमे च कार्य्ये ॥

निर्हारो मूत्रपुरीषोत्सर्गः । विहारोऽन्न स्त्रीसेवा । योगः
समाधिः । वाग्गुप्तिरसत्रलापत्यागेन । बुद्धिगुप्तिरसद्बुद्धिवर्जनेन ।
वैर्यगुप्तिरस्थाने तत्त्विनियोगविरहः । तपोगुप्तिस्तपसि विस्मया-
करणेन तद्रक्षा । गुप्ततमे अप्रकाशिततमे ।

दक्षः,—

आयुर्वित्तं गृहच्छिद्रं मन्त्रो मैथुनमौषधम् ।

तपो धर्मो विमानञ्च नव गोण्यानि सर्व्वदा ॥

प्रकाशानि चेत्युक्ता स एव—

प्रायोग्यमृणशुद्धी च दानाऽधमन-विक्रयाः ।

कन्यादानं वृषोत्सर्गो रहःपापञ्च कुत्सितम् ॥

गृहच्छिद्रमनर्थहेतुकमभ्यसूयादि । प्रायोग्यं वृद्ध्या धन-
प्रायोगः । ऋणमृणग्रहणम् । शुद्धिस्तन्निस्तारः । अधमनं भूम्यादेः
स्थावरस्याधिः । दानस्योक्तत्वेऽपि कन्यादानस्य पुनर्ग्रहणमत्यन्त-
प्रकाशनार्थम् ।

विष्णुः,—

वयोऽनुरूपञ्च वेषं कुर्याच्छ्रुतस्याभिजनस्य च ।

मनुः,—

वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।

वेषवाम्बुद्धिसारूप्यमाचरन् विचरेदिह ॥

तेन वयसाद्युचिता वेषादयः करणीया इत्यर्थः । वेषो
वस्त्रालङ्कारादिधारणम् । सारूप्यमत्रौचित्यम् ।

मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्प्रयतात्मा जितेन्द्रियः ।

जपेच्च जुह्वयाच्चैव नित्यमग्निमतन्वितः ॥

मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यञ्च प्रयतात्मनाम् ।

जपतां जुह्वताञ्चैव विनिपातो न विद्यते ॥

मङ्गलाचार उषसि गोरोचनालम्बनादिः । विनिपातोऽनिष्ट-
सम्बन्धः ।

देवीपुराणे,—

पठने यजने सक्तो लेखने श्रवणे तथा ।

नित्यं दैवतपूजायामौषधव्यञ्जने तथा ॥

जपहोमार्चने सक्तः प्राप्नोति परमं सुखम् ।

विष्णुः,—

गावः पवित्रं माङ्गल्यं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।

गावो वितन्वते यज्ञं गावः सर्वाघसूदनाः ॥

गोमूत्रं गोमयं सर्पिः क्षीरं दधि च रोचना ।

षडङ्गमेतत् परमं माङ्गल्यं सर्वदा गवाम् ॥

शृङ्गोदकं गवां पुण्यं सर्वाघविनिस्तृदनम् ।

रक्षोघ्नानि-अजावलि-वृष-सुवर्ण-रजत-ताम्र-चन्दन-मणयः,
सर्पिः-सर्षप-क्षौम-कृष्णाजिन-नाग-यव-क्षाराज-प्रियङ्गु-रोचना
मनःशिलाः । कपिला गौः पूर्णकुम्भ-शमी-नाग-दर्भपुष्पाणि ।
सदा स्नाध्यायो धन्यः । त्रयाणां वर्णानां पूर्व्वरात्रौ जागरणम् ।
नागो हस्ती, दर्भः कुशः ।

पृथ्वीं प्रति लक्ष्मीवाक्ये विष्णुः,—

वसाम्यथार्क्षं च निशाकरे च

तारागणाद्ये गगने विसेधे ।

तथा लसत्स्रम्वपयोधरे च

शक्रायुधाद्ये सतडित्प्रकाशे ॥

तथा सुवर्णे विमले च रौप्ये

रत्नेषु वस्त्रेष्वमलेषु भूमौ ।

प्रासादमालासु च पाण्डुरासु

देवालयेषु ध्वजभूषितेषु ॥

सद्यःकृते वाऽप्यथ गोमयेन
 मत्ते गजेन्द्रे तुरगे प्रहृष्टे ।
 वृषे तथा दर्पसमन्विते च
 विप्रे तथैवाध्ययनोपपन्ने^१ ॥
 सिंहासने चामलके च विल्ले
 चक्रे च शङ्खे च सदैव पद्मे ।
 दीप्ते ऊताग्रे विमले च खड्गे
 आदर्शविम्बे च सदा स्थिताऽहम् ॥
 पूर्णादकुम्भेषु सचामरेषु
 सतालवृन्तेषु विभूषणेषु ।
 भृङ्गारपत्रेषु मनोरमेषु
 मृदि स्थिताऽहञ्च नवोद्धृतायाम् ॥
 चीरे तथा सर्पिषि शादलेषु
 चौद्रे तथा दक्षि पुरन्निगात्रे ।
 देहे कुमार्याश्च तथा सुराणाम्
 तपस्विनां यज्ञकृताञ्च देहे ॥
 शूरे च संग्रामविनिर्गतेऽहम्
 स्थिता मृते स्वर्गमितःप्रयाते ।
 वेदध्वनौ चाप्यथ शङ्खशब्दे
 पुण्याहशब्दे च स वाद्यशब्दे ॥

१ (क) अध्ययनप्रपन्ने ।

२ मूले स्वाहास्वधायामथ वाद्यशब्दे ।

राजाभिषेके च तथा विवाहे
यज्ञे नवे स्नातशिरस्शुष्के ।
पुष्पेषु शृङ्गेषु च पर्वतेषु
फलेषु पक्षेषु सरिदरासु ॥

सरःसु पूर्णेषु तथार्जुनीषु
सशाद्वलायां भुवि पद्मषण्डे ।
बाले च वत्से च शिशौ प्रहृष्टे
माधौ नरे धर्मपरायणे च ॥

आचारसेविन्यथ शास्त्रनित्ये
विनीतवेषे च तथा सुवेषे ।
सुशुद्धदन्ते मलवर्जिते च
मिष्टाशने चातिथिपूजके च ॥

खदारतुष्टे निरते च धर्मे
सलोत्कटे^१ चात्यशनाद्विसुक्ते ।
सदा सुपुष्टे^२ च सुगन्धिपात्रे
नित्यानुलिप्ते च विभूषिते च ॥

सत्यस्थिते भूतहिते निविष्टे
क्षमायुते क्रोधविवर्जिते च ।

स्वयं यथार्थं परकार्यदत्ते

१ कल्याणचित्ते च सदा विनीते ॥

मेघे लम्बपयोधरे लम्बमानपयोधरवति, सद्यःकृते गोमयेनाभिलिप्ते । आमलके विल्वे वृक्षात्मके । पुरन्धिः कुमार्यऽन्या मनोरमा । स्नातशिरस्त्रिशुक्ले स्नानार्द्रकेशे । अर्जुनी गौः । पद्मषण्डे पद्मवने, शास्त्रनित्ये शास्त्रनित्यसङ्गवति ।

महाभारते,—

वसामि सत्ये सुभगे प्रगल्भे
दत्ते नरे कर्मणि वर्त्तमाने ।
अक्रोधने देवपरे कृतज्ञे
जितेन्द्रिये नित्यमुदीर्णसत्ये ॥
नाकर्म्मशौले पुरुषे वसामि
न नास्तिके सांक्र्तिके कृतघ्ने ।
न भिन्नवृत्ते न नृशंसवृत्ते
न चापि चोरे न च नग्नमुखे ॥
ये वा न तेजोबलसत्त्वसारा
हृथ्यन्ति कुर्वन्ति च यत्र तत्र ।

१ मूले अधिकमिदं श्लोकद्वयं—

नारीषु नित्यं सुविभूषितासु पतिव्रतासु प्रियवादिनीषु ।
अमुक्तहस्तासु सुतान्वितासु सुगुप्तभाण्डासु वलिप्रियासु ॥
सम्मृष्टवेष्टासु जितेन्द्रियासु कलिज्यपेतासु पथिस्थितासु ।
धर्मव्यपेक्षासु दयान्वितासु स्थिता सदाऽहं मधुसूदने च ॥

न देवि तिष्ठामि तथाविधेषु
 नरेष्वसंप्राप्तमनोरमेषु ॥
 यश्चात्मनः प्रार्थयते न किञ्चित्
 यश्च स्वभावोपकृतान्तरात्मा ।
 तेष्वल्पसङ्कल्प^१परेषु नित्यं
 नरेषु नाहं निवसामि देवि ॥
 वसामि धर्मशीलेषु धर्मज्ञेषु कृतात्मसु ।
 वृद्धसेविषु दान्तेषु सर्वज्ञेषु महात्मसु ।
 स्त्रीषु कान्तासु दान्तासु देवदिजपरासु च ॥
 प्रकीर्णभाण्डामनवेद्यकारिणैः
 सदा च भर्तुः प्रतिकूलवादिनीम् ।
 परस्य वेश्माभिरतामलज्जा-
 मेवंविधां स्त्रीं परिवर्ज्जयामि ॥
 लोलामधोऽक्षीमवगाहिनीञ्च
 व्यपेतशीलाङ्गलहप्रियाञ्च ।
 निद्राभिभूतां सततं शयाना-
 मेवंविधां स्त्रीं परिवर्ज्जयामि ॥
 सत्यासु नित्यं प्रियदर्शनासु
 सौभाग्ययुक्तासु गुणान्वितासु ।
 वसामि नारीषु पतिव्रतासु
 कल्याणशीलासु विभूषितासु ॥

तथा,—

यस्मिन् गृहे ह्यते ह्यते च
 गोब्राह्मणं चार्च्यते देवताश्च ।
 कालेषु पुष्पैर्बल्यः कियन्ते
 तस्मिन् गृहे वासमुपैमि नित्यम् ॥
 स्वाध्याययुक्तेषु द्विजेषु नित्यं
 चचे तु धर्माभिरते सदैव ।
 वैश्वे च कृष्याभिरते वसामि
 शूद्रे च शुश्रूषणनित्ययुक्ते ॥
 नारायणे त्वेकमना वसामि
 सर्व्वेण भावेन शरीरभृता ।
 यस्मिन् हि धर्मः सुमहान्निविष्टो
 ब्रह्मण्यता चाथ तथा प्रियत्वम् ॥
 नाहं शरीरेषु वसामि देवि
 नैतन्मया शक्यमिहाभिधातुम् ।
 यस्मिन् स्वभावेन वसामि पुंसि
 स वर्द्धते धर्मयशोऽर्थकामैः ॥

तथा भारतवाक्यम्,—

गृहे पारावता धन्याः शुका वै सारिकास्तथा ।
 गृहे एते प्रशस्ताः स्युस्तथा वै तैलपायिकाः ॥

हारीतः,—

आद्या व्याहृतयस्त्रिषुः स्वधा स्वाहा नमो वषट् ।

यस्यैता वेष्मनि सदा ब्रह्मलोकस्य एव सः ॥

आद्या भूर्भुवःस्वरिति तिष्ठो व्याहृतयः ।

तथा,—

यस्य वेदमयञ्चतुर्वीजञ्च व्याहृतीमथम् ।

तपोमयं शरीरञ्च स कस्मादवसीदति ॥

पैठीनसिः,—

कृताग्निहोत्रस्य कृताग्निकस्य

समाप्तजपस्य पथिस्थितस्य ।

ये ब्राह्मणस्योपरि दिव्यलोकाः

काङ्क्षन्ति तान् वै षष्ठयः समस्ताः ॥

महाभारते,—

उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं किमद्य सुकृतं कृतम् ।

दत्तं वा दापितं वापि वाक् सत्याऽपि च जल्पिता ॥

प्रत्यहं प्रत्यवेचेत मनश्चरितमात्मनः ।

किं नु मे पशुभिस्तुल्यं किं नु सत्पुरुषेरितम् ॥

सुदुर्लभतरं प्राप्य मानुषमिह यो नरः ।

धर्माऽवमन्ता कामात्मा स भवेत् खलु वञ्चितः ॥

इहैव नरकव्याधेस्त्रिकित्सां न करोति यः ।

गत्वा निरौषधं देशमवशाः किं करिष्यति ॥

नावसीदति चेद्धर्मः कपालेनापि जीवतः ।

आढ्योऽस्मीत्यवगन्तव्यं धर्मावित्ता हि साधवः ॥

आढ्याश्च बलवन्तश्च ये वनस्थाश्च भारत ।

ये वै जितेन्द्रिया धीरास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

प्रायेणाकृतकृत्यत्वान्मृत्योरुद्विजते नरः ।

कृत्यकृत्याः प्रतीचन्ते मृत्युं प्रियमिवातिथिम् ॥

वृद्धशातातपः,—

श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्निकम् ।

न हि प्रतीचते मृत्युः कृत वास्य न वाऽकृतम् ॥

इदं श्वःकार्यादावावश्यककरणार्थम् ।

मनुः,—

यद्यत् परवशं कर्म तत् प्रयत्नेन वर्जयेत् ।

यद्यदात्मवशं तु स्यादेतत् सेवेत यत्नतः ॥

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।

एतद्विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥

यत् कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात् परितोषोऽन्तरात्मनः ।

तत् प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतन्तु वर्जयेत् ॥

परवशमिह परप्रार्थनया लब्धम् । एतच्च यथाकथञ्चिद्धनसम्भवे
सन्तोषपरताबोधनार्थम् । यत् कर्म कुर्वत इत्यादिना तुष्टेः
पुनर्वचनन्तु स्नातकव्रतलवस्थापनाय ।

लघुहारीतः,—

वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां

गृहेऽपि पञ्चेन्द्रियनिग्रहस्तपः ।

अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्तते

निवृत्तरागस्य गृहन्तपोवनम् ॥

यत् कर्म कुर्वंश्च नामौ जुगुप्सामेति पुत्रक ।

तत् कर्त्तव्यमशङ्केन यन्न गोप्यं महाजने ॥

मनुः,—

परित्यजेदर्थकामौ यौ स्थातान्धर्म्मवर्जितौ ।

धर्म्ममप्यसुखोदर्कं लोकविक्रष्टमेव च ॥

धर्म्मवर्जितौ धर्म्मविरोधिनौ, असुखोदर्कमनुग्रहहेतुं लोक-
विक्रष्टं देशकालाननुरूपत्वेन लोकगर्हितम् । यथा कस्मिंश्चिद्देशे
महिषमांसेन आङ्गाचरणम् । ईदृशं धर्म्ममपि त्यजेदित्यर्थः ।

यमः,— किं ब्रह्मचर्यैर्यदि दारसेवी

किञ्चोपवासेर्यदि शेषभोजी ।

मौनेन किं स्याद्यदि सत्यवादी

सत्येन वा किं यदि चानृशंसः ॥

हारीतः,—

सत्यवादी सदातुष्टः ऋतुकालाभिगामी नित्यं स्नानशीलो
नित्यं चाक्रोधनोऽपरोपताप्यकुहकोऽखर्वो नित्योदकी नित्यं
यज्ञोपवीती नित्यं स्वाध्यायी धर्म्मान्वेषी पतिताम्रवर्ज्जी
निवृत्तरागमोहोऽनृतसाध्यवर्जितोऽनसूयको गृहस्थो भवति ।

कुहको मायावी । खर्वो वक्रः । नित्योदकी सोदक-
कमण्डलुवहनशीलः ।

कश्यपः,—

आहिताग्निः स्वदारनिरतः ऋतुकालाभिगामी देव-पितृ-
भूत-मनुष्य-ब्रह्म-यज्ञाननुसेवमान एक-दि-चि-चतुर्णां ब्राह्मणाना-

मातिथ्यं कुर्वाणो व्रत-नियम-होम-जप्यमन्त्रपरो मातापितृभक्ति-
परो भृत्याऽपत्ययोः श्रेष्ठान्नभोजी न चासूयको यत्किञ्चाशौ
तोलक-भेदक-वेधक-सूचकान् परिहरमाणः श्रेयसा युज्यते ।

व्रतमिह-यमाः पञ्च । जप्यमन्त्रा गायत्र्यादयः । यत्किञ्चाशौ
अलोलुपः । भेदकः समयादिभेदकः । वेधकः परमधर्मवेधकः ।
एतदन्यः पिशुनः सूचको बोध्यः ।

उग्रना,—

तत्र वेदविद्याव्रतस्नातकः शुचिर्नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती
उभयकालसन्ध्यामुपासीनः ।

गोतमः,—

सत्यधर्मा आर्यवृत्तः शिष्टाध्यापकः शौचशिष्टः शुचिनिरतः
स्यात् । नित्यमहिंसो मृदुर्दृढकारी दम-दानशीलः । एवमाचारो
मातापितरौ पूर्वापरान् दुरितेभ्यो मोक्षयिष्यन् स्नातकः शश्वद्ब्रह्म-
लोकाच्च च्यवते ।

सत्यधर्मा सत्यसन्धः । आर्यवृत्तः आर्यप्रियकारिचरितः ।
शिष्टाध्यापकः साधूनामध्यापयिता । शौचशिष्टः शौचार्यप्रयत्नवान् ।
मृदुः पादुष्यशून्यः । दृढकारी आवद्धसमापनग्रहिणः, मोक्षयिष्यन्
मोक्षयितुम्, एवमाचार इति सम्बन्धः ।

तथा,— त्रिवर्गसेवां सततान्नदानं

सुरार्चनं ब्राह्मणपूजनञ्च ।

स्वाध्यायसेवां पितृतर्पणञ्च

कृत्वा गृही शक्रसदः प्रयाति ॥

बौधायनः,—

अथ स्नातकः सान्तर्वास उत्तरं वैणवञ्च दण्डं सोदकञ्च
कमण्डलुं द्वे यज्ञोपवीते उष्णीषमजिनमुत्तरमुपानहौ च्छत्रञ्च ।

धारयेदिति शेषः । सान्तर्वास. अधोवस्त्रवान् । उत्तरं
उत्तरीयम् ।

तथाच श्रुतिः,—

अजिनञ्चोत्तरीयञ्च वाससा सह कल्पितम् ।

[अजिनं वामे वा दक्षिणे उपवीते इति ॥]^१

मनुः,— सत्यधर्म्मार्थ्यवृत्तेषु शौचे चैव वसेत् सदा ।

श्रित्यान् श्रित्याच्च धर्म्मेण वाग्बाह्णदरसंयतः ॥

श्रित्याः शासनीयाः पुत्रादयः । वाक्संयमो मितभाषिता ।
वाङ्मसंयमो वाङ्मवलेन परस्याधर्षणम् । उदरसंयमोऽभक्ष्याभक्ष-
णादिः ।

पराशरः,—

यावज्जुहोत्यधीते च ददात्यथापयत्यपि ।

यजत्यतिथि-देवांश्च तावत्तु द्विज उच्यते ॥

यमः । ऋषयः उचुः,—

किं लक्षणो भवेद्धर्म्मः क्व वा धर्म्मः प्रतिष्ठितः ।

क्वः सर्वसंयतो धर्म्मः किञ्च धर्म्मपरायणम् ॥

यम उवाच,—

तपःपरमको धर्म्मो दानेच्छाऽलोभलक्षणः ।

यमादाय स्थितो धर्मः संस्थायै च प्रवर्त्तते ॥

सत्यं सर्वहितो धर्मः सत्यं धर्मपरायणम् ।

तपःपरमकः तपःप्रधानः । संस्था मर्यादा । सत्यं भूतार्थ-
वादिलम् । द्वितीयसत्यशब्दो ब्राह्मणपरः ।

दक्षः,—

विभागशीलो यो नित्यं चमायुक्तो दयालुकः ।

गृहस्थः सः समाख्यातो न गृहेण गृही भवेत् ॥

दया लज्जा धृतिः श्रद्धा पूजा त्यागः कृतज्ञता ।

एते यस्य गुणाः सन्ति गृहस्थो मुख्य उच्यते ॥

पूजा त्याग इति स्थाने प्रज्ञा योग इति कापि पाठः ।

यमः,—

शौचमध्ययनं दानं नित्यं विषयसंयमः ।

अत्र यत्नेन संभाव्यं ब्राह्मणं प्राप्य दुर्लभम् ॥

अत्र यत्नेन संभाव्यम्—अत्र शौचादौ यत्नवता भवितव्य-
मित्यर्थः ।

शातातपः,—

भवेच्छौचपरो नित्यं तथा चेह जितेन्द्रियः ।

अक्रोधः सर्वभूतेषु साधुकारौ प्रियम्बदः ॥

बृहस्पतिः,—

सत्यं यज्ञस्तपो दानमेतद्धर्मस्य साधनम् ।

धर्मात् सुखञ्च ज्ञानञ्च ज्ञानान्मोक्षो विधीयते ॥

तपो धर्मः कृतयुगे ज्ञानं जेतायुगे स्युतम् ।

द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तस्तिथ्ये दानं दद्या दमः ॥
 कृते षडब्दात् यो धर्मः स चेतायामृतुचयात् ।
 द्वापरे तु त्रिपक्षेण कलावक्त्रा च तत् फलम् ॥
 दानेन भोगी भवति मेधावी वृद्धसेवया ।
 अहिंसया च दीर्घायुरित्थं प्राज्जर्म्हनीषिणः ॥

तिथ्यः कलिः ।

यमः,—

(?) यदा धर्मेण दानेन व्रतेन ब्रह्मचर्यया ।
 श्रमयित्वेन्द्रियग्रामं ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥

मनुः,—

दृढकारी मृदुर्दान्तः क्रूराचारैरसंवसन् ।
 अहिंसो दम-दानाभ्यां जपेत् स्वर्गन्तया व्रतैः ॥

हारीतः,—

दमो दद्या दानं दृढव्रतत्वचेति । ब्राह्मणस्य कुलश्रीलश्रुत-
 वृत्ता(व)वस्थानं दम इत्याहुः । त्रिसन्ध्यमस्कन्दनं देवतार्चन-जप-
 होमाध्ययननियमानुष्ठानं दृढव्रतत्वम् । तथा त्रिसन्ध्यं वै नियमिनां
 पाप्मा शीर्यते तपोभूयस्त्वमुपैति ब्रह्म प्रकाशतां गच्छति ।
 तस्मात्त्रिसन्ध्यं नियमी स्यादिति ।

सर्वभूतानुकम्पा दद्या, संविभागो दानमिति कल्पतरुः ।
 ब्राह्मणस्येति ब्राह्मणग्रहणमेतेषु तस्य यत्नातिशयार्थं, श्रीलं
 ब्राह्मणादि, अस्कन्दनं सर्वाङ्गोपेतमस्त्वलितं वा । देवार्चन-
 जपहोमाध्ययनान्येव नियमः, तेषामनुष्ठानं वा नियमेनानुष्ठानं

त्रिसन्ध्यमिति सन्ध्याचयकाले यथायोग्यमेषामनुष्ठानं कर्त्तव्य-
मित्यर्थः ।

पुनर्हारीतः,—

स्थितिरविच्छिन्नवेदवेदिता अथोनिषङ्गरिता अविच्छिन्ना-
र्षेयत्वं वा इति कुल्लगुणाः । वेदाङ्गानि धर्माध्यात्मज्ञानं स्थितिश्चेति
षड्विधं श्रुतम् (?) ।

क्षमा दमो दया दानमात्रसा-गुरुपूजनम् ।

शौचं स्नानं जपो होमः तपः स्वाध्यायः सत्यवचनम् सन्तोषो
दृढव्रतत्वञ्चेति ॥

गीतमः,— सर्व्वत एवात्मानं गोपायेत्^१ ।

यमः,—

धर्मचेष्टं शरीरं हि यत्नेन परिपालयेत् ।

शरीरात् स्ववते धर्मः पर्व्वतात् सलिलं यथा ॥

व्यासः,—

विषयेषु न सञ्जेत मनःसंयममाचरेत् ।

मनःसंयममातिष्ठन् ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥

विष्णुपुराणे,—

सदाऽनुपहते वस्त्रे प्रशस्ताश्च तथौषधीः ।

गारुडानि च रत्नानि विभृयात् प्रयतो नरः ॥

सुशुद्धामलकेशश्च सुगन्धिश्चास्वेषष्टक् ।

सिताः सुमनसो हृद्या विभृयाच्च सदा नरः ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

न चापि रक्तवासाः स्यात् चिचासितधरोऽपि वा ।

न च कुर्यादपिपूर्यासं वाससोर्न च भूषणे ॥

वर्ज्यञ्च विद्वं वस्त्रमत्यन्तोपहतञ्च यत् ।

अत्यन्तोपहतं मद्यादिलिप्तम् ।

मनुः,— उपानहौ च वस्त्रञ्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।

उपवीतमलङ्कारं स्रजं कनकमेव च ॥

देवलः,—

कुण्डिकां मण्डलीं शार्टीं प्रसाधनमुपानहौ ।

वर्जयेत् परभुक्तानि अनिर्णिक्तानि वै बुधः ॥

मण्डली कंकतिका ।

मनुः,— क्लृप्तकेशनखश्लश्रु दान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः ।

स्नाध्याये चैव रक्तः स्यान्नित्यमात्महितेषु च ॥

क्लृप्तं च्छिन्नं एतच्च साग्निविषयं, न समावृत्ता वपेरन्नित्याप-
स्तम्बवाक्यात् । आत्महिते व्याधिप्रतीकारादौ ।

धारयेदैणवीं यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् ।

यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥

वेदोऽत्र दर्भवटुः । रौक्मे सौवर्णे ।

गोतमः,—

नित्यशुचिः सुगन्धिः स्नानशीलः, सति विभवे न जीर्ण-
मलवद्वासाः स्यात् । न रक्तमसुगन्धमन्यधृतं वासो विभ्रयात् । न

स्वगुपानहौ [निर्षिञ्च्यात्]^१ । अशक्तौ न रुद्धश्मश्रुरकस्मात् स्यात् ।

^२शास्त्रीयनियमव्यतिरेकेण न दीर्घश्मश्रुः स्यात् ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि श्मश्रुकर्म च कारयेत् ।

महाभारते,—

अन्यदेव भवेदाशुः शयनीये सदैव तु ।

अन्यद्रथ्यासु देवानामर्चयामन्यदेव हि ॥

रथ्यासु यथेष्टचेष्टासु ।

कालिकापुराणे,—

कायस्थेनैव हेम्ना तु कर्म यत् कुत्सितं नरः ।

आचरेत्तदघं तस्य वज्रकल्पं भविष्यति ॥

अनामाङ्गुलिकायान्तु धारयेद्दक्षिणे करे ।

काथोऽज्ञानामाङ्गुलिकाऽन्यः कायभागः, तच्च सुवर्णं धारयता कुत्सितं कर्म कृतं । तत् कुत्सितेन कर्मणा जपापेक्षयाऽधिकपापो भवतीत्यर्थः । एतच्च दौर्घ्यं विहाय ।

भविष्यपुराणे,—

यः कुर्यात् सर्वकर्मणि वस्त्रपूतेन वारिणा ।

स मुनिः स महान् साधुः स याति परमां गतिम् ॥

तथा,—

सोपानत्को देवगृहमारोहेद्यस्तु मानवः ।

स याति नरकं घोरं तामिस्रं नाम नामतः ॥

शिरःस्नातस्तु तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत् ।
 तिलपिण्डञ्च नास्त्रीयात् तथायुर्विन्दते महत् ॥
 स्नातस्य वर्णकं कृत्यं नित्यं कुर्याद्विश्राम्यते ।
 प्रियङ्गु चन्दनाभ्याञ्च विल्वेन तगरेण च ॥
 पृथगेवावल्लिष्येत केशरेण च बुद्धिमान् ।

पद्मपुराणे सप्तर्षिप्रपथेषु,—

अनृतौ मैथुनं याति दिवास्त्रपन्नं निषेवते ।
 अन्योन्यातिथ्यमभ्येति विश्रसौख्यं करोति यः ॥

तथा,—

गो-ब्राह्मणांश्च तीर्थानि पर्वतांश्च नदीस्तथा ।
 देवांश्चैव सदा वन्दन् न प्रेतो जायते नरः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

गोब्राह्मणानलाऽन्नानि नोच्छिद्यो न पदा स्पृशेत् ।

भविष्यपुराणे,—

श्लेष्म-मूत्र-पुरीषाणि समुत्सृजति यस्तु वै ।
 देवस्यायतने भानोः स गच्छेन्नरकं क्रमात् ॥
 उच्छिद्यो नालपेत् किञ्चित् स्वाध्यायञ्च विवर्जयेत् ।
 नोत्थिन्नपादजङ्गस्तु प्राज्ञस्तिष्ठेत्कथञ्चन ॥

विष्णुपुराणे,—

प्रदीप्तं वेश्म न विशेन्नारोहेच्छिखरन्तरोः ।
 न कुर्यादन्तसंघर्षे न कुञ्चीयाच्च^१ नासिकाम् ॥

नासंवृतमुखो जृम्भेत् श्वास-काशौ न वर्त्तयेत् ।
 नोच्चैर्हसेत् मग्नब्दञ्च न मुञ्चेत्पवनं बुधः ॥
 १[न स्नायान्न स्वपेन्नग्नो न चैवोपस्पृशेद्बुधः] ।
 न फुत्कुर्याच्छ्वं प्रात्वा श्वगन्धो हि सोमजः ।
 उपसर्पेन्न च व्यालांश्चिरन्तिष्ठेन्न चोत्थितः ॥
 अतीव जागर-स्वप्ने तद्वत् स्नानाशने बुधः ।
 न सेवेत तथा ग्रथ्यां व्याधामञ्च नरेश्वर ! ॥
 दंष्ट्रिणः शृङ्गिणश्चैव प्राज्ञो दूरेण वर्जयेत् ।
 अवश्यायञ्च राजेन्द्र पुरो वातातपौ तथा ॥
 मुक्तकच्छसु नाचामेद्देवाद्यर्चाञ्च वर्जयेत् ।
 श्लेष्म-सिंहानिकोत्सर्गो नाग्नकाले प्रशस्यते ।
 बलि-मङ्गल्यजयादौ न होमे न महाजने ॥

न कुष्णीयाच्च नासिकां, नासिकां न निष्कोषयेदित्यर्थः ।
 देवाद्यर्चां मुक्तकच्छ इत्यनुषङ्गः । महाजने महाजनमध्ये ।

देवीपुराणे,—

न विषं भक्षयेत् प्राज्ञो न भुजङ्गैश्च क्रौडयेत् ।
 नेत्राञ्जनं निषेवेत दन्तधावनपूर्वकम् ॥

विष्णुपुराणे,—

दिधौषू-पतितोन्मत्त-रङ्ग-वैराति-कीकटेः ।
 बन्धकी-^१बन्धुभृच्छूद्रानृतकैर्जर्तकैः सह ॥

१ [] चिह्निता यङ्क्तिः पुस्तकद्वये नास्ति ।

२ (ग) बन्धकी भर्त्तच्छूद्र-।

तथातिव्ययशौलेश्च परदाररतैः शठैः ।

बुधो मैत्रौ न कुर्वीत नैकः पन्थानमाव्रजेत् ॥

वैरातिः-वैरान् अतति सततं वैरशील इत्यर्थः । कीकटः

कृपणः । बन्धकी असती ।

मैत्रौकुर्व्यादित्यनुवृत्तौ-मार्कण्डेयपुराणे,—

न सर्वशङ्किभिर्नित्यं न च दैवपरैर्नरैः ।

ब्रह्मपुराणे,—

यदाकाशः स्मृतो भीमस्तस्मान्नामवृते कश्चित् ।

कुर्व्यान्मूत्रं पुरीषञ्च न भुञ्जीत पिवेन्नरः ॥

मैथुनञ्चापि न चरेदुच्छिष्टानि च वर्जयेत् ।

उच्छिष्टानि उपभुक्तशेषभूतानि ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

यज्ञ-दान-तपांसीह पुरुषस्य न भूतये ।

भवन्ति यः सदाचारं समुक्लङ्घ्य प्रवर्त्तते ॥

वायुपुराणे,—

एकस्वार्थाय यो हन्यादात्मनो वा परस्य वा ।

एकं प्राणं बहून् वापि कामन्तस्यास्ति पातकम् ॥

यस्मिंस्तु निहतेऽभद्रे एधन्ते बहवः सुखम् ।

तस्मिन् हतेऽशुभे नास्ति पातकञ्चोपपातकम् ॥

महाभारते,—

यः प्रवृत्तां श्रुतिं हन्यात् शास्त्रञ्च मुनिभाषितम् ।

भृषयन्ननभिज्ञाय तं विद्याङ्गघातकम् ॥

तत्रैव बलिं प्रति श्रीवाक्यानि—

यदा शुश्रूषथा वृद्धः परिवारेण योज्यते ।
 पुत्रश्च पितरं मोहात् प्रेषयिष्यति कर्म्मसु ॥
 ब्राह्मणैः कारयिष्यन्ति वृषलाः पदधावनम् ।
 शूद्रश्च ब्राह्मणैर्भाय्यामुपयास्यति निर्भयः ॥
 विद्योनिषु च बीजानि मोक्ष्यन्ते पुरुषैर्यदा ।
 संकरं कांस्यभाण्डैश्च बलिश्चापि कुपात्रकैः ॥
 चातुर्वर्ण्यं तदा कृत्स्नमुन्मर्यादम्भविष्यति ।
 एकैकश्च तदा पाशः क्रमशः परिमोक्ष्यते ॥

विष्णुपुराणे,—

देवादिनिश्वासहतं शरीरं यस्य वेश्म च ।
 न तेन सङ्करं कुर्याद्गृहामनपरिच्छदैः ॥
 देवादिनिश्वासहतं तदुचितपूजादिविरहाद्देवाद्यसन्तोषविषयम् ।
 मनुः,—

नास्तिक्यं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम् ।

द्वेषं दम्भञ्च मानञ्च क्रोधं भैक्ष्यञ्च वर्जयेत् ॥

नास्तिक्यं नास्ति परलोक इति धीः । द्वेषः परानिष्टफलको
 गुणविशेषः । मानं स्वाभाविकगुणारोपान्मन्यत्कर्षधीः । क्रोधो
 बलवती पराचिकित्सा ।

इति गृहस्यरत्नाकरे स्नातकव्रततरङ्गः ॥

अथ यमाः ।

तत्र मनुः,—

यमान् सेवेत सततं नित्यञ्च नियमान् बुधः ।

यमान् पतत्यकुर्वाणो नियमान् केवलं भजन् ॥

केवलान् नियमान् कुर्वाणः पततीति युज्यते । ततो
यमसहिता एव नियमाः कार्य्या इत्यर्थः । सततमापद्यपि ।

व्यासः,—

अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता ।

अस्तेयमिति पञ्चैते यमाश्चैव व्रतानि च ॥

अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारस्नाधवम् ।

अप्रमादो हि नियमाः पञ्चैवोपव्रतानि च ॥

ब्रह्मचर्यमिह प्रतिषिद्धमैयुनत्यागः । ध्यानमात्मचिन्तनं
कल्कशब्दो दम्भपरः ।

याज्ञवल्क्यः,—

ब्रह्मचर्यन्दया चान्तिर्ध्यानं सत्यमकल्कता ।

अहिंसाऽस्तेयमाधुर्यं दमश्चैव यमः स्मृतः ॥

स्नानं मौनो परा सेव्या स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।

नियमो गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादिता ॥

माधुर्यं प्रियवादित्वादि । अप्रमादः कर्त्तव्येष्ववधानम् ॥

हारौतः,— अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचं ब्रह्मचर्यमिति यमाः ।
कूर्म इवाङ्गानि कर्मभ्यः संहृत्य रूपेभ्यो दृष्टिं, मूक इव वाचालेभ्यो
वाचं, कर्मन्द्रिय-बुद्धौन्द्रियानि मनश्च संयम्य अहिंसा भवति ।

एवं ह्याह,—

कर्माणा चक्षुषा चैव वाचाऽथ मनसा तथा ।

यो वै न कुरुते पापं सा ह्यहिंसा चतुर्विधा ॥ इति ।

देवज्ञः,— तत्र दशविधा हिंसा । उद्वेगजननं सन्तापजननं, रुजाकरणं शोणितोत्पादनं, पैशून्यकरणं सुखापाकरणं, अतिक्रमः संरोधो हितप्रतिषेधो वध इति ।

तत्र श्लोकः,—

कायक्लेशं मनोदुःखं वधं वा प्राणिनां पुनः ।

यत्र वर्द्धयति द्वेषात् सा हिंसेति समासतः ॥

उद्वेगो मनसोऽसुखता । सन्तापो यस्मिन् दुःखे उत्पन्ने आकुलितमिवात्मानं मन्यते । रुजा शरीरं दुःखम् । अतिक्रमो मान्यावज्ञा । संरोधः स्वाच्छन्द्यनिषेधः । हितप्रतिषेधः हितं तर्कशुद्धमभिमतम् ।

महाभारते,—

यूक्त-मत्कुण-दंशादीन् खादतस्त्वात्मनस्तनुम् ।

पुत्रवत् परिरचन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

हेतुमुक्त्वा हारौतः,—

तस्मान्नानृतं वदेत् । सोमविक्रय-विवाह-मैथुनं बालप्रबोधनम् । अनिन्दितं स्तानित्वादिशून्यम् । स्वभावतः क्लेशशून्यम् ।

मनुः,— सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।

प्रियञ्च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥

एतेन प्रियं सत्यञ्च सम्बलितं वक्तव्यमित्युक्तम् ।

यमः,—

सुभाषितसहस्राणि सुभाषितशतानि च ।

सर्वाण्यव्याहृतस्येह कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

दया हि सर्वभूतानामनृतेन च शाम्यति ।

सत्येनाऽपि विनश्येत् हिंसा यच्च प्रवर्त्तते ॥

एतेन सत्त्वानृतयोर्दयामौनप्राशस्त्यमुक्तम् ।

हारीतः,—

ऋतमिति सम्भूताभिधानम् । नात्र ऋतमस्तीत्यनृतम् । तच्चतुर्विधम् । साध्यानृतम् । पणितानृतम् । सुकृतानृतम् । साधारणानृतमिति । क्रयविक्रयकितवृत्तित्वं पणितानृतम् । तस्मान्न व्यसनादिभिः क्रीणीयान्न विक्रीणीयात् न कितवृत्तिः स्यात् ।

एवं ह्याहुः,—

विक्रयी शंसते पण्यं क्रयी निन्दति तद्गुणान् ।

व्याजयोगाच्च कितवमश्रद्धेयं प्रजापतिः ॥ इति ।

विश्रम्भानृतम् साध्यानृतमिति व्यवहारानृतमिति त्रिविधं प्रत्ययानृतम् ।

यद्विश्रम्भादक्तात् कौर्त्तिं करोति कारयति वा तद्विश्रम्भानृतमित्युच्यते ।

यत् साध्यकर्षणवस्थितोऽनृतम् व्यवस्यति जानन्नप्यपलपति कूटसाध्यं वोपैति तत् साध्यानृतमित्युच्यते ।

दयोर्विवदमानयोर्मैत्रादेशाल्लोभाद्वा सम्भूतं व्युदस्यासम्भूतं व्यवस्थापयति तद्व्यवहारानृतमित्युच्यते ।

एवं ह्याह,—

विश्रम्भात्त्रियुगं हन्ति पञ्च मिथ्यापल्लापतः ।

क्षणात् सप्तयुगं हन्ति अनृतं व्यवहारतः ॥

न व्यवसनादिभिरित्यत्र व्यसनं वञ्चना । अनृतमध्यवस्थिति
वदति । जानन्नपि अपल्लपति मौनमाश्रयते । एतदेव कूट-
साध्यता । युगं जन्म ।

नारदः,—

पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।

शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।

सर्वं भूम्यनृते हन्ति मास्म भूम्यनृतं वदेः ॥

अप्सु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने ।

अज्ञेषु चैव रत्नेषु सर्वेऽव्यक्तमयेषु च ॥

यमः,—

पशुवच्च चौरघृतं सर्वेऽप्यपशुसम्भवम् ॥

गोवदस्त्रेषु सर्वेषु शयनेष्व्यासनेषु च ।

अश्ववत् सर्वदानेषु खरोद्गाश्वतरेषु च ॥

आदित्य-चन्द्रावनिलोऽनलश्च

द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

पश्यन्ति नित्यं पुरुषस्य वृत्तम्

तस्मान्न वाच्यं त्वनृतं कदापि ॥

यस्य वाङ्मनसौ शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्व्वदा ।

तपो वेदाः स्मृतिस्त्र्यागः स तेभ्यः सर्व्वमश्नुते ॥

पञ्च पञ्चनृते हन्तीति पञ्चादिविषयमनृतं वदन् पञ्चत्वादि-
संख्यावतो बान्धवान् हन्ति नरके पातयतीत्यर्थः ।

हन्ति जातानजातांश्च इत्यादिना हिरण्यनृते ततोऽप्यधिकं
पापं दर्शितम् । एवं सर्व्वं भूम्यनृतं हन्तीत्यनेन ततोऽप्यधिकं
दर्शितमिति नेयम् । भोगे मैथुनजन्ये भोग इत्यर्थः । सर्व्वञ्च
पशुसम्भवं चौरदध्यादि । शयनीयेषु कम्बलादिषु ।

देवलः,—

अनृतं द्विविधमसत्यं विसम्बादश्चेति । तत्र दृष्टश्रुतकृताना-
मन्यथाचरणमसत्यं, प्रागभ्युपगतानामसंप्रवर्त्तनं विसम्बाद इति ।

रागाद्वेषाद्भयाक्लोभाद्वाचिण्यात् शङ्कया क्रिया ।

दम्भात् प्रमादतश्चैव नरस्योत्पद्यतेऽनृतम् ॥

परप्राणोपघातार्थं परद्रव्यापहारकः ।

विशिष्टोऽनृतवादस्तु न वृथाकथनादिषु ॥

तस्मादनृतहेतुंस्तान्नात्मन्युत्पादयेत् क्वचित् ।

उत्पन्नार्थान् प्रशमयेत् कारणैस्तद्विघातिभिः ॥

हारीतः,—

दानानृतमिच्छ्यानृतं तपोऽनृतमिति त्रिविधं कृतानृतम् ।

अन्न-धान्य-वासो-रत्न-हिरण्य-गोऽश्व-कन्या-भूम्यभयदानानामेकतमं
वा यो न ददाति न प्रतिपद्यते न मया दत्तमित्युच्यते ।

एवं ह्याह,—

अन्नानृते जन्महानिर्दे तु वासोऽनृते तथा ।
 त्रौणि रत्नानृते हन्ति चतुरः काञ्चनानृते ॥
 पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
 शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥
 एतत्तु द्विगुणं हन्ति कृत्वा भूम्यनृतं नरः ।
 ततस्तु द्विगुणं भूयोऽभयं दत्वा हिनस्ति यः ॥

यो यक्ष्ये इत्युक्त्वा न यजेन्महान्तं वा क्रतुमभिवीक्ष्य
 स्वल्पेनेक्षा न सर्वसुपयुनक्ति तत्र चैधातवौप्रायश्चित्तिः ।

यस्तु तप उत्पत्य न यथार्थं तपस्यत्यन्यथा वा चरते । असमाप्त-
 कारी निवर्त्तते तत्राग्नेयो विधिः । चान्द्रायणं वा साधारणं
 नाम । यो गो-ब्राह्मणहितमापत्कल्पः खैराभिधानं भवत्येवं ह्याह—

न नर्कयुक्तं वचनं हिनस्ति
 न खैरवाक्यं न च मैथुनार्थं ।
 प्राणात्यये सर्वधनापहारे
 पञ्चानृतान्याङ्गरपातकानि ॥

अन्नधान्यार्थं तत्रान्नपदमन्नार्थपरम् । दत्त्वा प्रतिश्रुत्य । साधा-
 रणत्वं गुणदोषानुवन्धात् । यथा गोब्राह्मणानृतमज्ञातमपि । गुरो-
 रहितं सदोषमितरत्रादोषम् । एवमापदनृत-खैराभिधानानृतयो-
 रपि बोद्धव्यम् ।

यमः,— न नर्कयुक्तं वचनं हिनस्ति
 न स्त्रीषु नित्यं न विवाहकाले ।

१प्राणायामे सर्वधनापहारे

पञ्चानृतान्याङ्गरपातकानि ॥

देवलः,—

विवाहे ब्राह्मणस्यार्थे प्राणिनां जीविताय च ।

आत्मनः प्राणहेतोर्वा न सीदेदनृतं वदन् ॥

विवाहे मैथुने ।

गोतमः,—

विवाहे मैथुने नर्म्मार्त्तिसंयोगेषु दोषमेके, नानृतं वदेत् गुर्वर्थेषु,
सप्तमं पुरुषमितश्च परतो हन्ति मनसाऽपि गुरोरनृतं वदन्नर्थेषु ।

याज्ञवल्क्यः,—

न संग्रथं प्रपद्येत न कस्मै चाप्रियं वदेत् ।

नाहितञ्चानृतञ्चैव न स्तेनः स्यान्न वार्द्धुषिः ॥

अथ देवलः,—

ततः स्थूल-मध्य-क्षुद्राणां पदार्थानां प्रसङ्गं तुष्णीं प्रच्छन्नं वा
हरणं स्तेयम् ।

रत्न-चेत्र वेश्म हे मरुष्याभरणादीनि स्थूलानि, चतुष्पादान-
वस्त्रलोहकार्पापणोपकरणानि मथ्यानि । दन्त-शृङ्ग-दारु-चर्म-
पाषाण-मृत्समयादीनि क्षुद्राणि ।

प्रसङ्गं बलात्कारेण । तुष्णीं हरणं स्वाभिना दृश्यमानस्यैव
बलात्कारं विना । प्रच्छन्नं समञ्चं वञ्चयित्वा हरणम् ।

हारीतः,—

द्विविधमेव द्रव्यमाहुः— सचेतनं निश्चेतनञ्च । सचेतनं जङ्गमम् । निश्चेतनं-जरायुजमायं तैजसमपि शैलोषधं वानस्पत्यं मृण्मयं रसमयञ्च एवं सम्भूतस्य दशविधानात् स्तेयं भवति—

अदत्तादानात् । अनतिमृष्टग्रहणात् । अनिर्द्देशोपयोगात् । मृत्येभ्यो मृत्युदानात् । याचितानिर्व्यातिनात् । न्यासापलप-
पात् । च्छेद्यस्यसनयोरनुपायग्रहणाच्चेति । प्रतिश्रुत्यादाना-
द्देवताऽनभिषम्बन्धाच्चेति^१ दशविधं भवति ।

एवं ह्याह,—

प्रतिश्रुत्याप्रदानेन दत्तस्याच्चेदनेन च ।

विविधान्नरकान् याति तिर्यग्गोनौ च जायते ॥

वाचा यच्च प्रतिज्ञातं कर्म्मणा नोपपादितम् ।

^२चृणन्तद्र्भ्रसंयुक्तमिह लोके परत्र च ॥

स्वामिनाऽदत्तस्यादानमदत्तादानम् । अनतिमृष्टग्रहणं परि-
माणातिरिक्तग्रहणम् । देवपितृमनुष्यार्थं भिक्षयित्वा स्वयमुप-
भुञ्जतोऽनिर्द्देशोपयोगः । मृत्यानां कर्म्म कारयित्वा मृतेरदानम् ।

याचित्वा नेष्ट्यामीत्यनिर्व्यातनं याचितानिर्व्यातनम् । विद्या-
मित्रकुलप्रत्ययाग्न्यस्तस्यापलपनम् न्यासापलपनम् । कूटमानतुल्ला-
तस्करत्वम् कृद्ग । व्यसनेन चाब्रह्मचारिणो हिरण्यादीनामात्मार्थं
प्रतिग्रहो, यतीनाञ्चानुपायग्रहणम् ।

स्तेयिनो हि प्रमीताः पूर्व्वधनिनामुपकाराय जायन्ते ।
तस्मात् स्तेयं न कारयेत् । नानुमन्येत ।

अस्यार्थः— सचेतनं जीवं जीवाधिष्ठितं जङ्गमङ्गतिमत् पुरुष-
गवादि । जरायुजमण्डजादि । आप्यं शङ्खशुक्लादि, तैजसं
सुवर्णादि, श्रौषधं व्रीहियवादि, वानस्पत्यं तृणकाष्ठादि, मृण्मयं
घटादि, रसमयं चौरादि । एवम्भूतस्य दशविधानात् वक्ष्य-
माणादत्तादानादिप्रकरणे चौर्यम्भवतीति ।

प्रतिश्रुत्यादानं तदेव मया देयमिति प्रतिज्ञाय यददानम् ।

देवतानभिसम्बन्ध इति यज्ञाय द्रव्यमिति निधाय तस्य
देवतयाऽनभिसम्बन्धो यागाकरणात् । धर्मसंयुक्तश्च प्रतिज्ञात-
मित्यर्थः । कारचित्येत्थं कर्मेति शेषः । अनित्यात्तनम-
प्रत्याख्यानम् । उपकाराय जायन्ते पशुदासत्वेनेति शेषः ।

यमः,—

सुवर्णमेकं गामेकां भूमेरप्यर्द्धमङ्गुलम् ।

हरक्षरकमाप्नोति यावदाहृतसंज्ञवम् ॥

हिरण्यं पशुयानानि स्त्रियो वासांसि यो हरेत् ।

स पर्यायेण यातीमाक्षरकानेकविंशतिम् ॥

नरकाश्च राजप्रतिग्रहप्रस्तावे तत्रैव प्रागुक्ताः ।

आपस्तम्बः,—

स्तेनोऽभिग्रस्तो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा परस्मिन्नोऽपि परि-
मिते निरये वृत्ते जायते चाण्डालो ब्राह्मणः । पौष्कसो
राजन्यः । वैश्यो वैश्यः । स्तेनः सन् यो लोके प्रसिद्धः ।

विष्णुः,—

यद्यत्परेभ्यो न दद्यात् पुरुषस्तु निरङ्कुशः ।
 तेन तेनाथ हीनः स्याद्यच्च तन्नाभिजायते ॥
 जीवितं धर्म-कामौ च धने यस्मात् प्रतिष्ठितौ ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन धनहिंसां विवर्जयेत् ॥
 प्राणिहिंसापरो यस्तु धनहिंसापरस्तथा ।
 महद्दुःखमवाप्नोति धनहिंसापरस्तथोः ॥

यमः,—

देवद्रव्यापहर्तारं परस्त्रहरणे रतम् ।
 पुरुषं पापकर्माणं नरकः प्रतिपद्यते ॥
 यस्तु लभं पुनर्दद्याद्देवद्रव्यं यतस्ततः ।
 गुरुद्रव्यं द्विजद्रव्यं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
 यदेतद्भूनमित्याहुः प्राणायैते बहिश्चराः ।
 स तस्य हरति प्राणान् यो यस्य हरते धनम् ॥
 अपहृत्य परस्वार्थं यस्तु दानं प्रयच्छति ।
 स दाता नरकं याति यस्वार्थस्तस्य तत्फलम् ॥
 परस्त्रपरितुष्टास्तु जीवितान्तकरास्तु ये ।
 तेषां रजः पतेद्यच्च तदमेथ्यतरम्भवेत् ॥
 षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षगतानि च ।
 ब्रह्मस्त्रहर्ता नरके सततं परिवर्तते ॥

तथा,—

षष्टिवर्षसहस्राणि ब्रह्महा नरकं पतेत् ।

यश्च ब्राह्मणवृत्तिघ्नो यो वै पतितयाजकः ॥

वृहस्पतिः,—

शोधं शुद्ध्यति मृत्तोयैः प्रायश्चित्तैश्च पातकम् ।
 ब्रह्मस्व-न्यासहर्ता वा दमं कृत्वा न शुद्ध्यति ॥
 ब्रह्महा वृत्तिहा चोभौ समौ स्यातां न वा समौ ।
 कल्पान्ते ब्रह्महा शुध्येत् वृत्तिहा न कदाचन ॥
 एवं ज्ञात्वा परस्वानि मनसाऽपि न चिन्तयेत् ।
 परस्त्रियो विशेषेण धर्मसारमिदं स्मृतम्^१ ॥
 जातान्धो वधिरस्यैव मूकः सङ्कुचिताङ्गुलिः ।
 परदारापवादिषु परच्छिद्रानुहिंसने ॥
 नैवंविधस्तु स्वपितृन् त्रायते महतो भयात् ।
 वितत्येह यशो दीप्तं ब्रह्मलोके महीयते ॥

पद्मपुराणे,—

सामान्यदक्षिणां लब्ध्वा गृह्णात्येकं विमोहितः ।
 नास्तिक्यभावनिरतः सन् स वै प्रेतोऽभिजायते ॥

यमः,—

देवद्रव्यं गृहद्रव्यं यद्व्यं पार्षदं भवेत् ।
 हत्वाऽमुचं नरो लोभाद्गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥
 चाण्डालो विजगौ गाञ्च मनुः स्वायम्भुवः पुरा ।
 प्रभवामीति योऽश्नाति बह्व-सामान्यमेककः ॥

शुनां रजस्वलानाञ्च कृद्दितं मलदूषितम् ।

तस्य संसरतो लोके वृत्तिरेका विधीयते ॥

देवद्रव्यादिकं हत्वा चाण्डालः सन् गृध्रोच्छिष्टेन जीवतीति
मनुर्विजगावुक्तवानित्यर्थः ।

दृहस्यतिः,—

हरते हारयेद्भूमिं मन्दबुद्धिस्तमोवृतः ।

स वद्धो वारुणैः पाशैस्त्रिग्योनिषु जायते ॥

खदत्तां परदत्तां वा यो हरेत वसुन्धराम् ।

षष्टिवर्षसहस्राणि विष्टायां जायते कृमिः ॥

षष्टिवर्षसहस्राणि खर्गं वसति भूमिदः ।

आच्छेत्ता चानुमन्ता च तान्येव नरके वसेत् ॥

तान्येव षष्टिवर्षसहस्राण्येव ।

तडागानां सहस्रेण अश्वमेधशतेन च ।

गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्त्ता न शृङ्गति ॥

अन्यायेन हता भूमिरन्यायेन च हारिता ।

हरन्तो हारयन्तश्च हन्युस्त्रिपुरुषं कुलम् ॥

ब्रह्मस्त्रं प्रणयाहुक्तं दहत्यासप्तमं कुलम् ।

विक्रमेण च भुक्तन्तद्दशपूर्वान् दशापरान् ॥

ब्रह्मस्त्रे मा मतिं कुर्यात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

अग्निदग्धानि रोहन्ति ब्रह्मदग्धं न रोहति ॥

ब्रह्मदग्धं ब्रह्मस्त्रहरणदग्धम् ।

तथा,—

न विषं विषमित्याहु-ब्रह्मस्वं विषमुच्यते ।
 विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रकम् ॥
 लोहचूर्णाग्निचूर्णे च विषञ्च जरयेन्नरः ।
 ब्रह्मस्वं त्रिषु लोकेषु कः पुमान् जरयिष्यति ॥
 विन्ध्याटवीश्वतोयासु शुष्ककोटरवासिनः ।
 कृष्णसर्पाश्च जायन्ते ब्रह्मदायाऽपहारकाः ॥

दायोऽत्र धनम् ।

हारीतः,—

अस्तेयं परमो धर्म इति धर्मविदो विदुः ।
 परद्रव्यस्य हन्तृणां न शुभा विद्यते गतिः ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे यमतरङ्गः ॥

अथ स्तेयापवादाः ।

तत्र यमः,—

अस्तेयमग्नये काष्ठमस्तेयञ्च गवे दणम् ।

कन्याहरणमस्तेयं यो हरत्यनलङ्घताम् ॥

पुष्पकाष्ठोदके शाके तथा मूलफले दणे ।

अदत्तादानमेतेषामस्तेयञ्च यमोऽब्रवीत् ॥

दणकाष्ठं फलं पुष्पं प्रकाशं वै हरन् वरः ।

गो-ब्राह्मणार्थं गृह्णन् वै स न पापेन लिप्यते ॥

यो हरति वरो गुणवानिति शेषः । अनलङ्घतामन्यस्ते
विवाहयितुमलङ्घता या तदन्याम् ।

मनुः,—

वानस्पत्यं मूलफलं दार्ढ्यग्न्यर्थन्तथैव च ।

दणं गोभ्यश्च वासार्धमस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥

वानस्पत्यमत्र वनस्पतिप्रभवं पत्रादि । अन्यर्थं आवश्यक-
सम्बद्धनौयाम्यर्थम् ।

देवलः,—

अस्तेयमग्नये काष्ठमस्तेयं पशवे दणम् ।

अस्तेयं फलमारण्यं अस्तेयं पार्थिवं जलम् ॥

पार्थिवं पृथिवीस्थं परकूपादिस्थितम् । तेनानुत्सृष्टमपि ।

गोतमः,—

गोऽग्न्यर्थं दणमेधन्वीरुद्धनस्पतीनां पुष्पाणि खवदाददीत
फलानि चापरिवृत्तानाम् ।

खवदात्मवत् । अपरिवृत्तानां अरचितानाम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

द्विजसृणैधःपुष्पाणि सर्व्वतः समुपाहरेत् ।

सर्व्वतः रचितादरचितादपि ।

हारीतः,—

पूर्वाश्रमयोर्ब्रह्मचर्यग्रहणे स्तेणम् ।

तथा मूत्रपुरीषाणाम् । पाण्डोः शाकपरिमाणे एकपाणेः
शमीनां बह्वस्तददेके । रचाट्टचाणां तत्स्थानतत्तणेऽस्तेणम् ।
अन्येषाञ्च सुमनसामर्चापिनहने । अग्न्यर्थं तृणकाष्ठानां यवसो-
दकेन गवाञ्चास्तेणम् ।

पूर्वाश्रमयोर्ब्रह्मचारि-गृहस्थयोः पाण्डोः शाकपरिमाणे
पाणिद्वयपरिमितशाक इत्यर्थः । पाणेः शमीनां परिमाणे
इत्यनुषङ्गः । तेनैकपाणिपरिमितशमीनामित्यर्थः । रचाट्टचो
रचणौयतरुः । अर्चा प्रतिमा, पिनहनमाच्छादनम् ।

शङ्खलिखितौ,—

तिल-मुद्ग-माष-मसूर-यव गोधूमानां शस्यमुष्टिग्रहणेषु, पथि-
कानामप्यपञ्चदलानां तथेचोर्भूलकयोः पुष्पफलप्रचयने च, विदि-
तस्य प्रकाशं गृह्यतो न दोषः ।

शस्यं फलं अपञ्चदलानां पञ्चदलशून्यानां शाखासम्बलहीनाना-
मिति यावत् । विदितस्य ख्यातस्य साधुतयेति शेषः ।

वृहस्पति-कात्यायनौ,—

त्रयोषोर्वाहके द्वे तु पञ्चाशं पञ्च दाडिमम् ।

खर्जूरदाङ्गीमादीनां मुष्टिं गृह्यन् दूष्यति ॥
उर्वाहकं कर्कटौ ।

नारदः,—

शालि-ब्रीहि-मसूराणां मुष्टियाहो विधीयते ।
यव-गोधूमयोर्वापि यदाऽथो मुद्ग-माषयोः ॥
एतेषां मानवैर्मुष्टिर्यद्दीतव्या पथिस्थितैः ।
शाकं शाकप्रमाणेन गृह्यमाणं न दूष्यति ॥
यद्दीतव्यानि पुष्पाणि देवतार्चनकारणात् ।
अदत्तादायिनं विद्याद्यदि त्वधिकमिच्छति ॥
शाकप्रमाणं हारौतोक्तं मुष्टिद्वयम् ।

वृद्धमनुः,—

चणक-ब्रीहि-गोधूम-यवानां मुद्ग-माषयोः ।
अनिरुद्धैर्यद्दीतव्यो मुष्टिरेकः पथिस्थितैः ॥
अनिरुद्धैः स्वामिभिरिति यावत् ।

यमः,—

पथिकः क्षीणवृत्तिश्च दाविचू दे च मूलके ।
आददानः परचेत्रे न दोषं ब्राह्मणोऽर्हति ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे स्तेयापवादतरङ्गः ॥

अथ शौचम् ।

तच्च हारीतः,—

शौचं नाम धर्मादिपथो ब्रह्मायतनं श्रियोऽधिवासो^१ मनसः
प्रसादनम्, देवानां प्रियं, शरीरे चेन्नदर्शनं बुद्धिप्रबोधनम् ।
तच्च शौचमुपरिष्ठादक्ष्यामः ॥

एवं ह्याह,—

शुचिं देवाऽभिरचन्ति पितरः शुचिमन्वयुः ।

शुचेर्विभ्यति रक्षांसि ये चान्ये दुष्टचारिणः ॥

धर्मादिपथः—धर्मस्य प्रथमः पन्था उपाय इति यावत् ।
शुचेरेव कर्माधिकाराद्ब्रह्मायतनं ब्रह्मणो वेदस्य आयतनं
आधारः । चेन्नदर्शनं आत्मनो दर्शनं तच्च द्विविधं हारीतेनैव
वक्ष्यमाणं बाह्यमास्थन्तरञ्च ।

तत्र बाह्यं कुलशौचमर्थशौचं शारीरञ्च । तत्र कुलशौचं
सूतकाद्यशौचशून्यत्वम् । अर्थशौचं भाजनादिद्रव्याणां शुद्धिः ।
शारीरादिशौचममेधाचलेपनम् ।

आभ्यन्तरञ्च शौचं पञ्चविधम् ।

तद्यथा,—

मानसं चाक्षुषं घ्राणं वाच्यं स्नाद्यञ्च । तत्र मानसं
अपुण्याभिधानदोषविरहः । चक्षुरादिशौचज्ञानवशोऽवलोका-
नादिविरहः । चाक्षुषवत् स्पर्शनीयमप्यत्र द्रष्टव्यं न्यायसाम्यात् ।

दत्तः,—

शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूलो द्विजः स्मृतः ।

शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥

हारीत,—

भ्रष्टशौचं नरं दृष्ट्वा प्रहरन्तीह राक्षसाः ।

यद्याः पिशाचा भूतानि ये चान्येऽप्येवमादयः ॥

ज्ञानं दानं तपस्यागो मन्त्र-कर्म्म-विधि-क्रियाः ।

मङ्गलाचारनियमाः शौचभ्रष्टस्य निष्फलाः ॥

इष्टं निवेदितं दत्तं मुक्तं जप्तं तपः श्रुतम् ।

यातुधानाः प्रलुप्यन्ति शौचभ्रष्टाद्विजन्मनः ॥

निवेदितं नैवेद्यं कृतम् ।

श्रातातपः,—

शौचहीनाश्च ये विप्राः न च यज्ञोपवीतिनः ।

कृतं दत्तं तपस्तेषां विनश्येन्नात्र संशयः ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे शौचतरङ्गः ॥

अथ ब्रह्मचर्यम् ।

तत्र हारीतः—

ब्रह्मचर्यं नाम दिव्यमातृषीणां चित्रस्थ-काष्ठस्थ-पोतस्थ-मृण्मया-
दौनामप्यप्रार्थनमस्मरणमसंकल्पनमनभिप्रेक्षणमसङ्कीर्त्तनमनभि-
भाषणमनभिगमनमसन्दर्शनमसमागमस्यासाम् ।

तच्च ब्रह्मचर्यं चतुर्विधं भवति । कृष्णं रक्तं शुक्लं विमलमिति ।

तत्र परदारवर्जनं नित्यं स्वदारगमनं कृष्णम् । पर्वणि नियमे
वर्जनं रक्तम् । ऋतुकालाभिगमनं शुक्लम् । ऊर्द्धरेतस्त्वं विमलम् ।

एवं ह्याह,—

कृष्णेनेमं जयेल्लोकं मध्यं रक्तेन वै जयेत् ।

शुक्लेन तु जयेत् स्वर्गं विमलान्मोचमाप्नुयात् ॥

दिव्या उर्व्वश्वाद्याः आस्तप्रसिद्धाः । पोतस्थाः पोतं प्रतिमा-
करणयोग्यं रजतादि तत्रस्थास्तन्निर्दिताः । अप्रार्थनं सा मम
भूयादित्याशंसाविरहः । असङ्कल्पनमहमेवं करिष्यामीत्यभिसन्धि-
विरहः । अनभिप्रेक्षणमाभिमुख्येनावलोकनविरहः । अनभि-
भाषणमाभिमुख्येन साभिलाषभाषणविरहः । अनभिगमनमाभि-
मुख्येनानागमनम् । असन्दर्शनं सकलावयवावलोकनविरहः ।
असमागमः संयोगविरहः ।

सर्व्वे चैते रागजा निषेध्या इति नेयम् । पर्व्वणि नियमे
वर्जनम् पर्व्वण्यमावास्यादौ नियमे द्वादशीव्रतादौ च वर्जनं त्यागः ।

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे ब्रह्मचर्यतरङ्गः ॥

अथ नियमः ।

तत्र हारीतः,—

क्रोधनियमवर्जनमकल्कता सन्तोषो गुरुशुश्रूषा चेति नियमः ।
कर्षनियमो वाङ्मयमश्नेति क्रोधनियमः । मानसात् क्रोधाच्चित्त-
परितापात् पीड्यमानस्य वैवर्ण्य-वैकल्यादयो व्याधयः संभवन्ति ।

अहङ्कारेभ्योऽसूया-द्वेष-परोपतापादीनि च क्रोधरूपाणि ।
वाग्लक्षणादप्रियपक्षवादिता नानाविधवाक्यदर्शनादयः । कर्ष-
लक्षणाः केशग्रहणसंग्रहणादयः । अपरशरीरविप्रयोगकराश्चेति ।

यैरुपसृष्टः सुविद्वानप्यवसादमुपैति तस्मादेतान् वर्जयेत् ।

एवं ह्याह,—

आक्रुष्टस्ताडितः क्षिप्तः चमते यो न कुप्यति ।

स तस्य दुष्कृतं दत्त्वा सुकृतं सर्व्वमाप्नुयात् ॥

इति तस्याक्रोशनादिकर्तुः ।

यमः,—

यत् क्रोधनो जपति यज्जुहोति यदा तपस्तप्यति यद्ददाति
वैरोचनिस्तद्धरतेऽस्य सर्व्वम्, मोघश्रमो भवति ।

अस्य क्रोधनस्य वैरोचनिर्वलिः ।

हारीतः,—

१ कृतिर्नियमो जैह्वं नियमार्ज्वं क्क्ष माया व्याजयुक्ता
निष्कृतिः काठिण्यासाध्य-वैषम्यदौर्ध्यं सद्भावयुक्तं ह्येतन्नियमार्ज्वं
भवति ।

एवं ह्याह,—

जैह्वं मृत्युपदं प्राङ्निष्कृतिस्तमसः पदम्

सर्वभूतात्मभूतत्वादार्ज्वं ब्रह्माणः पदम् ॥

स्नाननियमः शूनानियमः सेवानियमोऽदभ्युद्योगकल्कता ।

ज्ञान-दान-तप-ऐश्वर्य-भोगविशेषैः स्नायं वर्जयेत् । स्नायोप-
पन्नास्तेजसाऽवपन्नाः सम्भवन्ति पञ्चशूनासम्बन्धं सम्भूतं पापमय-
मित्युच्यते । अधिनो हि प्रेतीभूता बीजवज्जायन्ते तस्मान्नात्मार्यं
शूनां कारयेत् । विविधशिल्पप्रयोगैः सेवाविशेषैः परानत्यर्थं
नोपाचरेत् । अविद्वान् विद्वत्तां ख्यापयति, अदाता दानं,
अयज्वा यज्ञम् । तपस्वी तपोऽनाश्रम्याश्रममलिप्तम् । तेनैवं
वृत्तानां दुष्कृतं कृतं भवति ।

एवं ह्याह,—

किं तेन न कृतं पापं चौरिणात्मापहारिणा ।

योऽन्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ॥

कृद्वा कलपरमतितिरोधानमिति यावत् । व्याजोऽर्थान्त-
रेणोपन्यासः । काठिन्यं करुणाविरहः । असाध्यं अथवाहृदयं
नागादिप्रदर्शनं, वैषम्यं निगूढपराभिधानम् ।

दौष्ट्यं परसुखसहिष्णुता । निष्कृतिः जैह्वं स्नायो दर्पः ।
अवपन्ना ह्रीनाः, अत्रातुमित्यर्थगहादिवाद्यर्थं न दोषः ।
एवंवृत्तानां विददादीनाम् । अन्यथा प्रतिपद्यते अन्यथा ख्यापयति ।
मनुः— न धर्माख्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतञ्चरेत् ।

व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्री-शूद्र-दम्भनम् ॥

प्रेत्येह चेदृशो विप्रो गृह्यते ब्रह्मवादिभिः ।
 कृशना चरितं यच्च व्रतं रक्षांसि यच्छति ॥
 अलिङ्गी लिङ्गवेषेण यो वृत्तिमुपजीवति ।
 स लिङ्गिनां हरत्येनस्तिर्यग्गोनौ च जायते ॥

यमः,—

सर्वत्र विद्यते व्याजो धर्म्यं व्याजो न विद्यते ।
 व्याजोपहतधर्माणां स्वर्गं वासो न विद्यते ॥
 तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः
 स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्कः ।
 प्रसङ्ग वित्ताहरणं न कल्कः
 तान्येव भावोपहतानि कल्कः ॥

कल्कः पापं, स्वाभाविको नौपाधिकः । प्रसङ्गवित्ताहरणं
 भ्रान्त्या नर्म्माणां वा स्वाम्यननुमतवस्तुग्रहणम् ।

हारीतः,—

शूनानियमौ सेवानियमौ स्तेयाविक्रयविक्रयौ । अथाव्य-
 याजनासत्प्रतिग्रह-शूद्रश्रावण-भृतकाध्यापनार्थयोगपरिग्रहनिवृत्त्या
 लोभनियमे सन्तुष्टो भवति ।

एवं ह्याह,—

सन्तोषः परमो धर्म्यः सन्तोषः परमं पदम् ।
 सन्तोषः परमं कर्म्यं सन्तोषः परमन्तपः ॥
 सन्तोषः परमं श्रेयः सन्तोषः परमं यशः ।
 सन्तोषः परमा सिद्धिः सन्तोषः परमं सुखम् ॥

शूद्रश्रावणं सुपात्रताख्यापनार्थं शूद्रस्याग्रे वेदपाठः । अर्थयोग-
परिग्रहः पाठनिकापूर्वकः परिग्रहः । सन्तोषः परमो धर्म इति
धर्मादीनां सन्तोषमूलत्वाद्भेदोपचारः ।

पुनर्हारीतः,—

यमेषु नियमेषु चाग्रमत्त-

स्तिष्ठति याति लोकान् वरिष्ठान् ।

भ्रष्टस्तेभ्यो विविधा याति योनौ-

र्यामृतपन्नो मज्जते यातनासु ? ॥

तेभ्यो धीरः शूश्रूषावाग्रायवृत्तो

यस्मिन् यशो न व्यथते नापि धर्मः ।

धर्मो ह्येषः सुसहायो जनानां

य एतान् घोरात् त्रायते मृत्युयोगात् ॥ इति ।

तेभ्यो यमनियमेभ्यः शूश्रूषावान् श्रुतवान् ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे यमनियमतरङ्गः ॥

अथ कुलनाशनानि ।

तत्र यमादयः,—

देवद्रव्यविनाशेन परस्वहरणेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणाऽतिक्रमेण च ॥

मनुः,—

कुविवाहैः क्रियालोपैर्वैदानध्ययनेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणाऽतिक्रमेण च ॥

शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ।

गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया ॥

अयाज्ययाजनेश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणा ।

कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ॥

मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनानि च ।

कुलसंख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥

ब्राह्मणातिक्रमेण ब्राह्मणावज्ञानेन । शिल्पं चित्रादिकर्म ।

व्यवहारोऽत्रानापदि ऋणादानादिरूपः । गोभिरश्वैरित्यत्र वृत्त्यर्थ-

मुपात्तैरित्यर्थः । सेवाऽन्यद्भावपूर्वकं पराराधनम् । नास्तिक्यं

कर्म, नास्ति परलोक इति बुद्ध्या व्यापारः ।

दत्तः,—

अनृतं पारदार्यञ्च तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणम् ।

१. अगम्यागमनञ्चैव हिंसा स्तेयं तथैव च ॥

१ मूलपुस्तके पाठः— अगम्यागमनापेयपानं स्तेयञ्च हिंसनम् ।

अश्रौतधर्माचरणं मैत्रधर्मावहिष्कृतम् ।
 एतानि नव कर्माणि विकर्माणि विवर्जयेत् ॥
 मैत्रधर्मावहिष्कृतं मैत्र-धर्मायोर्बहिष्करणं त्याग इत्यनुषङ्गः ॥
 ॥ इति गृहस्थरत्नाकरे कुलनाशतरङ्गः ॥

अथ निवासः ।

तत्र वृहस्पतिः,—

निवासमुख्यो वर्णाना^१माचारः समुदाहृतः ।
 गुणदोषसमुद्भूतिलोके संसर्गजा स्मृता ॥
 भूमि-माख्य-कुशैधान्न-शस्याम्बु-दिजनैगमे ।
 निष्कण्टके च धार्मिके वसेत् स्थाने निरामये ॥
 निवासोऽत्र ग्रामः । नैगमोऽत्र बालकः । कण्टकोऽत्र
 उपतापादिप्रदश्चौरादिः । धार्मिके धर्मिजनप्रधाने । निरामये
 देशे स्वभावज-रोगशून्ये ।

आपस्तम्बः,—

प्रभृतौधोदके ग्रामे यथात्माधीनं प्रथमं तत्र वासो
 ब्राह्मणस्य ।

प्रथमं पावित्र्यहेतुः कुशगोमथादिः ।

बौधायनः,—

प्रभूत-यवसैधोदकसमित्कुशमाख्योपनिष्क्रमणमाद्यजनाकुलमन-
लस-समृद्धमदस्यप्रतिवेशं^१ ग्राममावसितुं यतेत धार्मिकः ।

उदपानोदके ग्रामे ब्राह्मणो वृषल्लौपतिः ।

उषित्वा द्वादशसमाः शौद्रं साधर्म्यमृच्छति ॥

पुररेणु-गुण्ठितशरीरः तत्परिपूर्णनेत्र-वदनस्तु नगरे वसन्
सुनियतात्मा सिद्धिमवाप्स्यतीति । न च तदस्ति ।

रथाश्वगजधान्यानां गवाश्चैव रजः शुभम् ।

अप्रशस्तं समूहिन्याः श्वाऽजाऽवि-खर-वाससाम् ॥

उपनिष्क्रमणं निष्क्रमणधर्मः । अनलसं सोद्योगजनम् ।
अदस्यप्रतिवेशं चौरसान्निध्यशून्यम्

उदपानोदके कूप एव यत्रोदकं, नगरे पुरे । पुरञ्च विवाद-
रत्नाकरे विवृतम् । नगरे वसन् सन् नियतात्मा सिद्धिमाप्नोति
यद्यपि । तथापि समूहिन्यादिरजसां सम्पर्कस्यापरिहार्यतया
नगरे न वस्तव्यमिति तात्पर्यम् ।

यमः,— एककूपोदके ग्रामे ब्राह्मणो वृषल्लौपतिः ।

वर्षेण शूद्रो भवति कृष्णवर्णमुपाश्रितः ॥

कृष्णवर्णः शूद्रः ।

आपस्तम्बः,—

क्षुद्रान् क्षुद्रचरितान् देशान् न वसेत् । असतां समाजश्चेद्गच्छेत् ।
प्रदक्षिणीकृत्योपेयात् । नगरप्रवेशनानि च वर्जयेत् ।

चुद्रान् जलादिनारुद्धगतागतमार्गान् चाण्डालादिभिरध्युषितान्
न सेवेत । वासार्थं नगरप्रवेशनभूमौर्वर्जयेत् ।

मनुः,—

नाधार्मिके वसेद्भामे न व्याधिवज्जले भृशम् ।
नेकःप्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्वते वसेत् ॥
न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनावृते ।
न पाषण्डिजनाकीर्णं नोपसृष्टेऽन्त्यजैर्नृभिः ॥
न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुक्कशैः ।
न मूर्खैर्नावलिप्तैर्वा नान्यैर्नान्यावसायिभिः ॥

विष्णुः,—

न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनाकीर्णं न सांवत्सरिक-वैद्य-
विहीने नोपसृष्टे न चिरं पर्वते ।

व्यासः,—

तत्र तावन्न वस्तव्यं यत्र नास्ति चतुष्टयम् ।
ऋणप्रदाता वैद्यश्च ओचिथः सजला नदी ॥
तत्र तात न वस्तव्यं यत्रैतत्त्रितयं^१ सदा ।
विजिगीषुः पूर्ववैरी जनश्च सततोत्सवः ।
सजला सर्व्वदा सेव्यजला जनो मूर्खः ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

जितामित्रो नृपो यत्र बलवान् धर्म-तत्परः ।
तत्र नित्यं वसेत्प्राज्ञः कुतः कुनृपतौ सुखम् ॥

यत्राप्रष्टव्यो नृपतिर्यत्र ग्रन्थप्रदा मही ।
 पौराः सुसंयता यत्र सततं न्यायवर्त्तिनः ॥
 यत्रामत्सरिणो लोकास्तत्र वासः सुखोदयः ।
 यस्मिन् कृषीवत्त्वा राष्ट्रे प्रायशो नातिभोगिनः ॥
 यत्रौषधान्यशेषानि वसेत्तत्र विचक्षणः ।
 वसेन्नित्यं सुग्रीलेषु सहवासिषु पण्डितः ॥

महाभारते,—

यत्रागमयमानानामसत्कारेण पृच्छताम् ।
 प्रब्रूयाद्वाङ्मणो धर्मन्यजेत्तं देशमात्मवान् ॥
 आगमयमानानां तर्जनं कुर्वताम् ।

तथा,—

ग्रिथोपाध्यायिका वृत्तिर्यत्र स्थातुसमाहिता ।
 यथावच्छास्त्रसम्पन्ना कस्तं देशं परित्यजेत् ॥
 आकाशस्थोऽब्रुवन् (?) यत्र ब्रूयाद्दोषं विपश्चितः ।
 आत्मपूजातिकामो वै को वसेत्तत्र पण्डितः ॥
 आकाशस्थो निमित्तशून्यः ।

तथा,—

यत्र सन्तापिता लुब्धैः प्रायशो धर्मसेतवः ।
 प्रदीप्तमिव चेलान्तं कस्तं देशं न सन्यजेत् ॥
 धर्मसेतवः धर्ममर्यादास्थापकाः । प्रदीप्तमग्निना चेलं वस्त्रम् ॥

तथा,—

यत्र धर्ममनाशङ्क्यं चरेयुर्वीर्यमत्सराः ।

चरेत्तत्र वसेच्चैव पुण्यश्रीलेषु साधुषु ॥
 धर्ममर्थनिमित्तञ्च चरेद्युर्थत्र वा नराः ।
 न तत्र तु वसेज्जातु ते हि पापकृतो नराः ॥
 कर्मणा यत्र पापेन वर्तन्ते जीवितेभ्यः ।
 व्यवधारेत्तत्स्वर्णं समर्प्यास्तरणादिव ॥

व्यवधारेत् झटित्यपसरेत् ।

तथा,—

यत्र राजा च राज्ञश्च पुरुषाः प्रत्यनन्तराः ।
 कुटुम्बिनामग्रभुजः त्यजेद्राष्ट्रं तदात्मवान् ॥
 श्रोत्रियास्त्वग्रभोक्तारो धर्मनित्याः मनातनाः ।
 याजनाध्यापनायुक्ता यत्र तद्राष्ट्रमावसेत् ॥
 स्वधा स्वाहा वषट्कारा यत्र सम्यगनुष्ठिताः ।
 अजस्रं चैव वर्तन्ते वसेत्तत्राविचारयन् ॥
^१अशुचीन् यत्र पश्येत ब्राह्मणान् वृत्तिकर्षितान् ।
 त्यजेत्तद्राष्ट्रमासन्नमुपसृष्टमिवामिषैः ॥
 प्रीयमाणा नरा यत्र पप्रच्छेयुरयाचिताः ।
 सुखचित्तो वसेत्तत्र कृतकृत्य इवात्मवान् ॥
 दण्डो यत्राविनीतेषु सत्कारश्च कृतात्मसु ।
 चरेत्तत्र वसेच्चैव धर्मश्रीलेषु साधुषु ॥

अविनीता दण्डोचितापराधवन्तः ।

देवलः,—

अरण्यं देवतास्थानं तीर्थान्यायतनानि च ।

यस्मात्तेषु मृता लोका लोकान् यान्ति दिवौकसाम् ॥

अरण्यं नैमिषादि, देवतास्थानं पुरुषोत्तमादिस्थानं, तीर्थं गङ्गादि, आयतनं काश्यादि । एतेषु मृता लोका यस्माद्विवौकसां लोकान् यान्ति तस्मादेतेषु वसेदिति तात्पर्यम् ॥

॥ इति गृहसूत्रभाष्ये निवासतरङ्गः ॥

अथ वाच्यावाच्ये ।

तत्र मनुः,—

भद्रम्भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत् ।

शुष्कवैरं विवादञ्च न कुर्यात्किञ्चित् सह ॥

भद्रं वस्तु भद्रमिति ब्रूयात् न त्वभद्रम् । अथ प्रथमं भद्रपदं भद्रेतरवस्तुपरं^१ तेन यच्च मन्दं तद्भद्रमित्येव वक्तव्यम् । भद्रं वस्तु भद्रमिति वक्तव्यमेवेत्यर्थः । शुष्कं निष्प्रयोजनम् ।

आपस्तम्बः,—

न-भद्रं भद्रं ब्रूयात् । पुण्यं प्रशस्तमित्येव ब्रूयात् ।

विष्णुपुराणे,—

विरोधं नोत्तमैर्गच्छेन्नाधमैश्च सदा बुधः ।

विवादश्च विषादश्च तुल्यरूपैर्नृपेभ्यते ॥

नारभेत कलिं प्राज्ञः शुष्कवैरञ्च वर्जयेत् ।

अपर्यहानिः सोढव्या वैरेणार्थागमं त्यजेत् ॥

विष्णुः— नास्त्रीलं कीर्त्तयेत् नानृतं नाप्रियम् । न कश्चि-
न्मर्माणि स्पृशेत् ।

अस्त्रीलमकीर्त्तनीयम् । तच्चानृताप्रियाभ्यां भिन्नमिह बोद्ध-
व्यम् । मर्माऽप्यत्र गोषदूषणम् ।

आपस्तम्बः,—

गोर्दक्षिणानां कुमार्याश्च परीवादान् वर्जयेत् ।

सृहयन्तीञ्च गां नाचक्षीत । संस्पृष्टां वत्सेनानिमित्ते ।
नाधेनुमधेनुरिति ब्रूयात् । धेनुं भव्येतिव ब्रूयात् ।

गोरदक्षिणारूपायास्तपि दक्षिणानां वस्त्रहिरण्यादीनां दक्षि-
णात्वेन कल्पितानाम् । सृहयन्तीं धान्यादि भक्षयितुं प्रवृत्ताम्,
स्पृष्टां वत्सेन पाययितुमिति शेषः । अनिमित्ते क्रतुवैगुण्य-
निमित्ताभावे । धेनुं भव्येति शब्दो धेनुर्भविष्यतीत्यर्थे धेनो-
र्भव्यायां नुम् वक्तव्यमिति नुमागमः ।

शङ्खलिखितौ,—

नेन्द्रधेनुश्चन्द्रसूर्यपरिवेषोक्ताः परस्मै कथयेत् । नात्मनः
प्रतिकूलं न महाजनप्रतिकूलं कुर्यात् । न गोष्ठीभिः सम्बधेत् ।

महाजनप्रतिकूलं महाजनविरोधः । महत्त्वं वेदार्थज्ञानादिना ।
गोष्ठीभिर्द्विधाकथाभिः ।

पैठीनसिः,—

मत्तोन्मत्त—प्रमत्तैश्च सह सम्भाषणं न कुर्यात् । न परस्त्वयं
रहसि सम्भाषयेत् । प्रमत्तोऽनवहितः ।

सांख्यानगृह्यम् । सूतिकोदकक्याभ्यां न संवदेत् ।

गोतमः,—

न स्नेच्छाशुच्यधार्मिकैः सम्भाषेत । सम्भाष्य पुण्यकृतो
मनसा ध्यायेत् । ब्राह्मणेन सह संभाषेत । अधेनुं धेनुं भवेति
ब्रूयात् । अभद्रभद्रमिति कपालम्भगालमिति । 'सामधनु-
रितीन्द्रधनुः । गां धयन्तीं परस्मै नाचचीत । न चैनां
धारयेत् । स्नेच्छास्तु पुक्कशादयः । अधार्मिकाः पतितादयः ।
सह तैर्न संभाषेत । संकथां न कुर्यादित्यर्थः ।

तदुक्तं पाषण्डाधिकारे विष्णुपुराणे,—

पुण्यं नश्यति सम्भाषादेतेषान्त्विनोद्भवम् । इति ।

पारस्करः,—

गर्भिणीं विजन्येति ब्रूयात् । सकुलमिति न कुलम् ।

यमः,—

तिथिं पचञ्च न ब्रूयात् नचचाणि न निर्दिशेत् ।

जीवनार्थमद्येयं तिथिरद्येदं नचत्रमिति न ब्रूयादित्यर्थः ।

देवलः,—

जीवेति क्षुवतो ब्रूयात् जीवेत्युक्तः सहेति च ।

सहेत्येकवचनजनितक्रोधप्रतिषेधः ।

न परच्छेदागारे गां चरन्तीं परस्मै कथयेत् । न गोब्राह्मणो-
परोधेऽश्लीयात् । न बाह्यमाने बाह्यतामिति ब्रूयात् । उपरोधे
आसने सति ।

बौधायनः,—

नायुक्ता रुचाः परुषा वाचो ब्रूयात् ।

हारीतः,—

न गां चरन्तीं परच्छेदावतीर्णाञ्चाचचीत पिवन्तं परवत्सकम् ।

आपस्तम्बः,—

वर्जयेत् स्तुतिं गुरोः सुस्नातमिति ।

सुस्नातमिति ह्यनप्रशंसनम् ।

तथा वाक्येन वाक्यस्य प्रतिघातमाचार्यस्य विवर्जयेत् ।
श्रेयसाञ्च । सर्वभूतपरीवादाक्रोशाञ्च । विद्यया च विद्यानाम् ।

श्रेयसां प्रशस्तानां प्रतिघातं विवर्जयेत् सर्वभूतपरी-
वादाक्रोशाञ्च वर्जयेदित्यर्थः । विद्यया विद्यानां प्रतिघातं
वर्जयेत् ।

सांख्यायनगृह्यम्,—

न जनसमवायं गच्छेत् । नोपविशेत् । समेनेत्याक्रोशनो-
ऽपिशुनोऽकुलं कुलं नेतिहेतिह स्यात् ।

कुलं कुलप्रयोजनं विना परगृहग्रयनशीलः । इतिहेतिह
इतिवृत्तमिति प्रकाशनशीलः ।

महाभारते,—

पश्यानां शोभनं पण्यं हृषीणां सिध्यतां हृषिः ।

बह्वकारश्च ग्रस्थानां बाह्येऽबाह्यं यथा गवाम् ॥

सम्यक् भोजने ब्रूयात् पानीये तर्पणन्तथा ।
 अमृतं पायसे ब्रूयात् यवाग्वां कृषरे तथा ॥
 श्मश्रुकर्षणि सम्राप्ते व्रते स्नाने च भोजने ।
 व्याधितानाञ्च सर्वेषामायुष्यमभिनन्दनम् ॥
 महात्मनाञ्च गुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित् ।
 तङ्कारं नामधेयञ्च ज्येष्ठानां परिवर्जयेत् ॥
 अधराणां समानानामुभयेषां न दूष्यति ।

पश्यानामिति पश्यानां हृते शोभनं पश्यमिति बह्वकारञ्च
 शस्यानामिति भोजने भोजनसाधने भक्ष्यादौ सम्यक्मिति ब्रूयात् ।
 पानीये पातये दुग्धादौ तर्पणमिति, व्याधितानां रोगिणां हृते
 आयुष्यमभिनन्दनमिति ब्रूयात् । अधराणां वयोगुणादिभिरेवं
 समानानामपि ॥

विष्णुः,—

न विगृह्य कथां कुर्यात् ।

विगृह्य आक्षिप्य विवादकारणं विनेति पारिजातः ।

यमः,—

अनिन्द्या ब्राह्मणा गावः काञ्चनं सखिलं स्त्रियः ।

पृथिवीं यतिनामानि यो निन्दति स निन्दितः ॥

हारीतः,—

न देव गो गृह ब्राह्मणपरीवादं कुर्यात् । न चैषां दीयमान-
 मपि वारयेत् ॥

चाण्डाल-श्रपथे ब्रह्मपुराणे,—

पूर्वभुक्तां स्त्रियं यस्तु निन्देत् सर्वाङ्गसुन्दरीम् ।

१[तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥]

भुक्त्वा पश्येति चान्त्रानि यस्तु निन्दति निर्गुणः ।

तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥

श्रुत्वा परस्य वाक्यानि भवेद्यन्मन्त्रभेदनम् ।

तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥

विद्यां गृह्य यथान्यायं निन्दते च पुनर्गुरुम् ।

तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥

यस्तु निन्दति राजानं ब्राह्मणं यस्तु निन्दति ।

तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे,—

मा स्मै देहीति चैवं यः प्रब्रवीति दुरात्मवान् ।

अपि जातिशतं गत्वा न स मुच्येत किल्बिषात् ॥

विष्णुः,—

देव-ब्राह्मण-महात्मनां परीवादं परिहरेत् ।

[शास्त्रं विद्यास्थानमिति लक्ष्मीधरः]

मार्कण्डेयपुराणे,—

वेद-देव-द्विजातीनां साधु-सत्य-महात्मनाम् ।

गुरोः पतिव्रतानाञ्च तथा यज्वि-तपस्विनाम् ॥

परीवादं न कुर्वीत परिहा^१सेऽपि पुत्रक ।

कुर्वतामविनीतानां न श्रोतव्यं कथञ्चन ॥

महाभारते,—

सदा नारायणन्देवं सर्वपापहरं प्रभुम् ।

निन्दमानो नरः शीघ्रं नरकेषूपपद्यते ॥

वराहपुराणे,—

विष्णु-रुद्रानारं ब्रूयात् लक्ष्मीं गौर्यन्तरन्तथा ।

तन्नास्तिकानां मर्त्यानां काव्यं शास्त्रविगर्हितम् ॥

अन्तरं भेदं, काव्यं कल्पितं न प्रमाणमित्यर्थः ।

यमः,—

यस्तु निन्दात् परं जीवन् प्रशंसत्यात्मनो गुणान् ।

स वै वार्द्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥

तथा,—

परोक्षाणि परेषाञ्च परीवादञ्च वर्जयेत् ।

नैवं ब्रूयान्न शृणुयात् दुष्टवाक्यं कथञ्चन ॥

ब्राह्मणानां विशेषेण कदाचिदपि केनचित् ।

दुष्टवाक्यं न वक्तव्यं ब्राह्मणानां कदाचन ॥

तुष्णीमासीत् निन्दायां न ब्रूयात् किञ्चिदुत्तरम् ।

ब्राह्मणानां परीवादं न कुर्यान्नैव कारयेत् ॥

यद्वाङ्मणेषु कुशलं तदेवाशु समाचरेत् ।

ब्राह्मणानां परीवादो निन्दा यत्र प्रवर्तते ॥

कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ।

स्वाद्रासभः परौवादात् आ स्यात् ^१सूचक एव सः ॥

परिभूय कृमिश्चैव कीटः स्यादपि मत्सरौ ।

परोक्षाणि दुष्टवचनानि ।

गृहे पररहस्थानि नैवोपशृणुयाद्बुधः ।

न ब्रूयात् पररम्भाणि प्रकाशं जनसंसदि ॥

हारीतः,—

विवादं वर्जयेद्विप्रे सर्वर्णेषु च सूचनम् ।

परिभोगं यथोक्तेषु मत्सरं पुत्र-शिश्वयोः ॥

सूचनं पैशुन्यं, परिभोगः परिभूय धनाद्युपयोगः । यथोक्तेषु

ब्राह्मणेषु सर्वर्णेषु च ।

अप इत्यनुवृत्तौ ।

वायुपुराणे,—

परिचचीत सर्व्वत्र वहन्त्यो वाऽथवा स्थिताः ।

परिचचीत परिवदेत् ।

तथा,—

तावत्कालं स्रुतो विप्र उग्रो देवस्तु दीक्षितः ।

तस्मान्नैवं परिवदेदस्त्रीलं नास्य कीर्त्तयेत् ॥

तावत्कालं यावद्दीक्षासमयम् । उग्रो महादेवः ।

योगं परिवदेद्यस्तु ध्यानिनं मोक्षकारिणम् ।

स गच्छेन्नरकं घोरं श्रोतारश्च न संशयः ॥

मनुः,—

ऋत्विक् पुरोहिताचार्य्य मातृलातिथिमंश्रितैः ।

वृद्ध-बालातुरैर्वै द्यैर्ज्ञातिसम्बन्धिवान्धवैः ॥

मातापितृभ्यां यामौभिर्भाचा पुत्रेण भार्य्यया ।

दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥

एतैस्त्यजन् विवादांस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

एभिर्जितश्च जयति सर्वान् लोकानिमान् गृही ॥

आचार्य्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः ।

अतिथिस्त्रिन्द्रलोकेशो ब्रह्मलोकस्य च दिजः ॥

यामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।

सम्बन्धिनो ह्यपां लोके पृथिव्यां मातृ-मातृलौ ॥

आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः ।

भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्य्या पुत्रः स्वका^१ तनुः ॥

कायायां दासवर्गस्तु दुहिता कृपणं परम् ।

तस्मादेतैरधिचिन्नः सहेतापङ्गव^२ सदा ॥

यामथो भगिनी-स्वृषाप्रभृतयः, एतैर्जितः एतैरकृतविवाद
इत्यर्थः । कृपणं कृपाभाजनमित्यर्थः ।

देवीपुराणे,—

न कुर्याज्जनवादन्तु न वेद्यैर्न च मत्सरैः ।

न प्रधानजने वादो नृपाक्षेपः कदाचन ॥

१ (ग) एतैर्जितविवादस्तु ।

२ (ग) स्विका ।

३ कृपित् अस्संज्वरः ।

नृप-बन्धु-गुर्वमात्य-भिषक्-ज्योतिः पुरोहितैः ।

विरोधात् सुमहद्दुःखं प्रीत्या सुखमवाप्नुते ॥

बन्धादयो नृपसम्बन्धिनः । ज्योतिरिह ज्यौतिषिकः ।

तथा च,—

न च वाचं वदेद्दुष्टां न च दौनां न कर्कशाम् ।

विष्णुपुराणे,—

शमं नयति यः क्रुद्धान् सर्व्वबन्धुरमत्सरौ ।

भीताश्चासनकृत् साधुः स्वर्गस्तस्याल्पकं फलम् ॥

शममुपशान्तिम् ।

मत्स्यपुराणे,—

कार्तवीर्य्यार्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रभृत् (धृक्) ।

योऽस्य सङ्कीर्त्तयेन्नाम कस्य उत्थाय मानवः ॥

न तस्य वित्तनाशः स्यान्नष्टञ्च लभते पुनः ।

स्कन्दपुराणे,— नन्दिनं प्रति महेश्वरः ।

अनामयश्चेतनावान्नामकीर्त्तयिता तव ।

सोऽश्वमेधफलञ्चैव लप्स्यते नाऽत्र संशयः ॥

पापदोषा इत्यनुवृत्तौ देवलः,—

तत्र परुषवचनमपवादः पैशून्यमनृतं वृथालापो नैष्ठुर्यमिति

वाङ्मयाः षट् । परेषां देश जाति कुल विद्या शिल्प रूप-
वृत्ताचारपरिच्छेद शरीरकर्माजीवानां यत्प्रत्यक्षं दोषवचनं
तत् परुषम् ।

यच्चान्यत् क्रोध-सन्ताप-चास-संजननं वचः ।

परुषन्तच्च विज्ञेयं तथान्यच्च तथाविधम् ॥

चक्षुश्चानिति लुप्ताक्षं चाण्डालं ब्राह्मणेति च ॥

प्रशंसा निन्दनं देशात् परुषान्तदिशिष्यते ।

वृषलं वृषलेत्युक्त्वा पतितं पतितेति च ॥

सत्येनापि च दोषः स्थान्निध्या द्विगुणभागभवेत् ।

तेषामेव परुषवचनानां परोक्षमुदाहरणमपवादः । गुरु-
नृपतिबन्धुसकाशेषु अर्थोपघातायं दोषाख्यानं पैशून्यम् । अनृतं
विविधमर्थवादश्चेति ।

तथा,—

देशे राजप्रवादाच्च परार्थपरिकल्पनात् ।

नर्म्माहामप्रसङ्गाच्च विज्ञेयं व्यर्थभाषणम् ॥

गुह्याङ्गाऽमेध्यसंज्ञानां वचनं निष्ठुरं विदुः ।

यदन्यद्वा वचो नीचं स्त्रीपुंसोर्मिथुनाश्रितम् ॥

इत्येवं यदि (?) कल्पस्य दुष्टवाक्यस्य भाषणम् ।

इह चामुत्र च क्रूरमनर्थमधिगच्छति ॥

हिताहितं मनुष्याणां केवलं वचसि स्थितम् ।

तस्मात् संयोजयेद्वाचमप्रमत्तः परीक्ष्य च ॥

दुष्प्रकृत्यतमं पश्चाद्गुरुत्वं हि वचो भवेत् ।

क्षिप्रं विनिपतेच्चापि वचनं दोषसंस्थितम् ॥

वृत्तं शीलं, आचारो नित्यनैमित्तिकानुष्ठानं, आजीवो
जीविका ।

यमः,—

पापं पापस्त्वमित्युक्त्वा चौरं चौरेति वा द्विजः ।
 वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्याद्विर्दोषतां व्रजेत् ॥
 प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा पतितं यदि पश्यति ।
 प्रत्यादेशो न कर्त्तव्यो रक्षेदात्मानमात्मना ॥
 यानि मिथ्याभिग्रस्तानां पतन्त्यश्रूणि रोदनात् ।
 तानि पूतान् पशून् हन्ति तेषां मिथ्याभिग्रंशिनाम् ॥

याज्ञवल्क्यः,—

मिथ्याभिग्रंशिनो दोषा द्विःसमो भूतवादिनः ।
 मिथ्याभिग्रस्तदोषञ्च समादत्ते मृषां वदन् ॥

शातातपः,—

स्नातस्तु वरुणस्तेजो जुक्तोऽग्निः श्रियं व्रजेत् ।
 भुञ्जानस्तु यमस्त्रायुस्तस्मान्न व्याहरेत्त्रिषु ॥
 स्नातः स्नानं कुर्वतः, न व्याहरेत् न भाषेत ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे वाच्यावाच्यतरङ्गः ॥

अथ गमन-प्रवेशनविधिः ।

तत्र मनुः,—

नाविनौतैर्ब्रजेद् धूर्त्येन चक्षुर्व्याधिपीडितैः ।

न भिन्नशृङ्गाचिरतुरैर्न बालधिविरूपितैः ॥

विनौतैस्तु ब्रजेन्नित्यमाशुर्गैर्लक्षणान्वितैः ।

वर्णरूपोपसम्पन्नैः प्रतोदेनातुदन् भृशम् ॥

नातिकल्पं नातिसायं नातिमध्यन्दिने स्थितम् ।

नाज्ञानेन समं गच्छेन्नैको न दृषलैः सह ॥

अविनौतैर्द्रोषवद्भिरशिक्षितैरिति पारिजातः । धूर्त्यैः प्रव्व-
गृहीतैः, बालधिविरूपितैः किन्नपुच्छैर्लक्षणान्वितैः प्रशस्तावर्त्तादि-
युतैः, वर्णः श्वेतशोणादिः, रूपं संस्थानविशेषः, प्रतोदनेन
प्राजननेनातिमध्यन्दिने दुःसहादित्ये ।

तथा,—

गवां यानञ्च पृष्ठेन सर्व्वत्रैव विगर्हितम् ।

विष्णुः,—

नैकोऽध्वानं प्रपद्येत नाधार्भिकैः सार्द्धं न दृषलैः न विद्वद्भिः
नातिप्रत्युषसि नातिसायं न सन्ध्ययोः । न मध्याह्ने नासन्निहित-
पानीयं नातिदूर्णं न सततम् । न व्यालव्याधिताऽग्रस्तैः गोभिर्वा
नादान्तैः ।

असन्निहितपानीयमिति क्रियाविशेषणं सततमविश्रान्तं, व्यालः
क्रूरः । अग्रस्तैरग्रस्तैर्ह्येवादिभिरिति यावत् । अदान्तैरक्षतैः ।

बौधायनः,—

नैकोऽध्वानं व्रजेन्न पतितैर्न स्त्रिया न शूद्रेण । न प्रतिषायं व्रजेत् ।

पैठैनसिः— न गो-ब्राह्मणाग्नीनामन्तरेणोपेयात् ।

गग्निष्ठः,—

नाग्निं ब्राह्मणञ्चान्तरेण व्यपेयात् । नाग्न्योर्न ब्राह्मणयोरनु-
ज्ञाय वा ।

बौधायनः,—

पुरद्वारेन्द्रकील परिधान्तरेण नाभीयात् ।

प्रेषयोरन्तरेण न गच्छेत् । वत्सतन्त्री नो परिगच्छेत् ।
इन्द्रकील इन्द्रघृष्टिः । परिघो मुद्गरः । प्रेषा हिन्दोला, वत्सतन्त्री
अत्र वत्सबन्धनार्थं दाममाला । नाभीयात् नाभिमुखं गच्छेत् ।

आपस्तम्बः,—

गार्दभं यानमारोहणे विषमारोहणावरोहणानि च वर्जयेत् ।
बाहुभ्यां न नदीतरं नावञ्च सांशयिकीम् ।

आरोहणे कार्य्य इति शेषः । तरं तरणं, सांशयिकी
यस्यामारोहणेऽनिष्टस्योत्कटाग्रङ्गा सा ।

विष्णुः,—

न प्रवर्षति धावेत । न वृथा नदीन्तरेत् । न देवताभ्यः
पितृभ्यश्च उदकमप्रदाय च । बाहुभ्यां भिन्नया नावा वा ।

न तरेदिति प्रत्येकमनुषज्यते ॥

याज्ञवल्क्यः,—

अथमेव वज्र इत्येवं मन्त्रं कृत्स्नमुदाहरेत् ।

वर्षत्यपावृतो गच्छेत् पुण्यात् प्रत्यच्छिवा नरा ॥

स्वयमेव वज्रः सर्वं पाप्मानमपहन्ति इति सर्वं मन्त्रं पठन्
वर्षत्यपावृतो गच्छेत् यावन्मन्त्रसमाप्तिः, ऊर्ध्वमनियमः । तावतै-
वातिपाप्मनोपहतत्वादिति विश्वरूपाचार्यः ।

आपस्तम्बः,—

अभिमुखमग्निमाद्विद्यमाणं प्रतिष्ठितं भूमौ नाप्रदक्षिणीकृत्यो-
पेयात् ।

भूमौ प्रतिष्ठितमग्निं प्रदक्षिणीकृत्यैव गच्छेदित्यर्थः ।

तथा,—

मृदं गां दैवतं विप्रं दृतं मधु चतुष्ययम् ।०

प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्यतीन् ॥

प्रदक्षिणानि खग्ररीरापेक्षया दक्षिणपार्श्ववर्तीनि । प्रज्ञातान्
प्रसिद्धान् वनस्यतीन् विना पुष्पं फलिनोऽश्वत्यादीन् ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

विद्याऽधिकं गुरुञ्चैव द्विजं कुर्यात् प्रदक्षिणम् ।

प्रदक्षिणीकुर्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः,—

अग्नि-ब्राह्मण-गणिका-पूर्णकुम्भादर्श-च्छत्र-ध्वज-पताका-श्रीवृच-
वर्द्धमान-नन्दावर्त्तान् तालवृन्त-चामर-गजाज-गो-दधि-चीर-
दृत-मधु-सिद्धार्थकांश्च वीणाचन्दनायुधार्द्रगोमयफलपुष्पाद्र्द्राक-
रोचनादूर्वाप्ररोहान् । उष्णीषालङ्कार-मणि-कनक-रजत-वस्त्रा-
सन-यानामिषाणि च शृङ्गारोद्धृतोर्व्वीवद्वैकपशुकुमारीमीनांश्च ।

श्रीवृच-वर्द्धमान-नन्दावर्त्ताः सुवर्णदाब्बादिनिर्मिताः कृत्य-

रत्नाकरादावस्माभिरुक्ताः ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धाः । श्रीवृचो
वृचलु इति पारिजातः । शृङ्गारः सुवर्णकरकः । अलङ्कारो
सुकुटम् ।

मत्स्यपुराणे,—

अथेष्टानि प्रवक्ष्यामि माङ्गल्यानि यथाऽनघ ।
श्वेताः सुमनसः श्रेष्ठाः पूर्णकुम्भस्तथैव च ॥
जलजानि च पुष्पाणि मांसमत्स्याश्च पार्थिव ।
गावस्तुरङ्गमा नागा वद्ध एकः पशुस्त्वजः ॥
चिद्गशाः सुहृदो विप्राः ज्वालितश्च ऊताशनः ।
गणिका च महाभाग दूर्वा चार्द्रश्च गोमयम् ॥
रुक्मं रौप्यं तथा चास्त्रं सर्व्वरत्नानि वाप्यथ ।
औषधानि च सर्व्वज्ञ यवाः सिद्धार्थकास्तथा ॥
नृवाह्यमानं यानञ्च भद्रपौठन्तथैव च ।
खड्गं चक्रं पताकाश्च मृदस्त्रायुधमेव च ॥
राजलिङ्गानि सर्वाणि शवं रुदितवर्ज्जितम् ।
घृतं दधि पयस्यैव फलानि विविधानि च ॥
स्वस्तिकं वर्द्धमानञ्च नन्द्यावर्त्तं स कौस्तुभम् ।
नद्यश्चरित्रविन्यस्ता माङ्गल्यान्यपराणि च ॥
अक्षताः श्वेतमुख्याश्च तथा दर्पणमेव च ।
अञ्जनं रोचना चैव भृङ्गारो मचिकास्तथा ॥
वादित्राणां सुखः शब्दो गम्भीरश्च मनोरमः ।

गान्धार षड्ज ऋषभा ये च शस्तास्तथा स्वराः ॥

मेघाः शस्ता घनाः स्निग्धा गजवृंहितनिस्सनाः ।

अनुलोमा तडित् शस्ता शक्रचापस्तथैव च ॥

अनुलोमा ग्रहाः शस्ता दिक्पतिस्तु^१ विशेषतः ।

आस्तिक्यं श्रद्धाधानत्वं तथा पूज्याभिपूजनम् ॥

शस्तान्येतानि सर्व्वज्ञ यच्च स्यान्मनसः प्रियम् ।

मनसस्तुष्टिरेवात्र परमं जयकारणम् ॥

एकतः सर्व्वलिङ्गानि मनसस्तुष्टिरेकतः ॥

यानोत्सुकत्वं मनसः प्रकर्षः

शुभस्य लाभो विजयप्रवादः ।

माङ्गल्यलाभश्रवणञ्च राजन्

ज्ञेयानि नित्यं विजयावहानि ॥

नृवाह्यमानं यानमिह नरेप्सितं यानं भद्रपीठः । स्वस्तिक-
कौस्तुभाः स्वस्ववर्णादिघटिताः सन्निवेशविशेषाः । अनुलोमाः
पृष्ठस्थाः । दिक्पतयः—

रविः शुक्रो महीसुनुः स्वर्भानुर्भानुजो विधुः ।

बुधो वृहस्पतिश्चैव दिशामीशास्तथा ग्रहाः ॥

इति वाक्यबोधिता बोध्याः । अस्त्वं शरादि वेध्यमायुधं
तदन्यत् । तथापि खड्गस्य पुनरुपादानं मङ्गलातिशयत्वबोधाय ।

विष्णुः,—

अथ मत्तोन्मत्तव्यङ्गान् दृष्ट्वा निवर्त्तेत । वान्त-विविक्त-मुण्ड-

जटिल-वामनांश्च । काषायि-प्रव्रजित-मलिनांश्च । तैल-गुड-
शुष्क-गोमयेन्धनदण्डपर्णभस्माङ्गारकांश्च । लवणक्रीवासव-नपुंसक-
कार्पास-निगडमुक्तकेशांश्च ।

क्लीवः स्त्रीपुंसव्यञ्जनवानपि रेतःशून्यः । आसवः सम्भानकः ।
नपुंसकः स्त्रीपुंसव्यञ्जनरहितः ।

मत्स्यपुराणे,—

औषधानि च युक्तानि धान्यं कृष्णञ्च यद्भवेत् ।
कार्पासञ्च दण्डं शुष्कं गोमयेन्धनमेव च ॥
इन्धनञ्च तथाङ्गारलगुडाश्च तथाऽशुभाः ।
अभ्यङ्गं मलिनं मुण्डं तथा नग्नञ्च मानवम् ॥
मुक्तकेशं त्वरार्त्तञ्च^१ काषायाम्बरधारिणम् ।
उन्मत्तकं तथा षण्डं^२ दौनञ्चाथ नपुंसकम् ॥
अन्धः पङ्गुस्तथाचर्मकेश वन्धनमेव च ।
तथैवोद्धृतसाराणि पिण्डाकादीनि यानि च ॥
चाण्डालाः श्वपचाश्चैव राजवन्धनपालकाः ।
वधकाः पापकर्माणो गर्भिणी स्त्री तथैव च ॥
तुष-भस्म-कपालास्थि भिन्नभाण्डानि यानि च ।
रिक्तानि चैव भाण्डानि मृतं सारङ्गमेव च ॥
एवमादीनि चान्यानि न शस्तान्यपि दर्शने ।
अशस्तो वाद्यशब्दश्च भिन्नभैरवजर्जरः ॥
एहीति पुरतः शब्दः शस्यते न तु पृष्ठतः ।

गच्छेति पश्चाद्दर्शजं पुरस्ताच्च विगर्हितः ॥
 क यासि तिष्ठ मा गच्छ किन्ते तत्र गतस्य तु ।
 अन्ये शब्दाश्च येऽनिष्टाः ते विपत्तिकराः पथि ॥
 ध्वजादिषु तथा स्थानं क्रत्यादानां विगर्हितम् ।
 खलनं वाहनानाञ्च वस्त्रसङ्गस्तथैव च ॥
 निर्गतस्य च द्वारादौ शिरसश्चाभिधातिता ।
 क्वचध्वजानां शस्त्राणां पतनञ्च तथाऽशुभम् ॥
 वायुः सशर्करो रुचः सर्वदिग्भ्यः समुत्थितः ।
 प्रतिलोमस्तथा नीचो विज्ञेयो भयकृद्भिजः ॥
 अनुकूलो मृदुः स्निग्धः सुखस्यर्शः सुखावहः ।
 रुचा रुचस्वराश्चण्डाः क्रत्यादाश्च विगर्हिताः ।
 अप्रशस्ते तथा ज्ञेये परिवेष-प्रवर्षणे ॥

औषधानि च युक्तानि परस्परसंस्क्रान्तिनि दशमूलीप्रभृतीनि ।
 कृष्णधान्यं कालिङ्गादि (?) गोमयेन्धनं शुष्कगोमयम् । द्वितीय-
 मिन्धनपदं तदितरेन्धनपरं, बन्धनं निगडादि, क्रत्यादा गृह्णादयः ।

दृष्टे निमित्ते प्रथमममङ्गल्यविनाशनम् ।
 शङ्करं पूजयेद्दिद्वान् तथैव मधुसूदनम् ।
 द्वितीये च तथा दृष्टे प्रतीपे प्रविशेद्गृहम् ॥

मनुः,—

यज्ञं गच्छेन्न चावृत्तः ।

नमस्कृत्तुं ब्रजेत् कामं दिदृचुर्यज्ञकर्म्म च ।

कुलात्कुलं रहस्यार्थी सञ्चरेन्नानिमित्ततः ॥

अवृत्तोऽनाहृतः । कुलात्कुलं गृहाद्गृहं रहस्यं गोप्यम् ।
अनिमित्ततः प्रयोजनं विना ।

शङ्खलिखितौ,—

न वधवन्धनसमवायं गच्छेत् । न दावं न वनस्पत्योरन्तरम् ।
न ऋषीणां प्रभवम् । न ऋषीणां वधवन्धनसमवाये ।

वधवन्धनार्थो जनसमूहः । दावो वक्त्रिः तत् समीपं न
गच्छेत् । प्रभव उत्पत्तिस्थानं, कलापग्रामादिकमिति माधव-
स्वामी ।

मनुः,—

अद्वारेण तु नाभीयात् ग्रामं वा वेश्म वावृतम् ।

वायौ च वृक्षमूलानि दूरतः परिवर्ज्येत् ॥

शङ्खलिखितौ,—

न रात्रौ विचरेत् ।

आपस्तम्बः,—

न कुसृत्या ग्रामं गच्छेत् । यदि प्रविशेत् नमो रुद्राय
वाचस्पतये इत्येतामृचं जपेत् । अन्यां वा रौद्रौम् ।

कुसृतिः कुमार्गः ।

शङ्खलिखितौ,—

न वाञ्छैरयुक्तैरपीतपानीयं पिवेत् । न ग्रासमदत्वा-
ऽश्रीयात् ।

एकसार्धप्रयातं ये निस्त्रयमन्नार्थिनं नरम् ।

अपास्य स्वान्नमन्नन्ति त इमे स्त्रेभ्यभोजनाः ॥

देवलः,—

स्वावासे भोजने चैव न त्यजेत् सहयायिनम् ।

देवान्नृपानृषींश्चैव आसन्नमपदं व्रजेत् ॥

दक्षपुत्राणां भ्रात्रन्वेषणे प्रवृत्तानामनिवृत्तिमभिधाय—

विष्णुपुराणे,—

ततः प्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणे द्विजः ।

प्रयातो नश्यति तथा तन्न कार्यं विजानता ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे गमन-प्रवेशनतरङ्गः ॥

अथानाक्रमणीयानधिष्ठेयानि ।

तत्र मनुः,—

देवतानां गुरोः प्राज्ञः^१ स्नातकाचार्ययोस्तथा ।

नाक्रामेत् कामतश्चायां वभ्रुणो दीक्षितस्य च ॥

स्नान्तु नाक्रामयेच्चायां क्लीवेन पतितेन च ।

चण्डालेन भिषग्निश्च नित्यरोगान्वितेन च ॥

गुरुरिह पित्रादिः, आचार्यस्य पृथगुपादानात् । प्राज्ञः
प्रश्नस्तमतिः । कामतो बुद्धिपूर्वकम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

देवर्त्तिकं स्नातकाचार्य-राज्ञां स्त्रियां परस्त्रियाः ।

नाक्रमेद्रक्त-विण्मूत्र-ष्ठौवनोदत्तनानि च ॥

मनुः,—

मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रन्तु आर्द्धं भुक्त्वा तु सामिषम् ।

मन्थयोर्भयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् ॥

उदत्तनमपस्नानं विण्मूत्रं रक्तमेव च ।

श्लेष्म-निष्ठूत-वान्तानि नाधितिष्ठेत कामतः ॥

वैरिणं नैव सेवेत सहायं नैव वैरिणः ।

अधार्मिकं तस्करञ्च परस्त्रैव च योषितम् ॥

उदत्तनं कृतमलापकर्षणं यवचूर्णादि । अपस्नानं कृतस्नानोप-
योगजलं निष्ठूतमुद्गीर्णताम्बूलादि ।

तथा,—

अधितिष्ठेन्न केशानि भस्मास्थिक-कपालिकाः ।

न कार्पासास्थि न तुषान् दीर्घमायुर्जिजौविषुः ॥

कपालिकाः मृण्मयभाण्डखण्डाः । कार्पासास्थि कार्पास-
बीजम् ।

शङ्खलिखितौ,—

नोद्धत-कुहकैस्तुह एकत्र तिष्ठेत् ।

उद्धतोऽविनीतः । कुहको वशीकरणादिनिष्ठः ।

हारीतः,—आचमनापमार्ज्जनापस्नान-तुष-भस्मास्थि-कपालिकैः
सञ्चयन्नाधितिष्ठेत ।

आचमनं शौचादिभाण्डं अपमार्जनं मार्जनोपयुक्त-कुशादि,
कपालं खर्परम् ।

शङ्खलिखितौ,—

नाहेः कुलमधितिष्ठेत् । न तुष-कपाल-भस्म-केशास्थि-दण
संकार कूटेषु तिष्ठेत् ।

संकार अवकरः ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

नाधितिष्ठेत् शङ्खमूत्र केश-भस्म-कलापिकाः ।

तुषाङ्गारास्थि शीर्णानि रज्जु-बस्त्रादिकानि च ॥

नाधितिष्ठेत्तथा प्राञ्चः पथि पत्राणि वा भुवि ।

आपस्तम्बः,—

पाणिसमुहं ब्राह्मणस्य नाप्रोक्षितमधितिष्ठेत् । न भूमावनन्त-
रितायामासीत् ।

विष्णुपुराणे,—

चतुष्पथश्चैत्यतरुः श्मशानोपवनानि च ।

दुष्टस्त्रीसन्निकर्षश्च वज्र्यानि निशि सर्व्वथा ॥

पूज्यदेव-पूजकयोश्चायां नातिक्रमेद्बुधः ।

केशास्थिकरकामेध बलि-भस्म-तुषांस्तथा ॥

स्नानार्द्रां वरणीञ्चैव यत्नेन परिवर्ज्ययेत् ।

श्लेष्म-विण्मूत्र-रक्तानि सर्व्वदैव न लङ्घयेत् ॥

देवीपुराणे,—

न च सभ्यालये तिष्ठेन्न च पर्व्वतमस्तके ।

न अग्निने न देवानां प्रासादेषु कथञ्चन ॥
 न चैव गोः प्रसूताया विश्वसेत् स्त्रीजनेषु च ।
 न सुखेन धमेदग्निं न तु खड्गन्तु लङ्घयेत् ॥
 तथा चैवायुधान् सर्वान् यन्त्रोपस्करमार्जनीः ।
 न प्रमत्तजनाकीर्णे न स्त्री-बालकसेविते ।
 गृहे वा गमनं कुर्यात् विश्वासे क्रौडनानि च ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

नोत्कृष्टशय्यासनयोर्न-निष्कृष्टस्य चावहेत् ।

तथा,—

नोद्यानादौ विकालेषु प्राञ्जस्तिष्ठेत् कदाचन ।
 न चालपेज्जनद्विष्टां 'वीरहीनां न च स्त्रियम् ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरेऽनाक्रमणीयानधिष्ठेयादितरङ्गः ॥

अथानवलोकनीयानि ।

तत्र विष्णुः—

नादित्यमुद्यन्तं वीचेत नास्तं यान्तं नोपरक्तं न वाससा
तिरोहितं न चादर्शदर्शनाद्युपगतं न मध्याह्ने ।

उपरक्तो राहुग्रस्तः ।

शङ्खलिखितौ,—

नोद्यन्तमादित्यं वीचेत । नास्तं यान्तमाप्यायनञ्च तस्मै विधि-
वद्विदधीत ।

आप्यायनमिहार्घादिना पूजनं तस्मै आदित्याय विधिवत्
यथाशास्त्रम् ॥

हारीतः—

न नग्नां स्त्रियं पुरुषं वा ईचेत नोदयास्तमयौ चन्द्रमाकर्षौ ।

याज्ञवल्क्यः,—

नेचेतार्क्षं न नग्नां स्त्रीं न संसृष्टमैथुनाम् ।

न च मूत्रं पुरीषं वा नाशुचौ राहु-तारकाः ॥

देवलः,—

सूर्याचन्द्रमसौ चेतौ नक्षत्राणि च सर्व्वतः ।

नोदीचेताशुचिर्नित्यं ग्रहानन्यांश्च मानवः ॥

पतित-व्यङ्गचाण्डालोच्छिष्टाद्यान्नावलोकयेत् ।

अन्यदृष्टिगतैरेतैस्सम्भाषेत नृणाम्बुधः^१ ॥

विष्णुपुराणे,—

ज्योतिरसेध्यासक्तानि नाभिवीचेत च प्रभो ।

तथा,—

संवत्सरं क्रियाहानिर्यस्य पुंसोऽभिजायते ।

तस्याऽभिलोकनात् सूर्यो निरीक्ष्यस्माधुभिः सदा ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

देवता पितृ-सञ्ज्ञास्त यज्ञ-सन्ध्यादिनिन्दकैः ।

कृत्वा तु स्पर्शनास्त्रापं शुद्धोत्कर्षावलोकनात् ॥

अवलोक्य तथोदक्यामन्यजं पतितं श्रवम् ।

विधर्मि-सूतिका-षण्डं विवस्त्रान्धावसायिनम् ॥

मृतनिर्याताकस्यैव परदाररताश्च ये ।

एतदेव हि कर्त्तव्यं प्राज्ञैः शोधनमात्मनः ॥

एतानवलोक्येत्यन्वयः ।

कृतघ्नं मानवं दृष्ट्वा नरकेष्वपि कुत्सितम् ।

शुद्ध्यर्थं देवि द्रष्टव्याः सोमानलदिवाकराः ॥

सोमादीनां यथासम्भवं विकल्पः ।

हारीतः,—

अवगुण्ठित उच्छिष्टोऽमेध्यान्तरो नाभिभाषेत ।

नोर्द्धं ज्योतींषि वीचेत न देवान् न वनस्पतीन् ॥

अवगुण्ठित इहावगुण्ठितशिराः । अमेध्यान्तरोऽमेध्यदेश-

स्थितः । नोर्द्धमिति ऊर्द्धपदावस्थितस्य ज्योतिर्दर्शने निषेधः ।

ग्रह्ण-लिखितौ,—

न स्त्रियं विवस्त्रां न पुरुषमन्यत्र स्वाभाव्यात् ।

स्वाभाव्यमत्र वाच्ये परिधानानभिज्ञता ।

गोतमः,—

न नग्नां परयोषितमीचेत, न नग्नां स्त्रस्त्रियमीचेत अन्यच-
मैथुनात् । अनाप्तमकार्यकारिणम् । अनाप्तं वैरिणं अकार्यकारिणं
नेचेदित्यनुषङ्गः ।

नेचेतेत्यनुवृत्तौ विष्णुः,—

न क्रुद्धस्य गुरोर्मुखं, न तैलौदकयोः स्त्रां च्छायां, न मलवत्या-
दर्शं, न-पत्नीं भोजनसमये, न स्त्रियं नग्नां न कथञ्चन मेहमानं
न चानालभ्रष्टं कुञ्जरं न चापि विषमस्थो वृषादियुद्धं
नोन्मत्तं न मत्तं तथा न क्रूपमधितिष्ठेत न क्रूपमवलोकयेत् ।

शङ्खलिखितौ,—

तथा न क्रूप-स्त्रभ्राण्यवलोकयेत् ।

मनुः,—

न विन्मूत्रमुदीचेत ।

तथा,—

नाश्रीयाद् भार्यया साङ्गं नैनामीचेत चाश्रमीम् ।

चुवतीं जृम्भमाणां वा न चासीनां यथासुखम् ॥

नाञ्जयन्तीं स्त्रके नेचे न चाभ्यक्तां मलावृताम् ।

न पश्येत् प्रस्रवन्तीञ्च तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरेऽनवलोकनीयतरङ्गः ॥

अथ शूद्राप्रदेयानि ।

तत्र मनुः,—

न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।

न चाख्योपदिशेद्भुक्षं न चाख्यं व्रतमादिशेत् ॥

यो ह्यख्यं हि धर्म्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम् ।

सोऽसंवृतं नाम तमस्तेनैव सह गच्छति ॥

मतिं देवविषयां अदृष्टार्थकार्यविषयमिति कल्पतरुः ।

उच्छिष्टं भक्तशेषविषयम् । अयश्चोच्छिष्टदानप्रतिषेधोऽनाश्रित-
शूद्रविषयः । आश्रितं प्रति—

उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।

इति मनुवचनात् ।

इतरे तु प्रतिषेधाः सङ्कोचाभावानुरोधेनान्यशूद्रविषया
अपि । अत्र वर्णधर्मोपदेशस्य तु लोभादिनाऽतिक्रान्तप्रतिषेधेनैव
करणोपपत्तेर्न तद्विधानापेक्षा इति कल्पतरुः ।

हविष्कृतं हविष्टेन कल्पितं पुरोडाशादि । धर्म्मः यज्ञ-
यज्ञादि । व्रतं प्राजापत्यादि ।

यमः,—

वृषलाध्यापको यस्तु वृषलाध्यापितस्तु यः ।

तावुभौ नरके मग्नौ वसेतां शरदां शतम् ॥

विष्णुः,—

न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं हविषं तिलान् ।

न चाख्योपदिशेद्भुक्षं न ब्रह्म नैव च व्रतम् ॥

शङ्खलिखितौ,—

कृशरपायसापूपमांस-दधि-मधु-घृत-कृष्णाजिनानि न शूद्रेभ्यो
दद्यात् । नचोच्छिष्टं न हविष्कृतम् । नोपकृतं किञ्चिदन्यचा-
प्रकृतात् ।

प्रकृतमिहोत्सवात्मकम् ।

आपस्तम्बः,—

नात्राक्ष्णायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् । यदि प्रयच्छेत् दन्तान् कृद्धा
तस्मिन्नवधाय प्रयच्छेत् ।

अत्राक्ष्णोऽत्र शूद्रः, कृद्धा विलिख्य, तस्मिन् उच्छिष्टे अवधाय
निःक्षिप्य दन्तमलानिति शेषः ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे शूद्राप्रदेयातरङ्गः ॥

अथ क्रोधादीनां परिमार्जनम् ।

आपस्तम्बः,—

क्रोधादींश्च भूतदाहीयान् परिवर्जयेत् ।

भूतस्य शरीरस्य दाहीयान् दाहकारकान् ॥

तथा,— अथ भूतदाहीयान् दोषानुदाहरिष्यामः ।

क्रोधो हर्षो लोभो मोहो दम्भो द्रोहो मृषोद्यमत्याश-परौ-
वादावसूयाकाममन्युः अनात्यमयोगः ।

अत्याशो वज्रतरभक्षणं मन्युः पराभिभवोत्यदोषानुवृत्तिः
अनात्यमचावशित्वम् । अयोगो अनुयोगो वृथाभियोग इति
यावत् ।

हारीतः,—

औदर-रेतस-कामज-क्रोधज-हर्षजानग्नीन् यथावन्निश्चेत् ।

औदराः सर्वकर्माद्रियभावदोषाः सम्भवन्ति यैरुपसृष्टो विविध-
सन्तापमुपैति तस्मात् शुश्रियथा परिमिताहारः स्यात् । आहार-
शुद्धौ सत्त्वशुद्धिरित्याचार्याः । लोकद्वयसन्तापकत्वादग्निलभेतेषाम् ।
नियच्छेत् शमयेत् ।

तथा,—

पुंयोगात् साहसं रेतसबीजं तदनृताबुद्धिर्गदोषः स्नादृतौ
चोत्सर्गे तद्ब्रह्मचर्येण व्याख्यातम् । देवादिप्रवृत्तत्वाज्जगतः प्रथमं
द्वितीयं यज्ञनिधमार्थं, तृतीयं मोक्षसिद्ध्यर्थं, सङ्कल्पात् कामः
सम्भवत्याशयात् प्रवर्तते स्नेहाश्रिवर्तते । स चेच्छालचणो-
ऽनेकविधः कामो येनाभिभूतोऽदृष्ट एव कामानां लोके ह्यनेक-
संसारकामावर्त्तं निमज्जति स एष अनलः । कामो हि

भगवान् वैश्वानर इति श्रुतिः । तस्य संकल्पनं नियमनं,
स व्याख्यातः । कामगीतौ चात्र श्लोकौ भवतः—

प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा सर्वतः प्रतिभूरहम् ।

सर्वार्थेष्वयथार्थोऽहं मदृते न हि किञ्चन ॥

यो मां यथार्थं सर्वार्थं सर्वभूतेषु पश्यति ।

सोऽध्वनः परमायाति नेतरे कामवादिनः ॥

क्रोधाग्निनाऽभिभूतः स्त्रेषामप्यवज्जमतो नाभिगमनीयोऽविश्व-
सनीयश्च भवति । कार्याकार्य-वाच्यावाच्यानि न वितर्कयति ।
तत्र घोरां निरयप्रायां यातनामनुभूय क्रूर-क्रव्याद-श्व-तिर्य्यक्-
योनिषु व्रजति । तत्र सर्वासां प्रजानां वध्यो भवति क्रमशोऽनु
मनुष्यतां प्राप्य सर्वजनविद्विष्टतामुपैति ।

क्रोधो हि तमोरूपस्तस्य क्षमा नियमनं सा व्याख्यातेति ।
लोभाऽग्निनाऽभिभूतः पुण्यार्थेषूपयुज्यमानमतिक्रान्तमात्मानं मन्यते ।
नष्टं पुत्र-दार-वन्धूनामुपयुक्तं सुहृत्सम्बन्धिनामप्यनुपजीवनीय-
तमो भवति असहृत्तानामप्यादानमिच्छति तत्रानुबन्धात् सोऽपि
तिर्य्यग्योनिषु जायते । लोभो हि तमोरूपस्तस्य सन्तोषो
नियमनं सोऽपि व्याख्यातः ।

एवं ह्याह,—

श्रीदरो रैतस्यपि कामजः क्रोधजोऽङ्गजः ।

एते वै निर्जिता येन स वै पञ्चतमः स्मृतः ॥

वाचोवेगं मनसः, क्रोधवेगन्तूरःप्रशस्तवेगम् ।

एतान् वेगान् धारयेद्यस्तु विप्रास्तं प्रब्रूयुर्ब्रह्मिष्ठं वा मुनिं वा ।
इति पौरुषं पुरुषव्यापारः । साहसं सहो बलं तद्भवं तस्य पुरुषस्य
रेतो बीजं यतस्तस्मात् तत् पर्वापर्व-साधारणेषु दारगमन-
रूपं । ब्रह्मचर्येण पूर्वोक्त कृष्णशवलादिभेदेन प्रथमं निषिद्धा-
निषिद्धसाधारणं गमनं । जगतः सर्वस्य तद्देवादारभ्य तिर्यक्
पर्यन्तं स्वभावप्रवृत्तत्वात् । द्वितीयं पर्वादिवर्जनरूपं यज्ञार्थं
यज्ञसाङ्गतासिद्ध्यर्थं । तृतीयं चतुर्मात्रगमनं तपःसिद्ध्यर्थम् । चतुर्थ-
मूर्द्धरेतस्त्वं मोक्षार्थम् । सङ्कल्पाद्रमणीया युवतीत्यादि विज्ञानात् ।
कामो विषयरोगः । आशयात् पौनपुन्येन भावनातः । स्नेहान्तत्रैव
पचपातात् । अध्वन आर्त्तवादिमार्गात् परं त्रिपा-लक्षणम् ।

विष्णुः,—

त्रिविधं नरकस्थेदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥

जाबालः,—

त्यजेदिन्द्रियचापल्यं ब्रह्मनिन्दान्तथैव च ।

माया-मात्सर्य-लोभांश्च क्रोधवेगान् बलाय ते ॥

परापवादमोहांश्च आत्मार्थं याचनान्तथा ।

वृथा कलहमालस्यन्दिवामैथुनमेव च ॥

मनुः,— नास्तिक्यं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम् ।

द्वेषं दम्भञ्च मानञ्च क्रोधनैर्हृत्स्थञ्च वर्जयेत् ॥

हारीतः,—

सर्वभक्ष्यभोजनमभोक्ष्यभोजनमपेयपानमथाव्ययाजनमसत्प्रति-

ग्रहो परदाराभिमर्षणं परद्रव्यहरणं परहिंसा चेति शारी-
राणि । पारुष्यमनृतं विवादः अतिविक्रयश्चेति वाच्यानि ।
परोपतापः पराभिद्रोहः क्रोधो-लोभो-मोहो-ऽहङ्कारश्चेति एता-
न्यष्टादश नैरेयाणि कर्माणि ।

अभोज्यः पतितादिः तदन्नभोजनं, अभोज्यभोजनं नैरेयाणि
निरयहेतवः ।

तथा,—

अथातः पापदोषान् मनोवाक्-शरीरजान् व्याख्यास्यामः । तत्र
लोभ-द्वेष-राग-मान-मोह-मद-शोक-ममत्वाऽहङ्कार-भय-हर्ष-
मोह-चिन्ताश्चेति द्वादश मानसाः ।

तेषाञ्च त्रिविधो मोहः सम्भवः सर्व्वपापनाम् ।

अज्ञानं संशयज्ञानं मिथ्याज्ञानमिति त्रिकम् ॥

विज्ञानं सर्व्वविद्यानामर्थानां स्वयमूहनम् ।

दोषैरधर्षणश्चेति ज्ञानमज्ञानमन्यथा ॥

अश्रेयः-श्रेयसोर्मध्ये भ्रमणं संशयाद्भवेत् ।

मिथ्याज्ञानमिति प्राङ्मरहिते हितदर्शनम् ॥

भवत्यधर्मादज्ञानमविद्यातश्च संशयः ।

उभाभ्यामन्यथा ज्ञानं पापिष्ठमुपजायते ॥

अज्ञानाद्दुःख-सम्प्राप्तिः संशयाद्बध्यते पुनः ।

मिथ्याज्ञानात् पतत्येव मूढो तामिश्रयोनिषु ॥

आवृता विषयाः सर्व्वे धर्मादोषैर्यथा तनुः ।

गुणतो हृदि तान् कृत्वा रागो रागस्य कारणम् ॥

अ(स्व)सन्निकर्षादज्ञानात् सङ्कल्पादभिमानतः ।
 सुखाच्च जायते रागो विषयेषु शरीरिणाम् ॥
 ज्ञानाद्दोषादसामर्थ्यात् क्लेशादन्यप्रसङ्गतः ।
 वियोगात् कालतः शोकात् धर्माच्च विनिवर्त्तते ॥
 निवर्त्तते चेद्रागोऽयं पुंसो द्वेषादि-हेतुभिः ।
 भूयोऽप्युत्पद्यते सङ्गाज्ज्ञानान्श्रयति केवलम् ॥
 अतिप्रसक्तो भोगेषु रागो भवति दोषकृत् ।
 परस्त्रीषु परस्वेषु किञ्चित् प्रार्थनयाऽपि च ॥
 रोषोऽमर्षोऽभ्यसूया च द्रोहो मिथ्याभितर्कितम् ।
 दुःखार्हश्चेति तत्त्वज्ञैर्दोषः षोढाऽभिधीयते ॥
 य उग्रा हृदये जन्तोः समुत्तिष्ठति वैद्यतः ।
 परानिष्टचिकीर्षायां स रोष इति संज्ञितः ॥
 रोषोद्भवसमुत्थेन दोषेष्वैवाभिवेदितः ।
 किञ्चिद्द्वैव यो द्वेषस्तदमर्षस्य लक्षणम् ॥
 परस्य शुद्धानन्दद्वया तु खगुणान्यधिकान् गुणान् ।
 नाभिनन्दति यो द्वेषात् साऽभ्यसूयेत्युदाहृता ॥
 सुहृदामपि यो नित्यमर्थानुपजिघांसति ।
 असौ हृदमतिः पापस्तथा हृद्रोहलक्षणम् ॥
 यः साधूनपदोषांश्च मन्यते दोषकारिणः ।
 मिथ्या वितर्कितश्चेति तदाहर्भावदोषजम् ॥
 द्वेषाल्लोभाच्च संकल्पाच्चिन्तनं पापकर्म्मणाम् ।
 दुःखार्हमिति विज्ञेयं पूर्वं दुष्कृतसम्भवम् ॥

दुःखान्मिथ्याभिलाषाच्च द्वेषोऽयं षड्विधो भवेत् ।
 ज्ञानात् कालात्ययाद्ब्रह्मात् प्रीतेष्व विनिवर्त्तते ॥
 अतत्त्वश्रवणं तापो वेपथुज्ञानसंश्रवः ।
 खेदोऽचिरोगः पारुष्यं श्वासस्तु द्वेषरोधतः ॥
 सर्व्वचोत्कृष्टमात्मानं सर्व्वेभ्यो योऽभिमन्यते ।
 स मान इति विज्ञेयो यथेष्टं स्पृष्टवक्रिणः ॥
 निरस्यात्माभिमानेन या उत्कृष्टिर्न शोभते ।
 उत्कृष्टिर्यावता प्राङ्गुत्कृष्टिस्माऽवमानतः ॥
 परार्थं परभोगांश्च परसामृद्धमेव च ।
 दृष्ट्वा श्रुत्वा तु या तृष्णा जायते लोभ एव सः ॥
 अलोभमूलतर्काच्च पिपासापरिवर्द्धितः ।
 अनर्थेष्वेव सस्रोह्य लोभः पतति दुर्नरम् ॥
 नास्ति तृष्णासमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ।
 तस्माच्च लोभसंज्ञा तां तृष्णां विद्वान् परित्यजेत् ॥
 प्राप्याऽपि मेदिनीं कृत्स्नां तृष्णा प्रायो न ग्राम्यति ।
 विवर्द्धते हि भूयोऽपि हविषेव विभावसुः ॥
 दुःखादित्वादुरन्तत्वादनन्तत्वाददृष्टितः ।
 पञ्चाच्छोकावसत्त्वाच्च न क्वचिच्छ्रेयसी तृषा ॥
 कुल-बुद्धि-वपुर्विद्या वित्तैश्वर्य्य-विभूतिभिः ।
 खैरेतैर्वाधते योऽन्यान् स तन्मोहस्य लक्षणम् ॥
 देवासुरमनुष्याणामुत्सिक्ता मदहेतवः ।

उत्पत्यैव विनेष्टुस्ते तस्मात्त्याज्यो मदो बुधैः ॥
 हर्षशोकापलापाच्च दम्भाद्वर्पाच्च गर्वतः ।
 अन्ये च तदिधा भावास्ते मदस्य विकल्पजाः ॥
 अनिष्टयोगजाद्वेषात् स्नेहाविष्टाच्च योगजात् ।
 क्लेशाच्च हृदि यदुःखं स शोक इति पश्यते ॥
 अनित्याः सर्वभावाश्चेत् शोकस्तत्र निवर्त्तते ।
 अथवा यदि नित्याः स्युरतः शोकः प्रवर्त्तते ॥
 नैवं शोचेच्च सत्त्वस्थस्तामसो वापि केवलम् ।
 शोकाद्दुःखमवाप्नोति समासेनेह मानवः ॥
 इदं ममेति यः स्वाम्यमात्मनोऽर्थेषु मन्यते ।
 अजानंस्तदनित्यत्वं ममत्वमिति तदिदुः ॥
 अहमित्यभिधानेन यः क्रियासु प्रवर्त्तते ।
 कार्यकारणयुक्तासु तदहङ्कारलक्षणम् ॥
 अहङ्कार-ममत्वाभ्यां वध्यन्ते सर्वदेहिनः ।
 संसारविनियोगेषु ताभ्यां मुक्तश्च सुच्यते ॥
 आत्मवाधकरं श्रुत्वा दृष्ट्वा वा प्रत्युपस्थितम् ।
 उद्देगो जायते यस्तु हृदये तद्भयं स्रुतम् ॥
 तावद्भये न भेतव्यं यावद्भयमनागतम् ।
 आगतन्तु भयं दृष्ट्वा प्रवर्त्तव्यमभौतवत् ॥
 भवितव्यं भवत्येव नास्ति कर्त्तव्यतिक्रमः ।
 इत्येवं दृष्टतत्त्वानां न कश्चित् जायते भयम् ॥
 आत्मनोऽभ्युदयं दृष्ट्वा परेभ्यो व्यसनानि च ।

आनन्दो मानसो जन्तोर्हर्ष इत्यभिधीयते ॥
 सर्वद्रव्येष्वनित्येषु क्षणिकेष्वसुखेषु च ।
 न हर्षस्यावकाशोऽस्ति विमृश्य यदि पश्यति ॥
 माध्यस्थ्यमपि दोषाय परेषां व्यसनागमे ।
 किं पुनर्मूढभावेन प्रमोदस्य परिद्रवे ॥
 यो वृथा चिन्तयेदर्शान् मनसा हि परस्परम् ।
 मोघचिन्तेति तां प्राङ्मूर्ध्वकर्मापघातिनीम् ॥
 लाभैश्वर्य्यधनादीनि लोभाद्यः संस्मरेत् हृदा ।
 स मोघचिन्तस्वात्मानं हन्ति बुद्धिञ्च कर्म च ॥
 तस्मादिदूरगां चिन्तां त्यक्त्वा शोकञ्च कर्मजम् ।
 आरभेत शुभं कर्म ध्रुवप्राप्तञ्च सर्वशः ॥
 राग-सङ्कल्पजान् दोषान् हृदये सुदृढार्पितान् ।
 उच्छिद्य ह्येतान् मेधावी तत्त्वज्ञानासिना द्रुतम् ॥
 आत्मदोषक्षयोपायमनित्यामेध्यतां तनोः ।
 हितञ्च सर्वभूतानां चिन्तयेत् मनसा सह ॥
 एते मनोभवा दोषा द्वादशाऽशिवहेतवः ।
 मोहादयः समाख्याता देवासुर-नृ-मोहनाः ॥
 सत्संयोगान् मनोगुप्ते ज्ञानधर्मप्रसङ्गतः ।
 त्यागाच्च व्यसनादीनां हानिङ्गच्छन्ति (?) मानवाः ॥
 अप्रकाशकरां बुद्धिं तम आवृत्य धर्मतः ।
 प्रथमं जायते मोहो देहिनां हृदि पाप्मजः ॥
 मोहादुत्पद्यते रागो रागाद्दुःखं प्रजायते ।

त्रिभिरेतैर्भवत्येवं पापं शरीरवाङ्मयम् ॥

तस्माद्गरीयः सर्वेषु मानसेष्वपि च त्रयम् ।

सर्वान् दोषान् परित्यक्तुं चीणेतान् प्रथमं त्यजेत् ॥

वाङ्मयानभिधाय पापदोष इत्यनुवृत्तौ देवलः,—

ततो हिंसाऽपचारः स्तेयमर्थदूषणमिति चतुर्विधाः शरीरजाः ।

हिंसादिलक्षणमभिधाय पुनर्देवलः,—

वेश्म-चेच-शस्यदहनं सेतुभेदनं आजोवोपघातनम् । कृत-

प्रणाशनं द्रव्यापध्वंसनञ्चार्थदूषणमित्येवम् ।

मनुः,—

आचार्यं नौतिवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् ।

न हिंसाद्वाङ्मयं गांसु सर्वांस्यैव तपस्विनः ॥

ब्राह्मणाद्यावगुर्वैव द्विजातिर्वधकाम्यया ।

शतं वर्षाणि तामिस्त्रे नरके परिपद्यते^१ ॥

ताडयित्वा हणेनापि संरम्भान्मतिपूर्वकम् ।

एकविंशतमा जातीः पापयोनिषु जायते ॥

जातीर्जन्मानि ।

अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगङ्गतः ।

दुःखं स महदाप्नोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः ॥

शोणितं यावतः पांशून् संगृह्णाति महीतले ।

तावतोऽब्दानमुचान्यैः शोणितोत्पादकोऽद्यते ॥

असुच परलोके । अद्यते भक्ष्यते ।

१ कश्चित् अधिकं पद्यं विवादे वा विनिर्जित्य प्रक्षिपत्य प्रसादयेत् ।

यमः,—

न कदाचिद्विजं रोषान्तस्मादश्रवरेदपि (?) ।
 न ताडयेत् दृष्टेनापि न गात्राच्छ्रावयेदसृक् ॥
 अश्रवर्थस्त्वब्दशतं सहस्रमभिहन्यते ।
 जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥
 शोणितं यावतः पांशून् संगृह्णाति द्विजन्मनः ।
 तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥
 तत्कर्त्ता शोणितोत्पादनकर्त्ता ।

उग्रनाः,—

न ब्राह्मणस्यापदं कुर्यात् ।

यमः,—

वादेन ब्राह्मणं जित्वा हर्षं वै योऽधिगच्छति ।
 अशाने पादपः स स्यात् कङ्क-गृध्रनिषेवितः ॥

हारीतः,—

देवा लोकास्तथा वेदा गावो यज्ञास्तथैव च ।
 सर्वस्थानेषु भूयिष्ठं ब्राह्मणेषु व्यवस्थिताः ॥
 पूजितैः पूजिताह्वेते दुष्टैर्दुष्टा भवन्त्युत ।
 निन्दितैर्निन्दिता ह्वेते तस्माद्विप्रोऽधिदैवतम् ॥

तथा,—

समीपस्थो दहत्यग्निस्तेजसैवेन्द्रियं तनुम् ।
 मन्युना च दहेद्विप्रः कुलमायुर्गतिं यशः ॥
 गतिः स्वर्गादिगतिः ।

आसन्नः प्रदहत्यग्निर्दूरात् दहति द्विजः ।
तस्मात्तं पूजयेद्याथात् स हि तीव्रतरोऽनलात् ॥
किञ्च रोहति शस्त्रेण दग्धं रोहति वक्त्रिणा
विप्रमन्युप्रदग्धस्य रोहणं नेह विद्यते ॥
ब्राह्मणानां प्रसादेन सर्वतः शान्तिमाप्नुयात् ।

पूजनं प्रणामादिना । अर्चनं सुवर्णादिना ।

यथा स्रवे नौर्महती प्रयुक्ता
सन्तारयत्याशु जलाच्च दुर्गात् ।
दृष्ट्वा द्विजास्तददिह क्षणेन
सन्तारयेयुर्महतोऽघसङ्गात्^१ ॥

मनुः,—

परस्य दण्डं नो यच्छेत् क्रुद्धो नैनं निपातयेत् ।
अन्यत्र शिष्यात् पुत्राद्वा शिष्यार्थं ताडयेदुभौ ॥

एनं दण्डम् । शिष्टिः शिष्या ।

याज्ञवल्क्यः,—

न निन्दा-ताडने क्षुर्यात् सुतं शिष्यञ्च ताडयेत् ।
हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् विद्याहीनान् वधोऽधिकान् ॥
रूपद्रविणहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत् ।

विष्णुः,—

अथ कथञ्चन नावमन्येत । यथा एवं स्त्रीं नावमन्येत ।

नाप्यवहसेत् । न हीनानुपहसेत् ।

मनुः,—

चचियच्चैव वैश्यञ्च ब्राह्मणञ्च बह्वश्रुतम् ।
 नावमन्येत वै दृष्टं मनसाऽपि कदाचन ॥
 एतत्तथं हि पुरुषं निर्द्वैहत्यवमानितम् ।
 तस्मादेतत् प्रयत्नेन नावमन्येत बुद्धिमान् ॥
 नात्मानमवमन्येत सर्वाभिरसमृद्धिभिः ।
 आसृज्योः अयमीहेत नैनामीहेत दुर्लभाम् ॥

शङ्खलिखितौ,—

न शिष्टानसत्कुर्व्यात् ।

बौधायनः,—

दैव्यं साध्यं तैत्तिर्यं च वर्जयेत् ।

अत्राप्युग्रनो—वृषपर्वदुहिचोस्सम्वादे गाथासुदाहरन्ति ।

सुवतो दुहिता त्वं वै याचतः प्रतिगृह्यतः ।

अथाहं स्तुयमानस्य ददतो ऽप्रतिगृह्यतः ॥

देवलः,—

आत्मानं न शपेत् कोपादरुजो न स्वपेद्दिवा ।

न नक्तं विलिखेद्भूमौ गाश्च रात्रौ न सन्विशेत् ॥

न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वतेषु च पर्वतम् ।

नान्यं प्रशसेत्तत्रस्थस्त्रीर्येष्वायतनेषु च ॥

आवासे भोजने वापि न त्यजेत् सहयायिनम् ।

देवान्नृपानृषींश्चैव आसप्तमपदं व्रजेत् ॥

ब्राह्मणान्नृपतीन् वृद्धान् गाश्च साधून् शिशून्पि ।

नाक्रोशेन्नावमन्येत पूजयेद्देवतन्तथा ॥

नावगाहेदपो नग्नो वस्त्रिञ्चापि ब्रजेत् पदा ।

शिरोग्रभङ्गावशिष्टेन तैलेनाङ्गं विलेपयेत् ॥

अत्र नेत्यनुवर्त्तते तेन न विलेपयेदित्यर्थः ।

विष्णुः,—

न सर्पशस्त्रैः क्रीडयेत् ।

मनुः,—

अनातुरस्त्रालिखनान् न स्पृशेदनिमित्ततः ।

रोमाणि च रहस्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ॥

न पाणि-पाद-चपलौ न नेत्र-चपलौऽनृजुः ।

न स्याद्वा कृपणश्चैव न परद्रोहकर्षधीः ॥

तथा,—

न कुर्वीत वृथाचेष्टां न वार्यञ्चलिना पिवेत् ।

नोत्सङ्गे भक्षयेद्गच्छान् न जातु स्यात् कुतूहली ॥

न नृत्येन तथा गायेत् न वादिचादि वादयेत् ।

न चास्फोटयेन्न च लिखेत् संरक्तो न विरावयेत् ॥

अस्फोटः स्कन्धाधोदेशे पाणिनाऽभिघातः । लेखनं सिंह-

नादः । संरक्तो हर्षणः । विरावो विकृतारावः ॥

तथा,—

बालातपः प्रेतधूमो वज्र्यो भिन्नं तथासनम् ।

न भिन्द्यान्नखरोमाणि न क्षिन्द्यान्नखरैस्तृणम् ॥

न निष्फलं कर्म कुर्यान्नाथत्यामसुखोदयम् ।
 लोष्टमर्द्दीं दणच्छेदी नखच्छेदी च यो नरः ।
 स विनाशं व्रजत्याशु मूचकोऽशुचिरेव सः ॥
 नाचैः क्रीडेत् कदाचित्तु स्वयं नोपानहौ हरेत् ।
 शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ॥
 तथा,— नैकः स्वप्यात् शून्यगृहे न शयानं प्रबोधयेत् ।
 नोदक्यामभिभाषेत यज्ञं गच्छेन्न चावृतः ॥

वशिष्टः,—

नाङ्गे नखवादनं कुर्यात् । न चापोऽञ्जलिना पिबेत् ।
 न पादेन पाणिना वा जलमभिहन्यात् । नैष्टकाभिः
 फलानि पातयेत् [न फलेन फलम्] । न कल्को न कुहको
 भवेत् । न स्नेच्छभाषां शिचेत् ।

तथाप्युदाहरन्ति,—

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो भवेत् ।
 न बाहुचपलो विप्र इति शिष्टस्य गोचरः ॥

गोतमः,—

न पदा आसनमाकर्षेत् । न शिश्रोदरपाणिपाद-चक्षु-
 श्चापल्यानि कुर्यात् । च्छेदन-भेदनविलिखनविमर्दनस्फोटनानि
 न कुर्यात् ।

अत्र स्फोटनं हस्ताभ्यङ्गविस्फोटनं बोध्यम् ।

शङ्खलिखितौ,—

न भूमिं विलिखेत् । न पदाऽभिहन्यात् ।

यमः,—

न गायेत्र च नृत्येत्तु नाचैः क्रीडेत् कदाचन ।

नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं न नग्नः स्नानमाचरेत् ॥

स्वप्नं नैव नग्नेन उच्छिद्यस्तु न संविशेत् ।

न गच्छेन्न पठेच्चैव न स्पृशेच्च तथा शिरः ॥

उच्छिद्यस्तु न संविशेन्न शयीत न गच्छेत् न पठेत् । न
शिरः स्पृशेदित्यर्थः ।

हारीतः,—

न पथि मूत्र-पुरीषं शिलां वोत्सृजेत् । ब्रीहनिष्कु-
षण-कुट्टललोद्गमर्दनं लेखाभिलिखन-करजदशन-वीणावादनानि
वर्जयेत् । तथा मालाऽवल्लेप प्रमादकरण विविधाङ्गचेष्टाश्च
मद्यशुक्रविकारांश्च वर्जयेत् ।

निष्कूषणं नखैर्वितुषीकरणमवल्लेपो गर्वः ॥

मनुः,—

केशग्रहान् प्रहारांश्च शिरस्तेतानि वर्जयेत् ।

न चैव प्रलिखेत् भूमिं नात्मनोपहरेत् स्रजम् ॥

विष्णुः,—

न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनस्तनुं उदरञ्च ।

न दधि-सुमनसी प्रत्याचचीत ॥

आपस्तम्बः,—

पृष्ठतश्चात्मनः पाणी न संक्षेपयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः,—

नाच्चेः क्रीडेन्नाधर्मज्ञैर्व्याधितैश्च न संविशेत् ।

विरुद्धं वर्जयेत् कर्म प्रेतधूमं नदीतरम् ॥

अक्षग्रहणं द्यूतमात्रोपलक्षणम् । नदीतरं नदीतरणं बाह्व्यां
वर्जयेदित्यर्थः ।

आपस्तम्बः,—

पदा पादस्य प्रचालनमधिष्ठानञ्च वर्जयेत् । प्रेङ्खनेलनञ्च
पादयोः । जानुनि चात्याधानं जङ्घायाः । नखैश्च नखवादनानि^१
चाकारणात्, यच्चान्यत् परिचक्षते ।

प्रेङ्खनेलनमितस्तत्प्रचालनमत्याधानमत्यारोहणम् । यच्चान्य-
न्निषिद्धं परिचक्षते शिष्टास्तदपि न कार्यमित्यर्थः ।

शङ्खलिखितौ,—

न पादं पादेन प्रचालयेत् । न दर्भैः परिमृज्यात् । न
पादौ परितापयेत् । कुशेषु न परिमृजेत् । न कांस्यभाजनेषु
धावयेत् ।

दर्भशब्दः कुशातिरिक्तदर्भपत्रः ।

यमः,—

न कांस्ते शौचयेत् पादौ यत्र स्यादपि भोजनम् ।

यत्र स्यादपि भोजनमित्यनेन कांस्यपात्रमण्डपि पादधावनेन
भवतीत्युक्तम् । न चाधर्म एव भवतीत्यर्थः ।

अङ्गिराः,—

गण्डूषं पादसेकञ्च यः कुर्यात् कांस्यभाजने ।

भूमौ निःक्षिप्य षण्मासान् पुनराकरमाविशेत् ॥

हारीतः,—

न देवगुरुब्राह्मणसमीपे पादौ प्रसारयेत् ॥

देवलः,—

अशुद्धः शयनं स्नानं स्वाध्यायं यानवाहनम् ।

बहिर्निष्क्रमणञ्चैव न कुर्वीत कथञ्चन ॥

स्वप्नमध्ययनं स्नानमुच्चारं भोजनं गतिम् ।

उभयोः सन्ध्ययोर्नित्यं मध्याह्ने च विवर्जयेत् ॥

अशुद्धोऽशुचिः । स्नानं वैधम् । यानवाहनं अश्वादिवाहनम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

गोब्राह्मणाग्नीनस्नातो नोच्छिद्यो न पदा स्पृशेत् ।

शङ्खलिखितौ,—

नाग्निं ब्राह्मणञ्च पादेनाधितिष्ठेत् । नाशुचिरग्निं परिचरेत् ।

न पितृ-देवताः कीर्त्तयेत् । नागाधोदकमवगाहेत् । न

गामग्निञ्च एकतो धारयेत् ।

पितरोऽग्निश्वात्तादयः । देवता विष्णवादयः । अशुचिरित्य-

चानुवर्त्तते । एकतः एकस्मिन् हस्तादौ ।

वृद्धश्रुतातपः,—

विद्यमानेन हस्तेन ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

तोयं पिवति वस्त्रेण श्वाऽसौ जायेत नान्यथा ॥

एतच्च श्रुताभिलिखिता दृष्टा स्पृष्टा पीतेति दर्शनात्—
गङ्गाव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् ॥

तथा,—

उद्धृत्य वामहस्तेन यत्तोयं पिवति द्विजः ।

सुरापानेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः ॥

अभक्ष्यमित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः,—

अन्नर्नाव्यदकं नौस्थं तोयम् ।

न पिवेदित्यर्थः ।

आपस्तम्बः,—

अग्निमपश्च न युगपद्भारयेत् । नानाग्नीनां सन्निवापं
वर्जयेत् । सन्निवापः संसर्गः ।

गोतमः,—

नापोऽमेध्येन संमृजेत् । नापोऽञ्जलिना पिवेत् । न तिष्ठन् ।
संमृजेत् संयोजयेत् । न नग्ने जलमुपेयात् । न निष्ठीवेत् ।
नोत्तरेदनुपस्पृश्य । नापः पिवेदञ्जलिना । नानुद्धृताभिरङ्घ्रिः
कार्थं कुर्यात् । नाप्सु रेतो-विन्मूत्र-पुरीषाणि चोत्सृजेत् ।

मनुः,—

नाप्सु मूत्रपुरीषाणि छीवनं वा समुत्सृजेत् ।

अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा ॥

आपस्तम्बः,—

निष्ठीवन-मैथुनकर्माप्सु वर्जयेत् ।

तथा,—

व्यतिक्रमेन खवन्तीं ज्वलनं ज्वलितं तथा ।
 चैत्यवृचन वा किन्धात् नाप्सु स्नेहाणमुत्सृजेत् ॥
 न शुक्रं न विषं न मूत्रपुरीषं न लोहितम् ।
 नास्थि-भस्म-कपालानि न केशान् न च कण्टकान् ॥

मनुः,—

नाग्निं मुखेनोपधमेन्नगां नेचेत च स्त्रियम् ।
 नामेधं प्रचिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ॥
 अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैनमभिलङ्घयेत् ।
 न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणवाधमाचरेत् ॥

देवलः,—

नावेचेताशुचिः कूपं घर्षयेन्न पदा पदम् ।
 अग्निं न प्रचिपेदग्नौ अङ्घ्रिः प्रश्मयेन्न च ॥

न चाग्निमङ्घ्रिः प्रश्मयेदित्यर्थः ।

तथा,—

प्राणोपघातमन्येषां न युद्धादिभिराचरेत् ।
 सुहृन्मरणमार्त्तिं वा स्वयं न आचरेत् परान् ॥

तथा,—

अभिभोगेन मित्राणि वाणिज्यान्नैव पीडयेत् ।
 दारिद्र्याद्धि दरिद्रोऽपि सङ्गते मित्रपीडनम् ॥
 प्राणिनो हिंसितव्याश्च क्लिष्टघातं न घातयेत् ।
 अपण्यं कूटपण्यं वा विक्रये न प्रयोजयेत् ॥

न वज्रं मुखनिश्चासैर्ज्वालयेद्भूर्धतत्त्ववित् ।
 नावगुण्डेद्वया शस्तं गो-गुरु-स्त्री-कुमारके ॥
 पुण्यस्थानोदकस्थाने सीमानं कर्षयेन्न च ।
 न भिन्वात् समयं पूर्वमभ्युपेतं कदाचन ॥
 अविश्वासो हि पापिष्ठो भवेत् समयभेदनात् ॥
 निक्षेपोपनिधी प्राप्तौ तथैव पुनरर्पयेत् ।
 दत्तापलपनं चार्थैर्नरकद्वारमुच्यते ॥
 यः पापिष्ठो नरः कुर्यात् तिर्यग्योनिषु मैथुनम् ।
 वियोनिगमनाद्भूयः स वियोनिषु जायते ॥
 परस्परं पशून् बालान् पक्षिणो नावबोधयेत् ।
 परस्य बाधां नेच्छेत् जलवातायनादिभिः ॥
 कारयित्वा स्वकर्माणि कारून् पश्चान्न वञ्चयेत् ।
 कर्मानुरूपमेतेषां प्रयच्छेद्भक्तवेतनम् ॥
 प्रतिवेश्म स्ववेश्माभ्यामन्यत्र विनिवर्त्तयेत् ।
 प्रदीप्तगृहमासन्नमङ्गिर्याचात्तरान्वितः ॥
 सायं प्रातर्गृहद्वारं भिक्षार्थं नावघट्टयेत् ।
 न चिरं वासयेत् कन्यां स्वामी प्राप्तफलां गृहे ॥

प्राणिन इत्यादि—क्षिष्टघातं बज्जक्तेष्वपूर्वकम् । तेन प्राणिनां
 वैध्यां हिंसायां बज्जक्तेष्वपूर्वकम् न हिंसा कार्येत्यर्थः । नावगुण्डे-
 द्वया । हास्यार्थमपीत्यर्थः ।

निक्षेपः प्रकाशसमर्पितं द्रव्यं, उपनिधिरिह अनिर्यातस्वरूपं
 समर्पितं द्रव्यं, जलं जलवातायनं प्रणालिकादि, वातायनं गवाचः ॥

कारुण् कर्मकरान् प्रतिवेक्ष-स्त्रवेक्षाभ्यामिति समीपगृह-
परमग्निप्रदीप्तमासन्नमित्यभिधानात् । भिचार्यं भिचानिवृत्तये
नानुघट्टयेत् न निदध्यात् । स्नाम्यत्र पित्रादिः । फलां
रतिपुत्रफलयोग्याम् ॥

पैठीनसिः,—

न खादन् तिष्ठेत् । न हसन् जल्पेत् । नाग्निं लङ्घयेत् ।
समिद्धमग्निं हस्ताभ्यां न स्पृशेत् । नोदके चिरं स्नायात् ।
हस्ताभ्यामित्यङ्गमात्रोपलक्षणम् ।

उग्रनाः,—

नदी-पूर-वृच-निष्कूट-चतुष्यथ-स्त्रीणां प्रतरणावगाहनाधि-
रोहणप्रक्षेपणसंभाषणादि वर्ज्येत् ।

पूरः प्रवृद्धजलप्रवाहो नद्यन्यः । निष्कूटः कोटरः अत्र पूरनद्योः
प्रतरणावगाहने वृचनिष्कूट-चतुष्यथेव्यधिरुहणमत्यन्ताक्रमणम् ।
परस्त्रियामालिङ्गनसंभाषणे, इत्येवं परिवर्जनीयानीत्यर्थः ।

तथा,—

न वस्त्रेण वीजयेत् ।

आपस्तम्बः,—

दिवा च शिरःप्रावरणवर्जनं मूत्र-पुरीषयोः कर्म परिहाय ।

गौतमः,—

न प्रावृत्याहनि पर्यटेत् । प्रावृत्य रात्रौ पर्यटेत् ।

इत्यत्र स न हीयते' इत्यर्थः ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे क्रोधादिवर्जनतरङ्गः ॥

अथ परदारादिवर्जनम् ।

तत्र मनुः,—

न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते ।

यादृशं पुरुषस्तेह परदाराभिर्घणम्^१ ॥

व्यासः,—स्वकर्म्मनिरतो नित्यं स्वदारनिरतो भवेत् ।

सेवनात् परकीयाणां नरकं दारकर्म्मणाम् ॥

देवलः,—

अगम्यागमनमपचारः । परभार्या वर्णोत्तमा स्वदहिता
सगोत्रा चाण्डालान् पतिता प्रव्रजिता तिर्यग्योन्यश्चागम्याः ।

वर्णोत्तमाः स्वस्ववर्णोत्तमाः ।

गम्यानामपि कन्यानां दूषणं पापमुच्यते ।

पुनस्तां यदि गृह्णाति गान्धर्व्वसमयो भवेत् ॥

गम्यानां विवाहेन^२ । दूषणं रागप्रयुक्तचुम्बनास्त्रेषणादि ।

याज्ञवल्क्यः,—

परश्रय्यासनोद्यानगृहयानानि वर्ज्येत् ।

अदत्तान्यग्निहीनस्य न चाश्रीयादनापदि ॥

अदत्तानि परेषाण्यननुमोदितानि ।

मनुः,—यानश्रय्यासनान्यस्य कूपोद्यानगृहाणि च ।

अदत्तान्युपभुञ्जान एनसः स्यात्तुरीयभाक् ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे परदारादिवर्जनतरङ्गः ॥

अथ सङ्करवर्जनम् ।

बृहस्पतिः,—

विश्वे योनिं समासाद्य सङ्करं परिवर्जयेत् ।
 मानुष्यं दुर्लभं लोके ब्राह्मणमधिकन्ततः ॥
 एकग्रय्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डपक्वान्मिश्रणम् ।
 याजनाध्यापने योनिस्तथा च सहभोजनम् ॥
 नवधा सङ्करः प्रोक्तो न कर्त्तव्योऽधमैः सह ।
 उत्तमैरुत्तमैः सार्द्धं कर्त्तव्यस्तु समेन वा ॥

योनिरिह यौनः सम्बन्धः । सहभोजनमत्रैकपात्रभोजनम् ।

यमः,— ब्राह्मणं परिरुचेत नानायोनि-निषेवणात् ।

दुष्टेभ्यो व्यवहाराच्च तथा दुष्टप्रतिग्रहात् ॥
 अशुभेभ्यश्च कर्मभ्यः संसर्गादशुभैः सह ।
 संसर्गगामिनो ह्येते हेतवः सङ्गिरौरिताः ॥
 सम्बन्धाद्वाचसंस्पर्शात् शयनासनभोजनात् ।
 श्वपचालापसंवासात् नग्नस्य च विलोकनात् ॥
 अनृतभाषणात् वादात्कूटसाध्यप्रवादनात् ।
 परद्रव्यापहाराच्च पापं संक्रमते नृणाम् ॥
 भाण्डसङ्करसङ्कीर्णा योनिसङ्करदूषिताः ।
 अन्नसङ्करसङ्कीर्णा विद्योनिं यान्ति वै द्विजाः ॥

नानायोनिनिषेवणात् विजातीयानेकयोन्यभिगमनात्, दुष्ट-
 प्रतिग्रहात् पतितादिप्रतिग्रहात् । संव्यवहारः परस्परं गृह-
 गमनादि । अशुभेभ्यश्चौर्यादिभ्यः ।

हारीतः,—

आलापाद्धारसंस्पर्शान्निःश्वासादपि चैव च ।
 एकग्रय्यासनाभ्याञ्च पापं संक्रमते नृणाम् ॥
 हन्यादशुद्धः शुद्धन्तु शुद्धोऽशुद्धन्तु गोधयेत् ।
 अशुद्धस्तु तमोभूतः शुद्धवासेन शुध्यति ।
 तयोर्धृद्यच भूयिष्ठं शुद्धाशुद्धौ ततः स्पृशेत् ॥

बौधायनः,—

गुरुसङ्करिणश्चैव शिष्यसङ्करिणश्च ये ।
 आहारमाचमङ्गीर्णा दीर्घं तम उपासते ॥

हारीतः,—

यानग्रय्यासनान्यपहार्याण्येके मन्यन्ते । तन्न वस्तुविशेषात्
 शुक्लमलिनसंसर्गात् पापसंसर्गात् व्याधिसंसर्गयोगाच्च । तस्माच्च
 पृथक्शौचाः श्रेयांस इति । खानुपपत्तौ शुद्धान्तर्धाय समापयन्ति ।

अत्यन्तसंसर्गं सचेलं स्नानम् । एवं हि,—

आसनं ग्रथनं यानमन्तर्धाय समाचरेत् ।
 ब्रह्मसूत्रोपानदस्त्रं धृतमन्यैर्न धारयेत् ॥
 न चैकभोजनं प्राङ्-ब्राह्मणानां स्वकैरपि ।
 प्रसङ्गात्कर्षदोषाच्च पृथक्शौचास्तथा परे ॥

वर्णविशेषाच्छुक्लमलिनयोः संसर्गदर्शनेन शुक्लस्य वर्णविशेषा-
 दन्यथाभानादित्यर्थः । खानुपपत्तिः स्वस्यासनादेरनुपपत्तिः ।
 शुद्धान्तर्धाय शुद्धं वस्त्रादिकमन्तर्भाव्य । ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतं

अन्यधृतं सर्वथैव न धार्यम् । उपानदस्त्रे तु कृतशौचे अशक्तौ धार्यम् । निर्णिज्याशक्ताविति गोतमोक्तेः ।

एकभोजनमित्येकस्मिन् पात्रे पङ्क्तौ च भोजनं स्वकैर्ज्ञातिभिः । प्रसङ्गादन्येन पापकर्मणाऽपि सह कदाचित् केनापि कारणेन एकपङ्क्त्वादिभोजनप्रसक्तेः ।

बृहस्पतिः,—

एकपङ्क्त्युपविष्टा ये न स्पृशन्ति परस्परम् ।

भस्मना कृतमर्यादा न तेषां सङ्करो भवेत् ॥

अग्निना भस्मना चैव सलिलेन विशेषतः ।

द्वारेण स्तम्भमार्गेण षड्भिः पङ्क्तिर्विभिद्यते ॥

एभिः षड्भिः पङ्क्तिदोषो न भवतीत्यर्थः ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे सङ्करवर्जनतरङ्गः ॥

अथ त्याज्यात्याज्याः ।

शङ्खलिखितौ,—

अत्याज्या माता पिता सपिण्डास्तथा । गुणवन्तः सर्वे
एवात्याज्याः ।

गुणवन्तोऽत्र विद्याकर्म्मशालिनः ॥ .

देवस्तः,—

पितरं भ्रातरं पुत्रं पुत्रिकां भगिनीं सुषाम् ।
न त्यजेत् दोष-लोभाभ्यां स्वदारान् पतितानपि ॥

मातृत्यागो हि शास्त्रेषु नोपदिष्टः कथञ्चन ।
पतिता वाऽभिगृह्णा वा न माता त्यागमर्हति ॥

कुलवृद्धा वयोवृद्धा ज्ञानवृद्धाश्च मानवाः ।

शैलवृद्धाश्च समूज्या यथा स्वगुणगौरवात् ॥

पतितानिति पित्रादिभिः पूर्वनिर्दिष्टैः सर्वैः सहान्वीयते ।

हारीतः,—

पिता तु जनको मत्स्यैश्चन्दःस्वाचार्य्य उच्यते ।

तस्मादेतान् सदा विद्वान् पूजयेन्न परित्यजेत् ॥

परित्यागात्तथैतेषान्न तान् लोकान् स विन्दति ।

अशुद्धौ तु परित्यागः पातकेऽयाज्ययाजने ॥

याजने चैव याज्ये च न पितुस्त्याग उच्यते ।

परित्यजन्ति ये रागादुपाध्यायं कथञ्चन ॥

अवमानयन्ति ये मोहान्न तेषां निष्कृतिः स्मृता ।

कन्दःसु वेदेषु, शुद्धिविरहोऽथाज्ययाजनजन्यं पापम् ।
उपाध्याये च याज्ये च अनन्तरोक्ताशुद्धौ परित्याग इत्यन्वयः । न
पितृत्यागः पूर्वोक्ताशुद्धौ ।

विष्णुः,—

भार्या पुत्रश्च बन्धुश्च संसृष्टः पापकर्म्मभिः ।
परिभाष्योऽपरित्याज्यः पतितोऽपि तथैव च ॥

इति सप्रक्रिय-महासान्धिविग्रहिकठक्कुर-श्रीवीरेश्वरात्मज-
सप्रक्रिय-महासान्धिविग्रहिकठक्कुर-
श्रीचण्डेश्वरविरचिते गृहस्थरत्नाकरे
त्याज्यात्याज्यतरङ्गः समाप्तः ॥

अवशिष्टं भारतादिअवणञ्च आदर्शाभावाच्च लिखितम् ।
शाके वेदकराष्टचन्द्रमिलिते मार्गे च पक्षे सिते ।
अष्टम्यां रविवासरे द्रुतमिदं रत्नाकरं सुन्दरम् ।
श्रीशैलेन्द्रमुतासुतस्य चरणं स्मृत्वाऽलिखत् सोदरो
विप्रः श्रीबुधवाणवंशजसुधीर्धर्मेश्वरस्तार्किकः ॥

श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः ॥

ॐ रामः ।

समाप्तमिदं पुस्तकम् ।

मृहस्थरत्नाकरधृत संहिताकारनामानि ।

पृ:	पृ:
अङ्गिराः १४, ४५, १००, १३०, १६६, २३७, २४८, २७५, ३३०, ३३५, ३३७, ३४७, ४१६, ४५०, ४५६, ४६३, ५८१ ।	आश्वलायनः १३, २२, ७५, ८१, ८३ । उपमनाः ३७, १७६, ३३०, ३५६, ३६४, ४६५ । ऋष्यशृङ्गः १४६ । कार्ष्णाजिनिः २६५, २६६ । कश्यपः ४६, ४६, ४६४ । कात्यायनः २४, ३०, ४०, ४७, ४६, ५२, ५३, ५५, ७६, ८८, ६०, १०१, १०६, १२५, १७६, १६७, २०८, २२५, २३२, २३४, २५१, २५७, २७३, २७५, २७६, २७७, २८०, २८४, २८६, २८८, ३१३ । काश्यपः ७, २८, ४४, ४६, ६७, ७३, ७४ । गोतमः ६, ७१, ७६, ८१, ८८, १४१, १५०, १६१, १८५, २६०, २६२, २६६, ३०३, ३०४, ३०७, ३४३, ३४४, ३५६, ३५८, ३६२, ३६८, ३७५, ३८४, ४००, ४०२, ४१७,
अत्रिः ४४, ४६, १६६, २४५ ।	
आपस्तम्बः ६०, ६६, ७४, ६६, १११, ११६, ११७, १३२, १३७, १४१, १४२, १४३, १४८, १५५, १५८, १६०, १६३, १६४, १६६, १७१, १६०, २७६, २८३, २६३, २६६, ३०२, ३०४, ३०५, ३१२, ३२२, ३३४, ३४४, ३५६, ३६१, ३६४, ३६८, ३७३, ३७७, ३८४, ४०३, ४१०, ४१४, ४३६, ४४१, ४६२, ५१४, ५३१, ५३५, ५४६, ५५०, ५५५, ५५८, ५६४, ५६५, ५७६, ५८०, ५८२, ५८५ ।	

घः
 ४३५, ४४०, ४४६,
 ४६२, ४७१, ४७७,
 ४८५, ४८६, ५१६,
 ५३७, ५६२, ५८२ ।
 गौतमः १२६, १४१ ।
 गोभिलः ६३, १५०, १५७, २१२,
 २६०, २६८ ।
 क्रागलेयः १२८, १८५, ४३८,
 ४४६ ।
 जावालः ६६, १००, १८६, २०६,
 २२०, ३०७, ४६५,
 ५४८ ।
 दक्षः १३४, १४४, १४७, १४८,
 १५४, १८४, १८८,
 २३६, २३६, ३६५,
 ४५३, ४८३, ४८४,
 ४८७, ५२३, ५२६,
 ५७८ ।
 देवलः ६२, ६५, ६८, ६६, ७०,
 ७१, ७२, ७५, ७७,
 ७८, ८०, ८२, ८५,
 ८६, १०१, १३६,
 १४०, १४३, १४४,
 १५१, १५७, १६२,
 १६८, २६८, ३०५,
 ३१०, ३२४, ३३७,
 ३४६, ३५५, ३६३,
 ३७२, ३७४, ३८६,
 ३८५, ४०१, ४११,
 ४३०, ४३२, ४५२,

घः
 ५१०, ५१२, ५१६,
 ५३७, ५५६, ५६०,
 ५७६, ५८३, ५८६ ।
 नारदः ५, २४, २६, ३१, ३५,
 ४१, ४३, ४७, ४८,
 ५१, ५३, ५४, ५६,
 ८६, १२६, १८६, ४४६,
 ४७१, ५०६, ५२१ ।
 पराशरः १६५, १६१, २२०,
 २२२, २६८, ३०२,
 ३०६, ३३८, ४००,
 ४५५, ४६६, ४७६,
 ४८६ ।
 पैठीनसिः १०, ३४, ४५, ५७,
 ६१, ६७, ७२, ६४,
 ८६, १००, ११३,
 १३१, १४६, १५५,
 १६३, १६५, १६७,
 १६६, १६३, ३०६,
 ३३५, ३४६, ३५७,
 ४४४, ४४६, ४८१,
 ४८२, ५३७ ।
 प्रचेताः १५७ ।
 मनुः ४, ६, ८, १०, १२, २४,
 २६, ३०, ३४, ३६, ३७,
 ३६, ४१, ४७, ४६, ५१,
 ५३, ५५, ५७, ५६, ६०,
 ६३, ६५, ६६, ७१, ७२,
 ७३, ७४, ७५, ७७, ७८,
 ८१, ८४, ८६, ८७, ८७,
 १०१, १०५, १०६, १२६,

शुः

१२८, १३६, १३७, १३८,
१४५, १५०, १६१, १६७,
१७०, १८३, १८५, १८६,
१९३, १९५, २०६, २२२,
२२३, २३५, २३६, २४७,
२४८, २६७, २७२, २७४,
२७७, २८६, २८७, २८०,
२८३, २८४, २८६, २८७,
३०२, ३०३, ३०४, ३०५,
३०६, ३१०, ३११, ३१३,
३१४, ३२८, ३३०, ३३४,
३३८, ३४८, ३४९, ३५०,
३५२, ३६०, ३६५, ३६७,
३७१, ३७६, ३७७, ३७८,
३७९, ३८०, ३८३, ३८४,
३८५, ३८६, ३८०, ३८१,
३८३, ३८८, ३८९, ४०८,
४१३, ४१४, ४१६, ४१७,
४२३, ४२४, ४२६, ४३३,
४३६, ४४०, ४४५, ४४७,
४४८, ४४९, ४५०, ४५३,
४५५, ४५६, ४५७, ४६०,
४६१, ४६३, ४६५, ४६७,
४६८, ४७१, ४७५, ४७६,
४७८, ४७९, ४८०, ४८२,
४८२, ४८३, ४८५, ४८३,
४८६, ४८८, ५००, ५०५,
५०६, ५२८, ५३२, ५३५,
५४३, ५४७, ५५४, ५५५,
५५७, ५६३, ५६७, ५७३,

शुः

५७५, ५७६, ५७७, ५७८,
५८२, ५८३, ५८६ ।

मरौचिः १५३, १५८, २६६ ।

मैत्रायणिः ३१७ ।

वृहस्पतिः ५, ४७, १७१, २३६,
२८८, ३३०, ३६२,
३६५, ३८२, ३८८,
४१७, ४२८, ४२९,
४३१, ४३३, ४४६,
४६०, ४७३, ४७५,
४८४, ४८७, ५१६,
५१७, ५३०, ५८७,
५८८ ।

वृद्धशतातपः १७२, ३१४, ४००,
४११, ४८३, ५८१ ।

बौधायनः ४२, ४३, ६२, ६३,
६६, ६८, ७०, ७८,
८५, ८७, १११, ११३,
११४, १३१, १३८,
१४३, १४७, १५८,
१६४, १७१, १८०,
१८४, २१०, २२४,
२३७, २४७, २७४,
२८४, ३०७, ३१०,
३१८, ३३१, ३४६,
४०१, ४४२, ४४४,
४५७, ४६३, ४८६,
५३१, ५३८, ५४८,
५७६, ५८७ ।

यमः ४, ५, २५, ३४, ३७,
४३, ५१, ५५, ६०, ६५,

घृ:

७६, ८२, ८७, ११४,
 १२७, १३३, १३७, १३८,
 १४०, १४२, १४६, १६४,
 १७३, १७६, १८१, १८४,
 १८५, २२४, २६६, २६६,
 २६७, २६८, ३००, ३०१,
 ३०६, ३०७, ३१३, ३२७,
 ३३५, ३३८, ३४६, ३५०,
 ३५१, ३५६, ३६६, ३७०,
 ३७५, ३७८, ३८२, ३८४,
 ३८३, ३८४, ४००, ४०१,
 ४११, ४१७, ४४०, ४४४,
 ४५८, ४६०, ४६१, ४६६,
 ४६४, ४६८, ५१५, ५२७,
 ५३१, ५३७, ५३८, ५४१,
 ५४५, ५८०, ५८१ ।

यमदन्तिः ३५१ ।

याज्ञवल्क्यः ६, २३, ३१, ३५,
 ४०, ४१, ७८, ८०,
 ८१, ८४, ८६, १०६,
 १०६, १३७, १४३,
 १५३, १५७, १६६,
 १७२, १८५, २१७,
 २२५, २६०, २७५,
 २७८, २८३, २८६,
 ३०३, ३०६, ३१५,
 ३३६, ३४१, ३५७,
 ३६१, ३७२, ३८२,
 ४४८, ४४८, ४५१,
 ४५५, ४६५, ४६६,
 ४६७, ४७८, ५०२,

घृ:

५०६, ५४६, ५४६,

५५७, ५६० ।

योगियाज्ञवल्क्यः १६१, १६२,
 १६३, १६७, २०२,
 २०३, २१२, २१६,
 २२३, २२५, २२७,
 २३६, २३७, २३८,
 २४०, २४१, २४३,
 २४६, २५२, २५८,
 २६२, २६३, २६५,
 २६८, ४४६ ।

लघुहारीतः १७०, २७०, २८८,
 ४४५, ४५३, ४६३ ।

लघ्वापस्तम्बः १७१ ।

वसिष्ठः ५, ३५, ४३, ५१, ६०,
 ७२, ७६, ७७, ७८,
 ८६, ८५, १०५, १४१,
 १७०, २३७, २४६,
 २६६, २७७, २८७,
 २८०, २८२, २८४,
 ३०६, ३०८, ३२३,
 ३३०, ३३५, ३४२,
 ३४५, ३४६, ३५०,
 ३६०, ३६४, ३७३,
 ४०२, ४०४, ४०६,
 ४२५, ४४१, ४४६,
 ४६६, ४७६, ४८४,
 ५४६, ५७८ ।

विश्वामित्रः ६४, ३८२, ४१८ ।

विष्णुः ३५, ३६, ४०, ७१, ७६,
 ८२, ८६, १३३, १४२,

पृः	शः
१४५, १५२, १६०,	ग्राह्यायनः १५७ ।
१६२, १६३, २१६,	ग्रातातपः ८, १२, ३१, ७६, ८७,
२२०, २५१, २७८,	८६, ६२, १७०, १८८,
२६५, ३२८, ३५७,	२२३, २२४, २३७,
५१५, ५६०, ५६७,	२५१, २७०, २७८,
५७५, ५८१ ।	२८७, २६५, २६७,
व्यासः १०, ६५, १४८, १५२,	३३१, ३४८, ३५०,
१५८, १६७, २२७,	३८४, ५२३, ५४६ ।
२३८, २४०, २७२,	सुमन्तुः १०, ११, २६४, ३४२,
२७५, ३११, ४४७,	३६०, ४६२, ४८३ ।
४५३, ४५५, ४६८,	सम्बर्त्तः ४, ४६, ६५, ६७, ६८,
४८०, ४८२, ४८६,	१६५, २२४, ४८३ ।
५०६, ५३२ ।	हारीतः ६, २३, २५, ३८, ५५,
गङ्गः ३६, १३२, १४६, १५४,	५६, ६०, ६६, ७२,
१६६, २०६, २३०,	७६, ७७, ८५, ८७,
२३१, २३३, २३७,	८१, ८८, ८९, १०२,
२३६, २४२, २४८,	१०४, ११७, १२५,
२५५, २६४, २६५,	१२७, १३३, १४०,
२६८, ३१०, ३७४,	१४२, १४३, १४६,
४०६ ।	१४८, १५१, १५६,
गङ्गलिखितः ६६, ७०, ८२, ८४,	१६५, १७३, १७८,
८५, १०७, १४८,	२०२, २२०, २७४,
१५६, १७०, १७४,	२६१, ३१२, ३१६,
१६४, २७४, २८२,	३२७, ३३५, ३५१,
२८३, ३२७, ३४३,	३५५, ३५७, ३६३,
३६२, ३६४, ३६६,	३६६, ३७५, ३७७,
४०२, ४२४, ४२५,	३८३, ३८४, ३८५,
४३६, ४४३, ४५२,	३८२, ४०६, ४१४,
४५७, ५२०, ५३६,	४१५, ४१६, ४२६,
५५५, ५६२, ५७६,	४३०, ४३६, ४४१,
५७८, ५८० ।	४४२, ४४७, ४५०,

पुः

४५१, ४५६, ४६२,
४७६, ४८१, ४८४,
४८८, ५०७, ५०८,
५१०, ५१८, ५२०,
५२२, ५२४, ५२५,
५४८, ५६०, ५६१,
५६५, ५६७, ५७४,
५८७, ५९० ।

संग्रहग्रन्थनामानि ।

कल्पतरुः ८, ३०, १६०, २४३,
२४७, ४७६ ।
पारिजातः १४७, १६५, २०५,
२१०, २४६, २७६ ।
परिशिष्टः ८० ।
श्रीदत्ताष्टिकः १६५, २०३ ।
स्मृतिः ६८ ।

संग्रहकारनामानि ।

कल्पतरुकारः ५६, ७० ।
जयसामी ३१८ ।
प्रकाशकारः १६०, १६५ ।
महार्णवकारः १६१ ।
लक्ष्मीधरः ५, ४८, ५८, ७७, ११४,
१७८, १७६, १६०,
१६५, ३५८, ३६४ ।
हलायुधः २७, ४०, ५२, ६२,
१६५, ३५८, ३७०,
४३५ ।
मिताक्षराकारः १६१, ३४० ।
स्मृतिमञ्जरीकारः ३५६ ।

पुः

पुराणनामानि ।

आदित्यपुराणम् ६८, ६६, ३५०,
४६३, ४६६ ।
कालिकापुराणम् ४७६ ।
देवीपुराणम् ३६६, ४३३, ४८५,
५०३, ५४३, ५४८,
५५८ ।
नन्दिपुराणम् ३०५, ३६० ।
नरसिंहपुराणम् १५३, १७६,
१८२, २१०, २१६,
२२०, २४२, २५०,
२७१, २८८, ४८१ ।
पद्मपुराणम् २१५, २८८, २८६,
५०२, ५१६ ।
ब्रह्मापुराणम् २७, ३८, ६७, १४७,
१६१, १६२, १८३,
१६६, २७१, २६०,
३११, ३१२, ३१४,
३१५, ३२४, ३२६,
३३१, ३३४, ३५३,
३५६, ३६६, ३६६,
३७०, ४३२, ४४३,
५०४, ५४० ।
ब्रह्माण्डपुराणम् १४३, १५८,
५४० ।
भविष्यपुराणम् १५३, १५६, २८६,
३०७, ३३६, ३४८,
३५२, ३६७, ४१२,
४३८, ४७५, ५०१,
५०२ ।

घः

घः

मत्स्यपुराणम् २८८, ४६८, ५४४,

५५१, ५५३ ।

महाभारतम् ३६, ४७, ६४, १३३,

१७५, १७७, २२१,

२८६, ३२६, ३८१,

३८६, ४२८, ४३७,

४६८, ४७४, ४८१,

४८६, ४६२, ५०१,

५०४, ५०७, ५३३,

५३८, ५४१ ।

मार्कण्डेयपुराणम् ११, १६५,

२२१, २८२, २८६,

३०५, ३१४, ३६७,

३६८, ४७४, ५००,

५०४, ५४०, ५५०,

५५८, ५५६, ५६१ ।

वराहपुराणम् १८३, १८६, २०५,

४१२, ५४१ ।

वामनपुराणम् १८७, १६१, ३१२,

४१०, ४१३ ।

वायुपुराणम् १०५, १३८, १६१,

१७१, ५०४, ५४२ ।

विष्णुपुराणम् १२, २४, २६, ३६,

१८३, १६६, १६७,

२०४, २२१, २३६,

२५१, २६१, २६२,

२६६, २८२, २८४,

२८६, २६५, ३०२,

३१२, ३१३, ३१५,

३२४, ३२६, ३३२,

३३६, ४१२, ४७४,

४८०, ४६६, ५०२,

५०३, ५०५, ५४४,

५४८, ५५८, ५६० ।

रामायणम् ४३३ ।

स्कन्दपुराणम् २०४, ५४४, ५४८ ।

अन्यान्यग्रन्थनामानि ।

आयुर्वेदः ४०३ ।

आश्वलायनः १३, २२, ७४, ७५,
७७ ।

गृह्यपरिशिष्टम् ५८ ।

छन्दोगपरिशिष्टम् १०१, १०८,

१०६, १२५, १३१,

१७५, १७६, १६७,

२२५, २३२, २३४,

२५१, ३१३ ।

छन्दोगोपनिषद् ३१८ ।

तैत्तिरीय-श्रुतिः ३५४, ४०८ ।

पारस्करः ६३, १४३, २६३, २८०,

५३७ ।

मैत्रायणीय-गृह्यपरिशिष्टम् २३६ ।

विश्वकोषः ३५५ ।

श्रुतिः ४६६ ।

सांख्यायनगृह्यम् १३७, १३८,

२१६, ५३८ ।

स्युतिसमुच्चयः १४५ ।

गृहस्थरत्नाकरधृतवचनानामकारादि-

क्रमेण सूची ।

अ				
अकारश्च उकारश्च	..	२३५	अनूदेव तु सा कन्या	.. ९३
अक्षराद्भ्यश्च भवति	..	१०४	अदृतं पारदार्यश्च	.. ५२९
अग्रय इव दौष्यन्ते	..	४२५	अदृतं मदागन्धश्च	.. २२३
अग्निना भस्मना चैव	..	५८९	अनेकेभ्योऽपि दत्तायां	.. ४९
अग्निहोत्रश्च जुहुयात्	..	९७	अन्तश्चरसि भूतेषु	.. ३१७
अग्राह्यास्वागता आपः	..	२१७	अन्यायेन हृता भूमिः	.. ५१७
अजिनहोत्तरीयश्च	..	४९६	अपचक्षन्मतिक्रम्य	.. ३०६
अजीवंस्तु यथोक्तेन	..	४२४	अपि नः स कुले यायान	.. २६७
अत जर्ज्वं प्रवक्ष्यामि	..	२३२	अपि प्रयाणसमये	.. ३७०
अतःपरं प्रवक्ष्यामि	..	२२२	अपुत्रोऽनेन विधिना	.. २४
अतिथिर्यस्य भग्नः	..	२०२	अपि पापकृतां राज्ञां	.. ४६३
अतोऽप्रवृत्ते रजसि	..	४७	अभ्युद्यतं गृहे भैक्ष्यं	.. ४६५
अत्यन्तमस्मिन् कायः	..	१८०	अभक्ष्याः पशुजालीनां	.. ३७४
अद्रोहेणैव भूतानां	..	४१६	अभावस्याष्टमीश्चैव	.. ४१३
अद्वारेण तु नाभौयात्	..	५५५	अमेध्येषु च ये वृक्षाः	.. ३५३
अधिकारी तु यो यस्य	..	४५३	अयातयामं रसवत्	.. २९५
अधितिष्ठेन्न केशानि	..	५५७	अरोमिणीं भ्रातृमतीं	.. ९
अधिविन्ना तु या नारौ	..	८६	अविशेषेण वर्णानां	.. ४७३
अध्यापयेदधीयित	..	४१४	अशक्तुवस्तु शुश्रूषां	.. ४७९
अध्यापनमध्ययनं	..	४१४	अर्थानां धूरिभावाच्च	.. ४५५
अध्वनौनोऽतिथिर्ज्ञेयः	..	२९६	अस्त्रिक्रीं स्त्रिंशद्वेषेण	.. ४५१
अनभ्यासेन वेदानां	..	३५२	अल्लोमासतिलोमाच्च	.. २७
अनवाप्तरजा गौरौ	..	४५	अश्लीयात्तन्मना भूत्वा	.. ३२४
अनापदि चरेद्यस्तु	..	४१६	अष्टागवं धर्मदत्तं	.. ४२१
अनार्य्यमार्य्यकर्माणं	..	४८१	अष्टौ विवाहा वर्णानां	.. ५९
अनिर्दशयाः गोः क्षीरं	..	३६७	असपिण्डा च या मातुः	.. ८
अनिर्दशश्चे प्रेतस्तु	..	४६०	असामक्ष्यं हि दम्पत्योः	.. १०१
अनुमन्ता विशसिता	..	३८६	अस्तेयमग्नये काष्ठं	.. ५१९
अनुकूलामवाक्दुष्टां	..	८६		
			आ	
			आकाङ्क्षेमाष्टवर्षाणि	.. ८५

आहुसूषिकमाज्जार	..	२७५
आचम्य प्रयतो नित्यं	..	२३५
आचार्यं नीतिवत्तारं	..	५७३
आच्छाद्य चार्चयित्वा च	..	६५
आज्य द्रव्यमनादेशे	..	१३१
आत्मानं न शपेत् कौपात्	..	५७६
आपदं निक्षरेद्वैश्यः	..	४४४
आपद्यपि न कर्त्तव्या	..	३६
आपत्स्वनन्तरा दृष्टिः	..	४२७
आयुरेके जिवांसन्ति	..	१२४
आरण्याः सर्वदैवत्याः	..	३८१
आर्षे गोमिथुनं शुक्लं	..	७३
आलभेन्मृत्तिकां गात्रे	..	२१७
आल्लापाद्गावसंस्पृश्यात्	..	५८८
आवाहयेत्तु गायत्रीं	..	२४०
आसनं शयनं यान	..	५८८
आसप्तमं कुलं हन्ति	..	४१३
आचरेत् ऋत्तिकां विप्रः	..	१४९
आचारनिर्हारविहार-	..	४८४
आहृतानुमतां भिक्षां	..	४६५

इ

इच्छयान्योन्यसंयोगः	..	७५
इतरादीनपि सख्यादीन्	..	२०२
इत्येवमद्विराजानु	..	१५२
इदन्तु दृष्टिवैकल्यं	..	४३३
इन्द्राय धर्मराजाय	..	२८२
इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं	..	१०६
ईशानाभिमुखो भूत्वा	..	१५३

उ

उच्छिष्टं वा प्रसन्नं वा	..	२०४
उत्तमैश्चतुर्भिर्नित्यं	..	४८३
उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं	..	४९२
उत्थायावश्यकं कृत्वा	..	२३५
उदकस्याप्रदानादि	..	२०८
उन्मत्तः पतितः क्रूरः	..	२९

उद्धृत्य वामहस्तेन	..	५८२
उदपानोदके ग्रामे	..	५३१
उपस्थाने हि यन्मासां	..	२१८
उपसृष्टं द्विजो नित्यं	..	१५०
उपासते ये गृहस्थाः	..	३५०
उभय पुण्यमत्यर्थं	..	२०५
उभे सन्ध्ये तु स्नातव्यं	..	१९१

क

कृतास्तताभ्यां जीवेत	..	४१६
कृतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां	..	३९९
कृतुकालाभिगामी स्यात्	..	३९९
कृतुस्नानात्तु यो भार्यां	..	४०१
कृतौ तु गर्भशङ्कित्वात्	..	४००
कथियज्ञं देवयज्ञं	..	२७४
कत्विकपुरोहिताचार्यं	..	५४३
कत्विकपुन्यसमायुक्तः	..	१०७

ए

एक गोमिथुनं द्वे वा	..	७०
एकं वेदानुगं विप्रं	..	२८९
एकपङ्क्त्युपविष्टा ये	..	५८९
एककूपोदके ग्रामे	..	५३१
एकरात्रन्तु निवसन्	..	२९६
एकस्वार्थप्रयातं ये	..	५५५
एकवस्त्रो न भुङ्जीत	..	३२९
एकपङ्क्त्युपविष्टा ये	..	५८९
एका लिङ्गे गुदे तिष्ठः	..	१४५
एतदुक्तं द्विजातीनां	..	३८०
एधोदकं सूक्ष्मफलं	..	४६३
एवञ्चतुर्णां वर्णानां	..	१०९

औ

औत्तरो रैतसस्यैव	..	५६६
औषधानि च युक्तानि	..	५५७

क

कनिष्ठाप्रसमस्योत्थं	..	१७४
----------------------	----	-----

कन्याद्वादशवर्षाणि	४३
कन्यादोषेऽफलं दानं	४३
कन्यानर्तुमपेक्षेत	४३
कन्यां वरयमानानां	४८
कन्दुपक्वं पयःपक्वं	३३७
काककुक्कुट-संस्पृष्टं	३५९
कलविद्धं सकाकोलं	३७९
काममाभरणान्तिष्ठेत्	३०
कालदोषादसामर्थ्यात्	९०९
किं तेन न कृता पापं	५९६
कुसुमं नालिकाशकं	३५६
कुविवाहैः क्रियास्तोपैः	५९९
कुशूलधान्यको वा स्यात्	४१७
कुशीदकृषिवाणिज्य	४१७
कुशाः शकं पयोमत्स्याः	४६५
कृताग्निहोचस्य	४९९
कृषिर्वेदविनाशाय	४९९
कृते विवाहे वर्षन्तु	८३
कृत्वा च शिरःस्नानमथाक्रिकानि	१८७
कृत्वा मूत्र पुरीषन्तु	१७१
केशप्रदानं प्रहारांश्च	५७९
कौमुदन्तु विशेषेण	३८९
क्रीवे देशान्तरगते	८९
क्षत्रविट् शुद्रकन्यास्ताः	३८
क्षत्रियैश्च भृगव्येन	३८४
क्षत्रियेण प्रजाः पात्याः	४६९
क्षुते स्नेहपरित्यागे	१६९
क्षिप्यान्तानं तु वक्ष्यामि	९०६
क्षीला खयं वायुत्याद्य	३८०
क्षयादानं शकुनीन्	३७१
क्षूरोऽप्य पतितत्रात्य	३४१
क्षोधादींश्च भूतदाहोद्यान्	५६५

ख

खल्लक्षेत्रगतं धान्यं	१३०
-----------------------	-----

ग

गण्डूषं पादश्रीचक्ष	५८१
---------------------	-----

गम्यन्वावेच्छ्यः पुरुषं	४१
गथायाश्च तपो वीर	३८९
गवा चान्नसुपप्रातं	३३९
गवां यानश्च शृङ्गेन	५४७
गवाश्चगर्दभोऽष्टांश्च	३८५
गुरुषुङ्करिणश्चैव	५८८
गुरु वा समनुज्ञाय	५
गुरुणामनुभत्या च	४
गुरुन् भृत्यानुज्जीविष्यन्	४६१
गूहयिलात्मनो दोषान्	५९
गृहस्थ एव यजते	३०६
गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तः	३०७
गृहे गुरावरणे च	३९३
गृहे पररहस्यानि	५४९
गृहेषु प्राकृति सन्ध्या	७७४
गोरसञ्चैव शतून्श्च	३३७
गौडौ पैष्टौ च माध्वी च	३९४

घ

घासमुष्टि परगवे	३८९
घृतफेनं घृतान्मण्ड	३६९

च

चणकत्रीक्षिगोधूम	५९१
चतुर्थं च तथाभागे	१८८
चतुर्दशकुलानीमानि	२५
चतुर्दशविधःशास्त्रे	३९
चतुर्णामपि वर्षाणां	५९
चतुर्वर्षेषु वा भैक्ष्यं	४५०
चतुष्कोणं द्विजातीनां	३१०
चक्षारं रजकं वेपुं	१६५
चाण्डालो जायते यज्ञ-	१९७
चिकित्सां ज्योतिषं रूपं	४५९

छ

छायायामन्वकारे च	१३९
छायां यथेच्छेच्छरदानपार्तः	२५९

ज

जन्मनैव महाभागः	..	२८५
जपस्येह विधिं वक्ष्ये	..	२४१
ज्येनैव तु संसिध्येत्	..	२४९
जीवेति क्षुवतो ब्रूयात्	..	५३७
ज्ञातिभ्यो द्रविण दत्ता	..	७२
ज्येष्ठा चेत्तु सभार्यस्य	..	१०९
ज्योतिष्टोमचिराच्चाणां	..	६७

त

ततो गोदाहमात्रं वै	..	२९०
ततो जपैः कश्चीभूतः	..	२९९
ततोऽन्यतमया दृत्त्या	..	४८२
ततोऽर्घं भानवे दद्यात्	..	२७१
तत्र तावन्न वस्त्रयं	..	५३२
तथा शुक्लमथाङ्गं वा	..	१७६
तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन	..	१५४
तर्पयन्तु शुचिः कुर्व्यात्	..	२५१
तस्मादयज्जनोपेता	..	४५
तामसेन तु द्रव्येण	..	१२५
तावत्कालं स्मृतो विप्रः	..	५४२
तित्तिरश्च सस्तरश्च	..	३७४
तिलानामप्यलामे तु	..	२६६
तिष्ठस्तु मृत्तिका देयाः	..	१४६
ततोये च तथा भागे	..	१८४
ततोये च ततो भागे	..	४५३
मुष्णीमेवावगाहेत	..	२१७
तृणोदकादि-संयुक्तं	..	२८९
त्यलेदिन्द्रियचापल्यं	..	५६७
त्रयोधर्मा निवर्तन्ते	..	४६९
त्रिः प्राञ्जीयाद्यदम्बस्तु	..	१५६
त्रपुषोर्वाक्के द्वे तु	..	५२०
त्रिःप्राशयेदपः पूर्व्वे	..	१५२
त्रिंशत् कोव्यस्तु विख्याताः	..	२२६
त्रिंशद्वर्षो वचेत् कन्या	..	३९
त्रिंशद्वर्षः षोडशवर्षो वा	..	४७

विराजफलदा नद्याः

विराजफलदा नद्याः	..	१९७
त्रिविधो जपयज्ञः स्यात्	..	२४२
त्रिरपः प्रीणनार्थाय	..	२६२
त्रिविधं नरकस्येदं	..	५६७
त्रौणि वर्षाण्युत्तमतीम्	..	{ ४२ ४०१
त्रौणि वर्षाण्युपासीत	..	४१
त्रौलीन् जलाञ्जलीन् दद्यात्	..	२६६
त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः	..	१०६

द

दक्षिणावर्ततोयेन	..	२०५
दक्षिणावर्तशङ्केन	..	२०५
दक्षिणे पितृतीर्थेन	..	२६६
दण्डकाष्ठममावस्यां	..	४११
दन्तवदन्तलम्पे	..	१६६
दन्तलम्पे फले मूले	..	१७०
दत्ता जलाञ्जलीन् सप्त	..	२६३
दद्यात् गुणवते कन्यां	..	३१
दद्याच्च भिक्षावितथं	..	२८८
दद्यादहरहः याजं	..	२८७
दधिभक्ष्यं शुक्तमपि	..	३६५
दर्भेषु दर्भपाणिः सन्	..	२५०
दर्शश्च पौर्णमासश्च	..	१०५
दातव्यमुदकं तावत्	..	१४५
दानमाचमनं होमं	..	१५७
दाराग्निहोत्रसंयोगं	..	८७
दाराधिगमनाधाने	..	८८
दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण	..	१०९
दिवाकरकरैः पूतं	..	१९१
दीर्घकुक्षितरोगार्ता	..	२४
दीर्घप्रवासयुक्तेषु	..	४१
दूरादावसथान्मूत्रं	..	१३७
दूराच्छूद्रेणोपचर्यः	..	४८१
देवतानां गुरोराज्ञः	..	५५६
देवतापितृसञ्ज्ञास्तु	..	५६१
देवतार्थं हविः शिल्पं	..	३५७

देवद्रव्यविनाशेन	५२९
देवद्रव्यापहृत्तारं	५१५
देवर्त्तिकक्षान्तकाचार्यं	५५७
देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य	३८३
देवेभ्यश्च कृतादन्नात्	२७८
देशं गोचं कुलं विद्यां	२९८
देशान्तरस्थस्त्रीवैकं	९०
देशे राजप्रवादाच्च	५४५
द्वादशैव तु वर्षाणि	८९
द्विजस्य भार्यां शूद्रा तु	३५
द्वे लिङ्गे ऋत्तिके देये	१४७
द्वौ मासौ पायवेद्वत्सं	३६९

ध

धनमूलाः क्रियाः सर्वाः	४७१
धनुः सङ्ख्यमाण्यौ च	१९५
धनेन तु विहीनस्य	४७४
धर्मविद् दक्षिणं दक्षं	१४४
धर्मविद् ब्राह्मणः शूद्रात्	१२७
ध्यायते मनसा नित्यं	२४३

न

न कुर्यात् जनवादान्तु	५४३
न कुर्वीत दृष्टाचेष्टां	५७७
न कदाचिद्विजं भोहात्	५७४
न कन्यायाः पिता विद्वान्	७३
न कांस्थे शोधयेत् पादौ	५८०
न गच्छन्न शयानश्च	१५१
न चक्षोर्परिसंस्थश्च	३२५
न चैव गोः प्रसूतायाः	५५९
न चक्रमन् न विहसन्	२४३
न जीर्णदेवायतने	१३९
नट नर्तक तच्चाणः	३४१
नदीषु देवखातेषु	१९५
न द्रव्याणामभिज्ञाय	४६७
न धर्मस्यापदेशेन	५२६
न नदीषु नदीं ब्रूयात्	१९२

नन्दासु नाभ्यङ्गसुपाचरेच्च	४१३
न पदा पदमाक्रम्य	२४३
न पापं ब्रह्मचर्येणां	४४५
न बहिर्जानुस्वरया	१५८
न बीजान्युपभुञ्जीत	३५८
न भक्षयेदेकचरान्	३७६
न भावदुष्टमञ्जीयात्	३२९
न भुञ्जीतोद्भूतस्तेचं	३२२
न भूचं पथि कुर्वीत	१३९
न याजयेत् दत्तञ्चीन	१३३
न मांसभक्षणे दोषः	३९०
न वै कन्या न युवतिः	१०१
न विषं विषमित्याहुः	५१८
न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात्	४५७
न शूद्रराज्ये निवसेत्	५३२
न स्नानमाचरेद्भक्ता	१८९
न शूद्राय मतिं दद्यात्	५६३
न स्पृशेद्दामहस्तेन	३३०
न होद्विशमनायुधं	५८६
न हीनाङ्गौ नाधिकङ्गौ	४०६
नाचैः श्रौद्धेनाधर्मज्ञैः	५८०
नाग्रयः परिविन्दन्ति	९२
नाग्निं सुखेनोपधमेत्	५८३
नाग्निहोवात् परोधर्मः	९९
नाग्निहोचं समादाय	१०१
नाग्निहोत्रेण दानेन	३००
नातिकेशमकेशश्च	२६
नाद्यादविधिना मांसं	३८५
नाद्यात् शास्त्रनिषिद्धन्तु	३६२
नादुष्टां दूषयेत् कन्यां	५३
नाधितिष्ठेत् शलन्मूत्र—	५५८
नाद्यात् सपर्वमज्ञातं	१७७
नाधार्मिके वसेद्भामे	५३२
नानुतिष्ठति यः पूर्व्यां	२३६
नासु मूत्रपुरीषाणि	५८२
नाविनीतैर्गजदूर्यैः	५४७
ना विशृङ्गां सरोगां वा	२७

नावेचेताशुचिः कूप	..	५८३
नाश्रन्ति श्रपतेर्देवाः	..	३४३
नाश्रीयात् भार्यया सार्धं	..	५६९
नाश्रोनियतते यज्ञे	..	३२८
नासन्दौसंस्थिते पात्रे	..	३२६
नासिकाकण्ड उच्छ्वासः	..	२३७
नासिक्खं वेदनिन्दाच्च	..	५६७
नाहिपक्षिप्रेष्यनास्त्री	..	२६
निःक्षिप्याग्निं सदारेषु	..	१२५
नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि	..	२८८
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं	..	१९९
निषेकात् प्रभृतिस्नानं	..	२१८
निष्क्रान्तः स्नानं विद्विष्टः	..	३०
निष्ठीविते तथाभ्यङ्गे	..	१६१
नियमस्तु रसादीनां	..	४४१
नियुक्तस्तु यथान्यायं	..	३८४
निष्पीडयति यः पूर्व्वं	..	२६८
नृषामाङ्गमलश्चाङ्गं	..	३४७
न्यूनाधिकं न कर्तव्यं	..	१४७
नेचेतार्क्षं न नद्यां स्त्रीं	..	५६०
नेहेतार्थान् प्रसङ्गेन	..	४५३
नैकप्रामोषमतिथिं	..	२९७
नैकः सुप्यात् शून्यगृहे	..	५७८
नैकोऽध्वानं प्रपद्येत	..	५४८
नैर्मल्यं भावशुद्धिश्च	..	२१५
नोन्विष्टं कुर्व्वते मुख्याः	..	१६७
नोदकेषु न पात्रेषु	..	२६४
नोद्वेहेत् कपिलां कन्यां	..	२६

घ

पञ्चमीं माहपक्षाच्च	..	११
पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां	..	४११
पञ्चमे च तथा भागे	..	३०९
पञ्चस्नानानि विप्राणां	..	२०२
पञ्चसूना गृहस्थस्य	..	२७२
परिधानाद्दक्षिकदा	..	१५७
परिभूयाथ गा मोक्षात्	..	४४३

पतितान्नमभोज्यान्नं	..	३४६
पथिकः क्षीणदन्तिश्च	..	५२१
परीक्ष्यः पुरुषः पुंस्त्वे	..	३१
पत्न्यस्नानि तडागानि	..	१४०
परौवाद न कुर्व्वीत	..	५४१
पशोस्तु मार्थ्यमाणस्य	..	३७६
पाकसंस्थाः हविःसंस्थाः	..	४७४
पानौय पायसं सर्पिः	..	३२६
पाश्विंकसूतचौर्यान्ति-	..	४७२
पाण्डिग्रहणसंस्कारः	..	५७
पापं पापस्त्वमित्युक्ता	..	५४६
पितरं भ्रातरं पुत्रं	..	५९०
पिता पितामहो भ्राता	..	४०
पिता वा यदि माता	..	४९
पिता दद्यात् स्वयं कन्यां	..	४०
पितृमेहे तु या कन्या	..	४४
पितृव्यपुत्रान् सापल्लवान्	..	८७
पितुः पितुः स्वसुः पुत्राः	..	९
पितुः प्रमादात्तु	..	४३
पुण्यं कनखले यच्च	..	२०४
पूर्वां सन्ध्यां सनक्षत्रां	..	१८२
पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्	..	{ २२३ २३५
पूजयेदग्रं नित्यं	..	३१४
पैतृस्वसेयीं भगिनीं	..	१०
पौर्णमासीमभावस्यां	..	४१०
प्रचाख्यं हस्तौ पादौ च	..	१७५
प्रचाख्यं पादौ निःक्षिप्य	..	१७१
प्रभृते विद्यमाने तु	..	१९२
प्रतिश्रयं तथा श्रय्यां	..	३०१
प्रतिग्रहश्चिर्न स्यात्	..	४६८
प्रतिग्रहसमर्थोऽपि	..	४६७
प्रतिश्रुत्याप्रदानेन	..	५१३
प्रतिश्रवत्परं सोमः	..	९९
प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्व्वोक्ते	..	१३८
प्रत्यादित्यं न मेहेत	..	१४२
प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा	..	१५१

प्रयच्छेन्नगिकां कन्यां ..	४३
प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत ..	३१३
प्राणैर्भस्वय पञ्चभ्यः ..	३१५
प्राचीनावीत्युदकं ..	२६५
प्रातःस्नायी च सततं ..	१८१
प्रादेशान्नाधिका नोना ..	१३२
प्रियो वा यदि वा द्वेषः ..	२६५

फ

फलात् शुल्काच्च वसनात् ..	४२८
फलोपलब्धौ सोम सोम ..	४३५

ब

बलाचेत् प्रहृता कन्या ..	७८
ब्रह्मचरविशेषैव ..	२१८
ब्रह्मचर्यो ब्राह्मणेष्वातिष्ठत् ..	१२१
ब्रह्मघ्नं दृविजीवच्च ..	४४५
ब्राह्मण-चत्रिय-विशां ..	५
ब्राह्मणस्य लनतिथिः ..	२६३
ब्राह्मणस्य सदास्त्रीयात् ..	३३४
ब्राह्मणस्य च विक्रयं ..	४४२
ब्राह्मणस्यानुलोभ्येन ..	३५
ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः ..	३६१
ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा ..	४२६
ब्राह्मणान्नेन दारिद्र्यं ..	३५१
ब्राह्मणो दृषणीं गत्वा ..	३७
ब्राह्मण्या भार्यया सार्द्धं ..	३३१
ब्राह्मादिषु विवाहेषु ..	४८
ब्राह्मे सुहृत्ते बुध्येत ..	१३६
ब्राह्मे सुहृत्ते खल्वे च ..	१३६
ब्राह्मो देवस्तथाचार्यः ..	६०

भ

भक्ष्याभक्ष्येषु नास्मास्ति ..	४८०
भद्रं भद्रमिति ब्रूयात् ..	५३५
भार्याः स्वजात्यां सर्वेषां ..	३४
भार्या पुत्रश्च सख्यश्च ..	५६१
भिन्नाश्च भिन्ने दद्यात् ..	२८८

भिन्नभाषे न भुञ्जीत ..	३५६
भुक्ता चैव तथा सम्यक् ..	३३०
भुञ्जानेषु तु विप्रेषु ..	३३१
भूतप्रवचने पत्नी ..	२७७
भूतयज्ञं तथाश्वाङ्गं ..	२७८
भूमौ पात्रं प्रतिष्ठाप्य ..	३११
भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतः ..	१६६
भोजने दन्तलग्नानि ..	१६८
भोजनाभ्यङ्गनादानात् ..	४३७
भोजयेत् स्वागतान् काले ..	३०३
भोजनं दन्तकारश्च ..	२८६
भट्टशौचं नर दृष्ट्वा ..	५२३

म

मत्तक्रुडातुराणान्तु ..	३६०
मद्यपाऽसत्यट्ठा च ..	८४
मधुपर्कं च सोमे च ..	१६६
महानिशा तु विज्ञेया ..	१८६
महान्यपि सन्तुष्टानि ..	२३
माढकात् पैढकाच्चैव ..	३८५
मातुर्मातुःस्वसुःपुत्राः ..	६
मासन्तु कौमुदं पचं ..	३८८
मासि मास्यश्चमेधेन ..	३८६
मासौ देहीति चैवं यः ..	५४०
मुक्तश्चक्षन्तु दातव्यं ..	२६६
मुखजा विन्द्वो मेध्याः ..	१६६
मृतायामपि भार्यायां ..	११०
मृदं गां देवतं विप्र ..	५५०
मेघने मृत्तिकाः सप्त ..	१४६
मैवं प्रसाधनं स्नानं ..	१८३

य

य इच्छेद्विपुलान् भोगान् ..	१८१
यः पात्रपूरणीं भिक्षां ..	२८८
यः शुद्रादभिगम्यार्थं ..	१२८
यज्ञकाले तु वर्षाणां ..	११४
यज्ञश्चेत् प्रतिशब्दः स्यात् ..	१२८

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः	॥	२९१
यज्ञार्थमर्थं भिक्षिला	..	१९७
यज्ञे तु वितते सम्यक्	..	६९
यज्ञोपवीतं कला तु	..	१३७
यतीनां दर्शनश्चैव	..	१८५
यतेर्ब्राह्मणपूर्वम्	..	३०५
यत्किञ्चित् स्नेहसंयुतं	..	३६५
यथाजलं निर्गमनेष्वपेयं	..	३३८
यथाहनि तथा प्रातः	..	१७९
यथा मातरमाश्रित्य	..	३०६
यथाविधेन द्रव्येण	..	४७९
यथात्मनस्तथान्येषां	..	३९९
यथाश्चमेधः क्रतुराट्	..	२०८
यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ	..	१३१
यवागूं हषरश्चैव	..	३५८
यस्तु पाणितले भुङ्क्ते	..	३२४
यस्तु सम्भृत्य सम्भारं	..	४३९
यस्तु प्राणिगृहीतायाः	..	४०५
यस्मान्नयोऽप्याश्रमिणः	..	३०६
यस्तु भक्षयते मांसं	..	३८५
यस्तु खादति मांसानि	..	३८६
यदा शुचिजलं वा स्यात्	..	२६५
यदग्धः शौचनिर्युक्तं	..	१६३
यदि वा न समर्थः स्यात्	..	३९०
यदि संयोगकाले तु	..	४००
यदा तु कश्चिन्नैव स्यात्	..	४१
यदुपस्थकृतं पापं	..	२२४
यदात् परवशं दुःखं	..	४९३
यस्य दत्ता भवेत् कन्या	..	९२
यस्मिन् स्थाने कृतं शौचं	..	१४९
या रोगिणी स्यात् क्षिता	..	८६
यावज्जुहोत्यधीते च	..	४९६
यावत् कन्यामृतवः स्पृशन्ति	..	४४
यावत् साध्विति मन्येत	..	१४७
यावदेवान् ऋषीश्चैव	..	२१९
यासां नाददते शुक्लं	..	७४
ये दुर्वलं परिश्रान्तं	..	४३३

येनास्य पितरो याताः	..	४८३
ये शुद्रादभिगम्यार्थं	..	१२८
येषामनश्नन्नतिथिः	..	३०१
यो बन्धनबधलोऽशं	..	३९२
यो मांसं वर्जयेन्मांसं	..	३८८

र

रजः प्राप्ता चाधः शयीत	..	४०६
रथ्याचत्वरतीर्थेषु	..	१४२
रसोनो दीर्घपचस्व	..	३५६
राजतो धनमन्विच्छेत्	..	४५५
राजतिकृत्तानकाचार्यं	..	३०३
राजमाषाः स्थूलमुद्राः	..	३५९
राजा च श्रित्यश्चैव	..	३०३
राजाग्रं तेज आदत्ते	..	३४८
राज्ञां पर्वणि वैश्यानां	..	३३४
राज्ञे दद्याच्च षड्भागं	..	४३१
रोगी नियुक्तो विधिना	..	३८२
रोमकाले तु संप्राप्ते	..	४६

ल

लशूनं गृह्णन्श्चैव	..	३५४
लवणं मधुतक्राच्च	..	४७९
लोकापवादयुक्ता या	..	२४
लौकिकं वैदिकं वापि	..	१००
लोकेश्मिन् मङ्गलान्यष्टौ	..	१८६
लाचामञ्जिष्ठमांसानि	..	४५२

व

वज्रासनं सन्नियम्य	..	२३९
वनस्पतिगते सोमे	..	३५०
वयसः कर्माणोऽर्थस्य	..	४८५
वयोऽनुरूपं वेषं	..	४८५
वर्जयेत् गोरवत्पायाः	..	३६९
वर्जयेद्भक्तकाष्ठानि	..	१७७
वरश्चेत् कुलश्रीलाभ्यां	..	७९

वरदोषमनाख्याय	५२	वैशेषिकं धनं ज्ञेय	४७३
वरो वरयितव्योऽर्थी	३१	वैश्वदेवं प्रकुर्वीत	२७५
वर्षातपादिषु ज्ञेयौ	५४८	वेदाभ्यासोऽन्वयं श्रद्धा	४८२
वस्त्रीकसूयिकोत्थातां	१४६		
वाचा यच्च प्रतिज्ञानं	५१३		
वसाशुक्रमहकम्बजा	१४५		
वादेन ब्राह्मणं जित्वा	५७४		
वापीकूपनदीगोष्ठ-	१४०		
वामनं ब्राह्मणं दृष्ट्वा	१८६		
वामशायी द्विभोजी च	४०३		
विद्विषाणस्य नास्तीयात्	३४४		
विधिचीनं भावदुष्टं	२१६		
विद्यमानेन हस्तेन	३३१		
विघसाग्नी भवेन्नित्यं	३१०		
विक्रयं हीह सोमस्य	४३७		
विप्रसेवैव शुद्रस्य	४७६		
विक्रयं सर्वपण्यानां	४७६		
विधिवत् प्रतिगृह्यापि	५३		
विद्यामेके पशूनेके	२३३		
विद्या शिल्पं दृष्टिः	४४६		
विन्मूचोत्सर्गशुद्धार्थं	१४५		
विश्वदेवस्य सिद्धस्य	२७७		
विरोधं नोत्तमैर्गच्छेत्	५३६		
विवाहे दुहितृमते दानं	७४		
विष्ठा वार्द्धयिकस्याग्रं	३४७		
विवाहे वितते तन्त्रे	८०		
विविक्ते स्वयमन्योन्यं	७५		
हतान् न त्यजेद्विद्वान्	१३२		
हृत्यपायेन स्त्रुब्धार्थं	४७३		
हृदौ च मातापितरौ	४५३		
हृथा-मांसस्य भोक्ता तु	३८३		
हृषलाध्यापको यस्तु	५६३		
हृषो हि भगवान् धर्मः	२२३		
वेदमेव जपेन्नित्यं	२४४		
वेद-देश द्विजातीनां	५४०		
वेदा च पुराणानि	२४६		
वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत	२७२		
		श	
		शकटं शाकिनी गावः	४४६
		शक्तवः सर्पिषाभ्यक्ताः	३२७
		शक्तेनापि हि शुद्रश्च	४८१
		शनैश्चारवैमनन्त्रं	२४३
		शन्न चापस्तु द्रुपदा	२२८
		शंसं नयति यः क्रुद्धान्	५४४
		शरीरचिन्तां निर्वर्त्य	१७२
		शाखाग्रौ वा पचेदन्नं	२७५
		शालित्रीहिमसूराणां	५२१
		शाक-यावक-भैक्ष्याणि	२४६
		शिलोष्कमप्याददीत	४२३
		शिरः स्नातस्तु तैलेन	२२२
		शिरः प्रादृत्य कण्ठं वा	१५८
		शिरसो मार्जनं कुर्यात्	२२५
		शिवलिङ्गसमीपस्थं	१६७
		शिक्षं त्वेका गुदे तिष्ठः	१४६
		शिशुमारस्तु यः प्रोक्तः	३६६
		शिक्षोपाध्यायिका दृष्टिः	५२३
		शुनाश्च पतितानाश्च	२८६
		शुश्रूकं प्रदाय कन्यायाः	७२
		शुश्रूकेन ये प्रवच्छन्ति	७४
		शुश्रूकेनापि परिशीला	७२
		शुष्कं दण्डमयाश्रिकं	१३७
		शुष्कसुषुषेर्वा काष्ठिर्वा	१३८
		शुचिरश्वधानस्य	३४६
		शुचिवस्त्रधरः	२५१
		शुचीनामशुचीनाश्च	४५६
		शुक्तं पर्युषितोऽप्यश्व	३६१
		शुक्तानि च द्विजोऽजानि	३६५
		शुद्राणां सायिकं कार्यं	४७८
		शुद्रस्तु दृष्टिमाकाङ्क्षन्	४७६
		शुद्रस्य द्विजशूना	४७८

श्रद्धाग्नेन तु भुक्तेन	..	३३५
श्रद्धाग्नेनोदरस्तेन	..	३३५
श्रद्धावेदौ पतत्यनेः	..	३३६
श्रद्धेषु दासगोपाल	..	३३६
श्रीचमध्ययनं दानं	..	४६७
श्रीचक्षीनाश्च ये विप्राः	..	५९३
श्रीचे यत्नः सदा कार्यः	..	५९३
श्रीचं ब्राह्मणशूद्रा	..	४७५
श्रमशुकर्याशुपातश्च	..	९००
श्रद्धधानस्य भोक्तव्यं	..	३४६
श्राद्धे तु मांसमश्नीयात्	..	३८३
श्रुतश्रीले च विज्ञाय	..	६६
श्रुतश्रीर्यं तपः कन्या-	..	४७१
श्रुता कन्याप्रदानन्तु	..	६८
श्रोत्रियस्य कर्तव्यस्य	..	३४६
श्वःकार्यमद्य कर्तव्यं	..	४६३
श्वविधं शस्त्रकीं गोधां	..	३७७

घ

घडानुपुष्पां विप्रस्य	..	६१
घड्कर्माभिरतो नित्यं	..	३०६
घण्टासान् थो द्विजो भुङ्क्ते	..	४५६
घट्टिवर्ष-सप्तखाणि	..	५१५
घट्टौ चाष्टम्यमावस्था	..	४१९

स

संवत्सरं क्रियादानिः	..	५६१
स कन्यायाः प्रदानेन	..	६७
स कायः पातयेत्कजः	..	८१
सकृत् प्रदीयते कन्या	..	४८
सकृद्गौ निपतति	..	४७
सख्यं समधिदैः कुर्यात्	..	४८४
सत्यधर्माव्यष्टनश्च	..	४६५
सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात्	..	५०७
सत्यं यज्ञस्योदानं	..	४६७
सद्यः पतति सांवेन	..	४३६
सन्तोषादन्तमासाद्य	..	१००

सन्तोषः परमो धर्मः	..	५२७
सन्देहेषु च सर्वेषु	..	१६३
सन्ध्या स्नानं जपो होमः	..	४८३
सन्धिते तु परे खल्वे	..	२२७
सन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानं	..	२२४
सन्ध्या येन न विज्ञाता	..	२३६
सन्ध्याक्षीनोऽशुचिर्नित्यं	..	२३६
सन्ध्यास्नानं निशान्ते तु	..	१८२
सप्त पौनर्भवाः कन्याः	..	२८
सप्त विभागमा धर्माः	..	४७१
सप्तवर्षा भवेद्गौरी	..	४६
समर्थं पणमाहृत्य	..	४४४
समानासुद्धहेत् पत्नी	..	५
समौ च चरणौ छत्वा	..	१५३
समीपस्थो दक्षत्यग्निः	..	५७४
सम्प्राप्य त्वतिष्ठये	..	२६०
सम्यजयेत् ततो बक्तिं	..	२८९
सम्यग्नं भोजने ब्रूयात्	..	५३६
सवस्त्रोऽहरहः	..	२१६
सवाहृतिं सप्रणवां	..	२३७
स वा यद्यन्यजातीयः	..	७६
सवर्णाश्च द्विजातीनां	..	३४
सर्वधर्माक्रियाहेतोः	..	७१
सर्वत्र देवयानानां	..	४६८
सर्वतीर्थानि पुण्यानि	..	१६६
सर्वकालमुपस्थानं	..	२३६
सर्वत्र विद्यते व्याजः	..	५२७
सर्वान् कामानवाप्नोति	..	३८८
सर्वं मद्यमपेयं	..	३६८
संगृह्येन्द्रियाण्यग्निः	..	१४०
संष्ट्याङ्गुष्ठमुलेन	..	१४४
संस्कारैः शूद्र्यति क्षामं	..	४५६
सवन्त्रे भाग आशीतः	..	४४७
सद्योभौ चरतां धर्मं	..	७१
सात्त्विकेन तु द्रव्येण	..	१२६
सामान्यदक्षिणां लब्ध्वा	..	५१६
सायं प्रातर्भूषाणां	..	३१३

सायं प्रातर्वैश्वदेवः ..	१७५	स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते ..	१६७
सायं प्रातः सदाभ्यस्तं ..	८९	स्नातो नाङ्गानि ..	२२१
सावित्रान् शान्तिप्रोक्तांश्च ..	४०९	स्नानमदैवतैर्मन्त्रैः ..	२२५
सौदङ्गिः कुप्यमिच्छद्भिः ..	४५६	स्नानशाय्यान् दातव्याः ..	२६८
सुक्लशं प्रसृष्टे च ..	४२२	स्नानं दातव्यं सूर्य्यस्य ..	१८१
सुनिर्निक्ते खदं दद्यात् ..	१४४	स्नायात् शिरःस्नानतया ..	१८१
सुदासो नापितो गोपः ..	३२७	स्नावासे भोजने चैव ..	५५६
सुखा चुल्हा च भुक्ता च ..	१६१	सृशन्ति विन्दवः पादौ ..	१६८
सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा ..	७८	स्त्रीधनानि तु ये मोह्यात् ..	७७
सुधावस्तूनि वक्ष्यामि ..	२८९	स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धात् ..	५४
सुरा वै मलमन्नानां ..	२८२	सृलोङ्कारश्च गायत्रीं ..	२२७
सुरा समलमन्नानां ..	२८२	स्त्रोऽभिग्रस्तः ..	५१५
सुरापी व्याधिता धूर्ता ..	८४	खवन्तीप्सनिश्वांसु ..	१८४
सुवर्णमेक गामेक ..	५१४	खवन्त्यादिषु चाचम्य ..	२६८
सुवासिनीः कुमारान्श्च ..	३०४		
सौदर्याणाञ्च सर्व्वेषां ..	८१		
सौरभेभ्यः सर्व्वहिताः ..	२८९	हत्वा क्षित्वा च भित्त्वा च ..	७७
सौवर्णं राजतं तादृशं ..	२७०	हत्वा लोकानपीमांस्त्रीन् ..	२५८
स्वकं कर्म परित्यज्य ..	१२५	हन्यादशुद्धः शुद्धन्तु ..	५८८
खट्वस्त्राः कुमारीः ..	२०८	हरते चारयेद्भूमिं ..	५१७
खदारांश्च चतुस्तानान् ..	४०१	हविष्येषु यवा सुख्याः ..	२७६
खपाके विद्यमाने थः ..	३५१	हिरण्यं भूमिमश्च वा ..	४६७
खम्रेषु क्षवथौ चैव ..	१६३	हिसार्थेनासिना क्षिप्रं ..	३८४
खमांसं परमासेन ..	३८५	हीनक्रियं निष्पुरुषं ..	२३
खयमेवौरसीं कन्यां ..	४०	हीनजातिस्रियं मोह्यात् ..	३६
खयं शौरणेन काष्ठेन ..	१४२	हीनस्य कुलश्रीलाभ्यां ..	७८
खर्धून्यश्वः समानि स्युः ..	१८९	हीनाङ्गीमतिरिक्ताङ्गीं ..	२७
क्षातः शिरो नावधूनेत् ..	२२०	हेमेन सद्य यद्वत्तं ..	२६७
क्षातोऽधिकारी भवति ..	१८०	हृत्कण्ठतालुगाभिस्तत् ..	१६०
क्षातश्चाद्रवासाः ..	२५१	होमो भोजनकालश्च ..	२८६
क्षाला देवान् पितृ चैव ..	२५१	ह्रस्वास्तु जीवितं ह्रस्वं ..	१३
क्षाला निरस्त्य वासोऽन्यत् ..	२२०	ह्रासटद्धौ च सततं ..	२२५
क्षाला प्रक्षाल्य पादौ च ..	२१०	हंसखनां मेघवर्णां ..	१२